

МУШФИҚ КОЗИМИЙ

Кўркинчли
Техрон

РОМАН

I ва II читоб
Ҳайта нашри

ТОШКЕНТ

Гафур Гуломномидаги Адабийт ва санъат нашриёти

1990

И (Форс.)

К 58

Биринчи китоб таржимои академик
Шоир Гафуо Гулом.

Иккинчи китоб таржимои Сотибозоди Йўлдошев

Қозимиј, Мушфиқ.

Қўрқинчли Текрон: Роман. I ва II китоб/ [Форс тилидаи F. Гулом ва С. Йўлдошевни тарж.] — Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1990.— 544 б.

«Қўрқинчли Текрон» икки китобдән иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил сюжетга эга ёлган алоҳида романлардир. Боши қаҳрамон Фаррухнинг ўрташвиши ҳаёти ва Махинга бўлган соғ муҳаббати икки романни бир-бирига узвий боғлаб турувчи умумий сюжет чизигини ташкил этади. Жавод ва Жалолатнинг муҳаббатлари эса Фарруҳ билан Махининг рӯёбга чиқмаган гўзал орзуларини гўё ниҳоясига етказгандек бўлади.

Муаллиф ёшлиарнинг поин муҳаббатларини тасвирлаш орқали асримиз бошида мустабид шоҳ салтанатидаги Эрон ҳаётини ҳақоний акс этиришга ҳаракат қиласди.

Қаземи, Мушфик. Страшный Тегеран: Роман: В 2 книгах.

И (Форс)

К 4703020000
М 352(04) — 90 Доп 90

ISBN 5-635-00980-8

БИРИНЧИ
КИТОБ

*Форс тилидан
Гафур ГУЛОМ таржимаси*

I бөб

ЧАЛАМАЙДОН ҚАҲВАХОНАСИ

1330 (1916) йил шаъбон-ул муаззам ойининг 17-си, душанба куни кечга яқин дунёда қадимий маданият макони ва улуғ шоирларнинг ватани бўлмиш Эрон мамлакатининг пойтахти — Төхрон шаҳри бўм-бўш ва осоийишта эди. Кучли шамол эсмоқда, кўчаларни чанг-тўзон қоплагани учун қатнов сийраклашган. Муҳтожлик уйдан чиқишига мажбур қилган, аҳён-аҳёнда учрайдиган йўловчиларгина чанг-тўзонга қарамасдан шаҳарнинг турли тарафларига қараб кетар эдилар.

Төхрон анча катта шаҳар бўлса ҳам фақат шимолий қисмидагина извош ва кўнкалар бор; шаҳарнинг фақир хонадоплари яшайдиган жанубий қисмидаги кўчалар эса жуда тор, эгри-бугри, ўйдим-чуқур.

Бу томонда, яъни шаҳарнинг жануб тарафида Парижнинг Кур де Миракль кварталига жуда ҳам ўхшаб кетадиган Чаламайдон деб номланган бир маҳалла бор. Париждагидай, бу ерда ҳам кўп вақтлардан буён маданиятдан бутунлай четда қолганларгина эмас, балки инсоний қиёфасини тамоман йўқотган кишилар яшар эдилар. Пучак пул ва арзимаган нарса учун, масалан, ашур ойидаги диний маросимда қайси бир тўданинг туғ ва алами олдинда бориши кераклиги ҳақида баҳслалишиб, бир-бировлари билан қийпичноқ бўлишга тайёр турган, қариндош-уругларини ўлдирадиган ва тўнайдиган кишилар шу томонда яшайдилар. Ҳатто шу кунларда ҳам бўнақанги одамларни ўша ерда, айниқса «Бобо Наврўз Али» чорраҳасига яқин жойларда кўплаб учратиш мумкин.

Бу ерииңг аҳолиси сиёсатдан узоқдир. Техроннинг шиммол тарафида ҳар қандай ҳодиса юз берса ҳам, ҳатто бутун оламни қизиқтирадиган ҳодиса, масалан министрлар совети ўзгарса ҳам бу ерининг аҳолиси ундан хабарсиз қолаверади.

Авахтадан қочишға муваффақ бўлган ўғри ёки жиноятчини полиция ахтариб, кўпинча шу ерлардан топарди. Бу маҳалланинг турли ерларида бирталай ҳар хил қаҳвахоналар бор. Қаҳвахоналарнинг ҳар бири жиноятчиликнинг бошпанаси эди.

Ҳикоямиз бошланган куни мазкур қаҳвахоналарнинг бирида бир туркум одамлар йигилиб суҳбатлашмоқда эдилар. Тамаки, ҳарёк ва самоварнинг тутуни қаҳвахонани бутунлай қоплаб олганидан деярли чала қоронги эди. Қаҳвахона деразасининг атиги биргина кўзида чанс боссан бир ойна бўлиб, қолган уч кўзига қоғоз ёпиширилган эди. Шу ойна солинган ягона кўздан кўчада кўтарилаётган чанг-тўзон кўриниб турарди. Ичкарида ҳаво шу қадар бузилган эдики, одатланмаган киши кириб қолгудай бўлса, кўнгли ағдарилган бўларди.

Қаҳвахонадагилар турли-туман кишилардан иборат бўлиб, диққат билан қараган одам бу ерда энг пастки табақа ва касб-кордаги вакилларни топиши мумкин эди. Уларнинг кўпчилиги ҳар ер-ҳар ерда давра қуриб, чой ичмоқда, ё наяки қилмоқда ёки суҳбатлашмоқда эди. Фақат бир-кишигина бир бурчакка қисилиб хаёлга чўмган ҳолда папирос чекар, гапга аралашмас эди. Бу йигирма беш ёшларга кирган, буғдой рангли, чақноқ қўй-кўзли ўйгит эди. У жилмайган чогида юпқа лаблари остидан икки қатор оппоқ тишлари кўриниб кетарди, лекин бу табассум унинг ҳазин қиёфасига унча ярамагандай туюларди. Унинг энгил-боши тўзиган ва исқирт бўлиб, қаттиқ муҳтожликка тушиб қолганидан дарак берарди.

У хаёл дарёсига гарқ бўлиб ўтирап экан, атрофидаги нарсаларни пайқамаётганга ўхшар, фақат аҳён-аҳёнда теваракка кўз ташлаш учун бошини кўтарарди-ю, яна хаёлга толарди.

Сўнгги папиросини олиб чекмоқчи бўлганида унга бир киши яқинлашди. Бу қаҳвахона эгаси эди. Бу киши гавдаси беўхшов, бошига катта намат кулоҳ кийган, кўзлари шокосадай, хамак бурун, бадбашара, одам ту-

шида кўрса қўрқадиган чол эди. У қўлинни йингитнинг елкасига қўйиб:

— Ҳа, Жавод, нега бугун жуда хафа кўринасан?— деди.

Жавод бошини хаёлдан аранг кўтариб:

— Ҳеч гап йўқ, амакижон. Бўлмағур хаёллар миямни қотириб турган эди. Сизни кўришим билан ёмон хаёлларим тарқаб кетди,— деб жавоб берди.

— Йўқ, Жавод, жуда ҳам унчалик бўлмаса керак,— деди чол,— бир неча кундан бери хафа кўринасан. Нима, менга ростини айтгинг келмаяптими? Юрагингдаги дардингни менга очиб айтмаслигинг яхши эмас.

— Йўқ, амакижон, айтишга арзийдиган ҳеч гап йўқ. Бир оз тобим қочиб турибди.

— Бу гапларинг ҳаммаси ёлғои. Мени яқиллатмоқчи бўласан. Қани айт-чи, нега бир неча кундан буён ишга бормай юрибсан?

Жавод қайгули овоз билан деди:

— Тўғрисини айтсан, амаки, бир неча кундан бери уста билан орамиз бузилиб юрибди. Бундан кейин у билан ишлашга тобим йўқ.

Чол кулди:

— Ҳамма гап шуми? Эй иним, хоҳласанг устани шу ерга чақиртираман. Текинга бир-икки стакан чой бераман-у, сизларни яраштириб қўяман.

Жавод шошиб-лишиб:

— Йўқ, йўқ, қўйинг, асло ундей қилманг,— деди.

Чол Жаводнинг кейинги сўзларини эшитмагандай бўлиб:

— Хафалигингнинг сабаби шуми ҳали?— деди.

— Ҳа, амакижон,— деди Жавод,— ўзингиз яхши биласизки, устадан оладиган тўрт-беш қирон¹ пулга кечқурунлари ишдан қайтишимда нон олиб, онам, опам ва опамнинг икки боласини боқардим. Уста билан аразлашиб қолганимга уч кун бўлди. Шундан буён уйга икки қўлимни бурнимга тиқиб борялман. Мени қайфуга солгаи нарса ана шу. Қанча қидирсам ҳам, ҳалигача бирорта иш тополганим йўқ. Бундан кейин ҳам иш топа оламаймани, топа олмайманни, билмайман.

Бу чолнииг исми Бобо Ҳасан бўлиб, ташқи қиёфасидан яхши, раҳм-шафқатли кишига ўхшамаса ҳам, асл-

¹ Қирон — тахминан бир танга.

да жуда раҳмдил, кўнгилчан ва меҳрибон бир киши эди. Жаводнинг гаплари унга инҳоятда таъсир қилди. Бечора Жаводнинг аҳволига қаттиқ ачинган. Бобо Ҳасан беихтиёр унинг қўлини ушлаб:

— Ўғлим, сабр қил, хафа бўлма,— деди ва чўнтағидан иккита кумуш танга чиқариб, Жаводнинг қўлига берди.— Ҳозирча шу пулга бир оз нон олиб, уйингга олиб бор. Худо хоҳласа, тез фурсатда сенбоп бирор иш ҳам топиб берарман.

Жаводнинг катта кўзлари жиқ ёшга тўлди:

— Раҳмат, амакижон. Сизнинг бу одамгарчилик ва меҳрибонлигинги эвазига нима десам экан? Бу марҳаматнинг билан мени хижолат қилиб қўйдингиз.

Бобо Ҳасан ўз ҳаяжонини сохта кулги билан яширишга уриниб деди:

— Ўғлим, ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас, худо хоҳласа, яқинда сенга яхши бир иш топиб бераман, ана ўшандা...

Чол шундай дегач, устига самовар, стаканлар, той ва қандлар қўйилган супача олдига бориб, дастёрига аллақандай йўл-йўриқ кўрсата бошлиди.

Жавод ёлғиз қолди. Ҳозир ёнита оз-моз пул тушган бўлса-да, лекин ҳали ҳам қайғули хаёллари уни тарк этмаган эди.

Муҳтарам ўқувчилар ҳикоямиздаги воқеалардан батифсилоқ хабардор бўлсинлар деган мақсадда шу ерда Жаводнинг муҳтасар таржиман ҳолини баён қилиш учун ўзимда мажбурият ҳис этаман.

Тахминан бундан олти йил бурун, Техроннинг Санг-алаж деган маҳалласида, сиртдан қараганда бирор ҳунармандники бўлиши мўлжал қилинган бир уйда уч эркак, икки хотин ва икки боладан иборат бир онла яшар эди. Эркаклардан биринчиси оила бошлиғи — қирқ беш ёшда, чиройли, йирник гавдали, жуссаси келишган бир одам эди. Иккинчиси ўттиз ёшларда, учинчиси эса йигирма ёшларда эди. Хотинлардан бири қирқ, иккинчиси йигирма уч ёшларда, болаларнинг бири ҳали уч ёшга тўлмаган, сўнггиси эса эмизикли эди.

Бу оиласининг тирикчилиги анча дуруст эди. Оила бошлиғининг исми Уста Али, ҳунари кавушдўзлик бўлиб, Техроннинг танилган дўзандаларидаи ҳисобланарди. Ўттиз ёшлардаги йигит Жаводнинг поччаси, Уста Алининг куёви бўлиб, исми Ризо эди. Болалар бўлса, Уста

Алиниг набиралари, Жаводнинг жияилари, яъни оласининг болалари эди.

Бу оила Уста Алиниг дўконидан келадиган даромад ва Ризонинг кундалик топадиган пули билан ўзига тинч ва хушвақт кун кечиравар эди. Жавод у пайтларда отасининг ҳунарини ўрганаётган бўлиб, ҳали отасидай уста бўлиб етишмаган эди.

Бу пайтларда Техронда ичтерлама касали қутурмоқда эди. Бу касаллик ҳар куни ҳали у-ҳали бу баҳтсизнинг гирибонига ёпишиб, ўлим чуқурига юмалатарди, бизнинг Устя Али ҳам шу касалга йўлиқди. Табибларнинг дори-дармонлари ҳеч қандай фойда бермади, беш кун ётиб ўлди ва бу ўлим оиласи зўр мусибатга дучор қилди. Гўё бу қайғу камлик қилгандек, оиласида яна бошқа бир баҳтсизлик юз берди. Уста ўлгандан уч кун кейин касаллик Ризонинг ҳам ёқасига ёпишди. Ҳотинлар ва Жаводнинг бу фалокатлардан қанчалик қайғу ва изтироб чекканларини ҳар ким ҳам тасаввур қила олади. Фалак буларнинг қайғу ва аламларини камайтириш ўrnига, яна бир қат ошириб тушди. Яъни, етти кундан сўнг бечора Ризо ҳам оламдан ўтди.

Кутилмаган баҳтсизликлар натижасида бу оиласининг қандай аҳволга тушиб қолганини тасвир қилиш мумкин эмас. Жаводнинг оладиган иш ҳақи бу оиласиниг тебра-нувига етарли бўлмаганидан, ҳар кун уй-рўзгор асбобларини секин-секин сота бошладилар. Бора-бора асбоблари ҳам тугади. Қашлоқликнинг шафқатсиз панжаларида эзилган бу оила, ҳар ким-ҳар кимдан қарз олмоққа мажбур бўлди. Оқибат, икки йилдан кейин Сангалај маҳалласидаги ҳовли ҳам қарзни тўлаш учун сотилди. Қелиб, шу ифлос маҳалладан икки хонали тор бир уйни ижарага олиб, кўчиб келдилар. Жавод бўлса кавушдўзлигини ташлаб, бир бинокор устанинг ёнида иш бошлиди ва ҳар куни оладиган беш қирон иш ҳақи билан бу оиласиниг тириқчилигини бир амаллаб тебратар эди. Шу аҳволда уч йил ўтди. Бу баҳтсиз оила учун шунчалик узун бир муддатда ҳеч қандай нахжот йўли очилмади. Бундан ташқари, арзимаган бир нарса устида уста Жавод билан нари-берига бориб, уни сўқди, ҳақорат қилди. Жавод бундай ҳақоратга чидаёлмай, устадан ажралди ва бир умр унинг олдига бормасликка ўз-ўзига сўз берди.

Муҳтарам ўқувчиларимиз энди бечора Жаводнинг

қаҳвахонадаги аҳволини ва ийма учун бунчалик қайгули ўйларга толиб кетганининг сабабини тушунган бўлсалар керак.

Нон олишга пули бор бўлганига қарамай, Жавод қайғули хаёлларидан халос бўла олмас, гўё қотиб қолган одамлардай, кўзлариниң ерга тикиб ўтирад эди. Бирданига елкасига бир қўл текканини сезиб, бошини кўтарди. Қаршисида қўшни бозорчадаги боққолнинг шогирди, ўн тўрт ёшлик таниш бир болани кўрди.

— Бозорчада сизни бир киши кутиб турибди. Мени чақириб келишга буюрдӣ,— деди бола.

Жавод ўрнидан туриб, бола билан бирга қаҳвахонадан чиқди-да, нотаниш бир йигитга дуч келди.

II боб

МУҲТОЖ БЎЛСАНГ, ҲАР ИШГА ҚҰНАСАН

Нотаниш йигит рангпар юзли, қўнғир жингала сочили, қора кўзли, ингичка ва қирра бурунли эди. Унинг эгнида сардорий деб аталадиган қора камзул, бошида «кулоҳи низомий» деб аталувчи қора намат кулоҳ бор эди. Бу йигитга диққат билан қараган одам уни бу маҳаллалик бўлмаганлигини ва бу ерга аниқ бир тилак билан келганлигини англарди; унинг биринчи қарашдаёқ кўзга ташланадиган оппоқ пахтадай қўллари ва ўзини улуғвор тутиши унинг аслзодалар хонадонига мансуб эканидан дарак берарди. Кўзлари бу йигитга тушиши биланоқ, Жавод ундан:

— Ого, менда бирор ишингиз борми?— деб сўради.

— Ҳа, шундай,— деди нотаниш йигит ва яширинча ишора қилиб, бу ерда сўзлашиб мумкин эмаслигини англатди.

— Бу ерда тилагингизни очиқ айтишни истамасангиз, юнинг, бизникига борамиз, ҳовлим шу яқин ўртада, нариси билан икки юз қадамча келади. Марҳамат қилинг, ўша ерда гаплашамиз,— деди Жавод.

— Бу ерда, албатта, сўзлаша олмаймиз. Лекин сенинига ҳам бора олмаймиз, сен менинг орқамдан эргашиб келавер,— деди нотаниш йигит ва Жаводни орасидан боришга имо қилди.

Ҳар икъовлари иккита тор ва қисқа кўчалардан

ўтиб, илгәри таъзия жойи бўлганлиги кўриниб турган кенг бир майдончага етдилар.

Бу маҳал шамол бир оз тўхтаган бўлиб, ёмғир майдалаб ёғар эди. Кеч кириб қолганлигидан кишиларнинг қатновлари ҳам анча сийраклашган. Бу икков майдоннинг бир тарафига бориб, бир тош супага ўтирилар.

Нотаниш йигит бир оз жимликдан кейин бошини кўтарди-да, Жаводнинг қўлларини қўлига олиб, кўзига диққат билан тикилди. Бир оз ўтгач, гўё ишонч ҳосил қилгандай:

— Янглишмасам, исминг Жавод бўлса керак-а?— деди.

Жавод гамгин товуш билан:

— Тўғри, оғо, исмим, айтганингиэдай, Жавод,— деб жавоб берди.

— Ундай бўлса, сенга тўла ишонсам бўлар экан,— деди нотаниш йигит.

Жавод бу хилдаги гапларга унча одатланмаганидан паришонлик билан:

— Бунисини билолмадим. Агар ишонган бўлсангиз, истагингизни айтинг. Ишонмасангиз, яна ихтиёр ўзингизда— деди.

— Йўқ, йўқ! Мен биринчи кўргандаёқ сендан хотиржам бўлдим. Энди, агар тинглашни истасанг, бир оз жиддийроқ сўзлашамиз.

— Марҳамат, ихтиёр сизда,— деди Жавод.

Нотаниш йигит, ҳеч ким йўқми, деган мулоҳазада теварагига диққат билан аланглаб олгач, бошини қўли орасига олиб, чуқур ўйга ботди. Бир неча дақиқа жимжитлик чўқди. Бу орада Жавод ҳам бир сўз демасдан, ўзининг эски хаёллари билан банд бўлди. Йигит бошини кўтарган чоғида пешанасини майда тер қоплаган эди, у Жаводдан сўрай бошлади:

— Бунчалик мушкул аҳволдан бир йўла қутулиш учун мўмайгина пул ишлаб олишни истайсанми?

Жавод оғир хўрсиниб:

— Оҳ, оғо, бу менинг айни муддаойим-ку,— деди.

Нотаниш йигит гапини давом эттириди:

— Мен сенинг ўтмиш турмушингдан ҳам, ҳозирги аҳволингдан ҳам яхши хабардорман. Қандай қилиб шундай баҳтсизликка йўлиқзанингни, етимлигингни ҳам биламан. Кеча қаҳвахона олдидан ўтар эканман,

сени кўриб, ўтиришингдан қанчалик фалокат ва баҳт-сизликка йўлиқкан бир одам эканлигингни англадим... Киришмоқчи бўлган ишимга сени муносиб одам деб санаганим учун қидирдим, ўтмиш ҳаётингни бўлса; кишилардан суриштириб билдим.

Жавод дарров нотаниш йигитнинг сўзини кесаб деди:

— Оғо, ундаи бўлса, тирикчиликда қанчалик қийналаб қолганимни ва пул топмасам, бу оғир аҳволдан чиқа олмаслигимни билган бўлсангиз керак.

— Ҳа, албатта. Демак, мен киришмоқчи бўлган ишга қўмаклашувга тайёрсан ва шу йўл билан пул тошинни истайсан, шундайми?

— Шундай, оғо, мен ҳар қандай буйруғингизни бажаринга тайёрман.

Йигит бу сўзлардан сўнг ҳамёнини чиқарди-да, ундан тўрт дона уч туманик¹ қофоз ақча олиб, Жаводга узатди.

— Ҳозирча мана шу пулни олиб тур. Иш давомида яна пул беруб тураман. Фақат шуни эсингдан чиқармаки, месинг сенга буюрадиган юмушим бошқа ишларга ўхшамайди, шунинг учун ҳар царсага тайёр бўлиб турасан. Мен нимани айтсан, шунга қараб иш тутасан.

Жавод ҳеч нима ўйламасданоқ:

— Жоним билан тайёрман,— деб жавоб берди.

Нотаниш йигит, бошқа одамларнинг кузатўвидан ҳадиксираб, бир неча муддат теваракка диққат билан кўз югуртириди ва хотиржам бўлгандан сўнг, секингина сўзлай бошлади:

— Мен одам ўғирлаш ёки битта-яримтасини вақтинча яшириш каби ишларнинг удласидан чиқа оладиган эпчил ва ботир йигитнинг ёрдамига муҳтоҷман, иншоолло, балки сенинг ёрдаминг билан истагимга ета оларман. Лекин, бу иш ҳақида батафсил гапириб бериш учун бу ер ноқулай ҳамда вақтим ҳам етарли эмас. Ҳозирги асосий масала, менга ёрдам беришга рози бўласанми, йўқми, ана шуни билишим керак.

Қашшоқликдан қаттиқ қийналган Жавод ғамгин товуш билан деди:

— Оғо, бу оғир, сиқиқ турмуш мени шунчалик қийнаганки, ҳатто бирорта жиноий иш қилишдан ҳам той-

¹ Туман — икки сўмга тенг.

майдиган даражага етганиман. Сизнинг тўғри одам эканингиз юзингиздан ҳам билиниб турибди. Шунинг учун сизга ёрдам бериш керак, балки бу иш савоб ҳам бўлар.

— Балли, Жавод! Сен менинг фикримни тўғри англадинг, ёмон ният билан бундай ишга киришмасдим. Шунингдек, бу ишни довюраклигимни намойиш этиш учун ҳам қиласётганим йўқ. Бу — қалбимнинг амри...

— Оғо, тушунтириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Мен аввалданоқ аҳволингизни англадим, ошиқсиз ва бебахтсиз! — деб хитоб қилди Жавод.

Йигит бир оз жим қолгандан сўнг, сўрай бошлади:

— Ҳа, Жавод, янгишганинг йўқ... Ҳўш, менга ёрдамлашувга тайёрмисан?

— Оғо! Тайёрман, дейиш ҳам гапми, сизнинг истагингизга етишингиз йўлида жонимни ҳам аямайман.

— Ундаи бўлса, тур, онангга бориб мен бир кишига хизматга кирдим, хўжайним сафарга тайёрланяпти, мени ҳам ўзи билан бирга олиб кетаётир, дегин.

— Оғо, чиндан сафарга чиқамизми? — деди Жавод.

— Сафарга чиқишимиз ҳам мумкин. Балки эрта тонгда жўнармиз. Фақат бу сафаримиз биринки кундан нарига бормас. Лекин, менинг ёнимда кечакундуз бирга бўлишинг лозим бўлгани учун сафарга кетаётирман, деганинг яхшироқ.

— Жуда яхши, оғо! Шундай бўладиган бўлса, ҳар ой оиласам учун пул юбориб туриш лозим бўлиб қолади-ку?

Йигит:

— У тарафи менинг ишим, сен ҳозирча уйиннинг бор. Эрта билан соат олтида менинг олдимга кел! — деди ва оғзини Жаводнинг қулоғига яқинлаштириб, уйиннинг қаерда эканини айтди.

— Тушундингми? — деб сўради.

Жавод тушунганлигини боши билан тасдиқлади.

Қош қораймоқда эди. Жавод ўрнидан турди-да, постановиш йигит билан хайрлашиб, жўнади. Йигит ҳам шаҳарнинг шимол томонига қараб кетди... У, бу иркит маҳалладан чиққандан кейин, яна тахминан ўнларча майда, иккита катта кўчани ўтиб, бозор бошига келди. Қамбар номли қаҳвачининг дўкони ёнига келиб, битта извош чақирди-да, извошга тушди. Файтон шаҳарнинг шимол томонига қараб кетди. У Носирия, Лолазор ва Саъдий хиёбонларидан ўтиб, Дарвозай давлат ёнида тўхтади. Йигит извошдан тушиб, рўпарадаги кўчага

кирди. Күк рангга бүялган катта эшикка етиб, эшикни қоқди. Сал ўтмай эшик очылнб, нотаниш йигит ичкарига кирди. Эшик қайтадан ёпилди.

III бөб

НОТАНИШ ЙИГИТ КИМ?

Бу воқеадан ўн йил бурун, күкламнинг хушҳаволи кунларидан бир куни, туш чоғида Төхроннинг шимоли-ғарбий томонидаги киши кўнглини мафтун қиласидаган баланд сарв дараҳатлари билан ўралган ва сўлим қизларнинг юзлари янглиғ ранго-ранг гўзал чечаклар билан безалган бир қаср олдидан бир қиз, бир ўғил — икки бола ўйнамоқда эдилар.

Қизча сариқ сочли, кўк кўзли, қирра бурун, юпқа лабли ва оқ юэли бўлиб, ўйинга ниҳоятда берилиб кетган эди.

Ўғил бола қўнғир сочи, қора кўзлари, қирра бурни ва рангсизроқ қоши билан мазкур қизалоққа ўхшаш кетарди. Қувноқлик бағқ уриб турган чеҳрасидан ақл ва зийракликнинг нишоналари кўринниб туар турар эди.

Шу пайтда, қаср айвонида икки хотин болаларнинг ўйинларини томоша қилишиб, гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг биринчиси, яъни ёши улуғвор кўрингани ўрта бўйли ва рангпар юзли бўлиб, қиёфасидан у қадар фаҳм-фаросатли кўринмас ва ҳар нарсага лаққа тушиши яққол сезилиб туарди.

Иккинчиси, баланд бўйли, буғдой рангли, шаҳло кўзли эди. Унинг қиёфасидан турмушни яхши биладиган ва ақлли бир хотин эканлиги кўринниб туар эди.

Иккинчи хоним биринчисига қараб гапиради:

— Ф... хоним, болалар бир-бировларини қандай севишларини кўряпсизми?

Биринчи хоним жавоб берди:

— Ростдан ҳам шундай, мен ҳам шуни ўйлаб турибман, ўглингиз билан менинг қизим бир-бировларини жуда ҳам яқин кўрадилар. Ўглингиз бу ерга келиб кетгунича қизим Маҳин ундан бир нафас ҳам айрилгиси келмайди.

Иккинчи хоним:

— Оҳ, қани энди худо насиб этса-ю, шунчалик севги, бир кун келиб, сизнинг қизингиз билан менинг ўғлим-

нинг хушбахтлигига сабаб бўлса, қандай яхши бўлар эди-я!— деди.

Ф... хоним сал калондимоғлик билан жавоб берди:
— Худо ниманин хоҳласа, шу бўлади-да...

Иккинчи хоним айтган сўзига пушаймон бўлгандаи, шошиб жавоб берди:

— Хоним, бекорга безовта бўлманг. Менинг ўғлим ҳеч маҳал кўнглингизни ранжитмайди, у ҳам, мен ҳам ҳеч вақт сиздан шундай илтимосни қилмаймиз.

Ф... хоним деди:

— Йўқ, хоним! Мен шу орзунинг рўёбга чиқишини истардим. Лекин эримни нима қиласай, у ниҳоятда шухратпараст одам. Вақти келиб, бу ишга у рози бўлмай қоладими, деб қўрқаман.

Иккинчи хоним синиқ бир овоз билан жавоб берди:

— Алҳамдулилло, ҳозирча бизнинг бошимизга бундай хаёл келгани йўқ. Аҳволимиз шу кўйича кетаверса, бундай хаёлга тушувимиз асло мумкин бўлмайди.

Бу гаплар Ф... хонимга жуда таъсир қилиб кетгани учун, бирданига:

— Бу масаланинг унча аҳамияти йўқ. Худо хоҳласа, вақти соати етгандага ҳамма иш ўз жойига қарор топиб кетади,— деб жавоб берди. Кейин сўзнинг оҳангини ўзгартириб, меҳрибон овоз билан гапира бошлади:— Уларга қаранг, бир-бирларига шу қадар берилиб ўйнаётидиларки, уларни бу ўйиндан ажратишга ҳеч нарсанинг ҳам кучи етмайди.

Иккинчи хоним сұхбатдоши сўзларига эътибор бермаганлиги башарасидан маълум бўлгани ҳолда:

— Тўғри!— деб ғайри шуурий равишда жавоб берди.

Ф... деб номланган хоним билан иккинчи хоним бирбировлари билан қариндошлар. Иккинчи хоним Ф... хонимнинг акасига хотин. Демак Ф... хоним иккинчи хонимга қайинсингил бўлади.

Ф... хонимнинг эри бу кун мартабаси улуг одамлар табақасидан саналса ҳам, ёшлик чоғларида ҳеч нимаси йўқ эди. Фақат бир қатор тубан ва виждонсизлар каби, у ҳам қонунсиз йўллар билан анчагина давлатни қўлга киргизган эди. Ҳозирда эса, йилига ўн беш-йигирма минг туман даромади бор эди. Бу хилдаги одамлар, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, минг турли қийналишлар билан бўлса ҳам шундай бир мансабга етганидан сўнг ўтмиш кунларини бирданига ўнутиб юборадилар. Ўзла-

риши илгаридан шундай давлатли деб ҳисоблай бошлийдилар. Ҳатто турмушнинг имкон бермагани жиҳатидан давлат орттиrolмаган камбагал ака-укалари билан бирга юришдан, ўтириб-туришдан ҳазар қиласидилар ва уларни ёсдан чиқара бошлайдилар. Улар бошқа иш билан машғул бўладилар. Энг охири, бундайлар учун бу кунги Эронда оддий бир иш деб ҳисобланган катта поралар тиқиншириш йўли билан бўлса ҳам, мамлакатнинг юқори мансабларидан бирини әгаллаб, яъни «фalon» вазирликда катта ўғрилардан бўлиб олиш, бошлиқлардан саналиш жуда ҳам аҳамиятли бир масала ҳисобланади.

Унинг хотини Ф... хоним, «буюк» эри каби ҳасис ва суқ бўлмаса ҳам, эронлик хотиндан бошқа бир нима эмас эди. Яъни, яшамоқ ва ижтимоий масалалардан бир нечасини билмоқ у ёқда турсин, ҳатто ўз унинг теварагидан бошқани билмас ва эри билан ҳамкасб ва ҳамсуҳбат бўлган бир тўда ўғрилардан бошқа кишини одам санамаслик ва тубан кўришлик даражасигача бориб етар эди. Ҳозирги ҳолда эскиликтан қолган биттагина эсадлиги бўлса, у ҳам шу эдик, акасининг уйида яшаб турган ва ҳали ўн икки ёшда бўлган вақтида уларнинг уйига бир неча хотинлар келиб, мевалар еб, шарбат ичганларидан кейин, уни қўйиб кетишган ва уч кундан сўнг уйдаги хизматкордан бири:

— Хоним, сизга совчи келди, сизни әрга берадилар,— деган эди.

Бу гапларни эшитган Ф... хоним, ёхуд ҳақиқий оти Маликтоҷ хоним бўлган бу аёл, бир нарса тушундими? Пешонасига нималар битилганини англайдими?

Ҳар ҳолда ҳеч нима тушунмаган бўлса керак.

Никоҳ тўйида тушунмагани ҳолда «ҳа...» дегандан сўнг уч кун ўтгач, бир неча қавму қариндошлари билан биргаликда куёв томонидан келган бир неча ёт хотинлар билан баравар уни извошга ўтқазиб; эр уйига келтирадилар.

Маликтоҷ хонимнинг баҳти шу нуқтадан эдик, у тубан эрининг феъл-авторига тезда кўнишиб олган, турмуш ишларида унга тугал қарам бўлган ва энг охири бир неча муддатдан сўнг чиройли қиз туғиб берган эди.

Жаҳолатда тарбия топган бу бечора хотиннинг ту-

шунчаси шу қадар топ эдики, ҳатто яшаган уйининг деворларидан ташқари ҳамма ёқдан бус-бутун хабарсиз эди.

Юқорида айтганимиздай, бир ажойиб йўл билан, ўзи буткул хабарсиз ва ризоси олинмасдан, ҳатто билмай туриб оғойи Ф... уссалтананинг¹ рафиқаси бўлиб қолган хотин ишқ ва муҳаббат нималигини билмаслиги билан баробар, икки киши ўртасида бўладиган муҳаббат ҳисларини ва уларнинг бир-бировлари суҳбатидан оладиган завқларини сезиш эмас, балки хаёлига ҳам келтира олмас эди. Чунки, завқ ва қайғунинг мазасини тотмаган киши ўзга бировларнинг завқ ва қайғусидан таъсиранмайди. Ҳузур, сайр-саёҳат учун автомобилга тушиб олган бир амалдор қирқ саккиз соат оч қолган бир камбағалнинг ҳолини сезолмаслиги табиийдир.

Эндиgi Маликтоҷ хоним ҳам ўз қавм-қариндоши, эгачи-синѓилларини бус-бутун ёдидаи чиқариб юборган эди. Отаси ўлгандан сўнг, акасининг уйида етим яшаган пайтида кечирган оғир кунлари энди буткул ёдидаи кўтирилиб кетган. Шундай гўзал ва тўқ турмуш ўтказиб тургани ҳолда, акаси ойлар бўйи унинг эсига ҳам тушмас, баъзида ёнига тушиб қолса ҳам, унинг исмини камситиш билан тилга оларди.

Қисқаси, нима бўлса ҳамки, эрига жуда ҳам муносабиб бир хотин эди.

Биз ҳикоя қилаётган куни келинойиси Маликтоҷ хонимни ва эрини кўргани келган эди. Уларнинг суҳбатларидан керакли ўринларини ўқувчиларимизга тушунтирдик. Энди уларни ўз ҳолларига қўйиб, бу икки боланинг ҳаракатларини кўздан кечирайлик.

Қизалоқнинг исми Маҳин, ўғилнинг исми эса Фаррух эди. Булар чарчаши билмасдан югурмоқда эдилар. Гоҳ ўғил бола қизалоқнинг, гоҳ қизалоқ ўғил боланинг орқасидан қувламоқда эди. Агар осмон узилиб ерга тушганда ҳам уларни ўйиндан тўхтатолмас, фақат чарвоқликкина ўйинларидан ажратиши мумкин эди.

Бироқ, ёшлиқда одам чарчаши нималигини билмайди.

Бу ерда ўйнаётган бу икки боланинг ҳаракатларига, айниқса Фаррухнинг ҳолига диққат билан қаралса, унинг юзида баъзида севинч, баъзида қайғу ифодаси кўзга аниқ ташланарди.

¹ ... уссалтана — ҳокимият арбоби (Эрон шоҳлигига даврида жорий бўлган қуйи вазирлик унвонларидан бири). — (Ред).

Бу нима эди?

Фаррух кичик ёшиданоқ Маҳинни севар эди десак, күплар ўн бир-ўн икки ёшдаги болаларда севги қаерда бўлсин? деб бизга эътиroz билдиришлари мумкин. Бироқ, нима бўлса ҳам бўлсин, шу пайтда Фаррух ўз қалбида Маҳинга ҳисбатан айрича бир майл сезмоқда эди. Чунки, Маҳиннинг севинчига севинч билан қўшилиб, у қайғурганда бунда ҳам маҳзунлик кўринар эди.

Бундай покиза ҳисга нима деб от қўяйлик?

Бунга пок ва юксак бир севидан бошқа бир нарса дейиш мумкини?

Фаррух ўйнار экан, Маҳиннинг теварагидан парво-надай айланар эди. Унинг қўй кўзлари қизнинг мовий кўзлари билан тўқнашар экан, электр токи урган одамдай, турган жойида бир муддат қотиб қолар, бечора бола, у пайтларда ҳеч нима тушунмаса ҳам фақат Маҳинни севарди, доим у билан ўйнашга тайёр ва фақат у билан сўзлашувни истарди. Маҳин ҳам Фаррухнинг бирга бўлувидан жуда сёвинарди.

Маҳин кўп чопганидан чарчади-да, скамейкалардан бирисига келиб ўтириди; Фаррух ҳам унинг чарчаганини кўрган замон, уни суюб, бошини кўксига босиб қучоқлади.

Бу пайт Маҳиннинг заъфар соchlари қордай оппоқ юзларига тарқалиб, унга ортиқ даражада гузаллик берар эди.

Фаррух гўзал севгилисини бу ҳолда кўргандан сўнг, юрагида аллақандай бир сезги туйди. Уни бағрига яна қаттиқроқ босиб, бошини унинг тиниқ ва чиройли юзига яқинлаштириди ва ихтиёrsиз қип-қизил лабларидан бир ўпид олди-да, деди:

— Оҳ... мен сени қанчалик севишимни билсанг эди!

IV боб

НАРВОН

Орадан етти йил ўтди.

Тун. Ҳаво ниҳоятда мусаффо. Осмондаги юлдузлар элас-элас кўзга чалинарди, чунки мовий осмон ой ёғдусидан мунавар эди.

Ана шу дилкушо кечада ноумид ошиқи шайдонинг

қалби теракнинг баргидай титрар, кўз ешлари шашқатор оқиб, юзларини юварди. У нега йиғлаяпти, нега бу қадар маҳзун?

Маъшуқаси висолига эришишга умид боғлай олмаган ошиқ маҳзун бўлиб йиғламайдими, ахир?

Бутун олам унга маъшуқаси учун керак-да. Жаҳоннинг завқу сафосидан ёрниг висол базмидагина баҳраманд бўлиш мумкин. Хушҳаво, тоғлар ва дашту биёбонлар ҳамда дунёдаги барча шоду хуррамлик маҳбубаси кўксига бош қўйиб турган чоғида унга лаззат баҳш этади.

Ҳақиқий ошиқ маъшуқасининг хиёл жилмайшидан мамнун бўлиб, хандон ташлаб кулади, унинг андак қайғусини кўрса зор-зор йиглайди. Маъшуқаси суҳбатидан бебаҳра ошиқ баҳтсиздир. Ҳижрон маҳалидаги ойдин кечанинг ва ҳузурбахш шабаданинг унга нима кераги бор. Аксинча, у бутун олам ҳамдардлик қилиб зулматга ўралишини ва йиғлашини истарди.

19... йил баҳорининг ана шундай кечаларидан бирида катта боғ девори олдида бир йигит турарди. У гоҳ теварак-атрофига аланглар, гоҳ бир неча қадам юрарди-да, турган жойига қайтиб келиб, зўр диққат билан боғ ичига қулоқ соларди.

Бу кечада, яъни қуёш ботганидан икки соат кейин атрофдан тиқ этган товуш эшитилмасди.

Шу алпозда чорак соат ўтди. Йигит деворга яқин бориб ниҳоятда зўр диққат билан ичкарига қулоқ солди, лекин бир дақиқадан сўнг яна аввалги ерига қайтиб, секингина ўз-ўзи билан сўзлаша бошлади:

«Ҳалигача келмади, билмадим, нима бўлди экан? Е бирор ҳодиса юз бериб қолдими? Маҳин берган ваъдасида турарди-ку, ваъда вақтидан ярим соат ўтди. Нима қилсам экан-а? Ҳали ҳам кўринмайди, менинг бўлса, боққа тушувим мумкин эмас».

Йигит яна деворга яқинлашиб, диққат билан қулоқ солиб, бирор шарпа сеза олмагани учун қайғуланди. Яна ўз-ўзига деди:

«Маҳин келмади. Албаттa, бирор гап бўлиб қолган кўринади. Нега юрагим бунчалик сиқилмоқда! Жонгинам, севиклим, нима бўлди экан сенга?»

Шу пайтда аллақандай шарпа сезилди. Йигит қулоқ солди.

«Бу нима, оёқ товуши келаётганга ўхшайди. Шу ёқ-

қа қараб келяпти... Бу Маҳин бўлса керак. Ҳа, тўгри, шу тарафга келмоқда... Ана, яқинлашиб қолди».

Боғнинг ичкарисидан майин бир овоз эши билди:

— Фаррух, жоним Фаррух! Сени жуда ҳам куттириб қўйдимми? Кечир! Тўхта, нарвонни қўяй, сўнг кечикканим сабабини сенга айтиб бераман.

Ичкаридан деворга нарвон қўйилди. Бир оздан кеънин девор ортидан чиройли бир қизнинг боши кўринди. Қиз деворга ўтириди-да, йигит томонга энгашиб деди:

— Азизим! Ҳеч маҳал мени унугди ёки менга берган ваъдасини эсндан чиқарди деб ўйлама, ўзинг яхши биласан, бутун қалбим сенини, у сенинг ишқинг билан тепади, сен унинг ҳукмронисан.

Шу пайт ойнинг ёғдуси Маҳиннинг гўзал юзига тушиб, унинг бир ҳуснига ўн-ҳусн қўшиб юборди. Майингина эсмоқда бўлган шабада, гўё жўрттага қилгандай, Маҳиннинг заъфар соchlари билан гоҳ юзини, гоҳ оламолам севги ва орзу тўла кўзларини яшириб, суратнини гоятда севимли қилиб кўрсатар эди.

Фаррух ҳам йигирма ёшга ётган. Авваллари Маҳин билан фақат сўзлашувгагина етиша олган бўлса, энди тўла бир иштиёқ ва ҳавас билан уни севар ва унинг ви-солига етишувни истар эди.

Олти-етти йилнинг орасида Фаррух билан Маҳиннинг ўрталари қандай бўлганини, нима учун ҳозирги учрашув девор устида ўтаётганини, муҳтарам ўқувчиаримизга бир оз уқтириб ўтиш керак.

Фаррух Маҳин билан боғда ўйнаган кундан бери ҳар қачон аммасининг уйига келиб-кетар эди. Бироқ бу вақтларда у, ўрта мактабда ўқидиган бўлганидан, мактаб тошириқлари ҳам кундан-кун кўпайиб бормоқда, у бутун вақтини Маҳин билан ўйнашга сарф қила олмас, фақат бўш вақтларида Маҳинларникида бўлар, у билан кўришиб турар эди. Бу аҳвол тўрт йил чўзилди, икки бола орасида бўлган бу севги бора-бора ортиб, уларда энди бошқа сезгиларни ҳам уйфота бошлиди. Илгари кўнгиллари бир ўпиш билан тасалли топадиган бўлса, энди ишқ ўтила ўртанаётган қалбларига бу ўпишлар сув сена олмас эди.

Бир маҳал Фаррух йиллик имтиҳонга тайёрланишга мажбур бўлгани сабабли уч ҳафтагача Маҳин билан кўриша олмади. Шунча ҳижрон кунларидан сўнг, бир кун аммасиникига келгани замон, Маҳин унинг олдига

чиқмасдан, фақат хизматчиларидан биттаси үнинг олдига келиб: «Маҳин хоним сизга салом айтдилар» дейишидан қай даражада таажжуб ва ҳайронликка тушганилигини тасвир қила оласизми? Фаррух ноилож ўзини гўё бу ишга эътиборсиз қарагандай кўрсатди ва: «Мендан ҳам у кишига салом айтинг» деб жавоб берди. Шу ерда қовоғини солиб ўтирган аммасини кўриб, бир умр Маҳин билан учраша олмаслигига кўзи етди.

Шундай ҳолатдан кейин Фаррух ортиқ бу ерда қола олармиди? Унинг нозик қалби бу оғир зарбанинг аччиғига чидай олармиди? У Маҳин билан кўришмасдан яшай олармиди?

У уч кечакундуз ўлади. Ахири, Маҳинга хат ёзиб, жуда усталик билан унга юбориш йўлини топди.

Фаррух, аммасининг-саводсизлигини ва Қазвин шаҳридаги иккинчи аммасидан келадиган хатларни ҳам доим Маҳинга ўқитнишини билар эди. Шунга ишонганилиги учун, қўлига қалам олиб, Маҳинга хат ёза бошлиди:

«Азиз севгилим!

Қайғу ва алам тўлқинлари ичидаги бўлган бир пайтда қўлмуга қалам олиб, бир неча сатр хат ёзмоқчи бўлдим.

Аччиқ ва шунинг билан бирга кулгили воқеадан кейин, юрагимдаги туйгуларни тушунтирмай ва келажакда қандай йўл билан бўлса ҳам учрашиб туришимишни таъмин қилмоқ учун сени кўришим керак. Қандай бўлмасин кўришмоқ учун бир йўл, бир чора топшишинг керак.

Сени ҳеч қачон унутмайдиган: Фаррух Дақиқ.

Яна бир бошқа хатни Қазвиндаги аммасининг тилидан: «Фотима бегимга, Сакина ойимга салом, бизлардан дуо деб қўясиз» каби гаплар билан тўлдириб, устига йирик ҳарфлар билан: «Бу хат қалбаки, мактубими ни сенга етказа олмоқ учун битилган, ҳушёр бўл» деган сўзларни ёзди ва конвертга солиб, елимлади.

Иттифоқо, ўша куни Фаррухнинг дўстларидан биттаси автомобиль билан Анзалийга кетмоқчи эди. Фаррух вақтни қўлдан бермасдан ўртоғининг ёнига борди. «Баланд даражали Маликтож хоним» номига ёзилган конвертни унга топшириб, Янги Имом бекатида почта кутисига ташлашини илтимос қилди.

Фаррух янгилишмаган эди. Үн саккиз соатдан кейин почтальон Маликтож хоним богининг эшигини қоқди.

Маҳин хатни олиб, устидаги сўзларга кўзи тушган замони бу хатни Фаррух ёзганлигини англади: очиб ўқиди. Уша куни эрталабки чойдан кейиндоқ ўз уйнга кириб, бу тўғрида жуда кўп ўйлади. Ахири фикрига бир нарса келди.

Оғойи Ф... уссалтананинг Машҳадий Козим номли қирқ етти ёшли, хушахлоқ, хушчақчақ бир боғбони бор эди. Бир куни тўсатдан унинг кўзи оғриб қолди. Бечора боғбон Техроннинг «машҳур» бир докторига мурожаат қилди. Доктор ҳам тажрибасизлигидан, керак бўлган дори ўрнига бошқа дори бериб, «қош қўяман леб, кўз чиқариш» қабилинда, уни кўр қилаёзди. Ў рўбарўсидаги нарсаларнинг фақат сояларинигина илгай олар эди. Шу боғбоннинг ўн олти ёшли қизи бўлиб, қиз у қадар чиройли бўлмаса ҳам, отасининг ёлғиз фарзанди бўлгани учун уни жуда яхши кўрар эди. Фалокат босиб, бу қиз ҳам бир муддат иситма касалига мубтало бўлган эди, отаси бу жиҳатдан жуда қайгули ва хафа эди.

Маҳин кўп вақт бозорга ёки бошқа бирор иш билан уйдан чиқадиган бўлса, боғбоннинг йўл устидаги уйига кириб ўтар, қизнинг аҳволидан хабар олиб, унга пул ва кийим-бош ҳадя қилар эди; унинг очиқ кўнгли, севги ва марҳамати яхши натижалар ҳам берган эди.

Ота ҳам қиз Маҳиннинг ҳақиқий, содиқ хизматчишига айлা�нган эдилар. Уларнинг ҳар иккиси Маҳиннинг бу севги ва марҳамати олдида, қачон бўлса ҳам қатта бир хизмат қилмоқчи бўлар эдилар. Фақат Маҳин шу кунгача уларнинг хизматига муҳтоҷ бўлмаган эди.

Маҳин хатнинг жавобини юбориш ҳақида ўйлади, ўз-ўзи билан гаплашди; боғбоннинг қизидан бошқа ўнгай ҳам қулай бир йўл топа олмади. Мактубнинг жавобини боғбоннинг қизи орқали юбориб, боғбон воситаси-ла Фаррух билан кўришмоққа жазм қилди.

Маҳин тезлик билан уйдан чиқди-да, оқсоқ хотинлар турадиган уйга бориб, улардан биттасини боғбоннинг қизини чақирмоқ учун юбормоқчи бўлди, лекин, тасодифан боғбоннинг қизи шу ерда экан. Буни яхшиликка йўйиб, қизни хонасига бошлаб келди.

Маҳин қизга эътимоди зўр бўлгани учун, ундан ҳеч нарсани яширмасдан, бутун аҳволотни: ота-онасининг Фаррух билан учрашувини ман этганини айтиб, бу ишда ундан ёрдамини сўради.

Шукуфа (боғбон қизининг оти) ҳудодан мана шун-

дай бир пайтни тилар эди. Худди шу пайтдаёқ, қандай иш бўлса ҳам жони билан бажо келтиришга тайёр эканлигини айтди. Маҳин ундан жуда курсанд бўлди. Ҳозирча отасини учратиб, унци воқеадан хабардор қилишни ва қайси йўл билан бўлса ҳам, Фаррух билан кўришиш учун бир илож ҳопишини илтимос қилди.

Шукуфа у ердан чиқиб, отасининг олдига кетди. Чорак соат ўтар-ўтмас қайтди-да:

— Иш жойида, отам бунинг учун ажойиб бир йўл топди,— деди.

Маҳин юраги гурс-гурс ургани ҳолда:

— Қандай йўл экан у?— деб сўради.

— Отам менинг гапимни эшитгач: «Боғнинг кунботар тарафига бир нарвон қўйман. Ҳафтада икки-уч марта кечалари ўша ерда, деворнинг устига чиқиб кўришишлари мумкин», дедилар.

Бу фикр Маҳинга жуда ҳам маъқул тушди, у вақти ганиматда Фаррухга хат ёза бошлади:

«Азиз Фаррух!

Хатингни олдим. Мен билан кўришмоқчи бўлсанг, қош қорайгандан икки соат кейин боғнинг кунботар тарафидағи девори олдига кел. Шу ерда ҳамма нарса ҳақида гапиришамиз.

Сени севган: Маҳин.

Маҳин хатни Шукуфага бериб, Фаррух билан учрашадиган ерини тушунтириди. Шундай қилиб, ўша кечаси Фаррух келиб, Маҳин билан кўришди. Ҳафтада икки кеча девор устида, бир кун боғбоннинг уйида кўришиб турадиган бўлдилар. Фақат, боғбоннинг уйида бўладиган учрашиш кўп вақт хавотирли бўлганидан, у ергаги сұхбатларидан истаганча фойдалана олмас эдилар.

Икки йил шундай ўтди. Энг охири шу воқеанинг бошида ёзганимиз кеча етишиди. Бу икки ёшининг орасида бир неча дақиқа жимжитлик билан ўтгандан кейин, Маҳин гапира бошлади:

— Оҳ, Фаррух!.. Севгимизнинг оқибати нима бўлишига ақлим етмай қолди. Сени шунча куттириб қўйганигимнинг сабабини биласанми? Буни сендан яшироқчи эдим, лекин яширсам, бундан ҳар иккаламиз зарар кўрамиз.

Фаррух изтироб билан сўради:

— Азизим, қандай бўлса ҳам майли, ҳатто шум ҳабар бўлса ҳам айт! Ҳеч бўлмаса ҳар қандай куйдан

күра ёқимлироқ бўлган овозингни эшитиб, ҳузур қиласай.

Маҳин туганмас қайғу билан деди:

— Фаррух, Фаррух... Айтмоқчи бўлганим унчалик яхши хабар эмас. Бу сенинг азобланишингга сабаб бўлади.Faқат, иложи йўқ, иккимизнинг келажагимиз шунга боғлиқ бўлганлиги учун айтишга мажбурман.

Фаррух, девордан икки қадам нарида ётган тошустига чиқиб, Маҳинга яқинлашди.

— Оҳ, жоним Маҳин! Бу гапларинг билан мени бениҳоя ташвишга қўйдинг. Тезроқ айт, азиз севгилим, қандай ҳодиса сенга бунчалик таъсир этди? Узи нимагап?

Маҳин секингина жавоб берди:

— Бир оз яқинроқ кел, ҳаммасини айтаман.

Фаррух деворга яқинлашди.

— Айт, Маҳин! Айт. Борган сари юрагим қаттиқ урмоқда. Агар юраги сал ором олсин десанг, ўша оппоқ қўлларингни бер, бир ўпай, кўксимга босай.

Маҳин девордан энганиб, оппоқ пахтадай қўлларини узатди. Фаррух дарҳол уларни ушлаб, кўзларига сурди, кейин узоқ-узоқ ўпди

Маҳин сўзида давом қилиб деди:

— Тахминан бундан бир соат аввал, отам мени ўзинга чақириб, баъзи бир гапларни айтди, уларни сенга айтсан, хафа бўласан.

Фаррух Маҳиннинг сўзини бўлди:

— Йўқ, жоним, йўқ, хафа бўлмайман. Тезроқ айт.

— Шундай қилиб, отам мени чақириб айтдики, «Эшитишумча, ёш бошингдан ўзингга номуносиб баъзи ишларни қилар эмишсан. Масалан, кўпинча тоғаваччанг Фаррух тўғрисидан гап очиб, биздай олий насларнинг қизига ярашмайдиган тарзда уни мақтар эмишсан. Буларнинг маъноси нима?»

Фаррух беихтиёр сўради:

— Айт-чи, отанг буларни қаердан билибди? Балки, бизнинг учрашиб юрганлигимиздан уларнинг хабари бордир? Қани, айт, сеп унга нима жавоб бердинг?

Маҳин жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, лекин бўрдан:

— Оҳ, Фаррух... Оёқ товушини эшитяпсанми, бирор келаётганга ўхшайди;вой ўлмасам, келиб мени кўрсалар, нима жавоб бераман?— деб юборди.

Оёқ товуши тобора яқинлашиб келарди. Рўбарўда

икки шарпа күринди. Икки киши, девордан тахминан эллик қадам нарида бўлган сарв дараҳлари билан ўраб олинган боғчадаги тахта скамейкага ўтиришди. Уларнинг орқалари ўтириғлиқ бўлгани ва азим туп чинор дараҳти пана қилиб тургани учун Маҳинни кўра олмас эдилар.

— Маҳин бошини эгиб, Фаррухга шивирлади:

— Кимлар келганини биласанми? Отам билан онам, Худди бирор муҳим маслаҳатлари борга ўхшайди. Бўлмаса, бу ерга келиб гаплашадиган одатлари йўқ эди. Агар сен ҳам буларнинг ниятларини англамоқчи бўлсанг, секин деворга чиқ.

— Фаррух тез, шиپшилтмай, эпчиллик билан деворга тирмашиб, Маҳин билан ёндошиб ўтиреди.

Икки севгили қўлларини қўлларига бериб, бошларини бошларига суюб, нафасларини нафасларига улаштириб, хаёлдан қилинган ҳайкалдай жимгина, ҳаракатсиз ўтириб, суҳбатга қулоқ бера бошладилар.

Кечаси соат уч, ҳаво тоза, ой кўқнинг энг баланд нуқтасига бориб, ерга нур сочар, сарин шабада эсмоқда. Боғни тўла жимжитлик қоплаб олган. Теваракда бу тўрт кишидан бошқа ҳеч бир бедор киши йўқ.

Эр хотин скамейкада ўтирас эдилар. Оғойи Ф... уссалтананинг юзига диққат билан қараган кини, унинг бугун жуда хаёлчан ва диққат бўлганини пайқар эди. Оғойи Ф... уссалтана хотининиң қўлинин тутиб, сўради:

— Хоним! Сизни уйқудан маҳрум қилиб, бемаҳалда бу ерга бошлаб келганимнинг сабабини биласизми?

— Йўқ, оғо, мениң сизнинг бу хатти-ҳаракатингиздан гоятда таажжубдаман. Сабабини айтишингини кутаман,— деб жавоб берди Маликтож хоним.

— Ундоқ бўлса, қулоқ солинг, сабабини айтайни.

V б о б

ОТА ВА ҚИЗ

Эр хотининг суҳбатлари ва икки ёшининг сутдек ойдин кечада девор устида учрашувларининг кейинги натижасини баён қилишдан аввал, муҳатарам ўқувчиларни бир неча соат олдин оғойи Ф... уссалтана билан қизи ўртасида ўтган сўзлар билан таништирайлик,

Махин девор олдига келмасдан икки соат аввал, огойи Ф... уссалтана ҳовлисидаги ойнаванд эшиги боққа қараб очиладиган хоналардан бирида, ёзув столи ёнидаги креслода ўтириб, нималарнидир ёзарди. Лекин бирор одам унга яқинлашиб диққат билан қараса, унинг қўлидаги қаламни қофоз устида бекордан-бекорга юргизганини ва олдидаги қофозда кераксиз чизиқлардан бошқа ҳеч нима ёзилмаганини кўрар эди.

Уни шунчалик хаёлга чўмдирган ва ташвишга тушувига сабаб бўлган нарса нима эди?

Ҳикоямизнинг бошларида огойи Ф... уссалтананинг шахсияти ва ахлоқи тўғрисида баён қилган фикрларимизни ёдида сақлаган ўқувчиларимиз, шубҳасиз, бундай кишиларнинг, давлатларига қиттай зарар етишини сезсалар, қанчалик хафа ва паришон бўлишларини осонлик билан тушунадилар.

Огойи Ф... уссалтана ҳам қизи унинг илгаридан тузиб қўйган режаларига мос тушмайдиган баъзи сўзларни гапириб юрганини эшигтан эди. Шу ҳолатда ярим соатдан буён шу фикр ҳақида бош қотирмоқда эди. Ахири қаддини ростлаб, ўз-ўзича ғудранди:

«Бу қиз қандай аҳмоқ-а? Мен у тўғрида қанчалик ўйлаб, келажакда унинг бахти бўлиши учун қандай қайгуар эдим. Энди қарасам, қизим қанчалик бекорчи хаёлларга тушибди, билмайман. Бир камбағал тогасининг ўғлини яхши кўриб, менинг барча режаларимни чиппакка чиқариб юборишга сал қолибди. Йўқ, танимда жоним бор экан, бундай бўлишига йўл қўймайман. Чунки шаҳзода К. ни қуда бўламиз деб алдаганман. Шаҳзода К. бўлса, менга ўз деҳқонларидан кўп овоз йигиб, мени депутат қилиб сайлашга ваъда берган. Маълумки, депутат бўлмай туриб, вазир бўлишнинг иложи йўқ.

Огойи Ф... уссалтана бошини қўлига тираб, яна ўйга ботди. Унинг башараси жуда ғалати бир ҳолатга кирди. Гўё қилган барча ёмон ва чиркин ишлари ҳозир унинг юзига бўртиб чиққандай эди.

Бир неча дақиқадан кейин бошини кўтариб, стол устига ўрнатилган тугмачани босди. Эшик очилиб, пак-пакана, семиз, чўтирир бир хотин кириб таъзим қилди-да, бурчакда сукут қилиб турди.

Огойи Ф... уссалтана бошини кўтариб сўради:

— Феруза, хоним уйдами?

— Йўқ, оғо! Хоним кечга яқин кетган эдилар, ҳали-
гача келганлари йўқ. Лекин, Маҳин хоним ўз уйларида
китоб ўқиб ўтирибидилар.

Бирдан оғойи Ф... уссалтана қаддини ростлади:

— Нима?! Китоб ўқияпти дедингми? Жуда яхши!
Қанақа китоблар ўқийди?

Феруза, этаклари билан йўғон болдириларини оғоси-
нинг ҳирс билан тўла кўэларидан яширмоққа уриниб,
жавоб берди:

— Оғо, саводим бўлмаса қаёқдан билай... Эшити-
шимга қараганда, унда муҳаббат ва ошиқ-маъшуқлар
ҳақида ҳикоялар бор эмиш. Масалан, фалон мадмазел¹
фалон мусъега² қандай ошиқ бўлди. Ундай китобларни
ўқиш одамнинг саводини орттиради дейдилар, мен қа-
ёқдан билай.

Оғойи Ф... уссалтана янада ғазаби қайнаб сўради:

— Балки, роман ўқиётгандир?

— Тўғри, оғо, худди ўзи, роман ўқияптилар.

— Жуда яхши, бор, Маҳинни бу ерга чақириб юбор!
Феруза боши билан таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Феруза чиқиб кетгандан кейин, оғойи Ф... уссалтана
яна ўз-ўзи билан гаплашмоққа бошлади:

«Бу аҳмоқ қиз нима учун шундай бемаъни гапларни
гапираётганигини энди тушундим. Китобда: фалон
йигит фалон қизга ошиқи шайдо бўлибди ва шунга ўх-
шиш бемаъниликларни ўқиган, ўз-ўзига хаёл қилиб айт-
ганки, нима айби бор, мен ҳам бораман-да, ўз тоғамнинг
ўғлига ошиқ бўламан, деган, холос, аҳмоқлик. Эҳ, қан-
дай замонларга қолдик. Таажжуб, бизнинг замонимизда
на ошиқ, на маъшуқ, на бунга ўхшаган гаплар бор эди.
«Амир Арслон», «Искандарнома» ва «Хусайнгурд» ки-
тобларидан бошқа ҳеч қанақа китоб йўқ эди. Энди бил-
майманки, нима бўлиб қолди, бутун суҳбатлар шу мав-
зуулар устида. Ҳамма айб ҳозирги янги мактабларда!
Мен бўлсам, умрим бино бўлиб бирорта роман деган
нарсани ўқиган эмасман. Саводим оз, ҳисобдан бўлса
хотиржам, тарихни ҳам билмайман, шундай бўлса нима,
бир нимам камайиб қолибдими? Мен шу жиндай маълу-
мотим билан депутат, ҳатто лидер бўла оламан. Агар
қизим баҳти бўлмоқчи бўлса, «оқ» қилишимни истама-

¹ Мадмазел (мадемуазель) — хоним (франц.)

² Мусъе — жаноб (франц.).

са, галимга кириб, кимга берсам, «лом-мим» демасдан, ўшанинг ўзига эрликка ҳам оғоликка қабул қилиши керак.

Шу маҳал енгилгина оёқ товуши, унинг кетидан кийим-бошнинг шилдирагани эшилди. Эшик очилиб, остоңада Маҳин пайдо бўлди. Маҳиннинг ранги анча синиқкан эди. У ичкарига кирар-кирмас, мовий кўзларини отасининг юзига тикди. Қиёфасидан жиддийлик ва қатъият сезилиб туради. У эгнига пушти ранг ипакдан кўкраги очиқ кўйлак кийган, бошига эса, чодра ўрнига тўр дуррача ўраган эди. У салом бергандан кейин, уйнинг бир бурчагига бориб турди.

Бир неча дақиқа жимлик билан ўтди. Огойи Ф... уссалтана айтадиган сўзларини бошига жамлаб, бир тартибга солмоқчи бўлаётганга ўхшарди. Ахири у бошини кўтариб:

— Қизим Маҳинжон! Нимага ўтирумайсан! Қани, ўтирумайсан!

Маҳин жавоб бермасдан, эшик ёнидаги стуллардан бирига отаси билан юзма-юз ўтирди.

Отаси еўзга бошлади:

— Қизим Маҳинжон! Сени бу ерга чақирганимнинг сабабини биласанми? Сен билан бир оз жиддий суҳбатлашмоқчиман.

Бирдаа Маҳиннинг эти жимиirlаб кетди. У ўз-ўзига деди:

«Отаминнинг мен билан жиддий гаплашишига нима сабаб бўлди экан? Бироқ муҳим гап борга ўхшайди? Тайёрланиб турай».

— Тушундингми, қизим?— деб давом этди огойи Ф... уссалтана.— Сен билан бир муҳим иш устида гапиришмоқчиман.

— Отажон, марҳамат қилинг, фармонингизни эшиштишга ҳозирман.

— Қизим! Сен билан бир неча масала ҳақида гаплашмоқчиман. Аввало эшитдимки, вақтни бекорга исроф қиласдигац, мияни суйилтирадиган ва одамни йўлдан оздирадиган бирталай бўлмагур китоблар йиқкан эмишсан. Қизим! Мен сенга чинини айтсам, бу ишларинг менга маъқул эмас.

Отасининг сўзларига жуда диққат билан қулоқ бериш билан бирга унга жавоб беришга ҳам тайёрланиб турган Маҳин тап тортмасдан деди:

— Агар шу тўғрида гапираднган бўлсангиз, эшитишга ҳеч қандай истагим йўқ. Чиқиб кетишимга ижозат беришингизни сўрайман.

Бу жавобни эшитгач огойи Ф... уссалтана худди ўт олган ғомбадай портлаб, айоҳаниос тортиб бақирди:

— Ҳой қиз! Оганг билан гаплашаётганингни унутиб қўйганга ўхшайсан-а? Ёки ўзингни билниб, билмаслика уряпсанми?

Маҳин отасининг ғазабига парво қилмай, осойишта жавоб берди:

— Йўқ, отажон, мен сизга бўлган фарзандлик бурчимни ҳеч қачон унутмайман. Лекин, сиз менинг эътиқодимга зид сўзлар экансиз, гапингиз зое кетади, мен уларга қулоқ солмайман.

Огойи Ф... уссалтананинг ғазаби сал совиган бўлса керак, бир неча дақиқа жим қолгандан сўнг:

— Тўғри, қизим, тўғри,— деди.— Сен ҳақлисан. Бу масаланинг унчалик аҳамияти йўқ. Бу тўғрида сен билан гаплашиб тўғри иш қилмадим. Ҳўш, мана бу иккичи масала тўғрисида нима дейсан?

— Отажон, мен сизнинг бу жумбоқларингиздан ҳеч нима тушунмай турибман. Муддаонгизни очиқроқ айтишингизни сўрар эдим.

Огойи Ф... уссалтана ўрнидан туриб, Маҳнига яқинлашди-да, унинг қўлидан ушлаб, мулойим овоз билан сўз бошлаб деди:

— Қизим, мен сенга яхшиликдан бошқа парсани раво кўрмаслигими биласанми?.. Шундай бўлгач, нима учун менинг олдимда ўзингни шунчалик билиб, билмаслика соласан. Доимо хаёлингда сақланган фикрларни менга очиқ айтишдан тортинасан?

Маҳин ётифи билац жавоб берди:

— Отажон, сизга мен бошда айтдимки, мен бу хилда сўзлардан муддаонгизни -англайлай турибман... Лагар менинг тўғримда сизга бошқача гап айтишган бўлсалар, марҳамат қилиб айтинг, мен ҳам хабардор бўлай.

Огойи Ф... уссалтана қайтадаи аччиқланиб кетди:

— Ҳой қиз! Узингни бу қадар ғофилликка солма!— леб бақирди-у.— Айтишини истамасанг, кўп яхши, айтмаёқ қўй. Мен сенга айтиб бераман! Тоганганинг ўғли Фарруҳ тўғрисида айтган гапларингда нима маъно бор, қани айт, кўрай?

Бу гапларни эшитгани замон Маҳиннинг юраги тез-

тез ура оөшлади. Ранги бүс-бутун ўзгарди. Аввали қи-
зил, ундан кейин оқ, бора-бора оқлик ҳам йўқолиб, юзи
сағайди. Худди шу пайтда терговчи олдида ўз айини
иқрор қилмоқчи бўлган кишилар каби ўз-ўзига далда
бериб деди:

— Ота... Ростини айтсан, мен шу вақтгача ўз сирим-
ни сизга очиқ айтишини истамас эдим. Лекин энди очиқ-
ойдин айтаман: мен Фаррухни севаман. У ҳам мени
севади. Қани, айтинг-чи, бир-бирини севиш айбми?

Маҳиннинг тўғри ҳам ҳалол иқрорини эшигтан оғойи
Ф... усалтана зардаси қайнаб:

— Маҳин!— деб қичқирди.— Мен бу гапларни ёл-
гондир деб ўйлаб юрардим. Энди билсан, рост экан.
Сен ҳақиқатан ҳам менинг барча режаларимни барбод
этмоқчига ўхшайсан. Лекин мен ҳам сенга айтиб қўяй-
ки, кўзим тирик экан, бу хаёлларинг рўёбга чиқмайди!
Сенинг ўйлагак ўйинг асло-асло бўлмайди.

Отасининг бу гапларини эшигтан Маҳиннинг ранги
янада оқариб кетган бўлса ҳам, у ўзини тутиб деди:

— Отажон, намунча менга зарда қиласиз. Ундан
кўра, нимага шу ишинг бўлишилиги мумкин эмаслиги-
ни тушунтиринг. Сизда қандай сабаб ва далиллар бор?
Мен шуларни билмоқчиман.

Оғойи Ф... усалтана ўйлаб туриб, ўз-ўзига дерди:
«Қизим менинг жаҳлимдан қўрққан бўлса керак, дар-
ҳақиқат, у қандай қилиб менинг истагимга қарши кела
олади? Албатта, энди унга бойлик ва пулнинг қадрини
тушунтириб, ўз фикримни айтсан, балки, бошидаги бе-
корчи хаёлларни ташлаб, гапимга қулоқ солар». Кейин
ӯз хаёлларининг таъсири билан гапира бошлади:

— Қизим, ҳар бир ота ўз фарзандининг баҳтли бў-
лишини тилаганидай, мен ҳам сенинг ҳаётинг яхши
бўлишини, баҳтли бўлишингни истайман. Эсиндан чи-
қармаганини, ҳозирги замонда дунёнинг бирдан-бир ти-
раги пулдир. Мен мана шу эътиқодимга сунниб туриб,
сенинг баҳтли бўлишинг учун ҳеч нимани аямайман.
Фаррух гарчи тоғангнинг ўғли бўлса ҳам, лекин сенга
қараганда жуда камбағал, пули йўқ. Қизим, энди бу
ҳавоий хаёлни миянгдан чиқариб ташла. Бу бўладиган
иш эмас. Бундан бошқа далил учун менинг оғзимни
очирма, тушундингми? Ишонаманки, отангнинг измидан
чиқмаслигинг лозимлигини англаб, бўлмагур фикрлар-
ни миянгдан чиқарарсан-а?

— Отажон! — деди Маҳин,— агар бошқа тузукроқ далил бўлса айтинг, балки иккинчи далилингиз бундан кўра менга кўпроқ таъсир қилас. Чунки, Фаррухнинг камбағаллиги кўнглимни ундан қайтара олмайди.

Оғойи Ф... уссалтана мийнгидан кулиб деди:

— Жуда яхши! Демак, сенингча бойликнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ бўлиб чиқади. Ундаи бўлса яхши, иккинчи далилга қулоқ бер, айтайн. Қизим! Бу кунларда одамларнинг кўпи ўз фарзанди, қавм-қариндошлари ёрдами билан баланд мартабаларга чиқади деса бўлади, айниқса бизнинг мамлакатда юқори мансабларни эгалламоқ буткул қариндош-уругчиликка боғлиқ. Ма-салан, агарда куёвим бош вазир бўлганда эди, албатта мен вазир ёки ҳеч бўлмагандага муовин вазир бўлар эдим. Қизим, энди нима демоқчи бўлганини тушундингми?

— Йўқ, отажон, ҳалигача айтганларингиздан бирор нарса тушунганим йўқ.

— Ажабо! Яъни нимага тушунмадинг? Қизим, инсон дарахтни мевасидан баҳраманд бўлиш учун экади, фарзанд ҳам шунга ўхшаган нарса, яъни ундан бирор манфаат кўришни истайди: тўй қилиб, набира кўргиси келади, набираларим белимга қувват бўлсин, қўлимга ҳасса бўлсин деб орзу қилади. Энди мен ҳам, қизим, сени эрга бермоқчи бўламан, сенга муносиб бир эр ҳам топиб қўйганиман. Энг охири, сенинг шу тўйингдан фойдаланиб, депутат бўлмоқчиман. Қани айт-чи, сен отангнинг бу ишига кўмаклашишни истайсанми? Ё ёрдамингни аяб, отангни хафа қиласанми?

Маҳин шошилиб:

— Отажон, тушундим! Демак, мени ўз хоҳиш ва тамаингиз учун қурбон қилмоқчи экансиз-да? — деди.

— Йўқ, қизим, ундаи эмас. Мен куёв танлаганда, сенинг аҳволингни, ҳам назарга олганман. Сенга жуда бадавлат эр топганман.

Маҳин осойишталик билан:

— Йўқ, ота, бу далилларингиз билан Фаррухдан қўл силтаётмайман, — деди.

Бу жавобни эшигтан оғойи Ф... уссалтана ғазаби жўш уриб, қўлини бирданига юқори кўтарди-да, Маҳиннинг ўлишлар ва эркалашлар учун яратилган нозик кифтига бир мушт туширди.

Бечора Маҳин, бу муштнинг зарбидан инграб юбор-

ган бўлса ҳам, яна қилт этмай аввалги ўрнида тура берди.

Оғойи Ф... уссалтананинг аччиғи бир мушт билан совимади, у Маҳинни яна бир неча марта муштлади, кейин:

— Сен жуда ҳаддингдан ошиб кетибсан, гапимга гап қайтарадиган бўлиб кетибсан-а? Жуда яхши, мен ҳам сени меросдан маҳрум, ҳамда «оқ» қиласман! — деб бақирди.

Маҳин отасининг ваҳшийлигидан уялиб, бошини қуий солди.

Маҳиннинг шунчалик аянч аҳволи отасининг тош юрагига таъсир этди. Дарров авзойни ўзгартириб деди:

— Улгунча аҳмоқ бўлибсан; тур, йўқол, кўзимга кўринма! Шуни ҳам бир билиб қўйки, сен билан Фаррухнинг тўйи ҳеч қачон бўлмайди.

Маҳин бепарволик билан секин эшикни очиб, хонасига чиқиб ҳоргинлик билан ўзини ўринга ташлади. Босини қўллари орасига олиб, секин-секин ўз-ўзига:

«Оҳ, нима қиласмиш, мен уни яхши кўрсам. Йўқ, йўқ! Мен Фаррухдан кўнгил узолмайман. Ўлдирсалар ҳам ундан бошқа кишига тегмайман,» деди.

Маҳиннинг қўзлари қизарган, юзига қараган киши унинг ғоят даражада изтироб чекаётганини сезар эди.

Бирданига икки қатра кўз ёши Маҳиннинг қизил гулдай юзларидан оқиб туша бошлади. Шунда у киши юрагини эзиб юборадиган овоз билан: «Оҳ, биз бечора хотинлар, бу муҳит ичкарисида қандай баҳтсизмиз!» деб фарёд чекди.

Маҳин анча вақтгача йиғлаб ётди. Фақат Фаррухнинг муҳаббати билан тепгувчи Маҳиннинг соғ ва содда қалби отасининг шундай қўпол гапиришларидан гоятда таъсиранган ва қайғурган эди. У, отасининг қай даражада пул ва бойликка мукласидан кетганини, ҳам ўз қизини тама йўлида қурбон қилишга тайёр эканлигини ўйлади; қўзлари йиғининг зўридан қизарган, ёш томчилари юзидан оқиб тушар эди. Бечора қиз нега йиғламасин? У бу мушкул аҳволдан қутулмоқ ҳақида ҳар қанча ўйласа ҳам, бирор илож топа олмас эди. Ниҳоят бирдан бошини кўтарди. Кўзи шкафчанинг устига қўйилган соатга тушди. Беихтиёр: «Вой! Ваъда вақтидан ярим соат ўтиб кетибди-ю, бечора Фарру-

хим, балки мени кутавериб чарчагандир!» деб ўрнидан турди.

Олтин сочларини тараб, бошига оқ тўр рўмолини ўраб, уйдан чиқди. Секин-секин зинапоялардан тушиб, богнинг охиридаги деворга қараб чопиб кетди. Богнинг қуюқ қўйнига кирган сари юраги зўр бериб урар эди. Фарруҳ билан учрашмоқ учун тайин қилган жойга келганди, уни ўша ерда кутиб ўтирган ҳолда топди.

VI боб

ДЕВОР УСТИДА ИККИ ОШИҚНИНГ ҚАРОРИ

Маҳни чиқиб кетгандан кейин оғойи Ф... уссалтана тахминан ярим соат аччиғидан тушмасдан, уйда айланаб юрди.

Ахири бориб-бориб ҳаяжони совиди, ўйлади ва ўзўзига деди:

«Йўқ, йўқ! Бу бекорчи хәёлларни қизнинг бошидан чиқариш керак. Қандай бўлса ҳам, бу пуч ўйлар ҳали ўзининг ёмон натижасини кўрсатмасдан илгари олдини олиш керак. Шаҳзода К. билан расмий суратда сўзлашиб, унга ваъда бермаган бўлсан ҳам, бундан бир неча кун илгари сўз орасида депутат бўлишим, у билан қуда бўлишимга боғлиқ эканини ишора қилиб қўйди. Мен уни қайтариб, ўзимга Фарруҳга ўхшаган гадойваччани куёв қиласманми? Одамлар менга нима дейди? Бироқ, нима қилайин, сўзларимнинг ҳеч биттаси қизга таъсир этмади. Нима деган бўлсан, менинг гапим қаршисида терсайиб туриб олди. Бироқ, ҳали ҳам умидсизланиш керак эмас. Мен унинг нафини ўйлаб айтган гапларимни эшитгиси келмаган бўлса, балки онасига қулоқ солар, ишнинг яхшиси шуки, онасига айтайин, унга насиҳат қилиб, ҳам менинг, ҳам ўзининг баҳтли бўлишини тушунтиурсин; балки уни бир йўл билан эпакага келтирад».

Шу қарорга келиб, яна тугмачани босди. Эшик очилиб, шошилганича Феруза кирди-да, таъзим қилиб, бир бурчакда турди. Феруза оғосидан аччиқ сўз ва ғазабли буйруқларни кутган эди, аксинча, оғойи Ф... уссалтана осойишталик билан сўради:

— Феруз, хоним келдиларми?

— Ҳа, оғо, ҳозир келдилар.

— Жуда яхши. Ундаі бўлса, хонимга айт, дарров бу ерга келсинлар, зарур бир масала устида галиришмоқчиман.

Феруза яна бир марта таъзим қилгач, чиқиб кетди. Оғойи Ф... уссалтана уйнинг у бошидан бу бошига юра бошлади. Баъзан девордаги суратларга, баъзан қимматбаҳо гиласминг гулларига қарап эди.

Салдан кейин эшик очилиб, Маликтож хоним кириб келди.

Маликтож хонимнинг эғнида кўк шойи кўйлак, бошида нозик дурра бор эди. Кўзлари чақнаб турарди. У ичкарига кирап-кирмас эри истиқболига чиқиб, европаликларга тақлид қилиб, такаллуф билан қўлинни ўпид, ёнидан жой кўрсатди.

Маликтож хоним қисқагина жимликдан сўнг, эронлик хотинларга хос ишваи-ноз билан сўзга бошлади:

— Мана, мен қелдим, оғо, қандай буйруғингиз бор эди, нима учун мени шундай шошилинч чақирдингиз?

— Хоним, нимасини айтасиз? Илгарайлар, эшитган гапларга қулоқ солмасдан, эътибор бермасдан юрар эдим. У қулогимдан кириб, бу қулогимдан чиқиб кетар эди. Энди билсам, иш ҳаддидан ошибди. Менинг аввалдан тузиб юрган режаларим барбод бўлишига сал қолибди. Балки, сиз бу ишдан бехабар бўлганингиз учун нима демоқчи бўлганинг тушуммагандирсиз.

Бу сўзларни гапирав экан, оғойи Ф... уссалтана дебраздан қараб, боғнинг ҳар тарафини ўз нури билан ёритиб турган ойни томоша қиласр эди.

— Малъун қизингиз жуда қонимга ташна қилди. Қани, жоним, туринг, ҳаво яхши — ойдин, боқقا кирамиз. Боғда бемалол гапиришамиз, ишнинг нима эканлигини ўша ерда тушунтираман.

Маликтож хоним ўрнидан турди. Эри билан қўл ушлашиб уйдан чиқдилар. Зинадан тушиб, Маҳин билан Фарруҳ учрашган деворнинг рўпарасига келишгач, юқорида айтганимиз скамейкага ўтиридилар.

Оғойи Ф... уссалтана сўзлай бошлади:

— Хоним, қизим мени жуда ҳам ташвишга солиб қўйди. Билмайманки, уни бу эгри йўлдан қандай қилиб чиқарсан экан?

Маликтож хоним мулойимлик билан сўради:

— Нима деганингизни тушунмадим, оғо. Мен, маса-

лан, алҳамдуилло, қизимда унчалик бир айб-нуқсон кўрмайман. Ў нима гуноҳ қилган эканки, бунчалик сизнинг таъбингизни хира қилибди?

— Хоним, сиз бу ишдан бутун бехабарсиз. Шундан ҳам ёмонроқ бир иш бўладимики, ахир, қизингиз тоғасининг ўғли Фаррухни яхши кўрса; бунинг натижасида сиз ҳам, мен ҳам хонавайрон бўламиш-ку!

— Буни сизга ким айтди? Қандай таги паст одам айтди? Вой худо-еї, одамлар ҳам оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган бўлиб кетган-да, қанчалик ёлғонларни тўқиб чиқарадилар,— деди Маликтож хоним.

— Гўқ, хоним, сиз янглншяпсиз, айтган одам таги паст ҳам, ёлғончи ҳам эмас, бунинг ростлигини Маҳиннинг ўзи ҳам иқрор қилиб тургандан кейин, халқ нима десини?

Маликтож хоним ҳайронлик билан:

— Нима? Маҳиннинг ўзи сизга «мен Фаррухни яхши кўраман», деб айтдими?— деб сўради.

— Ҳа, хоним, Маҳиннинг ўзгинаси айтди!

— Вой ўлай, ундей бўлса, нима дедингиз? Сизнинг фикрингиз қалай?— Бу вақт оғойи Ф... уссалтана бошини хотинининг қулогига яқинлаштириб, секингина алланималар деди (бу гапни Фаррух билан Маҳин эшита олмадилар).

— Муҳтарам хоним, сиздан нимани ҳам яширайин, менинг... вазирликдаги мавқеим унча мустаҳкам эмас. Ҳар кун улар мени хизматдан бўшатишни ўйлайдилар. Келажакда ўзимга бир муносиб мавқени эгалламоқ учун, ҳар қанча ўйласам ҳам депутат бўлишдан бошқа чора топа олмадим. Албатта, Маҳинни ўғли Сиёвуш Мирзога сўраган шаҳзода К.нинг ёрдамисиз депутат бўлишим мумкин эмас. Энди, масаланинг қанчалик муҳимлигини эшитгандан кейин, тушунган бўлсангиз керак. Мен бундан бошқа чора топа олмадим.

— У қандай чора?— деб сўради Маликтож хоним?

— У чора шуки, шу фикрлар қизнинг бошидан бутунлай чиқариб ташланиши керак.

— Қандай қилиб чиқарса бўлади?

— Бу жуда осон иш: ишқ деган нарса унинг бошидан тамоман юлиб олиниши керак.

— Яъни, сиз истайсизки, бир йўлини топиб, Маҳинни севганига етиштириш керакми?

Оғойи Ф... уссалтана қаңқача уриб кулиб юборди:

— Ық, ыўк! Балки уларни жудо қилиш учун бир йўл топмоқ керакки, бир-бирларини унутсинлар.

Маликтож хоним бир оз жим қолиб, кейин:

— Ундаи бўлса, қапи айтинг, нима қилиш керак, қандай иш кўришимиз керак?— деди.

Оғойи Ф... уссалтана бир оз ўйлагандан кейин, бошини кўтариб, хотинининг қулогига бир нималар деб шивирлади.

Маликтож хоним ҳам секингина жавоб берди:

— Жуда яхши! Сиз ҳам борасизми?

— Бу тўғрида бир оз ўйлаш керак, бэлки менинг боришим керак ҳам бўлмас, ҳозирча туринг, кетдик. Лекин, бу сирни ҳеч кимга, ҳатто унинг ўзига ҳам айта кўрманг.

Ниҳоят, ҳар икковлари туриб, секин-секин уй тарафга қараб кетдилар.

Ҳали уларнинг оёқ товушлари узилмаган ҳам эди, Фаррух деди:

— Жоним Маҳин! Бизнинг тўғримизда қандай фикрда бўлғанликларини тушундингми?

Маҳин хаёлчан овоз билан жавоб берди:

— Эсизки, онамнииг қулогига айтган охирги сўзларини эшита олмай қолдим, нима деганинг тушунолмадим.

Фаррух Маҳиннинг қўлларини сиқиб, ушлаб деди:

— Оҳ, жоним! Келажагимизни ғоятда ёмон аҳволда кўрмоқдаман. Улар бизни бир-биримиздан жудо қилмоқ учун аллақандай режа тузганга ўхшайдилар.

Маҳин севги билан тўлиқ, осмондай тиниқ мовий кўзлари билан Фаррухга тикилиб деди:

— Севгилим! Бекорга хафа бўлма, менинг ваъдам чин ваъда. Танимда жоним бор экан, сўзимдан қайтмайман. Сендан бошиқа ҳеч кимса менга эга бўла олмайди. Буни аниқ билиб қўй!

Фаррух беихтиёр Маҳиннинг қўлларини ўпди ва ошиқи шайдоларга хос жўшиқин овоз билан деди:

— Жоним, ваъдангта ишонсанам бўладими? Менини бўлишиликка чиндан сўз берасанми? Ҳақиқатан ҳам сен менини, мен сеникими?

— Фаррух, бу сўзни сенга неча бор айтишим керак? Мен бу кеча ҳам қасамларимни такрорладим, жоним, мен сени севаман, сени севгилим ва азиз эрим деб би-

ламан. Хотиржам бўл, сендан бошқа ҳеч киши менга эга бўла олмайди!

Маҳиннинг шунчалик иқори Фаррух учун ортиқ ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмаган эди. У бирдан Маҳинни бағрига босди, лаблар бир-бирига улашиб кетди. Мұхаббат билан олинган бир ўпичнинг «чўлп» этиши теваракнинг жимжитлигини бузди ва бу аҳвол бир неча сония давом қилди. Икки ёшнинг нафаслари бир-бирига тулашиб кетган эди. Астагина эсмоқда бўлган шабада Маҳиннинг соchlарини юзларига тўзғитиб, секин-секин ҳаракатлар билан эркаلامоқчи бўлар эди.

— Азизим, вақт алламаҳал бўлиб қолди, яна менинг бу ерда эканимни уйдагилар билиб қолмасинлар. Эрта, йўқ эрта әмас, индинга худди шу вақтда мени шу ерда кут!

Фаррух Маҳиндан айрилишни истамагани учун бу сўздан маъюсликка тушди. Уни яна бир марта бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпиб, соchlарини силаб, секингина деди:

— Йўқ, Маҳин! Яна бир оз ўтири, қара, қандай чиройли кеча. Билмайман, нима учундир кўнглим гаиш, худди бир ёмон ҳодиса юз берадигандек. Тўхта, жоним! Тўхта, яна бир оз дийдорингдан баҳра олиб севинайин. Йўқ! Кетма, кетма!

Маҳин мулойимлик билан севгилисига тасалли бериб деди:

— Нега бекордан-бекорга хафа бўласан? Кўй, мен кетай; индинга кечаси худди шу вақтда, яна шу ерда учрашамиз-ку! Уларнинг кейинги сўзлари ва мақсадларидан хабардор бўла олсан зора. Кўришгунча хайр, жоним....

Маҳин кета туриб, қўлини лабига тегизиб, яна бир ҳавои ўпич ҳадя қилди-да, секин-секин у ердан узоқлашди.

Фаррух Маҳиннинг орқасидан узоқ қараб қолди. У келишган қадди-қомат хиёбоннинг охирига етиб, буткул кўздан гойиб бўлгандан кейин ўз юрагида ажо-йиб бир ўзгариш ҳис этди ва ўзини боққа ташлаб, Маҳиннинг орқасидан бориб, унинг чироили юзини яна бир марта томоша қилишига сал қолди, шунда ўз-ўзиға деди:

«Билмайман, қандай хаёлот мени чулғаб олди. Оҳ, нима учун юрагим бундай безовталаниб · тепади? У

бўлса, онт ичди, мендан бошқа ҳеч кимни демасликка сўз берди. У меники бўлади. Қандай йўл билан бўлса ҳам отасини рози қиласман. Демак, ташвишланиш, хафа бўлишга ўрини йўқ».

Фаррух астагина девордан тушиб, келаси учрашиш умиди билан боғдан йироқлашди.

VII боб

РАҚИБ

Бу юқорида айтганларимиз ва оғойи Ф... уссалтанинг уйидаги ишлар бўлиб турган кечада, Төхроннинг жануби-ғарбий тарафидаги маҳаллалардан биринда, яъни Дарвозайи Қазвинга яқин бир жойда, тамом бошқача ҳодисалар юз бермоқда эди.

Шу маҳалладаги муҳташам бинонинг бир хонасида икки киши суҳбатлашмоқда эди. Булардан биттаси юмшоқ креслода ўтирас, иккинчиси эса, унинг қаршисида тик турарди.

Бу бино фоятда ҳашаматли бўлиб, хоналари бошдан-оёқ қимматбаҳо гиламлар билан безалган эди. Бу икки киши суҳбат қилмоқда бўлган хонанинг жиҳозлари эман ёғочидан бўлган ёзув столи ва бир неча дона янги стуллардан иборат бўлиб, ёзув столида машҳур хаттот ёзган китобларнинг бир қанча танланган қўллэзмалари қўйилган эди. Ичкари кирган замон бу ернинг бир иш кабинети эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Суҳбатлашувчиларнинг ҳар иккиси ҳам ёш эди. Ёзув столининг қаршисида — креслода уятсизларча талтайиб ўтирган, буғдой рангли, чўтири, кўзлари чақчайган, қирра бурун, мўйлови сабза ура бошлаган, новча бўйлисин жуда ёш, яъни йигирма иккиларда эди.

Бу йигитнинг исми Сиёвуш Мирзо. Отаси шаҳзода К. эл кўзида Төхроннинг бадавлат ва бой кишиларидан ҳисобланса ҳам, ўзи мирқуруқ — бутун мол-мулклари гаровда эди.

Бу йигитнинг қаршисида тикка турган киши ўттиз икки ёшларда бўлиб, энгил-бошидан бойваччанинг югордаги эканлиги билиниб турар эди. У ўрта бўйли, кўзлари кичкина, лаблари юпқа, қирра бурун, юзи сарғиши, ҳар ҳолда афт-башарасидан айёрилик ва зийраклик

асари ошкора кўриниб турарди. Бу кишининг исми Мұхаммад Тақи эди.

Улар шу қадар қизгин сұхбатлашар әдиларки, теварак-атрофдан тамоман бехабарга ўхшардилар.

Сиёвуш Мирзонинг олдига қўйилган «варшава патниси» устидаги билалуур графинининг учдан икки қисми оқ суюқлик билан тўлдирилган бўлиб, графинининг ёнида мўъжазгина қадаҷча, бошқа бир патнисдаги косага бодриш тўғралиб, қатиқ аралаштирилган эди. Сўз орасида Сиёвуш Мирзо ҳар гал графиндаги оқ суюқликдан, яъни ароқдан қадаҷчани тўлдириб ичинб олар эди. Сиёвуш Мирзо жуда хурсанд кўринарди. У сигара тутатиб, юмaloқ ва чақчайган кўзларини Мұхаммад Тақига тикиб айтар эди:

— Хўп, Мұхаммад Тақи, сенинг гапнингга қараганда, у ерда таниоз, дўндиқчалари топилар экан-да?

— Ҳа, оғо,— деб жавоб берарди Мұхаммад Тақи,— бундан бир ой бурун бир кечаси сиз билан у ерга борганимиз эсингиздами? Сиз у ерда ҳеч қайси қизни ёқтирамасдан, қайтиб кетган эдингиз. Эсингиздами? Шу вақтдан буён уй эгаси, сизнинг хотирингиз ва сиздайларни ўзига тортиш учун, аҳволни тамоман ўзгартириш хаёлига тушибди ва кеча менга одам юбориб, бир келиб кўринг, деди. Мен бордим. Нимасини айтай энди, оғо, сизга! Билмайман, шундай чиройли нозанинларни қаердан топиб у ерга йиққан экан?! Айниқса, ораларида биттаси бор экан, умримда бунақа қулинг ўргилсин жонни кўрган эмасман, оғо!

Сиёвуш Мирзо Мұхаммад Тақининг таърифларини эшитар экан, ўзида жуда ажойиб ҳолат сезмоқда эди. Бир қадаҳ ароқни кўтариб, деди:

— Жуда яхши, Мұхаммад Тақи! Бу сўзларинг билан иштаҳамии қитиқлаб қўйдинг. Энди бўлмаса, у ерга қачон борсак бўлади?

Мұхаммад Тақи уни яна қизиқтириш учун:

— Ҳазратим, сиз қай вақт бораман десангиз, мен хизматингизга тайёрман.

Сиёвуш Мирзонинг завқи келиб, ҳовлиқиб кетган эди.

— Жуда яхши, демак жўнайми,— деди у, кейин қўшимча қилди:— Лекин Мұхаммад Тақи, сен менинг ҳамма сирларимдан воқифсан, сен билан бир маслаҳатим бор. Қани, шунга сен нима деяр экансан. Отам менинг тўғримда нималар ўйлаб юрганини биласан-

ми? Кечаки мени чақириб: «Үғлим, вақт келди, энди бу-нақа юришинг яхши эмас, сени уйлантириб қўяман», деб қолди. Мен бўлсам, ҳали уйланмоқчи эмасман, бу менинг учун ҳозирча мумкин эмас, десам ҳам қулоқ солмасдан: «Бекор гапларни гапирма!» деди. Менга олиб бермоқчи бўлган қизи жуда чиройли бўлиши билан баробар, бадавлат ҳам эмиш. Унга уйлансан, давлат-манд бўлиб кетар эмишман, отамнинг ҳам кейинги вақтларда жуда бузилиб кетган баъзи ишлари режага тушармиш. Шундан кейин, мен ҳам ўйлаб турдим-да, ўзимга айтдим: «Модомики, иш шундай экан, нима айби бор? Қизни оламан, айтганларидаи бир ўқ билан уч нишонни бирдан ураман, бир томондан, эҳтиросимни шундай чиройли қизнинг суҳбати билан қондираман, иккинчи томондан, унинг давлатини сарфлаб, бошқа таннозлар билан айш-ишрат қиласман, ундан кейин отам бечорага ёрдам бераман — қашшоқликдан қутулади». Шуни ўйлаб розилик бердим. Хўш, сен қандай ўйлайсан? Ё қилган ишим чаккими?

Муҳаммад Тақи одоб билан жавоб берди:

— Оғо, жуда яхши қилибсиз. Бундай уйланишдан ҳеч қандай зиён-захмат кўрмайсиз. Лекин кимнинг қизи экани ҳамда қанча давлати бор эканлигини била олдингизми?

Бу саволни беришдан Муҳаммад Тақининг шахсий бир мақсади бор эди. Чунки у ўз манфаагини на-зардан қочирмайдиган югурдаклардан бири эди. У бир тўда ярамас ишлар воситаси билан ҳам ўзини, ҳам бошқаларнинг кўнглини овлар эди. Масалан, кимнинг уйида яшаса, ўша срдаги хотинларни бегона эркаклар билан учратишни, яъни қўшмачиликни ўзига ҳунар қилиб олган эди. Айниқса, шаҳзода К. нинг уйига келгандан буён ҳар вақт Сиёвуш Мирзодан, масалан, уни маълум жойларга олиб бориш, олиб боргандан кейин ўша жойдаги уй эгаси айтди деб Мирзодан ортиқча пул ундириб, ундан бир озини уй эгасига, кўп ҳиссасини ўзининг чўнтағига уриб қолиш сингари ишларни қойил қиласми.

Сиёвуш Мирзо, қўлидаги олтин билан зийнатланган мундштукдаги сигарани оғзига олиб, бир тортди-да, тишлари орасидан паға-паға тутун чиқариб гапини давом эттириди:

— Мен қизнинг ким эканлиги ва давлати тўғриси-

да отамдан сўраб билмоқчи бўлсам ҳам, отам менга ҳеч нарса айтмади. Қандай бўлмасин, яқин ўртада ҳамма ишдан хабардор бўламан.

Ўқувчиларимиз бу фикрларни ва шайтончасига ўйланган бу хаёлларни фақат Сиёвуш Мирзогагина махсус бўлганлигини тасаввур қиласинлар, эрон йигитларининг кўплари шундай. Улар шундай хаёллар билан уйланадилар, чунки улар турмушларига шерик бўладиган хотиннинг ҳеч қачон юзини кўрмайдилар, ҳаттоки йиллар бўйича хотин бўладиган қизни қай рангда — сариқми, оқми, қорами, ориқми, семизми, паканами, новчами эканини ҳам билмайдилар. Шунинг учун ҳам кўпинча уйланиш, фақат маифаатни қўлга киргизиш мақсади билан юзага келади. Ҳатто баъзи лар куёвнинг уйда қорнини тўйғазиш, ёхуд никоҳ мажлисида сарупо кийиш, пул олиш нияти билан қизнинг сифатини, башарасини, бечора йигитнинг олдида шу йигитнинг табиатига қараб жуда ҳам ҳаддан ошириб, бўлмаган гаплар билан таъриф ва тавсифлар қила дилар.

Сиёвуш Мирзо ўрнидан турди, яна бир неча қадаҳ ароқни кетма-кет кўтариб:

— Ҳўп, жуда яхши, қани, юр кетдик! — деди.

Қора мовут пальтосини кийгач, кичкина қоракўл кулоҳини бошига қўндириди, калта ҳассасини қўлига олиб, ўзи илгарида, Муҳаммад Тақи унинг орқасида зинапоялардан боққа тушдилар. Ой тик кўтарилган, ҳаво тоза эди. Сиёвуш Мирзо ва Муҳаммад Тақи икки тарафига гулу райҳонлар экилган торгина йўлкадан ўтиб, боғнинг дарвозасига етдилар. Дарвоза яқинидаги бир ҳужрада яшовчи қари дарвозабон уларни секингина чиқариб юборди.

Соат саккизлар чамаси эди. Сиёвуш Мирзо эшикдан чиқар-чиқмас, Муҳаммад Тақига қараб:

— Демак, пиёда борар экаммиз-да? — деди.

Муҳаммад Тақи дарров жавоб берди:

— Оғо, уйнинг эгаси кечқурун соат тўққизларда келинг, деб айтган эди, ҳали саккиз ҳам бўлгани йўқ. Ҳаво тоза, ойдин, секин-секин кетсак, худди вақтида етиб борамиз.

Сиёвуш Мирзо эътироуз билдирамади. Ҳар иккиси ёнма-ён кета бошладилар. Дарвозайи Қазвии хиёбонидан ўтиб, Ҳасанобод чорраҳасига етдилар. У ерда Сиё-

вуш Мирзо Боги Шоҳ дарвозаси томон кетаётган бир хотинни кўриб, Муҳаммад Тақига деди:

— Қани юр, шу хотиннинг орқасидан тушамиз. Бирор иш чиқаролсак, у ерга бормай қўя қоламиз.

Муҳаммад Тақининг бу сўзга аччиғи чиққан бўлса ҳам, бир нима демади. Сиёвуш Мирзо хотиннинг орқасидан кета бошлади. Истихор хиёбони рўбарўсида у хотинга тегишиб, сўз ота бошлади. Фақат хотин: «Мен сизнинг айтган кишингиз эмасман. Балки, сиз суд маҳкамаси раисига беш туману икки қирон жарима тўла-моқидирсиз?» деганидан кейин таажжубланиб, бунақа хотинларнинг орқасидан юриш бефойда эканини тушунди. Ичидан севинган Муҳаммад Тақи билан Истихор хиёбонига кирди. Сўнгра кунчиқар тарафига айланиб, бир неча кўчаларни босиб, оғойи Ф...уссалтанинг қасри яқинига бордилар ва унга эътибор бермай ўтиб кетдилар.

* * *

Юқорида айтганимиздай, Фаррух секингина девордан тушиб, ўз уйига келмоқда эди.

Фаррух ғоятда ташвишланган, бошида минг турли хаёллар, фикрлар қайнар, бошини қуи солиб, хаёл сурисиб, ўйлаб келарди. Агар бирор унга жўрттага тегиб кетса ҳам, у ўз аҳволини бузмас эди. Ун беш дақиқача шу аҳволда юрди. Йўл-йўлакай ўз-ўзига дер эди:

«Шунчалик хафа бўлишнинг нима кераги бор? Одам деган матонатли бўлиши лозим. Маҳинни ҳеч қачон қўлдан чиқармайман. Мени хафа қиладиган бир нарса — поччам аммамнинг қулоғига айтган гапи, буни бўлса, Маҳии эртага билиб, менга айтади».

Бора-бора тинчланиб ҳадамини жадаллаштирди. Бирданига юз қадам олдинда икки киши шарпасини кўрди, улар ҳам секин-аста юриб шаҳарнинг шимоли-шарқий томонига қараб келишарди.

Шу маҳал Англия элчихонасининг соати тўққизга занг урди. Нодирий хиёбонида одамларнинг оёғи тортилиб қолган, кўчада ҳеч ким кўринмас эди. Техрон кўчаларининг шунчалик барвақт ҳувиллаб қолиши ажабланарли эмас. Чунки, эронликлар рамазон ойи-

дан бошқа вақтда кечалари күчада изғиб юришни одат қилған эмаслар. Эронда кечаси деган сүз кун болышданоқ бошланади. Фақат баъзи саёқ йигитлардан бошқа бутун аҳоли уйларидан ташқарига чиқмайдилар ва болалар бошларини онасининг тизига қўйиб, уйқуга кирадилар. Фақат дунёнинг ҳамма лаззатидан маҳрум бўлган бечора хотинлар шундай ахлоқсиз эркаклар билан кечани саҳарга улаштириб, азоб-уқубатда ҳаёт кечирадилар!

Бирдан, келаётган икки кишининг олдиндагиси сўради:

— Анови оғодан сўрайлик, шу пайтда нима қилиб юрган экан? Балки· биз бораётган ерга кетаётгандир.

Иккинчиси жавоб берди:

— Оғо, бирорвнинг ишига аралашибининг нима кераги бор?

Биринчиси бизга таниш бўлган Сиёвуш Мирзо эди. У сўзида давом қилиб деди:

— Мұҳаммад Тақи! Сал сабр қил, қани кўрайлик, ким экан! — Сиёвуш кулди.

Шу маҳал Фаррух ҳам уларга етиб олган эди. Беш қадамча яқинга келар-келмас, Сиёвуш Мирзо унга юзланиб сўради:

— Мұхтарам оғо, кечаси алламаҳалда қаерга кетаётисиз, айтишингиз мумкинми?

Фаррух рўбарўсидаги кишини девона деб ўйлади. Бирдан бошини кўтариб, таажжубланиб деди:

— Ого! Маҳмаданагарчилигинги зарараганда, жуда ўзига бино қўйган одамга ўҳшайсиз, ҳамма ўз ишидан менга маълумот бериб юришга мажбур деб ўйлайсиз чоғи?

Сиёвуш Мирзо жавобида:

«Эҳа! Жуда баланд кетдингиз-ку, сал секинроқ гапираверинг!» демоқчи бўлган эди, айтольмади, тили ғўлдираб қолди. Қайфи ошиб қолгани сезилди.

Фаррух маст йигит билан пачакилашиб қолганлигини тушуниб, ўз-ўзига:

«Қайфи бор одам билан пачакилашиб ўтиришнинг нима кераги бор», деб ўтиб кетмоқчи бўлди.

Мұҳаммад Тақи ҳам жанжал бу кечаси топадиган даромадидан маҳрум қилиши мумкинлигини ўйлаб ўртага тушиб, Сиёвуш Мирзога:

— Оғо, ҳозир бу гапларнинг жойи эмас, юринг,

кетамнэ! Бекорга кеч қоламиз, кеч қолсак киргизмайди,— деди.

Сиёвуш Фаррухнинг бепарво кетишига ҳам, Мұхаммад Тақининг ўртага тушишига ҳам эътибор бермасдан, бир неча қадам юриб олдинга ўтди-да, қўлидаги калта ҳассаси билан Фаррухнинг йўлини тўсиб қичқирди:

— Ҳеч ёққа кетмайсан! Сени қўйиб юбормайман! Айтиб кетасан.

Фаррух бундай bemазa, мияси айниб қолган йигитнинг қўлидан яхшилик билан қутула олмаслигини тушунгандилиги учун, Сиёвуш яна тиқилинч қилгудай бўлса, бир мушт тушириб, қутулиб кетишини ўйлаб деди:

— Оғо, агар сиз бекорчи бўлсангиз, билмадим, лекин менинг зарур ишим бор, қўйинг, мен кетай.

Кайфли йигитларнинг таъбири билан айтганда, кайфи чоғ бўлган Сиёвуш Мирзо Фаррухни йиқитмоқчи бўлиб беихтиёр қўлини унинг ёқасига узатди. Худди шу вақтда Фаррух ҳам қўлини кўтариб, қулочкашлаб бир мушт туширмоқчи эди, лекин қўли бирданига ҳавода билагидан ушланиб қолди. Фаррух орқасига қаради, бир қўл билан Сиёвуш Мирзони ушлаб турмоқда бўлган Мұхаммад Тақини кўрди. Ўлгунча кайфи ошиб кетган Сиёвуш Фаррухнинг ёқасини қўйиб юборди. Мұхаммад Тақи ўз-ўзича гўлдирамоқда бўлган Сиёвуш Мирзони судраб хиёбоннинг нариги бетига олиб ўтиб кетди. Mast одам билан жанжаллашиб ўтиришни ўзига эп билмаган Фаррух, унга эътибор қилмасдан, бепарволик билан ўз йўлига кетди.

Хиёбоннинг бир томонидан ариқча оқар эди. Ариқчада сув лиммо-лим эди. Сувда ойнинг нури аксланаар, дараҳтлар унга кўланка ташларди. Мұхаммад Тақи Сиёвушни шу ариқчанинг бўйига олиб бориб, бир неча ҳовуҷ совуқ сувни юз-кўзинга сепди. Икки-уч дақиқадан кейин Сиёвуш Мирзо ҳушёр тортиб, секин сўради:

— Мен нима қилдим, у ким эди?

Мұхаммад Тақи хушомадгўйлик билан жавоб берди:

— Ҳеч гап бўлгани йўқ. Бир оз айний бошлаган әдингизу, худога шукур, ҳушёр тортдингиз. Қани, юринг, тезроқ борайлик!

Сиёвуш ўриидан турди, лекин оёқлари майшишиб, гандираклар эди.

— Хўп, майли, қани, юр кетдик; у дунёга десанг ҳам кетавераман,— деди.

VIII боб

БЕМОР МАҲАЛЛАНИНГ ЧЎРИЛАРИ

Теҳроннинг шимоли-шарқий тарафларида, яъни Давлат ва Шимрон дарвозаларининг ўртасида, Сипаҳсолор деб аталган машҳур бир хиёбон бор. Қунботар тарафдан кунчиқар тарафгача чўзилган бу хиёбонни ўтгандан кейин Сипаҳсолор боғидан икки минг қадамча узоқлашиб Зиллисултон деган машҳур паркка етилади, ундан минг қадамча юрилгач, ярим обод маҳаллага етиладики, бу ерда бир неча боққоллик, атторлик ва шароб дўконларидан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

Бу ерлар Оташкада хиёбони номи билац шухратланган. Бу хиёбоннинг тугалишида шимолдан жанубга қараб тўғри чўзилган бошқа бир хиёбон ҳам борки, у, Сенни номи билан машҳур.

Бу маҳаллада бирталай пастқам уйлар кўзга кўрингандай, уйларнинг эшикларида ҳам хира шишли кичкина фонусчалар ёниб туради. Бу хиёбоннинг пастида доим полиция айланиб юради. Бу ердан ўткувчиларга диққат қилиб қараган киши, булардан бир қисми кўччанинг муюшида бирданига кўздан ғойиб бўлиб қолганини ва ёки шу ердаги бир уйнинг эшигини тақиллатиб турганини кўради.

У ердан ўтиб кетувчилар ҳамиша соз, камонча, орасира ашула айтмоқда бўлган хотинларнинг овозларини ҳам эшитиб қолади. Фақат рамазон, муҳаррам, сафар ойларида, кайф-сафони севадиган йигитлар айтганидай, шундай «жонни қитиқлайдиган» музикаларни тинглашдан маҳрум бўладилар.

Нима бўлса ҳам, бу маҳаллада хаёлга сифмайдиган, ҳам айтиб бўлмайдиган даражада бир расволик ва ҳаёсизлик кўзга ташланади. Диққат билан қараган одам бу ерга йигитлар ва чоллар, европача кийинган кишилар ва салла-каллали руҳонийларнинг шу томонга ошиқиб келишини ҳамда хотинлар эшиклардан мўралаб имоишора, баъзилари маҳсус ҳаракатлар билан уларни

ўз домларига илинтиришга уринишларини кўрган бўларди.

Бу маҳаллада яшовчи дўкондорлар бўлса гўё кар ва соқовга ўхшардилар, чунки шунчалик қабиҳ сўзларни эшилсалар ва ярамас ҳаракатларни кўрсалар ҳам, ҳеч таъсиранмасдилар. Улар ўз олди-сотдилари билан машғул бўлиб, ҳеч вақт хотин билан эркакнинг нарх тўғрисида ...жанжалларига аралашмасдилар.

Шу кечаси, яъни Сиёвуш билан Фаррух учрашган, Фаррух билан Маҳиннинг бир-бирларига онт ичган ҳам огойи Ф... уссалтана билан хотинининг ошиқ-маъшуқларни жудо қилмоқ учун режа тузган кечаси, бу машҳур маҳалланинг Оташкада хиёбонида, эшиги кўк рангга бўялган уйнинг саҳнида бир неча хотин янги ва гўзал бил гилам устида суҳбатлашиб ўтирад эди.

Астагина эсмоқда бўлган шабада ўртага қўйилган шишаси синиқ чироқни гоҳ туташтирас, гоҳ ўчирмоқчи бўлар эди. Хотинлар суҳбатга машғул эдилар.

Урталаридаги қора ва ифлос товоқда бир нечта сарғайган бодринг билан бир оз қотган нон қўйилган. Суҳбат орасида ора-сира шу нарсалардан ейишарди.

Бу иморат янгидан солинган бўлиб, унинг уч тарафида яъни шарқ, фарб, шимол тарафларида бирмунча бўлмалар бор эди. Ўйларнинг остида ертўла — сув турадиган жой ва ошхона бор эди. Чоғроқ ҳовлининг ўртасида ҳовузча бор бўлиб, шимол тарафдаги иморатнинг қаршисида айвон, унинг икки тарафида тўрт пояли икки зина қўйилган.

Ўйларга кирадиган киши у ерда унчалик жиҳозларни кўрмас эди. Фақат, ҳар уйда бир неча курси ҳам диван қўйилган, бир жойда катта қизил рамкали ойна ўрнатилган, михга эса дутор ва доира осиб қўйилган эди.

Бошқа бўлмаларда биттадан гиламча, баъзисида ёски палос парчаси солинган эди. Ўйларнинг биттаси бошқа уйлардан ажралиб турарди, чунки бу уйда ёски бир каровот ҳам бор эди.

Бу ҳовлининг ҳар тарафида иккитадан уй (ҳаммаси бўлиб олти уй) бўлиб, улар даҳлиз билан туташарди.

Қани, бу жойдаги сұҳбатлашиб ўтирган тўрт хонимга яқинлашайлик. Қўрайлик, ҳам нималар тўғрисида сўзлашаётганларини эшитайлик.

Булардан биттаси, ҳовузга орқа ўгириб ўтиргани Ашраф номли бўлиб, баланд бўйли, оқ юзли ва бир оз

Гилай, сариқ сочли хотин эди. Эгнида этаклари бурма, күкраги очиқ, енги қисқа, лиму рангли күйлаги бор эди. Боши очиқ, сочлари ҳам бошига турмаклаб қўйилган. Ақдас номли иккйинчи хотин бунинг тескариси ўлароқ, пакана, қораҷадан қелган, кўзлари чуп-чуқур, эгнида оқ мунчоқлар қадалган кўк ипак кўйлаги бор эди. У папирос чекарди.

Иффат деган учинчи хотин: ўрта бўйли, бодом кўэли, қора қошли, ингичка, нозик бурунли, қизил лабли бўлиши билан баробар, ҳар икки дугонасидан ҳусни билан ажралиб туар эди. У эгнига узун, енглари кенг, пушти шолпардан кўйлак кийган эди. Оз кулиб, оз гапирганлигига қараганда, янги келганилиги ва бу ёрга бегона эканлиги англашилиб туар эди.

Ахтар номли тўртинчи хотин, баланд бўйли, анчагина семиз эди. Юзу кўзига қараб баҳо бергандা, у, бу ердаги ҳар учала хотиндан кексароқ эканлиги маълум эди. Катта, кўзлари, бароқ қошлари, қалин лаблари, шу хислатларига муносиб бурни, марвариддай тишлари, чиройли бағбақаси бор эди.

Эгнига оч сариқ рангли кўйлак кийган бўлиб, унинг чуқур очилган ёқасидан оппоқ кўкраклари кўриниб туар эди.

Бу кечаси бу ерга ҳеч одам келмаган эди. Тўғрироғи, «меҳмонлари» бўлмаганлиги учун бу тўрт хотин, керакли нарсалар олиш баҳонаси билан, баъзи йигитларни уйларига етаклаб келиш пайида хиёбонларга чиқиб кетган хўжайн хотиннинг уйда йўқлигидан фойдаланиб, бир ерга йифилиб ҳасратлаша бошлаган эдилар.

Уларнинг юз-кўзларига чаплаб ташлаган упа-эликларига қарамасдан, баҳтсизлик ва тутқунлик асари чеҳраларидан оп-очиқ кўриниб туар эди.

Биттаси, бундан бир неча кун илгари бир кеч қўниб кетган кишининг оғзи сассиқлигидан жирканланлигини, иккинчиси, хўжайн хотиннинг койишларидан ва бир ёш йигитнинг эрта билан туриб пул тўламасдан қочиб кетгани учун ноҳақ жарима тўлаганлигидан, учинчиси, икки кун аввал полиция участкасида йигирма тўрт соат қамалганлигидан гапириб, юракларини бўшатмоқда эдилар.

Нима бўлса ҳамки, суҳбатларида гўёки, шундай разил, беномус ҳаётда яшаш тамоман тинкаларига тегиб, бу ифлос доирадан қанчалик кетмоқ истаганлари ошкора кўриниб туар эди.

Ора-сира ўрталаридаги сариқ бодрингдаш ҳам мөгөрлаб кетган нондан еб, оғизларни лаззатли қилиб турар эдилар. Хўжайин хотин билан қариндош бўлгани учун, бу уч хотин устидан саркорлик қилишни истаган Ашраф:

— Қелинглар, бу кеча меҳмон келгунча бир оз суҳбат қилиб, ҳаммамиз ўз таржимаи ҳолимизни навбат билан сўзлаб берамиз,— деди.

Бу таклифни Иффатдан бошқа ҳамма қабул қилди. Иффат бўлса, таржимаи ҳолини сўзлашдан тортинар эди. Чунки, юзидан унинг ёлғончи эмаслиги маълум эди. Тўғриси, баъзи сабабларга кўра, айтишни истамасди. Аммо, нима қилсин, бошқа уч хонимга қарши ҳеч пима дей олмас эди. Қўпчиликка бўйсунишга, навбати келганда, у ҳам ўз таржимаи ҳолини сўзлашга ваъда берди.

Соат кеч етти яримлар чамаси. Ой, аввалоқшомда чиқиб, аста-секии юксалмоқда. Бирдан қаттиқ шамол эсмоққа бошлади. Рўбарўларидаги чироқ ўчди. Кечаси ойдин бўлганлиги учун, чироқни қайтадан ёқишни лозим кўрмадилар.

Бу ерда шу тўрт нафар хонимдан бошиқа битта ёш бола ва ҳар бир муомала ишларида бош суқиб турадиган қари ошпаз кампир ҳам бор эди. Улар бўлса ўзоқ бошида ўзларича суҳбатга машғул эдилар.

Ашраф, гиламда ётган бир папиросни олиб тутатди, бир тортгандан кейин:

— Менинг ҳикоям у қадар узун эмас,— деб сўз бошлиди.— Сиздан нимани яширайин. Менинг отам қассоб, онам бўлса, Ноҳид хонимнинг (шу жойнинг эгаси) синглиси бўлиб, кундуз кунлари уйда чарх йигирар эди. Ўйимиз Хонобод хиёбонида бўлиб, ҳовлимиз жуда тор бўлиши билан баробар, иккита кичкинагина уйдан иборат эди. Отам қассоб бўлганлиги учун, давлат гўшт нархини арzonлаштириш ҳақида фармон чиқарганидан кейин, ҳалқа ит, мушук гўштларини сотиб бўлса ҳам, бойлик орттиришга уринар эди. Бироқ сармояси бўлмаганлиги учун, бу ишдан ҳам у қадар кўп фойда келмасди. Кунда фақат беш-олти қирон фойда қолар эди. Шу билан бизнинг бир нав рўзгоримизни тебратар эди. Жуда оғир бир вазиятда турмуш кечирар эдик. Мен ёш вақтимда ҳам ўлғунча суқ ҳам тамагир эдим. Масалан, қўшнимизнинг қизларидан биттаси янги кийим-бош кийгудай бўлса, кам деганда бир кеча-кундуз йиғлаб, ота-

онамни жуда хуноб қилиб, мажбуран, уй-рўзгор асбобларидан бирорта нарсани гаров қўйдириб, ё соттириб бўлса ҳам пул топиб, шундай кийим-бош олиб беришга мажбур қилар эдим. Бизнинг кўчамизда бирмунча давлат амалдорлари — аъёнларига хос катта иморатлар ҳам бор эди.

Шу иморатлардан бирида, ўша вақтда отини билмаганим бадавлат бир одам яшар эди. Бу кишининг ёш, чиройли ўгли бор эди. Кўчада ҳамма уни қўлини бигиз қилиб кўрсатарди. Мен ҳам уни ёқтирас эдим. Шунинг учун кўчада, қўшни болалар билан ўйнаб юрган вақтларимда, уни кўриб қолсам, тушунмаганим ҳолда рўбарўсига келиб, ўзимни кўрсатишни истар эдим. Ўн саккиз ёшларда бўлган бу ёш йигит ҳар вақт менга қараб кулар эди. У вақтда мен ҳам ўн икки ёшига кирган бўлиб, доим янги, озода кийим-бошларни орзу қилар эдим.

Бир кун, кўчада ўйнаб юрган вақтимда, нима бўлди-ю, оёғим тошга туртиниб кетиб, қаттиқ оғрий бошлиди. Оғриқнинг зўрлигидан куч билан ўзимни девор тагига еткизиб йиқилдим. Ўйнаб турган болалар жуда кўп бўлгани учун, менга нима бўлганини ҳеч ким билмади. Девор тагида ўзимдан кетиб қолибман. Бирдан кўзимни очиб қарасам, нима кўрганлигимни айтиб берайми? Кичкинагина, шинам қилиб безалган бир уйда, ўша вақтга қадар кўрмаганим бир каравотда ётибман. Ҳалиги йигит бош томонимда папирос чекиб ўтирибди.

Мен ўзимни йўқотар даражада:

— Бу ер қаер, мен қаерга келиб қолдим, отам қани, онам қаерда? — деб сўрадим.

У жавоб ўрнига хохолаб кулиб, мени ўпди-да:

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, онанг уйингда, сен бу кеча шу ерда қолиб, эрта билан уйнингга кетасан, — деди.

Кўлимни қўлига олиб кўриб:

— Қиз бола деганинг қўли ҳам шунаقا ифлос бўладими? — деди. Шу пайтда анча қоронги тушиб қолган эди.

Ёш йигит бирдан стол устида бўлган оқ бир тутгани босди. Бир нафас ўтмасдан эшик очилди. Ичкарига бир одам кирди. Бу йигит кирган одамга қараб: «Қарачи, ҳаммом тайёрми?» — деб сўради.

Хизматкор таъзим қилиб чиқиб кетди. Икки дақиқа ўтар-ўтмас, қайтиб:

— Балли, оғо, ҳаммом ҳам, бошқаси ҳам тайёр! — деди.

— Яхши, бўлмаса, Ҳамида опага айтгин, мана бу қизни (мени кўрсатиб) ҳаммомга тушириб, яхшилаб чўмилтирсин,— деди-да, менга қараб,— қани туринг, шу кишининг орқасидан ҳаммомга боринг, иншоолло, ҳаммомдан қайтганингиздан кейин кўришамиз,— деди.

Мен бу хилдаги ширин сўзларни эшишишга одат қилмаганлигим учун ҳеч нима деб жавоб бермадим-у, дарров ўрнимдан туриб, хизматкорнинг орқасидан кета бошладим. У киши мени ўртаси гулзор қилинган ҳовлидан олиб ўтди-да, кичкина, ичкни томони мармар қилинган ҳаммомчага олиб кирди. У ерда чироқ ёниб тупарар эди.

Ҳаммомда Ҳамида аввал лат еган оёғимни силашга бошлади. Кейин мени ювинтириб, ташқари олиб чиқди. У ерда мен учун чиройли кийим-бошлар тайёрлаб қўйилган экан. Менга бу кийим-бошлар бир оз кенг бўлса ҳам, кийдим, сўнг Ҳамида соchlаримни тараб, чиройли қилиб ўриб қўйди. Бориб ойнага қараб, ўз-ўзимни танимай қолдим. Шу башанг кийим-бошлар ва-шундай яхши безаниш менга жуда гўзал бир сурат ва чиройли башара бахш этган эди. Ун дақиқа ўтар-ўтмас, бояги айтганим кичик уйга кирдим. Йигит шу ерда мени кутиб турар экан. Ичкарига киришим билан истиқболимга чиқиб ўпди-да: «Хуш келдингиз!» деди, ярим соатдан кейин кечки овқатни келтирдилар. Албатта, бу овқатлар шундай овқатлар эдики, ҳалигача мен буларнинг лаззати у ёқда турсин, отларини ҳам эшитмаган эдим. Овқатни егандан кейин ёш йигит ўша уйнинг ўзида кийим-бошларини ечмоққа бошлади...

Эрта билан уйқудан турганимда, ёнимда ҳеч ким йўқ эди. Ўрнимдан туриб, деворга қўйилган катта ойнада ўзимни кўрсам, рангим бир оз синиққан, кеча кечаси бошимга тушган баъзи воқеаларни хотирламоққа бошладим. Бирданнiga эшик очилиб, Ҳамида ичкарига кирди ва деди:

— Оғо Шимронга кетдилар. Мана шу конвертни сизга бериб, уйингизга жўнатишни менга тайинладилар.

Мен ҳам ўйлаб кўрмасдан, гўё ҳеч нима йўқотмагандай, конвертни олиб уйга келдим.

Онам мени кўриши биланоқ кучоқлаб бағрига босди, фарёд урмоққа бошлади.

— Келинглар, келинглар, қизим топилди, худога шукур, қизим топилди! — деб қичқириб, ҳамма қўни-қўшиларни бошига йиғди.

Кечадан бери, яъни мен йўқолган вақтдан буён, у бечоралар ҳеч ухламасдан, овқат емасдан қидирганлари, ҳатто полицияга ҳам хабар берганликларини айтдилар ва онам мэндан:

— Жуда яхши, қани айт-чи, қаерда эдинг, нима бўлди? — деб сўради.

Қўни-қўшиларимиз — хотинлар йифилишиб, атрофимни ўраб олдилар. Мен ҳам уялмасдан кеча кечаси бўлган аҳволни бошдан-оёқ уларга айтиб, қўлимдаги конвертни онамга бердим. Онам дарров конвертни очиб, ичидаги беш туманлик пулни кўрган замон, мен сабабини тушунмаганим ҳолда:

— Войдод! Қизимнинг номусини барбод берибдилар, қизимни бепарда қилибдилар! — деб фарёд-фифон кўтариб, бошига, кўкрагига муштлаб, соchlарини юлиб, йиғламоққа бошлади.

Кўшни хотинлар онамга тасалли беришга бошладилар. Улардан биттаси менинг ёнимга келиб, у ёш йигитнинг уйн қаерда эканлигини сўради. Мен ҳам унга айтиб бердим. У бирданига:

— Дод, ҳамадонликнинг дастидан дод! — деб қарга-моққа бошлади.

Мен кечаги ёш йигитнинг ҳамадонлик бўлганлиги ни шу ерда билдим. Энг сўнг, бир оз ўтгандан кейин, онам мени етаклаб, назмияга олиб борди. Бошимга тушган савдоларнинг ҳаммасини раисга¹ айтдим. Раис ҳам дарров бояги йигитнинг уйига одам юборди. Фақат ўндақиқа ўтар-ўтмас, юборган одами қайтди-да:

— Оғо уйда йўқ эканлар. Хизматкорларига: «назмия идораси мени йўқласа, ўрнимга сен бориб келгин», деб кетган эканлар. Хизматкорларини бошлаб келдим, — деди.

Кечакечаси кўрганим хизматкор ичкарига кириб, назмия раисининг олдига борди. У билан аста-секин нималарнидир сўзлашгандан кейин, раис баланд овоз билан сўзга бошлади:

— Жуда яхши, онажон, аввало шуки, бу иш бўлмагани яхши эди. Энди бўлар иш бўлибди, энди қандай чора бор? Оғойи Ҳайдарқулихон шу қилган ишлари

¹ Раис — полиция бошлиғи.

учун сизга, қизингиз бадалига бир қадар пул беришга тайёр. Шунга нима дейсиз?

— Йўқ, оғо! Бу мумкин эмас. Агар ўз гуноҳини яхшилик билан ювмоқ истаса, қизимни сийға¹ тариқасида хотин қилиб олсин.

Мен онамнинг бу сўзидан, яъни ўша мазали кечанинг... такрорланишини англаб, жуда ҳам севиндим. Лекин назмия раиси зарда билан деди:

— Аҳмоқ хотин экансан! Айтаётган гапининг ўйлаб айтяпсанми? Оғойи Ҳайдарқулихон қандай одам эканлигини биласанми? У зот қассоб қизини ўзларига хотин қиласмидалар? Рози бўлсанг, мен буюраман, ўттиз туман берсинлар. Йўқ, деб шаллақилик қиласмидан бўлсанг, ҳозир қамаб қўяман.

Мен яна бир қайта у ёш йигитни кўра олмаслигимга жуда ўқиндим. Бечора онагинам, назмия раисининг пўписасидан жуда ҳам қўрқиб кетди. Ортиқча бир сўз айтмасдан, ўттиз туманини олишга рози бўлди. Шу ернинг ўзидаёқ бояги хизматкор онамга йигирма беш туман берди. Уйимизга қайтдик.

Бу воқеадан кейин онам бирмунча вақт йиғлашни одат қилиб олди. Кейинчалик кўз ёшлари тийилган бўлса ҳам, яширинча ташвиш чекаётганини англар эдим.

Онамнинг яхши бир хотин бўлганлиги ва менинг ҳам шу ишни ўйлаб кўрмасдан қилганимни ҳамма яхши билар эди. Бизга яқин, қўшни деса ҳам бўладиган бир сувоқчи йигит бор эди; шу йигит, агар онам қўлидаги ўттиз туман пулга боққолчилик дўкони очиб берса, мени олишини айтибди. Онам ҳам худди шуни истар эди. Дарров розилик берди. Намозгар пайтида маҳалланинг имоми келиб, никоҳ ўқиди. Шу кечаси мен билан унинг (оти Аҳмад эди) тўйимиз бўлди.

Орадан олти ой ўтди. Менинг дардим билан сил бўлган онам бирданига касал бўлиб ўлди. Отам ҳам борйўғини қорадорига сарфлаб тугатгани учун, ҳамма нарсадан ажраб, уйга кириб қолди. Бир ярим йилдан

¹ Сийға — Шна мазҳабидаги мусулмонларда, хусусан, Эронда шариат қонунига бииоан, вақтинча никоҳлаб олинадиган хотин. Никоҳ муддати, (бир, икки, уч, беш, ўн ой) одатда, уйланувчи кишининг ҳоҳишига боғлиқ бўлади. Шу муддат тугагандан кейин эр олган хотинини қўйиб юбориши ёки истаса никоҳ муддатини узайтириши мумкин. (Ред.)

кейин у ҳам ўлди. Бу икки ўлимнинг аччиғи мени жуда ҳам эзиз ташлади.

Мен боққол Аҳмад билан бирга яшар эдим. Фақат анови биринчи кеча ҳеч қачон эсимдан чиқмасди. Ҳамиша ўша чиройли кийим-бошлар, ўша ёш йигит, ўша лаззатли таом, ўшандай қимматбаҳо ётоқларнинг орзусини қиласр эдим.

Отам ўлгандан кейин орадан яна тўрт йил ўтди. Бир кун мана шу холам (Ноҳид хоним) бизниги келиб, мени ўз уйига олиб кетди. Мен унинг нима иш қилишини билмас эдим. Фақат онамнинг: «Бир холанг бор, баъзи бўлмағур ишларни қилганилиги учун, у билан борди-келди қилмаймиз» дегани эсимда бор эди. Нима бўлса ҳамки, Аҳмад менга ҳеч қачон уйдан ташқари чиқишга ижозат бермас эди. Қўшниларимизда бўладиган таъзиялардан бошқа ҳеч қаерга бора олмас эдим.

Бир куни ундан бир иложини топниб жавоб олдим-да, эрта билан кўнкага ўтиридим. Сўрай-сўрай шу уйга келиб етдим. Холам мени яхши қабул қилди, эгни-бошимга қараб:

— Жиянимнинг эгнида шундай эски-туски кийим-бош бўлишини истамайман, бор, анови уйда янги кийим-бошлар бор. ӽаларни олиб кий! — деди.

У вақтларда мен ўн етти ёшимда эдим. Тайн қилинган уйга кириб, у ерга қўйилган чиройли кийим-бошларни кийдим, зийнат асбобларини тақдим, ўзимга яхшигина оро бердим. Чиққанидан кейин холам менга:

— Юр, олдимга туш! Мана бу уйда бир одам сени пойлаб ўтирибди, — деди.

Мен ҳам тортинмасдан ичкари кирдим. Уй мебеллар билан безанганди. (Ашраф шу ердаги хоналардан бирини кўрсатди). Хоналарнинг бирисида ёш бир офицер ўтиради. Мен уни кўрар-кўрмас, ташқарига чиқиб кетмоқчи бўлсан ҳам холам мени чиқармади. Бу ёш офицер йигитнинг ғоятда гўзал, айниқса юқорига қараб буралган мўйловлари менга маъқул тушиб, ўзига мафтун қилди.

Холам менга деди:

— Бу оғо қариндошимиз бўлади, сен билан кўринигани бу ерга келибдилар.

Мен ҳам тортинмадим. Холам ўрнидан турди:

— Бемалол ўтириб гапиришинглар, мен сизларга жалақит бермай, — деб уйдан чиқиб кетди.

Мен бир оз қўрқиб, хавотир олган бўлсам ҳам, ёш офицернинг чиройли сиймоси менинг бутун ваҳимала-римни йўқотиб юборди.

Холам кетгандан кейин ўн дақиқа ўтар-ўтмас, ёш офицер менга яқинлашиб, сийнамга қўл узатганини кўриб уялдим, ўз-ўзимча: «Бу йигит мен билан бирданига шундай муомала қилишдан нега ҳаё қилмади экан?» деб ўйладим. Лекин ёш офицер тортинмасдан, бирдан мени ўпди-да, секингина қулогимга:

— Холанг ёлғон гапиряпти, мен қариндошинг эмасман. Балки, сенинг хушторингман,— деди.

Мен ҳам холамнинг ёлғон гапирганини англадим. Лекин ёлғон бўлса ҳам, яхши ёлғон айтибди. Чунки, шундай бир ёш йигит билан сўзлашиб ўтириш, Аҳмаднинг сұхбатидан минг қатла яхши эди. Охири ҳеч сўз демасдан ноз-карашма қила бошладим.

Бир соатча ҳалиги йигит билан бирга бўлдик...

Кейин офицер туриб кетди. Ўн дақиқадан кейин холам ичкарига кирди. Мен уялганимдан терлаб кетдим, холам менга қараб:

— Бу ерни кўрдингми? Ўз уйингни ҳам кўргансан-а? Эринг бўлса, менинг уйимни билмайди. Бу ерга келганингдан шубҳа ҳам қилмайди. Агар бу ердан, ҳам мана шу ёш йигитдан хурсанд бўлган бўлсанг, эртага эринингга айтмасдан, секин уйдан чиқ-да, тўғри шу ерга кела-вер. Бу ерда ҳар вақт шундай чиройли ёш йигитлар билан кайф қилиб, ҳамиша чиройли уст-бошлар кийиб, лаззатли овқатлар еб умр ўтказасан,— деди.

Ундан сўнг кетар олдимда қўлимга битта олтин пул бериб:— Ma! Буни ол! Эртага келишингда извошга тушиб кел,— деди.

Мен чиқиб, уйга кетдим. Фақат ўқтин-ўқтин ёш офицер эсимга тушиб, қаршимдаги эрим Аҳмадни кўрар эканман, ҳаётимдан безор бўлар эдим.

Эрта билан уйқудан турдим. Аҳмад кетгандан кейин, ўзимга қарашли майдо-чўйдаларимни йифиштириб, бир бўхча қилиб тугдим-да, холамникига жўнадим. У кечаси ҳам ўша офицер келди, кечаси билан икковимиз лаззатли «суҳбат» қилиб, тонг оттирдик.

Энди уч йилдан бери шу ердаман. Шу маҳалгача бир неча марта ёмон касалларга мубтало бўлдим. Ҳозир холамдан олтмиш туман қарзман, бу пулни ҳеч қа-чон узиб адo қила олмасам керак.

* * *

Ашрафнинг ҳикояси тамом бўлгандан кейин орага бир неча дақиқа жимлик чўқди. Сўнгра Ақдас сўз бошлади:

«Навбат менини бўлгани учун, мен ҳам ўз тарихими айтиб берайин. Мен бир баззознинг қизи эдим. Отамнинг иши унчали яхши эмасди. Ҳовлимиз бозор ёнида, Аббособод деган маҳаллада эди. Менинг бир чўтири ва хунук опам бор эди. Отам билан онам уни яхши кўрар эдилар. Мени бўлса унча хушлашмасди. Лекин кўп вақтда бизникига келган совчилар опами ёқтирас мас эдилар. Мени бўлса, ота-онам совчиларга кўрсатмасди. Демак, менинг пешонамнинг очилиши опамининг баҳтига боғлиқ эди. Яъни, опам эрга теккандан кейингина, мен эрнинг юзини кўришга умидвор бўла олар эдим. Тасодифан опам, «ўзинг учун ўл етим» дегандай, билмадим, нима бало бўлди-ю, домла мулла Иброҳимдан дуойи афсунга амал қилдирдими, ишқилиб, папирос сотадиган бир ёш йигитни эргаштириб келиб, ўзига боғлади.

Шу кундан бошлаб мен ҳам эрга умидвор бўлиб, анчагина хушчақчақлик билан яшай бошладим. Ниҳоят, мақсадимга етиб, эрга ҳам тегдим. Аммо, қандай эрденг?

Бир кун бизникига уч хотин совчи бўлиб келди. Мени кўриб ёқтирганларидан кейин, куёв ёш, бадавлат, тамакибурушилик қиласди, дедилар. Ота-онам менинг баҳт-саодатим ҳақида у қадар бош қотирмаганлари учун, ўйлаб ва суриштириб кўрмасданоқ розилик бериб юбордилар. Никоҳ кунини тайин қилишди. Шу куни күевнинг ҳам келишидан дарақ беришди.

Мен энди чиройли, ёш, башанг кийинган, қадди-қоммати келишган бир йигитни кўраман, деб кўзларим ниғорон бўлиб ўзимга оро бериб ҳар дамда бир ойнага қараб ўтирап эдим. Уф! Нима кўрганимни биласизларми? Бирдан эшикдан йўғон овоз билан, «Бисмиллоҳирраҳманирраҳим» деб найнов, қип-қизил соқолли, соч ва соқолини устарада қиритишлатиб олдирган, чўтири, сапсарғайиб кетган тишларининг кўпи тўкилиб кетган, эгнида узун бир сурра чопон, унинг устидан оқ, ўрама белбоғ боғлаган бир чол кириб келди. Ичкарига кириш олдида, кавушини ечиб, қўлтиғига қисиб, менга рўбарў келди, уялмай-нетмай чап юзимдан «пўп» этиб овоз чи-

қарган қўпол бир ўпич олди. Маймунга ўхшаган бу ҳайкални кўрган қариндош, қўни-қўшниларнинг ҳаммаси тарқалиб кетдилар. Уйда ёлғиз куёв томонидан келган қариндошларгина хурсандчилик қиласр эдилар. Шулардан биттаси секингина қулогимга:

— Агар совға олмоқчи бўлсанг, куёвни битта ўпид қўйгин,— деди.

Мен ўз-ўзимга: «Совғасини отасининг гўрига олиб борсин. Бу одамга ўхшаган ифлос соқолли девнинг юзидан қандай ўпаман?» деган сўзни фақат ичимдагина айти олдим. Шу кунга қадар юрагимда сақланиб келган чироили бир ёш йигитнинг хаёли билан унинг ўша иркит юзларидан ўпдим.

У бўлса, бунга мукофот юзасидан ёқут кўэли қимматбаҳо бир олтин узукни бармоғимга солди. Фақат, худога кўп шукурлар бўлсинки, ўша куни икки мартаба ўшишдан ортиқ менга азият бермади.

Тўрт кундан кейин катта тўйимиз бўлиб, мени олиб бориб, ўша ифлос одамнинг қўйнига солдилар. Бахтими ни қарангки, бу одам унчалик ахлоқсиз эмас экан. Яъни, худонинг бир бандаси бўлиб, кеча-кундуз дуо, оят ҳам намоз билан машғул. Ҳар қайси бир каттароқ савдо-сотиқнинг олдидан тасбеҳ ўгириб, қуръон ўқиб, фол очиб, толе синар экан. Бу киши, юқоридағи уч нарсага ўлгунча маҳкам ишониб, имон боғлаган экан.

Нима бўлди-ю, бир гал уч кун муттасил уйга келмай қолди. Мен жуда кутиб ташвишга тушдим. Фақат ўз-ўзимча, қаерга борар эди, бир худонинг бандаси, ёшлилангларга ўхшаган саёқ эмаски, ҳар хил бемаъни ерларга борса, деб ўйлар эдим.

Бу орада қўшиниларниниздан биттаси бизникига чиқди. Мен ҳам Ҳожи ого (эрим ҳожи эди)нинг неча кундан буён уйга келмаганилигини айтдим.

У бўлса:

— Ҳа, айланай, ажабланишнинг ўрни йўқ. Балки бошқа хотинларининг олдига бориб қўнгандир,— деб жавоб берди.

Қўшимизнинг бу жавобидан ҳайрон бўлдим. Ундан сўраб билсам, Ҳожи ого ҳақиқатан, чинакам бир мусулмони комил экан. Яъни, мендан бошқа иккитаси никоҳли, иккиси сийға — тўртта хотини бор экан. Қўшимизнинг гапига қараганда, Ҳожи ого қайта бошдан тасбеҳ ўгириб, қуръон ўқиб, фол очиб, шу ой, ё шу ҳаф-

тада хотин олса, киши бахтли бўладими, йўқми деб толе синаб юрган экан.

Мен бу гапдан кейин шундай хулқли, шундай ахлоқ эгаси бўлган бир одам билан яшай олмаслигимни дилимга маҳкам туғиб қўйдим. Агар у ёлғиз мен билангина кифояланса эди, унинг молу дунёси билан балки, яхши, тинч турмуш ўтказган бўлар эдим. Фақат у ҳар фол очиш билан бир хотин олмоқни истаса, албатта, бу иш менга унча хуш келмас эди.

Жуда диққат бўлиб кетдим. Ўша куни кечқурун бозорга бордим. Бир тўда ейдиган, ичадиган ва нина, ип, сақич, шунга ўҳшаган нарсаларни олмоқчи эдим. Бозор одамлар билан тўла эди. Кишилар тўда-тўда бўлиб, хотинларга эргашиб юрар эдилар. Мен бўлсам, бир бурчакда туриб, шуларни томоша қиласар эдим. Бирданига йигирма ёшлар чамасида бўлган, бошида яхшигина кулоҳ, эгнида сариқ кўйлак, бўйнига Аҳмад шоҳнинг сурати босилган яхши галстук таққан бир йигит менга яқинлашди-да, ҳеч ўйламай-нетмай.

— Хоним, мени бир соатгина хушнуд этсангиз,— деб сўради.

Мен бундай сўзларни эшитишга одатланмаган эдим. Фақат ёш йигитнинг қараши, юzlари Ҳожи оғонинг қизил соқоли, қиртишланган боши, томоқларининг таги билан тенглаштириб кўрганимдан кейин, йигитни ёқтирганим учун, ноз-карашма билан жавоб бердим:

— Оғожон, нима деяпсиз? Уйнгиз яқин орадами?

Худди шу маҳалда бир полициячи кўчадан ўтиб борар эди. Йигит уни кўриши билан, бир тарафга йигирма қадамча тортилиб яширинди. Полициячи узоқлашгандан кейин яна қайтиб келиб, менга деди:

— Мана шу ерда яқин бир жой бор. Юринг, ўша ерда папирос чекишиб, истироҳат қилишимиз мумкин.

Мен, «папирос чекишамиз» деган сўздан унчали ҳайрон бўлмадим. Яъни, бу сўзниг худди шу ерда имоишорат юзасидан ишлатилганлигини пайқадим. Демак, «папирос чекишамиз» деган сўздан мақсади бошقا экан...

Ортиқча гапиришмасдан, йигитнинг орқасидан эргашдим. У мени тикувчилар бозоридан олиб ўтди-да, ўнг қўлдаги тор кўчага олиб кирди. У ерда яна бешта жин кўчаларни босиб ўтдик-да, кичик бир эшик олдида тўхтадик. Эшик очилди. Бир кампир чиқиб мени кўрди. Ҳеч бир таажжуб қилмасдан:

— Қани, марҳамат қилинг! — деди.

— Қани, хоним, кираверинг, қўрқадиган ҳеч нарса йўқ, — деди йигит.

Мен бўлсам юрагим гурс-гурс ургани ҳолда ичкарига кирдим. Ўз-ўзимга: «Бу ерда минг киши бўлса ҳам ҳеч қайсиси Ҳожи огага ўхшаган хунук бўлмаса керак», дер эдим. Ҳовлига киргандан кейин, йигит кампирга:

— Ойижон! Қани, самовар қўйиб юборинг! — деди.

Сўнгра иккимиз бир ўйга кирдик; уй кичкинагина эди, деворлари кир, бирталай токча раплари бор эди. Ерга бўлса, эски бир гилам солинган. Йигит зўр билан юзимни очиб, менга битта папирос тутди. Мен олиб чекдим. Суҳбатга бошлаб, менинг ким эканлигимни сўради. Мен:

— Тамакифуруш Ҳожи оғо... нинг хотини бўламан, — дедим.

Ўн беш дақиқадан кейин чой келтириши. Ичдик. Бирдан йигит юзимдан ўпди. Мен жуда уялиб кетдим, қизардим. Сиздан нимасини яширай: «Ҳеч бўлмаса юзи тузук-ку! Ҳожи огага ўхшаган, кишига озор бермайди-ку», дер эдим.

Шундан кейин йигит мендан аста-секин бошқа нарсаларни ҳам талаб қила бошлади. Мен бўлсам ўз-ўзимга:

«Нима бўлса ҳам, Ҳожи оғодан яхши-ку», дедим, тўғри, агар у сени бир мақсад билан ва чинакам бир севги билан севса эди, у пайтда Ҳожи оғодан яхши бўлар эди. Ҳолбуки, у фақат бир неча дақиқалик нафсини қондириш учун сенга тармашади. Ҳожи оғонинг суҳбати ҳақиқатан жирканч, лекин бу билан яна у сени алдаб, номусингни барбод уриб кетмайди, у шунақсанги ёлғончи ва уятсиздан минг марта яхшидир».

Мен у йигит билан хайрлашиб қайтар вақтда қўлимга бир нарса берди. Уйдан чиқиб қарасам, битта беш қиронлик олтин пул экан.

Нима бўлса ҳам ҳафтанинг маълум икки кунида ўша ерда учрашиб туришга ваъдалашдик. Ҳар ҳафтада икки мартаба ўша ерга бориб, ўз-ўзимча, гўё шундай ёш йигитнинг суҳбатидан баҳраманд бўлар эдим.

Бир кун сўзак касалига гирифтор бўлганлигимни кўрдим. Уч кундан кейин бу касал Ҳожи огага ҳам юқди. Фақат бечора Ҳожи оғо, хотинларининг қайси биридан юққанлигини билмагани учун, ноилож қолган эди.

Қайси биттасини муттаҳам қилишни ўзи ҳам билмасди.

Мен, агар Ҳожи оғо касалнинг мендан юқсанлигини билиб қолса, уйдан икки қўлим тепамда қувилишимни олдиндан билганим учун: «Кўп хотинлик кишида туришни истамайман!» дедим-да, талоқ қилишни талаб қила бошладим.

У ҳам мендан кейин янги бир қиз олиш хаёли билан:

— Агар маҳрингдан кечсанг, талофингни бераман,— деди.

Мен рози бўлдим. У мени талоқ қилди. Мен икки қўлимни бурнимга тиқиб, отамнинг уйига қайтдим.

Орадан икки ой ўтди. Отамнинг уйида яшаб, лекин ҳамма вақт, ўз мўлжалида, ўша йигитни ва ўша йигит мен билан таништириб қўйган Ф... вазирлигининг аъзоларидан биттаси бўлган ўртоғининг олдига бориб келар эдим. Лекин бадбаҳтликни қарангки, улардан олган пулларимни Носирия хиёбонидаги докторга беришга мажбур бўлар эдим. Бу доктор ҳам аввалбошданоқ, менинг кайф-сафо йўлида юрган бир хотин эканлигими билиб, шайтонлик қилмоқча бошлади. Қичкина дардимни боқа туриб, худди фолбин хотинларга ўхшаб: «Бу касалингни ё олти кунда, ёки олти ҳафтада, ё олти ойда тузатиб юбораман», деб ваъда берди.

Бир йилгача докторга қатнай бериб тинка-мадорим қуриди. Ахири бир кун пулим бўлмаганлиги учун, пулнинг ярмисини берганимданми, ё бўлмаса ўз маълумотининг даражасига ўзи ишонмай, мени тузата олмаслигига кўзи етганиданми, ҳар ҳолда:

— Хоним, сизнинг касалингиз оғирлашиб кетган. Бундан кейин, қаратганинг билан тузалмайди,— деди.

Мен, «қаратган билан тузалмайди» деган сўзни эшитиш билан жуда ҳам жаҳлланиб кетдим:

— Оғо, сиз кимни аҳмоқ қилмоқчи бўласиэ? Халқа шу қадар азият ҳам озор беришдан мақсаднинг нима эди? Мен бир йилдан бўён бу ерга келиб, сизга ва дори-дармонга озмунча пул сарф қилганим йўқ. Энди келиб келиб «қаратган билан тузалмайди» дейсиз. Буни нега илгаридан айтмадингиз?

Доктор лоқайдлик билан дўқ уриб:

— Хоним, жанжал қилманг. Бўлмаса хизматкорни чақираман-да, сизни зўрлик билан жиннихонага юбортираман,— деди.

Мен шовқин сола бошладим. У эса хизматкорини чақириб, мени уйдан күчага чиқариб ташлади.

Мен уйга келиб, бундан кейин у докторга бормасдан, бошқа докторга қаратишга қарор қилдим. Энди Чароғон хиёбонида бўлган иккинчи докторга (у ҳам ахлоқ ва маълумот жиҳатидан аввалгисидан қолишмас эди) қатнай бошладим. Худди шу пайтларда бирданига отонам Карбалони зиёрат қилиш хаёлига тушиб, мени уйда ёлғиз ташлаб кетдилар.

Мен бўлсам ҳар галгидек Бозор ва Лолазор хиёбонларидағи йигитлар билан айш-ишратга машғул бўлар эдим.

Тақвадорликнинг уччиға чиққан бир қўшнимиз бор эди. Бир соат ҳам намоз-ниёздан бўшамас эди. Ўша хотин бир куни бизникига кириб:

— Шавкат хоним! Мен сенинг қандай ишлар қилиб юрганингни яхши биламан,— деди. Мен жуда қизариб, уялиб кетдим.

— Лекин бундай юриш сенга ҳеч қандай фойда бермайди. Агар аҳвол ва машнатинг яхши бўлишини хоҳласанг, қани, мен билан бирга юр, мен сени бир ерга олиб бораман, сен у ерда доим нози неъматлар ичидаги сузиб юрасан, доим ёш, чиройли йигитлар билан учрашиб турасан,— деди.

У менинг ҳамма ишимдан хабардор экан. Ортиқ яширишнинг фойдасизлигини кўриб, унинг маслаҳатига қўндин. У хотин ҳам мени шу ерга бошлаб келди-да, отими ни ўзгартиб, Ақдас қўйди. Икки йилчадан бери шу ерда яшаб, Ноҳид хонимдан қирқ тумандан ортиқроқ қарздор бўлдим. Ота-онамдан бўлса, ҳалигача ҳеч бир дарак йўқ. Йўлда ўғрилар ўлдириб кетганми, Карбалода бошлирига бошқа кулфатлар тушганми, маълум эмас...

Ақдас шу ерда ўз тарихини тамом қилди ва чарчаганлиги учун, косадаги бодрингдан биттасини олиб, тўрт тилим қилди, бир бўлагини ўзи еди, қолган учтасини дугоналарига тақсимлаб берди.

IX боб БАДЛВЛАТ ҲОНАДОННИНГ ҚИЗИ

Энди навбат Иффатники эди. У, бошда ўз таржимаи ҳолини сўзлашга майли бўлмаганлигини ёзган эдик. Қандай бўлса ҳам, мажбурият остида сўзга бошлади.

«Мен на қассоб өз иштесининг қизиман. Мен, Техроннинг улуғ хонадонларидан биттасининг яккаю ягона қизи эдим».

Бу сўзни эшитар экан, анови уч нафар дугоналар бутун диққатларини Иффатга бериб, тингламоққа бошлидилар.

«Бизнинг уйимиз Техроннинг шимоли-ғарб томонида эди. Отам бадавлат кекса бир киши эди. Мени ҳаддан зиёда яхши кўрадиган онам бечора бўлса, жуда покиша бир хотин эди. Мен ота-онамнинг азиз фарзанди бўлганим учун, ёшлигимдан буён мени ҳар хил ўйинлар, эрмаклар, ҳам қўни-қўшнидаги ўғил ва қизлардан уйга чақириб олиб, улар билан ўйпамоғимни таъмин қиласлар эдилар.

Шундай қилиб, ўн тўрт ёшга кирганимда ҳам ўйинни тарк қилмаган эдим. Мени ўқишга, мактабга киришдан кўра, ўртоқларим билан ўйнашга кўпроқ қизиқтираслар эдилар.

Канинг айтинг-чи, ўртоқлар, илм ўрнига бутун умрини ўйин билан ўтказган, кўзи боғлиқ бир қиз бундан ортиқ бир нарса тушуна оладими? Албатта, йўқ. Менинг билган нарсам, биттагина — мени ўстириб, тарбия қилган мураббия хотиннинг доим айтадиган гапи: «Ота-онангга итоат қил!» сўзларигина эди. Лекин бу итоат деган нарсанинг ҳам бирорта қатъий чегараси, ёки бир ўлчови борми, ёхуд доим кўзинг боғлиқ итоат қилавериш керакми? Уни ҳам билмас эдим. Баъзизда мураббиям менга Марварид тўпнинг¹ баҳт очишини айтиб, менинг ҳам шу замбаракнинг қудратига ишонтироқчи бўлар эди.

Шаҳарда аъёнлар орасида ота-онанинг ёлғизгина фарзанди, эркаси, нури-дийдаси бўлганим учун менга жуда каттакон мол қўшишлари тўғрисида овоза тарқалган эди. Ҳар куни уйимизга тўда-тўда совчилар келарди. Лекин нима учундир шу келган совчиларнинг орасида яхши ҳам мукаммал илмли йигитларининг совчилари бўлгани ҳолда, ота-онам кичкина бир айбини топиб, уларни қайтарар эди.

Ниҳоят, бир кун бизникига иккита хотиннинг совчи

¹ Марварид тўп — Яқин кунларгача Техрондаги Майдоня Тўпхонада тургувчи қадимий тўплардан бири. Авом ҳалқ орасида қайси бир қиз дуо ўқиб, шу тўпнинг остидан бир неча марта эмаклаб ўтса, унга яхши куёв насиб бўлади деган эътиқод бор. (Ред.)

бўлиб келганликларини кўриб, яшириндим. Ўн беш да-
қиқалар ўтар-ўтмас, мураббиям келиб:

— Хоним! Нариги уйга марҳамат қилар экансиз,—
деди.

Мен туриб, ўзимга сал-пал оро бергандан кейин, сов-
чилар ўтирган уйга кирдим. Чорак соатлардан кейин
совчилар туриб кетдилар. Менинг юрагим қаттиқ-қат-
тиқ урмоққа бошлади. Гўёки, бир яширин овоз: «Шу
одамга эрга тегсанг, сени фалокат кутади», дегандай бў-
лар эди. Фақат бу яширин овоз онамнинг юрагида акс са-
до бермаган эди. Чунки, бу қудаликни ёқтириб, дарров-
гина отамни ҳам кўндириб, шунга рози бўлган эдилар.

Бир ҳафтадан кейин унаштирилдик. Шу куни биз-
нинг уйга икки юздан ортиқ Техрон хотинлари чақирил-
ган эдилар. Фотиҳа маросими жуда ҳам тантана билан
ўтди. Куёв ҳам келган эди: у баланд бўйли, гўзал юзли
бир ёш йигит эди. Ҳатто ерни, миннатдор бўлсанг бо-
саман, дегандай виқор билан юрар эди.

Йигитни шу хилда кўргандан кейин ўз-ўзимга, «бе-
корга ташвиш қилиб юрган эканман», деб қўйдим.

Менга унаштирилган йигит ... вазирлигининг ҳисобот
идорасида бошлиқ муовини экан. Албатта, шу кичик
ёшда идора муовини бўлган йигитнинг сал улғайиб, ўт-
тиз-ўттиз беш ёшларга етганда вазир бўлишилиги учча-
лик қийин бир иш эмас эди.

Бир ой ўтгандан кейин ота-онам жуда ҳам кўп мол
ҳозирлаб, тўйга рухсат беринди.

Бизнинг тўйимиз бир қиши кечаси, юлдузлар мусул-
мон хотинларининг чиройли кўзлари каби бошларига
парда тортган, осмондан шиддат билан қор ёғиб тур-
ган пайтда бўлди.

Мен куёвнинг қариндошларидан икки хотин билан
бирликда бир извошда ва қариндошларимиздан бир
нечтаси бошқа извошларга тушганимиз ҳолда ҳамма-
миэ куёвнинг уйига жўнадик.

Эримнинг ... Обод хиёбонида бўлган катта ва чирой-
ли иморатида бирталай чироқлар ёнар, жуда ҳам тан-
танали бир тўй мажлиси қурилган эди. У ерга ети-
шимиз билан, мени кичкина, озода ва безатилган бир
хонага олиб кирдилар. Мен у ерда ўтириб, зийнат ас-
бобларимни тузатиб, кийим-бошларимни тўғрилаб, мен
учун олиб келинган бир пиёлача шарбатни ичдим.

Бир соатдан кейин мени катта бир залга олиб кир-

дилар. Тўрга қўйилган чиройли бир стулгә ўтиргизди-лар. Сал ўтар-ўтмас: «Куёв келаётир, куёв келаётир» деб хабар бўрдилар. Бирдан эшик очилиб, куёвнинг ўрнига пакана, зарча юзли, эгнига сариқ або¹ кийган, кўзларига занжирли кўзойнак таққан бир йигит келиб кирди. Унинг орқасидан куёв:

— Марҳамат, ҳазратим... марҳамат... Узингизнинг уйингиз, ҳамма нарса сизники, биз дарвозабондан бошқа киши эмасмиз,— деган ҳолда ичкари кирди.

Менинг бахтсизлигим худди мана шу ердан бошланди! Шу пайтда бу ердаги хотинларнинг кўплари ўринларидан туриб:

— Биз бу ерга тўйга келган эдик, ўзимизни номаҳрам кишиларга кўрсатиш учун келган эмасмиз,— деб, ғўнгиллаб-ғўнгиллаб, уйдан чиқиб кетдилар. Мен ҳам тортинмасдан ўрнимдан туриб, бошқа эшикдан чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, бироқ кўрдимки, бир киши қулоғимга:

— Жоним, жоним, тинчланинг! Эр деган хотиннинг хўжайини бўлади, нима қилмоқчи бўлса, шуни қабул қилишингиз керак!— деди.

Орқамга ўгирилиб қарасам, мураббиям турган экан. Менга яхшиликдан бошқани истамайди-ку, деб ишонганим учун ҳеч нима демасдан, ўтирган жойимда қола қолдим. Шу пайтда эрим томонидан ҳазрат... деб аталган киши менга яқинлашди. Юзимдаги тўрни кўтариб:

— Бай, бай, бай, қандай чиройли келин экан,— деди. Сўнгра бир йўталиб олиб, яна:

— Жуда яхши, демак, энди сизларнинг қўлларингизни қўлларингизга беришимиз лозим бўлса керак. Хўп, марҳамат қилингиз!— деди-да, куёвнинг қўлидан ушлаб менинг олдимга келтирди. Мен ҳам қўлимни узатдим. Аввало қўлимни бошқача қилиб бир сиқиб қўйди-да, кейин қўлимни куёвнинг қўли устига қўйиб, шу пайтда оғзини эримнинг қулоғига яқин олиб бориб, бир нима деди.

Қарасам, эрим аввал қизарди, упдан кейин бўзарди-да, энг сўнг:

— Жоним билан, ҳазрат, жоним билан... Итоат қилиш бизнинг вазифамиз!— деб жавоб берди. Шу пайтда сариқ аболи йигит:

¹ А б о — эркакларнинг ёнгисиз уст кийими.

— Унутмайсиз-а! Мен кутиб тураман,— деб тезлик билан уйдан чиқиб кетди.

Эрим бўлса: «Қани, хотинлар, чироқ тутинглар», деб ҳазратнинг орқасидан чиқиб, уни эшиккача кузатиб қўйди.

Бир неча минут ўтгандан кейин куёв менинг олдимга қайтиб келди. Меҳмонлар эса тўда-тўда бўлиб чиқиб кетмоқда эдилар. Энг сўнг уйда куёв билан ёлғиз қолдим. Кўп ўтмасдан куёв мени ўрнимдан турғизиб, бир неча кичкина уйлардан олиб ўтиб, деворлари бирталай суратлар билан безалган, юмшоқ мебеллар қўйилган чиройли кичкина бир хонага олиб кирди-да:

— Қани, марҳамат қилинг, хоним!— деди.

Мен юмшоқ креслога ўтирдим.

Шу пайтда эрим:

— Мен сиз билан каттакон ва муҳим бир иш тўғрисида суҳбат қилмоқчиман,— деб сўзга бошлади.

Тўй кечаси куёв билан келиннинг қандай каттакон, муҳим иш тўғрисида суҳбат қилишлари мумкин, деб бир оз ўйлаб қолдим ва уялганим ҳолда секингина:

— Қани, марҳамат қилиб айтинг!— дедим.

— Азиз хоним! Ҳалиги сиз кўрганингиз киши менинг ҳўжайиним ва улуғим бўладилар. Мен фақат шу кишининг воситаси ва илтимоси билан шу даражага етдим. Охирда вазирликнинг ҳисобот идорасига муовин бўлиб тайин қилиндим,— деди.

Мен жавоб бермаганим учун, у ўз сўзида давом этди:

— У киши мени бирталай азият чекиб шу даражага етказгандан кейин, бу кун кечаси мендан бир нарсани илтимос қилиб қолдилар, мен ҳеч қандай йўл билан йўқ дейишнинг чорасини тополмадим. Бундан ташқари, агар, у кишининг истагини ерига етказмасам, эртага эрта билан қамалиб, сизнинг дийдорингиздан буткул маҳрум бўлиб қоламаним деб қўрқаман.

Мен, эримнинг мақсадини тушуна олмасдан, ундан:

— Ого, мен сизнинг сўзларингиздан ҳеч нима тушуна олмай ётибман. Мақсадингизни очиқроқ айтсангиз экан. Бу киши сиздан нимани илтимос қиласди? У кишининг истаган нарсасининг менга нима дахли бор?— деб сўрадим.

— Ха, балли, азиз жонгинам!— деб уялмасдан жавоб берди эрим.— У мендан истайдики, бу кечалик куёвлик ҳуқуқидан кечиб, сизни унга топширсам. Бу йўл-

дан бўйин товлаёлмаслигимни сизга айтдим. Мен ўй-
лайманки, сиз ҳам менинг мушкул аҳволда қолганимни
назарга олиб, маслаҳатимга рози бўлиб қабул қиласиз.

Мен унинг бечоралигига юрагим ачиб, мураббиям-
нинг сўзларини эсладим. Хўп десам, натижанинг шун-
чалик обрўйимга ва помусимга доғ бўлиб тушишини ўй-
ламасдан:

— Ого, агарда шу ишингиз менга боғлиқ бўлса, сиз-
нинг истагингизча бўлсин! — деб жавоб қилдим.

Эрим бу сўзи эшитган замон:

— Уҳ, рози бўлдингизми, жоним! Худога минг қат-
ла шукурки, балодан қутулдим,— деб дарров хизматчи-
сими чақириб айтди:

— Мен хоним билан бир ерга бориб, кун чиқар-чиқ-
мас қайтиб келаман. Бирор сўраса, куёв билан келин
аллақачон ухлаб қолганлар, деб жавоб бер! Ҳеч кимни
ўйга йўлатма: хўжайнинг бундай ишларни ёмон кўради-
лар, деб ҳаммани қайтар!

Бу гаплардан кейин хизматчисининг қўлига битта
олтин бериб, менга:

— Қани, чодрангизни ёпининг,— деди.

Мен чодрамин ёпиндим. Соат ўн бирлар бўлган эди.
Қор шиддат билан ёғиб турмоқда. Эрим қўлимдан уш-
лаб, боя ичкарига кирганимиз эшикнинг рўбарўсидаги
бошқа эшикдан, турли мева дараҳтлари экилган бир
саҳнга олиб чиқди. Кейин, узун бир йўлакдан ўтиб,
эшикка чиқдик. Бу эшик иморатининг нариги тарафидаги
кўчага чиқар экан.

— Сиз шу ерда бир оз туринг! — деди-да, ўзи бориб,
иморатининг катта эшиги олдида турган усти берк из-
воши чиқарди. Извоши бизга яқинлашганидан кейин,
мени ўтқазиб, извошлига: «Паркка олиб бор!» деб бу-
юрди. Узи бўлса хиёбоннинг иккинчи тарафига турган
бошқа извошга миниб, бизнинг орқамиздан изма-из
кела бошлади.

X боб

АЛИ АШРАФХОННИНГ МАРТАБАСИ

Бу парк Техроннинг гарб тарафига, Боги шоҳ дар-
возаси деб аталган хиёбоннинг яқинида эди. Қоронги ва
совуқ. Ҳавонинг совуқлигини бундай пайтда мен у қадар

сезмас эдим. Ўз-ўзимдан: «Ахир, мен бу кун келин бўлиб келган бўлсан, нега кечаси билан роҳат қилиб ётмасдан, эшикма-эшик тентираб юрибман?» деб сўрар эдим. Баъзида: «Мени шаҳардан ташқарига олиб чиқиб, бўйним ва бармоқларимдаги қимматбаҳо буюмларим ва олтинларни шилмоқчими?» деб хаёл қилас эдим.

Бироқ, эрим тушган извошнинг овози сўнгги хаёлимнинг ўринсиз эканини англатиб турад эди.

Извошларимиз ўн беш дақиқача юрди. Сўнгра паркнинг темир дарвозаси қаршисига етар-етмас, худди бизнинг келишимиздан илгари хабар бериб қўйилгандай, ўша дақиқадаёқ дарвозанинг ҳар икки табақаси очилиб, извошлар боққа кирди. Икки хиёбондан ўтиб, европача солинган саройнинг зинапоялари олдида тўхтади.

Мен извошдан тушишимни ҳам, тушмаслигимни ҳам билмас эдим. Лекин эрим дарров тушид, мен тушган извошнинг эшигини очди-да:

— Марҳамат қилинг, хоним! — деди.

Мен дарров ўзимни йиғиштириб, эримнинг қўлидан ушлаб, извошдан тушдим. Қаршимиздаги зинапоядан юқори чиқа бошладик. Зинапоялар мармардан ишланган эди. Иморатнинг эшиклари ҳаммаси ҳам ойнавонлик ва ойналарига қараганда, иморатнинг ич тарафидаги катта бир хитой қандилнинг атрофга нур сочиб турганинги кўринар эди.

Эрим мени икки уйдан блиб ўтиб, ахири каттакон бир залга олиб кирди.

Ичкарида шу бугун кечаси эримнинг уйига, менинг қўлимни куёв қўлига бериш учун келган сариқ аболи йигит бир столнинг атрофида айланмоқда эди. Бизнинг оёқ товушларимизни эшишиб тўхтади:

— Эй, Али Ашрафхонми, келдингизми? Кута бериб жуда тоқатим тоқ бўлиб кетди, — деди.

Эрим таъзим қилиб:

— Бир оз кечикиб қолдик. Бироқ, бутун ишни ҳазратларининг майлларига муносаб қилиб тайёрлашга мажбур бўлганлигимдан маъзурман. Афв этасиз, деб ишонаман, — деди.

Пакана йигит менга яқинлашиб, қўлимни ўпди. Сўнгра эримга яқинлашди-да, елкасига қоқиб:

— Раҳмат, раҳмат, баракалла! Ҳозирча бизни ёлғиз ташлаб кетарсиз! Худо хоҳласа, яхши мукофотлар кўрасиз, — деди.

Эрим иккى букилгани ҳолда менга ҳасрат назари билан бир-иккى мартаба қаради-да, уйдан чиқиб кетди.

Мен изакана йигит билан ёлғиз қолдим. У йигит мени құлтиқдаб:

Суюкли хоним, қани, юринг, марқамат қилинг, мина бу уйларни бир айланиб томоша қилайик,— деди.

Мени бир неча уйларни кездериб, яхши, нафис гулли, пардалари баҳмалдан жуда ҳам енгил, күз қамаштирувчи ранг-баранг гиламчаларни күрсатғандан кейин:

— Қани, энді өздерінен очынг! — деди.

Мен ҳам мажбуран өздерінен очдым. Сүнгра мени кичкина уйга олиб кирди. Ойнакдан паркнинг ҳовузлари күрініб туар әди.

— Хоним, қани, марқамат қилиб үтириңг,— деб жой күрсатди.

Стол устида ранг-баранг ичимликлар билан тұла бир неча шишелар қўйилган әди. Қаршима-қарши үтирдик. Йигит у шишелардан бирини очиб:

— Хоним, Төхронда топилиши мумкин бўлмаган шампаш виноларининг энг яхшисидан,— деди-да, иккита қадаҳни тўлдириб, бирини менга берди ва иккинчи сини ўзи ичди.

Мен то шу кунгача ичкилик ичмаганим учун бир оз тортиниб турғандан сўнг қадаҳдаги винони ичдим.

Үн дақиқадан сўнг иккита хизматчи овқат келтирди. Овқатлар яхши бўлиш билақ баравар, жуда иштаҳа очадиган әди. Масалан, қовурилган жўжа, балиқ ва бир неча хил европа овқатлари ҳам бор әди. Ичкилик менга секин-секин таъсир қила бошлади. Мен кетма-кет кулар әдим. Йигит ҳам менинг ширакайфлигимдан фойдаланиб, тинмай ўпар әди.

Овқат ер эканман, яна икки қадаҳ ичкилик берди. Овқатдан ярим соат ўтар-ұтмас, ҳар икковимиз бошқа бир уйда, пўлат каравотда бир-биримизнинг қучоғимизда ётар әдик...

Тонг, соат беш пайтларида уйқудан турдим. Кеча кечасидаги йигит ёнимда йўқ әди. Бироқ, эрим карағоннинг бош тарағида туриб:

— Қани, хоним, туриңг, кетамиз. Вақт үтиб кетаётир! — деди.

Мен жуда чарчаган әдим. Ўрнимдан турғим келмас, бироқ нима қилиш керак? Мажбур әдим. Ўрнимдан туриб, кийимларимни кийдим.

Эрим мени айвондаги юз-құл ювадиган жойга олиб чиқди. Юз-құлларимни юздим. Сүнгра бир неча дақиқадан кейин чодрани ёпиниб, эрим билан бирга кечаги зал ва бошқа уйлардан ўтиб, сарой зиналаридан тушдик. Кечаги извошлар яна ўша ерда бизни кутар эди. Биз жүнаб кетдик.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин, эримнинг уйига етдик. Яна кечаги чиққанымиз эшикдан ўтиб, кичкина ётоқ уйига кирдик. Эрим чодрани очди. Ўзи ҳам бутун кийимларини ечиб, мени қучоғига олди...

Бу воқеадан икки күн ўтгандан кейин, намозгар пайтларида, эрим уйга келгән вақтида жуда хурсанд ва шод күринар эди. Менга яқынлашиб, «Гүзалим, жоним, мана, күрдингизми, ўша кечасидаги қийналишлар зое кетмади. Мана, қарагин!» деди-да, чүнтагидан бир конверт чиқариб, менга берди ва ўқимоғимни буюорди. Мен ҳам, гүё саводлилардай, хатни ўқиёламан, дедим-да, құлдан олдим.

Ниҳоят, хатни олиб ўнгу терсини бир-икки мартаба күздан кечирганимдан кейин ҳеч нима тушуна олмаган-лигимга жуда ўқиндим. Сүнгра қофозни эримга қайтариб, қани, сиз ўқинг, мен эшитай, дедим.

У қофозни олиб, хохолаб кулди-да, ўқимоққа бошлиди:

«... вазирлигига ҳисобот идорасининг раиси оғойи Мирзо Жалолиддинхон ҳамиша касал бўлиб юрганлари сабабли, истеъфога чиққанлари учун, у кишининг ўрнига мувофиқ ва лойиқ бир кишини тайин қилиш лозим бўлиб, шу идоранинг муовини оғойи Али Ашрафхоннинг шу кунгача қилиб келган яхши хизматларини эътиборга олиниб ва 790-номерли буйруққа асосан, мазкур оғойи Али Ашрафхон ҳисобот идорасининг раислигига тайин қилинадилар. Оғойи Али Ашрафхоннинг ойлик маошлари икки юз туман ва бунга эллик туман қўшимча ёрдам тариқасида пул тайин қилинади... Мулк вазирлиги...»

Қофозни ўқиб бўлгандан кейин дарров мени бағрига босиб ўпди.

— Шундай даражага кўтарилишим сенинг қадамнингнинг қутлуғлигидан, гўзал жоним,— деди.

Мен ўз-ўзимга:

«Менинг қадамим қутлуғ бўлса, ўша куни кечаси совуқда унинг уйига бориб, каллаи саҳарлаб қайтиш лозим бўлмас эди», дер эдим.

Эрим яна сўзга бошлаб:

— Менга бу вазифани бағишилаган кишин ким экан-тигини билсанг керак? — деди.

Мен уяла-уяла жаноб бердим:

— Ҳа, биламац.

— Жуда ихини. Ундаи бўлса, билиб қўйиншинг керакки, Эроида ҳар бир иш учун аввали жйндақкина шуна-қа «совға» берилиши лозим. Иш ўринлагандан кейин «зиёфат» берилади. Демак, бу ишни, яъни менинг дара-жамишинг ортиши учун сени у кечака у ерга бориб келишинг бир «совға» қаторида эди. Лекин, ишнинг ҳали «зиёфати» бор, чунки ҳазратим ўша кунги кечани яна бир мартаба истаб қолдилар. Айниқса, кечака кечқурун бу гапни бирталай одамларининг ичида очиқдан-очиқ айтганлари учун бу кечака яна ўша ерга боришимиз ло-зим бўлади.

Мен эримининг мендан фойдаланиб, мени ўзгаларга тақдим қилиш билан юқори мартабаларга минмоқчи эканлигини англадим. Хотинларнинг кўлинча шундай йўллар билан бузилиб кетишларини тушунмасам ҳам, бироқ, шу биринчи кечани ҳеч ёқтиймаганлигим учун, эримга жавоб қайтардим:

— Ого, мен бундан сўнг ҳеч қачон у ерга бормайман, боришни ҳам истамайман, — дедим.

Эрим, менинг бу жавобимни эшитар-эшитмас, оёқ-ларимга йиқилиб ўпди ва менга ғарилардай ялинди:

— Қимматли гўзалим, наҳотки сен менинг нобуд бў-лишимни, беобрў бўлнишимни истайсан? Худди эртага эрта биланоқ, иккита полиция келиб, мени ўғриликда, ёки бирор катта ёнгинда иштирок қилган, деб қамаб қўйсинларми? Агар эрингни севсанг, агар унинг беобрў бўлмаслигини истасанг, илтимос қиласац, ялинаман, айтганимни қабул қилиб, бу кечаси яна бир мартаба у ерга борасан. Лекин энг охирги дафъя. Мен сенга сўз бераманки, ҳазратимниң бундан сўнг орзуси қонади.

Мен эримининг бу аянич аҳволини кўриб, ўз-ўзимга: «Бечора шима ҳам қилисип, у бегуноҳ», деб ўйладим-да, бу кечаси ҳам боришга рози бўлдим. Бу кун ҳам бундан уч кечака илгариги тартиб билан уннига бордик. Пакана йигит мени жуда яхшилаб қабул қилди ва икки юз туманлик бир ёқут узукни бармогимга тақиб қўйди.

Қандай бўлса ҳам эрим билан бизининг турмушимиз шу хилда бир неча вақт давом қилди. Бир неча дафъа

қайтадан ёлворди. Ялинди. Мени бўлса ... ҳазратнинг ёнига олиб бораверди. Мен бўлсан, эримнинг ялиниши, илтимосини ва бу аҳволни ҳеч кимга, ҳатто отамга ~~вў~~ ўзимни боқиб ўстирган мураббиямга ҳам айтмадим.

Бир кун эрим уйга келганда аҳволи жуда ҳам паришон эди. Мени кўриши билан:

— Эртага... ҳазратим Европага кетар эканлар. У киши кетиб қолсалар, таянчсиз қоламиз. Жуда кўрқяпман. Аста-секин мени шундай юқори вазифадан оёғимни осмондан келтириб туширадилар-да,— деди.

Ўша кун эрим менга ҳеч нима демади. Фақат эртаси кечаси «...ҳазрат кетганларидан қейин мени хафа қилиб юрмасинлар, шунинг учун у кишидан бирорта мустаҳкамроқ қофоз ёздириб олишим керак. Бу бўлса, албатта, қуруқ бўлмайди», деган баҳона билан мени яна унинг ёнига олиб борди. Ўша кеча ... ҳазрат билан энг охирги мартаба «улфатчилик» қилдик.

Орадан ўн кун ўтди. Бир кун эрим уйга қайтиб:

— Худога юз минг шукурки, қутулдим. Ҳамма ишларим юришиб кетди,— деди.

Мен бу севинчнинг сабабини сўрадим.

— Давлат кабинети ўзгарди. Янги тайин қилинган вазир ... ҳазратлари мен билан жуда яқин таниш киши ва ... ҳазратимнинг яқин дўстлари бўлади,— деб жавоб берди.

Шундан сўнг яна беш кун ўтди. Эрим эрта билан ўрнидан турар экан: «Кечқурун меҳмонимиз бор. Тайёргарлик кўриб қўйинилар», деди.

Мен, бутун уйдагилар, эримнинг топшириғинга мувофиқ, меҳмонларни кутиб олиш учун яхшигина ҳозирлана бошлидик. Ўша куни намозгар пайтида, саҳнада тўриб ҳизматкорларга ҳар хил топшириқлар бериб турган вақтимда, эрим мени чақирди.

— Хоним, бу ёқقا қараб кетинг, жиндаккина гапим бор!

Мен дарров унинг орқасидан уйга кирдим. Бир бурчакда турдим. Эримнинг дилида, нима бўлса ҳам, бир сўзи бор эди. Бироқ, нима учундир айтишга ийманар эди. Мен буни дарҳол сездим ва меҳрибонлик билан сабабини сўрадим.

— Нима бўлди, нима учун айтмоқчи бўлган сўзингизни айтмаётисиз? Қани, айтаверинг!

У бўлса башарасига сохта аянч тус бериб деди:

— Хоним, бугунги меҳмонни сиз күтиб оласиз...

Мен бу сўздан ғоят ғазабландим ва баланд овоз билан қичқирдим:

— Ого, сиз қанақа беномус одамсиз? Сиз бир дафъя мени шундай ифлос шиларга етаклаганингиз етмасмиди? Эндик яни қайта бошдан шу ишин тақрор қилмоқчи бўласизми? Мен ҳеч қачон бу таклифингизни қабул қиля олмайдин. Агар зўрлайдиган бўлсангиз, айтганингизда тураверсангиз, отамининг уйига бораман да, сизнинг бутун қилғиликларнингиздан шикоят қиласман,— дедим.

Лекин, менинг бу сўзларим эримга заррача бўлсин таъсири қилмади ва айтганиларимга парво қилмасдан, ёшикнинг олдини тўсиб, жилмайиб кулди ва мазах қилиб доди:

— Хоним, бас, жим бўлишг! Ҳалигача менинг сизга эътибор берганим-ишонганим, парваришим зое кетганини ўнди тушундим. Сиз билан бошқа эркакларга ўхшаб «ер, хотинини ўлдирса ҳам ихтиёри бор» деб, ҳар истаган нарсанин аўрлик билан ерига етказишим керак экан. Хоним, агар менинг истагимни қабул қилмасангиз, ит купларини бошингизга соламан. Сиз ҳали мендан шикоят қилгунингизча, мен сизни номуссиз, бузуқ бир хотин эканлигинизни бутун шаҳарга ёйиб юбораман.

Бошимга чақмоқ тушса эди, бу кейинги икки оғиз сўздай менга таъсири этмаган бўларди. Бу беномус ўзи сабаб бўлган, ўзи етаклаган жиноятларни юзимга солиб, мени муттаҳам қилмоқчи бўларди. Ҳали айтганиларига ҳам қаноат қилмай, илова қилди:

— Агар гапни чўзаверсангиз, шу ондаёқ домлалардан биттасининг олдига бориб, сизни ... ҳазратим или алоқада бўлганингизни очиб ташлайман. Бу номусни бўйнимдан соқит қилиб, талоқ хатингизни бераман.

Унинг бу дўқларидан оқизмай-томизмай шармандаларча барча нарсани очиб ташлашини пайқаб, жуда ўзимни йўқотиб қўйдим. Гуноҳ унда эканини ишонтироқ учун ҳеч бир далил келтира олмас эдим. Чунки, хотин қиши эдим! Бундай муҳитда мен ва менинг жинисимда бўлган кишиларнинг кичкинагина ҳам бўлсин, ҳуқуқлари кўзга илинармиди?

Бу бир шундай муҳитки, ахлоқсиз тўғрисида хотинларнинг бир сўз айтишга ҳақлари йўқ; бу бир шундай ерки, эрлар хотинлари билан истаганларича муомала қилишга ҳақлари бор. Бу бир шундай маконки, эрлар

ўз хотинлари билан яшамоқ учун лозим бўлган бир во-
сита каби муомала қиласидар ва истаган вақтларида
уни рад қилмоқлари ва алмаштироқлари мумкин. Бу
бир шундай мамлакатки, эркак хотиннинг ҳар қандай
нуқсонини айта олади. Лекин, хотин эрнинг ҳеч бир
айбини очишга ҳақи йўқ.

Шундай бўлар экан, шу муҳитда муштипар бир қиз
нима ҳам қила олар эди?

Албатта, у ҳар бир маҳкамага борса жазоланади,
чунки ҳар нима бўлганда ҳам номусини қўлдан бериб
қўйган.

Бундай бир одам билан баҳслашиб ўтиришнинг ҳеч
фойдаси бўлмаслигини англадим. У ҳақиқатан мени
расво қилишга уринарди. У ҳар ишнинг режасини ав-
валдан чизиб қўйган ва ҳар маҳал мендан голиб кели-
ши аниқ эди.

Бошқа бирор нарса қўлимдан келмагани учун йиғ-
ламоққа бошладим. Кўзларимдан қонли ёшлар оқиздим.
Фақат бу кўз ёшлари унинг ўжарлигини боса оларми-
ди, уни ёмонликдан қайтара олармиди? Йўқ! Йиғла-
шимни кўриб, қайтага ғазабланди.

— Йиғлашнинг фойдаси йўқ! Айтганларимни буткул
қабул қиласиз.

Мен чорасиз бўлганлигимдан, унга қарши бирор сўз
айтолмай, бу сафар ҳам кўндим.

Уша кеча автомобиль билан ўттиз уч ёшларда, ўрта
бўйли, қора ва жингалак сочли, ёш вазир «меҳмон» но-
ми билан уйимизга келди.

Мен уни кутиб олиш учун мажбуран уйимизнинг
эшигигача бордим. У ерда уни кутиб олдим. Мен уни ку-
тиб олишим илгаридан унга маълум экан шекилли,
таажжуб қилмасдан мени қўлтиқлаб олди. Эрим
бўлса, ҳеч уялмасдан биз билан бирга меҳмонхонага
кирди.

Меҳмонхона жуда ҳам мукаммал. Дастурхон нози
неъматлар билан тўла эди. Ҳар хил мавзуларда сўз бо-
рар эди. Бироқ, менинг юрагим сиқилиб тургани учун
ҳеч гапирмас эдим. Икки-уч соат шундай ўтгандан ке-
йин, овқат келтирдилар: Вазир овқатни егандан кейин,
эрим уйдан чиқиб кетди. Мен мажбуран вазир билан
уйда қолдим...

Эрта билан вазир кетди. Эрим менинг ёнимга келиб,
кўнглимни кўтармоқчи бўлиб деди:

— Кеча айтганларимнинг ҳаммаси маслаҳат тариқа-сидаги гаплар эди. Ўзинг ўйла-чи, ким сендей хотиндан юз ўгириб, туҳмат билаш расво қила оладики, мен қилсам?

Ишоят, у шуидай сўзларни сўзладикӣ, мен яна ишониб, ота-онамга бу сирларни айтиш фикридан қайтдим.

Иффат сўздан тўхтади.

Шу пайт Синаҳсолор мачитининг соати саккизга жомурди. Демак, тамом бир соатдан бўён бу хотинлар суҳбат этар эдилар.

Иффат яна сўзида давом қилди:

— Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни кечқурун эрим уйга келиб: «Биз Исфаҳонга сафар қиласидиган бўлиб қолдик», деди.

Мен бу тўсатдан бўлган сафарнинг сабабини сўраганимда, у деди:

— Бу кун эрта билан оғойи вазир мени чақириб: «Сизга муҳим бир вазифа бериш лозим бўлгани учун ва Исфаҳон раиси ...нинг бирталай ўғирлик ва хиёнатлари маълум бўлиб, ишдан олингани учун, вазирлик яхшигина ойлик билан сизни у ерга юбормоқчи бўлиб қолди, дедилар. Мен ҳам ҳазрати вазирнинг бу яхшиликларига ва марҳаматларига ташаккур билдириб, бу вазифага боришга тайёр эканлигимни билдирам.

Тайинлов ҳақида икки кундан кейин вазирликдан фармон ҳам чиқди. Икки кундан кейин кетадиган бўлдик. Маълумки, ҳазрати вазир, мен билан ўтказган кечанинг лаззатини унутмаганлари учун, дарров бу фармонни берган эканлар.

Мен, одат ва расмга биноан, отамнинг уйига бориб, ота-онам ва мураббиям билан хайрлашдим. Мураббиям биз билан кетишга жуда тарафдор бўлса ҳам, эрим унамади. Улар билан хайрлашар эканман, жуда қўп йифладим. Юрагимда қандайдир бир қоронғилик бор эди. Бу сафарнинг менинг учун яхши бўлмаслигини илгаридан сезиб турар эдим. Охири, усти берк извошга тушиб, Қум ва Кошон деган шаҳарлардан ўтиб, беш кунда Исфаҳонга етдик.

Йўл-йўлакай эримнинг мен билан бўлган муомаласи анча ўзгарди. Мен билан сўзлашганда, «хоним» калимасини ортиқ қўшмас эди. Ҳатто, баъзан, оғир, қўпол муомалаларда бўлар эди. Мен бундан жуда ҳам ҳайрон эдим. Фақат ўз-ўзимча: «Балки, ҳазиллашаётгандир,

німа құлса ҳамки әрим-да, ҳаққи бор», деб ҳеч німа демас әдім.

Биз Исафақонда ҳеч ким билан таниш әмас ва ҳеч ким билан суҳбат құлмас әдік. Йккі ой үтди. Фақат әримнің ахлоқи кундан-кунга үзғарып борарди. Яъни, Тәхронда менга қарши анчагина ҳұрмати бұлса, ҳозир улар орадан күтарилиб кетган әди. Ҳар кеча ҳаддан зиёда ичиб кесілб, мастилик билан мени сұкар, баъзида уришдан ҳам тортина мас әди. Охири шундай бир ақвол-га тушиб қолдымки, ҳаётимдан ҳам беза бошладим.

Бир кеча яна мени сұкар әкан, чидаёлмасдан:

— Билмайман, сизга німа бұліб қолди, бундай үрінсіз сұзларни німа учун айтяпсыз? Агар мендан зериккан бұлсанғиз, талоқ қилинг, мени Тәхронга жұнатынг, кетай,— дедім.

У менга ҳақорат назари билан қараб кулғандан кейин деді:

— Үхү, сен жуда содда экансан! Сен ҳали ҳам үзингни менинг хотиним деб ҳисоблаб юрибсанми? Мен сени үша паркка бориб келган кечадан бошлаб талоғингни бериб қўйғанман. Сен менинг мақсадларимга етиш йўлида қўлимда бўлган бир қўғирчоқдан бошқа нарса эмассан. Ҳозир бўлса, ёнимда битта бузуқ ўйнашимдан бошқа обрўйинг йўқ.

Бу сўзлар мени гоятда ғазаблантириди. Қўлимдан келса әди, үша ердаёқ этини бир бурдадан қилиб ташлар әдім. Бироқ, німа қилайинки, үзимда шундай бир қувват кўра олмас әдім.

Мен ортиқ чидаёлмадим:

— Жуда яхши, ундей бўлса, энди бундан кейин мендан манфаат кутолмайдиган бўлсанг, қўй, мени Тәхронга жўнат, ота-онамнинг олдига кетай,— дедім.

У яна илгаригича кулиб туриб, деді:

— Мени ҳам үзинг каби гўл деб ўйлама; сен ўйлайсанки, Тәхронга бориб, ота-онангни кўриб, уларга мендан шикоят қилсанг; бироқ билиб қўйки, мен буларнинг ҳаммасини аввалдан ўйлаб, тадоригини қилиб қўйғанман. Ҳатто бу ерга келгандан кейин қилган бутун бузуқликларингни, яъни мени ва ота-онангни қанчалик расво қилғанликларингни уларга ёзиб, хабар берганман. Мана, қара! Онангнинг менга ёзған хати.

У чўнтагидан бир хат чиқариб, үқий бошлади:

«Менинг азиз куёвим! Номуссиз қизимнинг бошингиз-

га келтиргән фалокат ва қайғули ишларидан хабардор бўлдим. Бу аҳволдан қанчалик ғам-ғуссаларга тушганлигимни ёзишдан ожизман. Шу даражага етдики, бу гапларни эшишиб, отаси ғам-ғуссадан ўлишига сал қолди. Мен ҳам ўзимни тамом йўқотганман. Сиздек бир йигитнинг бизга күёв бўлиб, шундай бир ифлос хотинга дучор бўлганлигинизга ачинаман. Бошқа нима ҳам деяй, қандай бўлса бўлсин, ҳаракат қилинг, балки уни бу ярамас йўллардан сақлаб қоларсиз.

Сизнинг иккинчи онангиз...»

У хатни ўқиб бўлгандан кейин гўё бошимга осмон қулаб тушгандай бўлди, кўз ўнгим қоронғилашиб, бешуш бўлиб йиқилдим.

Хушимга келганимдан кейин бошимга қандай ҳодисалар келганини менга шундай деб айтдилар: ўн икки кечаю ўн икки кундуз иситмалаб, ўзимни билмасдан, алаҳлаб ётибман.

Ўн икки кундан кейин ҳолим бир оз яхшиланганда, кўзимни очиб қарасам, тепамда бир кампирни кўрдим, у айтар эди:

— Ич, болам, шуни ҳам ичгин, худо хоҳласа, яхши бўлиб қоласан.

У менга дори ичирди.

Мен ҳайронлик билан теварагимга қараб, ўз уйимда эмас, балки бошқа бир уйда эканлигимни билдим. Уй торгина бўлиб, деворлари зангори рангга бўялган, ерга титилиб кетган бўйра солинган, бу уйнинг ягона зийнати — рапда турган иккита стакан ва бир чинни косадан иборат эди. Тагимга ифлос, увадаси чиқиб кетган қизил кўрпа тўшалган, устимга эса, титилиб кетган тивит рўмол ёпилган эди. Мен жуда ҳам таажубланиб, кампирдан сўрадим:

— Онажон, бу ер қаер, нимага мен бу ерга келиб қолдим? Эрим қаёққа кетди, хизматкор, оқсоқлар қани? — дедим.

Кампир кулиб жавоб берди:

— Қизим, ҳозирча бу ерда эр, хизматкор, оқсоқ деган нарсалар йўқ. Худо хоҳласа, сенга эр ҳам топилиб қолар, худо хоҳласа, ўша маҳалда оқсоқ, хизматкорлар ҳам бўлиб қолар. Қизим, бундан саккиз кун илгари бир йигит келиб, менга: «Камбағал хотин экансан, пул тошини хоҳласанг, бир касал хотин бор, ўшани шу ерга келтириб ташлайман. Шунинг ҳолидан хабар олиб тур!»

Деди-да, ўн туман пул бериб кетди. Мен ҳам худодан шундай ишни кутиб ётган эдим. «Дарров олиб келинг», дедим, у: «Етти-саккиз кунгача яхши бўлса бўлди, касали кучайиб кетса, яна пул келтириб бераман», деди. Мен севингганимдан унинг уйи қаерда; ким эканлигини ҳам сўрамабман. Бу кун тўқиз кун бўлди, ҳали у қайтиб келгани йўқ. Ўзига келганда, унга бериб қўярсиз, деб, бир хат ташлаб кетди.

— Хат қани? Тезроқ олиб келинг уни,— дедим.

— Мана, ўзинг ўқиб кўр!— деб бўйранинг тагидан бир парча қоғоз олиб қўлимга берди.

— Менинг саводим йўқ,— дедим.

Кампир бир оз ўйлаб тургандан кейин, эшик томонга қараб:

— Ҳасанали, Ҳасанали, бери кел, болам,— деб чақира бошлади.

Ўн-ўн икки ёшлардаги бир бола кириб келди. Кампир унга ҳатни бериб:

— Ўглим, шу ҳатни ўқиб бер, яхши ўқисанг, битта анор бераман,— деди-да, ёстиқнинг остидан битта анор олиб унга берди.

Отинойида саводини чиқарган, дуо ва ҳафтияқдан бошқа нарса ўқимаган Ҳасанали бўлса, ўн-ўн беш дақиқа ҳижжалаб, тутила-тутила бир амаллаб, ҳатни ўқиб чиқди. Ҳатда шундай дейилган экан:

«Мұҳтараң хоним!

Бундан кейин сиз билан бизнинг кўришмоқлигимиз мумкин эмас. Менинг уйимга боршини хаёлингизга ҳам келтирманг. Чунки, борганингиз билан сизни киритмайдилар. Төхронга қайтсангиз, ота-онангизнинг уйига борланг, сиз номуссиз, пардаси иштилган бир қиз бўлганингиз учун улар сизни аллақачон «оқ» қилганлар. Бир умр сизни уйларига киритмайдилар. Чунки мен уларга, «Қизингиз уйдая қочиб кетди, эшишишимга қараганда, фоҳишаҳонада эмиши», деб ёзганман. Шунинг учун улар сизнинг бетингизга ҳам қарамасликка қасам ичганлар».

XI боб

АЛАМ ВА ҚАЙФУ ИУЛИ

Бу ҳатни ўқигандан кейин, қайта бошдан ўзимдан кетдим ва олти кун тамом иситмалаб ётдим.

Мен Исфаҳонда ҳеч ерни ва ҳеч кимни билмас әдим, қаерга борайин? Дардимни кимга айтайн? Саргардон бўлдим. Аҳлоқсиз эрим ўзи мени номуссиз ишларга судрагани етмагандай, «фоҳиша» деб ота-онамни менга қарши қўзгатиб қўйган экан.

Энди тушундимки, у пакана йигитни ва вазирни уйга келтиришдан мақсади, мени сотиш ва шу орқали катта мансабларга миниш экан. Энди у орзусига эришди. Бу ерда бўлса, ундан юқори мартабали киши йўқки, мени унга олиб бориб қўшса ва ундан бир манфаат қўлга киргизса, энди кераксиз бўлиб қолганимдан кейин, уйдан ҳайдаб, бу бегона шаҳарда мени етим ва қувгин қилиб қўйди. Нима ҳам қилай?

Шоҳбожи деган бу кампир анчагина яхши ва қўнгилчан бир хотин эди. Мен касал бўлган бу олти кун ичида ҳаддан зиёд менга марҳамат қилиб, меҳрибонлик кўрсатди.

Иситмам тарқалиб, аҳволим яхшилангандан кейин, кампир мендан таржимаи ҳолимни сўради. Мен ҳам бошимга келган бутун фалокатларни унга айтиб бердим. Ота-онамнинг Төҳронда ким эканлиги, эримнинг Исфаҳонда қандай ишларга бошлиқ бўлганлигини тушунтирдим. Шоҳбожи менга чинакам хайриҳоҳ бир хотин бўлганлигидан, Төҳронга, ота-онамнинг олдига қайтишимни маслаҳат берди. У, Исфаҳон халқининг аҳлоқини анчагина яхши билар эди. Шунинг учун менга:

— Сен бу ерда ҳеч бир иш чиқара олмайсан, эринг бадавлат ва амалдор бир киши бўлгани учун, керакли ерларга пора бериб, ҳар ерда ва ҳар маҳкамада сендан устун келади. Аммо сенинг ҳеч киминг йўқ,— деди.

Шоҳбожининг ҳақли эканлигини мен ҳам яхши билар әдим. Бироқ, Төҳронга қайтмоқ учун менга йўл кира керак эканлигини ўйладим. Ҳеч нимам йўқ эди. Эрим шунчалик инсоғизликини қилган эдикни, ҳатто келинлик узугимни ҳам касал вақтимда бармоғимдан чиқариб олган экан.

Қўлим кўкрагимга текканда, у ерда бир нарса осиғлиқ эканлигини сездим. Виждонсиз эрим мени шилар экан, қандай бўлибди-ю, кўкрагимдаги олтин соатни унутиб қолдирибди.

Мен Шоҳбожига:

— Шоҳбожи, Төҳронга кетиш учун йўл кирам йўқ, лекин мана шу соатим бор. Шунинг учун сиздан сўрар

әдимки, шу соатни занжири билан сотиб, пулини менга келтириб берсанғиз. Балки шу пул билан бир амаллаб Төхронга етиб оларман; — дедим.

Шоҳбожи дарров чодрасини бошига ёпиниб, соат билан занжирни олиб бозорга кетди. Пешин пайтларида бовордан қайтиб, соатни занжири билан ўн туманга сотганини айтди. Шоҳбожининг қилиқларидан ва юзидан түғри бир хотин эканлиги кўриниб турар эди. Бироқ, Төхронда ўттиз туманга олинган соатни ўн туманга сотганлиги, Исфаҳон халқининг қандай «инсофли» өдамлар эканлигини очиқ кўрсатиб турар эди.

Эртасига эрта билан бир киракаш арава Төхронга кетар экан, мен ҳам шу аравада кетмоқчи бўлдим. Шоҳбожи билан хайрлашиб кетар чофимда, у менга бир бўйчада тугилган бир нима берди. Бу, йўл учун тайёрланган тўқоч ва юпқа эди. У мени ўпди. Мен ҳам уни ҳеч қачон унутмасликка сўз бердим.

Сешанба куни чошгоҳда Исфаҳондан жўнаб кетдим. Аравада мендан бошқа яна уч хотин, икки эркак бор эди. Хотинлардан иккитаси анови иккита эркакнинг хотиблари экан. Бироқ, бўлак бир хотин мендай эгасиз ва кимсасиз экан. Табиий, у иккита хотин эрлари билан сувхбат этганларида, мен ҳам учинчи хотин билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Кейин ҳасратлашмоқ-қа бошладик.

Маълумки, бундай аравалар кунига олти-етти фарсаҳ¹дан ортиқ йўл боса олмайди. Кечалари бекатларда тўхтаб, дам олишга тўғри келади. Шундай қилиб, Төхронга ўн беш-йигирма кунсиз етиб боришимиизга кўзимиз етмасди.

Бу хотин ўрта бўйли, сариқ юзли, кичкина кўэли, лаблари ҳабашларнинг лаблари сингари қалин, афтидан қирқ ёшларда деб чамалаш мумкин эди. Нима бўлди-ю, у билан икки ўргамиизда табиий бир яқинлик пайдо бўлди. Унга аҳволимни гапириб берсам, менинг учун ҳеч қандай зиён-заҳмат бўлмас деб ўйладим, лекин янглишган эдим.

— Қизим, мен бундан бир ой аввал Төхрондан келган эдим. Сизларнинг маҳаллангизда яшайман. Сизларга қўшниман. Ўша ерда сизнинг тўгрингизда бир талай бўлмағур гапларни эшилдим. Кўнглингизни хира

¹ Фарсаҳ — тахминан етти чақирим чамаси масофа. (Ред.)

қилиб құярман, әшитғанларимни айтганимдаң айтматаным
нім яхшироқ, деб ўйлаб турибман.

Мен қаттиқ ҳаяжомга тушиб шу ондаёқ:

— Майли, билғанларингизнінг ҳаммасини айттынг;—
дедім.

У яна сүзида давом қилиб деді:

— Мен Азизхон чорсуси яқинидаги бир бойнинг
үйіда кирини ювар әдім. Ұша ерда әшитдімки, ота-
сиванғыз сизни Тәхронга келсанғыз үйларига киргизмас-
ликка қасам ичибдилар.

Мен бу хотиннінг айтғанларини әшитиб, үз-үзимча
німа қилишим ва қаерга боришимни үйлар әдім. Шун-
дай бир қавм-қариндош, хеш-ақрабом йўқ әдики, улар-
нинг үйига бориб, менга тақылған гуноҳларни кечириш-
ларни учун ота-онамга воситағы қилиб юборсам.

Бу сўзлар менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Үзим-
нинг бечоралитимни яна қаттиқроқ сездім. Тездан ақл-
дан озисімнін англар әдім. Шундаң кейин үзимни ҳа-
қиқатан ҳам жиноятчи эканман деб ҳисобладым.

Шу пайтда хотин яна сўзга кириб деді:

— Бечора қизгина, бунчалик кўп қайғура бермал
Сенинг бу балоларга ноҳақдан гирифтор бўлганлигининг-
ни мен яхши, тушундим. Сенга юрагим туздай ачишяп-
ти. Бўлар иш бўлибди, энди німа қила оласан. Тәхрондан
менинг бир синглим бор. Унинг яхигина уй-рўзғо-
ри бор, сени ӯша ерга олиб бораман. Бир неча кундан
кейин үзим бориб, бутун аҳволни онангта айтиб бераман.
Сенинг гуноҳсиз бўлғанингни исбот қиласаң, тинч-
лан, қизим, тинчлан.

Мен бу сўзлардан шу қадар хурсанд бўлдімки, се-
винганимдан кўзларимдан ёш тўлқинланиб оқмоққа
бошлади. «Менинг учун нажот йўли очилди» деб ўйла-
дим. Бироқ...

Ун беш кунлик сафардан кейин Тәхронга келиб ет-
дик. Мен у хотин билан аравдан тушиб, кўнкага ўти-
риб, Тўпхона майдонига етиб келдик. Бу ерга келар-
келмас, хотин «тушамиз», деді. Худди ӯша ерда кўнка-
дан тушиб, Алоуддавла хиёбони томон кетдик. Бир оз
юргандан кейин, кунботар тарафга бурилиб, унчалик
обод бўлмаган ва Буржи Нуш номланган бир хиёбонга
кирдик. Бу ердан ҳам ўтиб, бир жойга етишдикки, у
ерда бирталай казаклар кўринмоқда эди. Энг охири яна
кунботар тарафга бурилдик, унча узок юрмай, бошқа

бир күчага кирдик-да, күк рангли эшик олдида тұхтадик.

Иффатнинг бу сүзини эшитган Ақдас ила Ашраф дафъатан:

— Ҳа, ҳа, сени Арус Мажурнинг уйига олиб борган әканлар! — дейишиди.

Иффат уялғани ҳолда сүзида давом қилди:

— Тұғри, Арус Мажурнинг уйи әди. Бироқ, мен бүндан илгари хабардор бўлмаганлигим учун у ернинг қанақа жойлигини билмас әдим. У хотин менга бир сўз демасдан, эшикни қоқди. Эшик очилди.

Бошлаб келган хотин менга қараб:

— Қани, юр ичкарига! Ота-онангниридай яйра, ҳеч қандай бошқа фикр-хәёлга тушма! — деди.

Мен у билан бирга уйга кирдим, ҳовлига кирганимизда, менга бир уйни кўрсатиб:

— Сен анови уйга кирриб тур, ҳозир мен синглим билан кўришиб, у билан олдингга кираман, — деди.

Мен унинг кўрсатган уйига кирдим. У яхшигина, тоза, супурилган, атрофига стуллар ва духоба билан қопланган диванлар қўйилган әди. Ушалардан биттасига ўтириб, тирсагимни діван дастасига тираб, хаёл суребетдим. Ота-онамнинг уйида кечирган кунларим, тўй кечасидаги воқеалар, Исфаҳонда тортганим аччиқ ва унудилмас ҳодисалар кўз олдимга келиб, ғам тўлқинлари орасида йиғлар әдим. Тўғридан ҳам мен тортган бу азоб-уқубатларимга ҳеч бир хотин чидаёлмас әди.

Кейин: «Ҳали ҳам нима бўлибди, ҳудога шукур, нажот йўли очилди, балки мен энди шу яқин ўрталарда ўз уйимда, ота-онамнинг бағрида бўларман», деб ўз-ўзимга тасалли берар әдим.

Мен хаёл суребетдим вақтимда бирданига эшик очилди, новча бир хотин — уйға эгаси Арус Мажур ва орқасидан менинг бу ерга келтирган хотин ичкарига кирдилар. Новча хотин бошдан-оёқ диққат билан текшириб чиққандан кейин мени бошлаб келган хотинга ўғирилиб:

— Ёмон эмас. Бундай хотин воситаси билан мўмайина фойда қилиш мумкин, — деди.

Бу сўзлар мени яна алангага итариб юборгандай бўлди. Мени қайтадан ваҳима ва ташвишга солиб қўйди. Мени келтирган хотинга юзланиб:

— Хоним, сиз ўз уйингдай деб келтирган эдингиз,

бу уй қандай уй эканини тушунолмай қолдим. Нима учун менинг ҳуснимдан сўзлашаётисизлар? — дедим.

У хотин менга яқинлашиб:

— Эй қизгинам, ота-онанг сени уйга киргизмаслик-ка қасам ичиб қўйганликларини-ку, ўзинг биласан, бу ермана шу хотиннинг уйи. Мен кетаман. Сен бу ерда қоласан. Мабодо бу ерга битта-яримта йигит-яланглардан келиб қолса, сен улар билан суҳбатлашиб, вақтингни чоғ қилиб, маза қилиб умр ўтказасан. Бу аҳвол, балки икки-учткунга ҳам бормас, мен бугун, қўлим тегмаса, эртага, албатта, уйинига бориб, ота-онангни бутун аҳволдан хабардор қилиб, сени кечиришларини илтимос қиласан.

Мен нима қиласар эдим? Ночор мажбур бўлиб, қолишга қолдим.

Ўша куни кечаси, йигирма беш ёшларда, оёқларига оқ туфли, бошига қорақўл кулоҳ кийган, башараси одамдан кўра кўпроқ маймунга ўхшайдиган бир йигит келди.

Уй эгаси: «Бу кечаси шу йигит билан бу ерда қолмасанг, худди шу соат уйдан чиқариб юбораман», деган пўписа билан мени йигит кирган уйга олиб кирди...

Эртаси эрта билан йигит чиқиб кетди. Шу пайтда мени бу ерга келтирган хотинни чақирдим. Унга йиғлаб-ёлворишга бошладим. Ота-онамга бориб, менинг гуноҳсизлигимни тушутириб, афв этишларини илтимос қилдим. У ҳам галимни қабул қилиб, бир сўз айтмасдан чодрасини ёпиниб, чиқиб кетди. Бироқ, кеч пайт, менга даҳшатли хабар келтириди: «Ота-онанг Қум шаҳрига кетган эканлар, йигирма кун ё бир ойсиз келмас эмишлар», деб мени яна қаттиқ бир қайгу ичига ташлади.

Ҳар қанча ўйласам ҳам, бирорта қутулиш йўлини тополмас эдим. Қандай қилай, қаерга борай, бу ерда қолсам, ҳар кечаси биттаси келади ... не чора, ҳеч қаёқ-қа кета олмас эдим. Икки ярим ойга яқин мени шу уйда тутиб, турли кишиларга рўпара қилдилар.

Ҳали бунга ҳам шукур қилишим керақ эмиш. Чунки, ўша ердаги хотинлардан биттасининг сўзига қараганда, ўша кунлар бозорнинг касод вақти экан. Борди-ю, илгариги вақтлар бўлса эди, меҳмонларнинг серқатновлигидан бир соат ҳам дам олиш мумкин бўлмас экан.

Ота-онамдан хабар сўраганимда, доим: «Ҳали зиёратдан қайтганлари йўқ. Худо хоҳласа, яна бир исча

кундан кейин келиб қолишардан бошқа жавоб өлдемас әдим. У ерда мендан бошқа яна түртта хотин бор эди. Лекин мен улар билан ҳеч қачон сұзлашмасдим. Уч ойгача уйдан чиқмадим. Бир кун уч-түрт хотиннинг бизга келганларини күрдим. Булардан биттаси бизнинг шу кунги соғыбамиз Ноҳид хоним әди.

Мен бозорнинг касодлигини гапирған хотиндаи бу келувчиларнинг ким эканликларини ва бу ерга нима учун келганларини сұраб билдім.

Антарақ исмли бу хотин секингина қулоғимга шивирлади:

— Шу кунларда бу ернинг бозори касод ва Арус Мажурнинг уй харажатларини ҳам күттармай қолди. Шунинг учун хоним зиёрат қилиш учун Машҳадга кетмоқчи. Бу хотинлар мұхаббат даллаларыки, булар Арус Мажурға қарзларимизни тұлаб, бизни ўз уйларига олиб кетадилар, яъни бизни сотиб олмоқчилар,— деди.

Мен:

— Сизнинг Арус Мажурдан қандай қарзингиз бор?— деб сұраганимда, у жавобида кулиб:

— Гапингизга қараганда, түе ўзингизнинг қарзингиз йўқдай-а,— деди.

— Нима дёяпсиз, хоним, тушунмаётирман. Мен бу одамдан ҳеч қачон пул олған әмасман-ку? Қандай қарзим бўлсин?— дедим.

— Бу кийғанларингиз, эрта-ю кеч еган овқатларигизнинг ҳаммасининг ҳисоби бор. Ҳали уларнинг қоғозлари сизнинг мухрингиз билан мухрланиб, Арус хонимнинг сандигида ётгандир,— деди.

Мен ортиқ бунга бирорта айтадиган жавобим қолмагани учун, ўз-ўзимга: «Бу жинни бўлиб қолганми», деб ўйладим.

Шу пайтда у хотинлар бизнинг уйимизга кирдилар. Уйда бўлган бошқа хотинлар ҳам битта-битта у ерга йигилишиди.

— Арус Мажур айтди:

— Азиз меҳмонларим, мен сизларга кўрсатмоқчи бўлганим хотинлар мана шулар.

Сўнгра бизларнинг ҳар биримизни айрим-айрим белгилаб, ҳар қайсимиз учун бир баҳо тайин қилди.

Навбат менга етганда:

— Бу етмиш туман қарздор,— деди.

«Етмиш туман қарздор» деган сўзни эшитиб, ғаза-

"бім қайнаң кетди. Қандай ҳаёсизлик билан мени алдаб, бу ерга келтирғанликларини юзларига солиб, жанжаллашмоқчи бұлсам-да, бироқ фойдағыз бұлғанлигини англаб, индамадим.

Боғ өгриғи баҳонасы билан уйдан чиқиб кетдім. Әсимда шуниси қолганки, бир соат үтгандан кейин Ноңид хоним менинг олдымга келиб:

— Қизим, бу ер сенинг учун жуда оғир келибди. Бироқ, бизниңг уйимизда ундай бўлмайди, у ерда тинч ва роҳатда яшайсан. Тур, чодрангни ёпин, кетамиз! — деди.

Мен ҳам бу бадбаҳт уйдан қутулиб, у ерда ота-онамга етишмоқ учун бирор йўл топарман, деган умилда, улар билан кетмоққа рози бўлдим. Улар билан бирга извошта тушиб, бу ерга келдим ва ўзингиз билганингиздай, тамоман бир ойдирки, шу уйдаман.

Ҳали бу сўзларининг охирги калимаси Иффатнинг оғзидан чиқмаган ҳам эдик, уни қаттиқ йўтал тутиб қолди. Охирда, кўзларидан иккى томчи ёш юзини чизиб тушгандан кейин, ўзига келиб:

— Ота-онамнинг обрўсига путур етмасин деб, ёнимга келатурған йигитларнинг ҳеч қайсисига чурқ этиб оғиз очмайман,— деди.

* * *

Энди навбат Ахтарники эди. Яъни, оқ ва семиз хотинники бўлгани учун у сўзга бошлади:

— Мен на қассоб, на баззоз, на амалдорнинг қизиман. Ота-онами кўрматаганим учун, уларнинг ким ва қандай экаюлликларини ҳам билмайман.

Бироқ эс-эс хотиримга келадики, болалик вақтимда Ноибуссалтана сарбозхонасисининг яқинида кичик бир ҳовлида туар әдик. Тириклигимизнинг мазаси йўқ эди. Уша вақтларда қандай яшаганимизни аниқ билмасам ҳам, баъзида сув сотувчи, аттор, боққол, қассоб ёки казак солдатларнинг уйимизга келиб, кечалари у ерда бўлған иккита ёмон хотин билап бир уйда қолгандарини кўрар эдим.

Ёш бўлғанлигим учун у ерда ҳеч ким менга эътибор бермаеди. Энди билсам, уй эгаси Хонимбожи мени келажакка мўлжаллаб сақлар әкан. Аҳён-аҳёнда битта сариқ, буришган бодринг ёхуд мағиз бериб, мени севин-

тиrap, қаҳратон қиsh кунлари менга ўз каравотининг оёқ томонидан жой берар эди. Бошқа вақтларда бўлса, йиртиқ бир кўрпага ўралиб, ўchoқ бошида тонг отгунча дилдираб ётардим.

Мен жуда зийрак эдим. Баъзи кечалар уйимизда бўлган жанжалларни ва натижада Хонимбожини, ёхуд уйга келганлардан баъзиларини маъмурий идораларга олиб борганларини кўрас эдим. Бироқ, унчалик синчков бўлмаганимдан, ўрнимдан туриб ўртага тиқилмас эдим.

Шундай қилиб, бир неча йил ўтди. Табиний, мен ҳам кундан-кунга улғая бордим. Ёшлигимданоқ баланд бўйли, миқтигина бўлганим учун, кўпларнинг кўзига иссиқ-қина кўринар эдим. Шунинг учун у ерга келган кишилардан кўписи мени кўрас экан, ёнига чақирап, мен ҳам уялмасдан уларнинг ёнига бориб ўтирап эдим. Улар мени билан ўйнашиб юзларимга уриб, чимчилаб, ёхуд ўпгандан кейин қўлимга бир оз пул берар эдилар. Бироқ эшикдан икки қадам узоқлашар-узоқлашмас, Хонимбожи қўлимдан пулни тортиб олар эди.

Ўн икки ўшга етганимда, бир кун Хонимбожидан:

— Менинг ота-онам бормиди? — деб сўрадим.

— Қизим, ота-онасиз ҳам одам бўладими. Лекин ота-онанг сени кўчага ташлаб кетган. Кейинги вақтларда билишимча, сенинг отанг катта амалдорлардан экан. Аммо нима учундир, болани ёқтирмас экан. Шунинг учун онанг билан шартлашган эканки, бола туғса, айниқса қиз туғса, талоғини бериб, уйдан қувадиган бўлган экан. Онанг сени отанг сафарда экан вақтида туғибди. Лекин отангдан қўрққани учун сени кўчага ташлаб кетибди. Мен ҳам сени кўчада кўриб, баъзи мулоҳазалар юзасидан олиб келиб, шу вақтгача тарбиялаб келаман.

Мен ўш бўлишимга қарамасдан, унинг сўзларини эшитиб жуда хафа бўлдим. Лекин қайфумнинг фойда бермаслигини яхши билар эдим. Чунки, дунёда бойлар ва бадавлат кишилар бор бўлган бир вақтда, ҳар қачон, ҳар идорада, ҳатто ... идорасида ҳам шундай тенгсизлик бўлиб келган, бўлаверади. Шу ўшларимда мен анчагина чиройли, истараси иссиқ қиз эдим. Тўсатдан бир кун бизга янги бир киши, яъни ҳалигача келадиган, сув сотадиган ва аттор, боққоллар ўрнига бир кавуш-дўз келган эди.

. У ўрта бўйли, кўзлари катта-катта, қора ва узун мўйловларини юқорига бураб қўйган бир йигит эди. Қора соchlарини орқасига қараб тараган бу йигит, бизга келиши билан Хонимбожи ва у ердаги икки хотин жуда қувонишиб, шошиб қолиши. Чунки, бу бечоралар учун шундай бир катта пул сарф қилатурган йигитнинг келиши осмондан тушган бир неъматдай эди.

У йигит ўн беш дақиқа ўтириб, уйимиздаги хотинларнинг ҳеч бирини ёқтирамади ва секингина Хонимбожига:

— Булар менга унчали ёқмади. Бошқаси бўлса, келтиринг,— деганда Хонимбожининг қанчалик қайғурганлигини айтиш жуда қийин.

Хонимбожининг ранги ўзгарди, бу серпул йигитни қўлдан чиқариб юборадиган бўлганига ачинарди. Чунки, бу ерда ҳалиги иккита хотиндан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Бирданига худди эсига бир нарса тушгандай, кавушдўз йигиттага юзини ўгириб:

— Истасангиз, бу ерда бир қиз ҳам бор,— деди.

Мен ҳовлишинг бир бурчагида турган эдим. Йигит дарров менга қайрилиб қаради-да, Хонимбожига:

— Ҳа, бунингиз чакки эмас,— деди.

Мен улар ўртасида ўтган сўзининг ҳаммасини эшитолмадим. Бир оз ўтмасдан йигит чиқиб кетди. Хонимбожи мени ҳаммомга олиб борди.

Ўша куни кечқурун кавушдўз йигит келди. Мен ҳам ўзим тушунмаганим ҳолда, тонг отгунча у билан бирга ётдим...

Шундан бошқа менинг турмушимда янги бир ҳодиса юз берган эмас. Мана, роса ўн уч йил бўлдики, шу иш билан кун кечираман. Тахминан ўн мартача қўлма-қўл ўтдим, бир нечә дафъа Қазвинга бориб ҳам келдим.

Ахтар ҳали сўзини тамом қилмагаёт эдик, бирдан шиддат билан эшик тақиллади. Ошхона эшигининг рўбарўсида кампир билан суҳбат қилиб ўтирган дастёр бола югуриб бориб эшикни очди. ●

Эшиқдан Ноҳид хонимининг бақиргани, эшитилди. У: «Эшикни нега кеч очдинг?» деб дастёр болани ҳақорат қиласр эди. Ҳолбуки, бечора бола эшик тақиллаган замони очган эди. Ноҳид хонимининг бу қилиғидан маълум бўлдики, бутун меҳнати зое кетибди, бирорта ҳам йигитни йўлдан уриб, бошлиб келолмабди.

ЯНГИ УЧРАШУВ

Ноҳид хоним бу уйнинг эгаси бўлиб, эллик ёшларда, паканагина, пўрдоқ бир хотин эди. Бурни ҳаддан ортиқ катта, лаблари қалин, юзининг гўштлари, айниқса кўзларининг атрофидаги гўштлари бўртиб чиққанлигидан, кўзлари ботиқроқ кўринар эди. Юзини қора доф босган, ёши қайтганига қарамасдан, муҳаббатдан, лаззатгина эмас, балки манфаат ҳам ахтарадиган баъзи жазманларнинг назарига илиниб ҳам турар эди. У уйга кирав-кирмас, овозини баралла қўйиб, ўз-ўзига гапира бошлиди.

— Билмадим, бу эркак қурғурларни қайси ер ютиб кетган экан? Бозор бошидан Лолазорнинг охиригача борган бўлсам ҳам, бирортасини учратиб, уйга бошлаб кела олмадим. Қандай замонга қолдик-а... Чиндан ҳам бу шаҳарда пул қуриб кетибди. Йигитларда пул бўлса эди, менинг шу энг олий, покиза жойлардан ҳисобланган уйимга келмасмидилар?

Үй эгасининг овозини эшитиш билан ўринларидан турган бу тўрт хотин унинг рўбарўсига келиб, айрим-айрим салом бердилар.

Ноҳид хоним ғазабланган бир ҳолда Ашрафга қараб:

— Мен йўғимда бу ерга бирор одам келдими? — деб сўради.

Ашраф дарров:

— Йўқ, хоним, ҳеч ким келгани йўқ,— деди.

— Нима бало бўлиб қолди, нега бу ерга ҳеч ким келмайди? Бизнинг Муҳаммад Тақи ҳам келмадими?

— Йўқ, айтдим-ку, ҳеч ким келгани йўқ, деб.

Ашрафнинг: «айтдим-ку, ҳеч ким келгани йўқ» деган жумласини эшитган Ноҳид хоним, бешбаттар тутақиб кетди.

— Энди менга гап сотиб, ноз-ғамза билан жавоб берадиган бўлиб қолдинми? Сен ўзингни нима деб фаҳмлаётибсан? Жуда кеккайиб кетибсанми?

Ашраф, гап қайтариб ўтиришнинг ўринисиз бўлганини тушуниб, ҳеч нима демади. Бироқ, Ноҳид хоним ала-мини бошқасидан олмоқчи бўлган каби, юзини Иффатга ўгириб, сўради:

— Иффат! Кийим-бошларни тикиб бўлдингми?

Иффат довдираган бир ҳолда қўрқа-писа жавоб берди:

— Йўқ, хоним, худо хоҳласа, эрта билан тикиб та-
мом қиласман.

Ноҳид хонимнинг ғазаби янада алангаланиб кетди.

— Билмайман, сизларга бунчалик оғзи ботирлик қилишга ким ижозат бердийкан? Истаганингизни қиласиз. Илгари вақтда ким ва қай хилда бўлганлигинги-
нинг менга ҳеч бир алоқаси йўқ. Бу ерда нима бўлса бўлсин, менга итоат қилишингиз лозим. Менга бекорчи,
қуруқ гаплар керак эмас. Сизга бераётганим овқат,
кийим-бошларнинг савобини отамнинг арвоҳига бағиш-
лаб бераётганим йўқ. Шуни билиб қўйинг, хонимлар!
Сиз билан мен фоҳишамиз, фоҳишиликнинг ҷонини
еъмиз.

Бундай ҳақоратга тоқат қилолмаган Иффат, газаби-
дан қўлидаги рўмолининг учини чайнагани ҳолда уйга
кириб кетди. Лекин Ноҳид хонимнинг аччиғи босилма-
ди. У гапида давом қилиб деди:

— Фалон кишининг уйи доим саёқ йигит-яланглар
билан тўла бўлгани ҳолда, нима учундир менинг уйимга
ҳеч ким келишни истамайди.

Шу пайтда ошпаз кампир, ошхона эшигидан бошини
чиқариб, Ноҳид хонимга салом берди. Ноҳид хоним уни
кўриши билан:

— Нона Абожи, манови жувонмаргларнинг заҳар-
заққумига кечга нима овқат қилдинг?— деб сўради.

Ошпаз кампир дудуқланиб жавоб берди:

— Ҳеч нимамиз йўқ эди. Озгинагина исмалоқ қову-
риб қўйдим. Ризода пул бўлмаганлиги учун, тухум ҳам
ололмадик.

Ноҳид хоним аччиқланди:

— Ростини айтсам, сизнинг бундай орзу-ҳавасла-
рингизга нима дейиши ҳам билмайман. «Ҳеч нимам
йўқ эди, бир оз исмалоқ қовуриб қўйдим-а...» Гўёки,
исмалоқ қовуриш ҳеч нима эмасмиш. Яна тухум ҳам
керак эмиш. Йўқ, моможон, модомики, бу кеча меҳмон-
ларимиз йўқ экан, шунинг учун исмалоқ ҳам йўқ. Бор,
ўчиқнинг оловини ўчир. Ризога айтгинки, бориб бозор-
дан бир оз қорин-қачоқ, ичак-чавоқ олиб келсин, заҳар-
ларига есинлар.

Ҳали Ноҳид хонимнинг гапи ва ичак-чавоқ тўғриси-
даги буйруғи уларнинг қулогидан кетмаган, ҳали ошпаз

кампир ошхонага қайтмаган әдикі, бирданига әшик тақиллаб қолди.

Әшикнинг тақиллашини эшитган Ноҳид хоним, севинчидан ошпаз кампирга:

— Оловни ўчирма!— деб бақирди-да, ўзи әшикка қараб югурди. Бу ердаги хонимлар ҳам «оловни ўчирма» сўзидан сўнг ичак-чавоқдан қутулғанлари учун севиниб, ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Орадан икки дақиқа ўтмасданоқ Ноҳид хонимнинг мулойим овози эшитилиб қолди.

— Марҳамат, қани, ичкарига кирсинглар, марҳабо,— меҳмонларга мулойимлик билан хушомад қиласар әди.

Бир дақиқадан кейин Сиёвуш Мирзо билан унинг орқасидан Мұхаммад Тақи ичкарига кирди.

Мұхаммад Тақи Ноҳид хонимга:

— Ҳазрати оғо бундан анча илгари келмоқчи әдилар, лекин йўлда кутилмаган бир ҳодиса юз бериб қолди. Шунинг учун бир оз кечикдик.

Ноҳид хоним кулимсираб:

— Жуда яхши, жуда яхши. Худога шукур, ҳайтовор ўша монелик йўқолибди,— деди.

Сиёвуш Мирзо Ноҳид хонимга қараб ярим ҳазил, ярим жиддийлик билан:

— Лекин, ўтган гал бизни унча хурсанд қилолмадингиз...— дедим.

Ноҳид хоним бир оз уялгандай бўлса ҳам, дарров:

— Худо хоҳласа, бу кеча ҳиссасини чиқараман,— деб жавоб берди.

Мұхаммад Тақи, суҳбатдан қуруқ қолмаслик ва Ноҳид хонимни миннатдор қилиш учун, сўзга аралашиб деди:

— Мен ҳазрати оғога бугун ажойиб бир нозанинни кўрасиз, деб ваъда берган эдим.

Ноҳид хоним меҳмонларни мебелли уйга олиб кириб, ўтиришларини таклиф қилди. Чироқ ёқдилар. Ноҳид хоним ташқарига чиқиб ошхонада, ошпаз кампирга буюрди:

— Булар бу кечаси қолишса керак. Ма, мана бу пулни олиб, дарров бозорга бориб, гуруч келтир. Паловнинг масаллигини ҳозирлаб қўй.

Икки дақиқа ўтар-ўтмас Ноҳид хоним меҳмонлар олдига қайтиб кириб, очиқ чехра билан:

— Нима истайдилар? Жиндаккина дори-пори ҳам қиласыларми? — деб сүради.

Сиёвуш Мирзо күп ичғанлик орқасида бундан чорак соат бурун ўтган расвогарчиликларни унутиб, сипоҳгарчиликни қўлдан бермай:

— Албатта, албатта. Кўпроқ ароқ, камроқ вино келтиринг, — деди.

Ноҳид хоним ҳар галги одатига хилоф иш тутди. У ҳар гал харажатининг пулини меҳмоналардан ундирап эди. Бу гал бўлса, Ризони чақириб, унинг қўлига бўш шиша-ларни тутқазди-да, икки юз қадам нарида бўлган Шаъ-бон яхудийдан ароқ ва вино келтиришни буюрди. Қайтиб, яна кулимсираб уйга кирди. Сиёвушга эгилиб:

— Жуда яхши, ҳазрати оғо, бу кеча бизда қўнадиларми? — деб сўради.

Сиёвушнинг рўбарўсида ўтирган Муҳаммад Тақи Ноҳид хонимга жавоб берди:

— Шундай, ҳазрати оғо бугун бир оз нотоброқ бўлганлари учун, уйларига қайтмайдилар, шу ерда қоладилар. Бирорта овқатнинг ҳаракатини қилинг.

Сиёвуш ҳам Муҳаммад Тақининг айтганини тасдиқ қилди.

Ноҳид хоним яна уйдан чиқиб, ошхонага борди. Ошпаз кампирга палов буюриб, яна қайтиб уйга кирди.

— Энди хонимларни кўрмоқчи бўлсангиз, чақира-йин, — деди.

— Ҳа, майли, кирсицлар, марҳамат қилсинлар, — деди Сиёвуш.

Ноҳид, хонимларни бир-бир отларини айтиб, майин ва мулоийим товуш билан чақирди.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас, юқорида таржимаи ҳолларини баён қилган хотинлардан Ақдас, Ашраф ва Ахтар кириб келдилар. Булар ичкари кириш билан Сиёвуш Мирзога бошқача қилиб қўл беришиб, унинг иккى ёнига қатор ўтиридилар. Бироқ, Сиёвуш Мирзо буларни бир неча мартаба кўрган эди. Шунинг учун ҳам башарасидан буларнинг ҳеч бирига эътибор бермаганлиги сезилиб турарди.

Оғосига янги бир хотин ваъда қилган Муҳаммад Тақи кўзи билан Ноҳид хонимга имлаб қўйди. У ҳам: «Бир оз сабр қилинг!» дегандай ишора қилди. Бир дамдан кейин Иффат, ўша шўрллик қиз, сарғайган юзига мажбуран упа-элик сурган ҳолда уйга кириб келди.

Иффат руҳий азоблар остида ээйлганига ва юзидағи қайғы-ҳасрат ифодасыға қарамасдан, ғоятда гүзәл әди. Ҳаракатсиз күzlари аллақандай бир нұқтага тикилған әди. Сиёвуш уни күриш билан ўзини тузатиб, Мұхаммад Тақининг ёлғон айтмаганлигини тасдиқлади ва Иффат яқынлашаркан, ўрнидан туриб, у билан құл бершиб күришди.

Хотинлар, ҳар янги келувчи меңмөндән папирос сүраш одат бўлгани учун, Сиёвуш Мирзодан папирос сўрадилар.

Сиёвуш Мирзо кумуш портсигарини очди. Мундштуғи зарҳал қилинган папирослардан тўрттасини олиб, хонимларга тақсим қилди. Бир оз у ёқ-бу ёқдан сухбатлашгандан кейин, хонимлар туриб кетдилар.

Ҳалигача бир бурчакда турган Мұхаммад Тақи Сиёвушга яқынлашиб:

— Оғо, кўрдингизми, қулбаччангиз ёлғон гапириши ни ёмон кўради. Рост эканми? — деб сўради.

Сиёвуш қўлидаги калта ҳассаси билан Мұхаммад Тақининг орқасига эркалаб урди-да:

— Офарин, офарин, жуда гүзәл, жуда яхши, — деди.

Шу пайтда Ноҳид хоним қўлида бир баркаш билан ичкарига кирди.

Баркашда бириси ароқ, бириси вино билан тўла иккি графин, бир оз шўр данак, қовурилған нўхат, бир неча дона бодринг ва бир косада қатиқ бор эди. Ноҳид хоним баркашни Сиёвуш Мирзонинг олдига қўйди, қайтиб чиқар олдидаги Мұхаммад Тақи унга яқынлашиб:

— Тўхтанг, бирга чиқамиз, — деди ва Ноҳид хоним билан бирга ташқарига чиқди.

Сиёвуш Мирзо уйда ёлғиз қолиб, ароқ ичиб, папирос чекиш билан машғул бўлди.

Мұхаммад Тақи ҳовлига чиққанидан кейин:

— Оғо тўртингисини ёқтирдилар. Бир кеча учун неча пул оласиз? — деб сўради.

Ноҳид хоним ўн тўрт ёшли қизлар каби буралиб:

— Вой ўлай, бу нима деганингиз? Оғога қай дара жада ҳурмат сақлаганимни ўзингиз яхши биласиз-ку. Энди мен у киши билан савдолашиб ўтирас эдимми? Оз берсалар ҳам биз кўп ўрнида қабул қиласиз, — деди.

— Хоним, бунақангги гапларни қўйинг, очиғини айтаверинг!

Ноҳид хоним бир оз ўйлаб олгандан кейин:

— Кечки овқат, ичкилик — ҳаммаси бўлиб ўн беш туман берилса бўлади,— деди.

— Йўқ, ўн беш эмас, ўн туман оласиз. Бироқ, мен оғомдан йигирма туман оламан. Бу тўғрида унга ҳеч нима демайсиз.

Ноҳид хоним сўз қайтармасдан қабул қилди.

Мұхаммад Тақи уйга қайтиб кириб, йигирма туманга байлашганини оғосига айтди ва ўзидан Сиёвуш Мирзонини миннатдор қилиб:

— Менинг ҳурматим учун йигирма туманга рози бўлди-да, бўлмаса, қирқ-эллик тумандан келар эди,— деди.

— Эй аблаҳ, айтмадінгми, оғо яқинда уйланадилар, катта давлатга эга бўладилар деб, ҳозирча бунақа қаттиғидан тутмасин.

Мұхаммад Тақи жилпангланиб жавоб берди:

— Ҳаммасини айтдим, у бу ишга жуда хурсанд бўлганлиги учун қоқ ярмига кўнди.

Ўн минутдан кейин, шўрлик Иффат уйга мажбуран кириб, Сиёвуш Мирзонинг ёнига ўтирди. Бир соатдан кейин Сиёвуш Мирзо учун хом-хатала палов келтирдилар. Лекин, Сиёвуш Мирзо кайфи баландлигидан овқатнинг яхши-ёмонлигининг фарқига бормас эди. Овқатдан кейин Сиёвуш билан Иффат ётоқ уйига киришди.

Мұхаммад Тақи бўлса, бундан кейин яна бир мартаба оғосини бу ерга келтиришни ваъда қилиб, бу ке-часи Ахтар билан бирга бўлиш учун Ноҳид хонимдан розилик олди.

Сипаҳсолор мачитининг соати эндиғина ўн бирни урган эдикӣ, бирдан эшик тақиллади.

Дастлаб ҳеч ким эшикнинг тақиллашига эътибор бермади. Ризо ухлаб қолган, ошпаз хотин бўлса, туришга эринар эди.

Эшик янада қаттиқроқ тақиллади. Бу гал Ноҳид хонимнинг ўзи мажбуран ўридан туриб, ғўнғиллаб-ғўнғиллаб: «Эшик очишга ярамаса, бу уйга хизматкорнинг нима кераги бор», деб эшикка қараб кетди. Лекин уйга бир тўда бегона одамларнинг келишидан қўрққани учун, эшикни очмасдан туриб:

— Ким у?— деб сўради.

Овозининг қўполлигидан маст экани сезилиб турған бир киши:

— Эшикни нимага очмайсизлар, биз пул бермаймизми? Бизнинг пулимиз қалбакими?!— деб бақирди.

— Ҳамма ҳам пул беради. Лекин, сизнинг исмишарифингизни билмоқчимиз, исмингиз нима?— деб сўради Ноҳид хоним.

— Мен исми-шариф, писми-шарифингни тушунмайман. Тез бўл, эшикни оч!— деб эшикни бир тепди келган одам.

Ноҳид хоним катта хиёбонда, почтада доим полиция тургани ҳолда унинг эшигига қандайдир бир одамнинг келиб, эшикни тепиб турганини кўриб ҳайрон бўлди.

Эшик орқасидаги киши яна уч-тўрт мартаба эшикни тепди.

— Оч яхшиликча, очмасанг, синдириб кираман-да, бошлиб ўзингни ўлдираман,— деди.

Ноҳид хоним бу қўрқитишдан кейин ноилож қолиб, эшикни очди. У ойдин кечада рўбарўсидаги кишининг бир маст казак¹ эканини кўриб, нима учун полиция аралашмаётганлигининг сабабини тушунди. Бу казак ўтиз икки ёшларда, ўрта бўйли, дуркун бир йигит эди. Тилидан төхронлик оддий казак бўлмасдан, илгари Чаламайдон маҳалласининг аҳлидан экани маълум эди. Гап орасида қўлидаги ярмиси ичилган шишани карнай қилиб кўтариб турарди.

Ноҳид ҳоним эшикни очар-очмас қўрққанидан эшикнинг орқасига яширинди. Казак ичкарига кириб, баланд овоз билан:

— Қани, менинг отимни сўраган ким? Менинг отим Ҳасан Ризо бўлади!— деб бақирмоққа бошлади.

Эшик орқасига бекиниб олган Ноҳид хоним қўрққанидан нафас ҳам олмас эди. Ахири ўзига дадиллик бериб, секингнина казакнинг орқа тарафидан ўтди-да, ўзини уйдан чиқиб келган қилиб кўрсатиб:

— Ризо ҳароми, эшикни нимага очмадин? Билмайсанми, бизнинг ноиб Ҳасанхон қачон келсалар, ўз уйларига кирадилар. Бу жой ўз жойлари. Биз бўлсак, у кишининг чўриларимиз,— деди.

«Ноиб» калимаси ва бу ширин сўзларни Ноҳид хоним қўрққанидан айтар эди. Ҳолбуки, у бу казакни танимас ва унинг ноибми, ноиб эмасми эканини ҳам билмас эди.

¹ Казак — чор офицерлари томонидан тузилган, Эрон шоҳнинг бригадасида хизмат қилувчи солдат. (Ред.)

— Бу сұзлар казакка таъсирсиз қолмади. У Ноҳид хонимни күриши билап, овозининг борича кулиб:

— Салом алайкүм, хоним, аммо бизни анча қийнашди-да,— деди.

Ноҳид хоним, маст казак билап іюзма-юз келганлиги ва унинг ҳар бир истагига бүйин эгипидан бошқа чораси йўқлигини яхши билар эди. Лекин кўпин кўрган туллак хотин бўлгани учун, ич-ичидан: «ўлгуича ичибди, олиб кириб тағин бир-икки стакани босиб берсан, учиб қолади. Эрталабгача ҳеч бўлмаса, жонимиз ором олади-ку», деб ўйлади ва шу мақсадда казакка:

— Кечиринг, жаноби ноиб, ёш бола тушунмабди. Эрта билан жазосини бераман. Қани, марҳамат қилинг,— деб казакни мебелли уйга чақирди. Казак мастиликнинг зўридан чайқалиб-чайқалиб, Ноҳид хонимнинг кетидан уйга кирди. Ноҳид хоним чироқни ёқди. Уйнинг ичи ивирсиқ эди. Бодринг пўчоқлари, данаклар сочилиб ётар эди. Ноҳид хоним «у шунчалик мастки, бу нарсаларнинг фарқига бормас» деб ўйлаган эди, бироқ иш у ўйлаганча бўлиб чиқмади. Ҳасан Ризо уйга кириш билан стол устидаги пўчоқларни кўриб:

— Ҳа, ҳа, бу ерда одам бор экан. Эшикни очмаганингизнинг сабабини энди тушундим. Хўш, меҳмонингиз қани?— деб сўради.

Ноҳид хоним шошиб-пишиб жавоб берди:

— Ноиб, умрингиз узоқ бўлсин, бу кечаси меҳмонимиз йўқ. Жувонмарг бўлгур Ризо ҳароми кечадан бери уйни супуриб-тозалаб кўймабди.

Шу пайт девор орқасидаги иккинчи уйда ётган Сиёвшунинг хурраги эшитилди. Ноҳид хонимнинг қўрққанидан ранги қум-қув учиб кетди. Ҳасан Ризони гапга солиб, хуррак овозининг эшитилишига монелик қилмоқчи бўлса ҳам хуррак тобора авжига чиқмоқقا бошлиди.

Ароқни шишаси билан кўтариб ичмоқчи бўлиб турган Ҳасан Ризо бирданига хурракка қулоқ солганича туриб қолди:

— Хўш, инмага ёлғон гапирасан, мени аҳмоқ қилмоқчи бўлдингми? Тўхта! Азбаройи худо... отамнинг арвоҳига қасам бўлсинки, бу меҳмонинг казак ёки бизнинг одамлардан бўлмаса, менинг қўлимдан саломат қутулмайди!— деди.

Ноҳид хоним ишнинг жанжалга айланишини билиб,

жуда шбшиб қолди. У Сиёвушнинг ўлишидан эмас, эртага назмияга бориб сўроқ беришдан, жарима тўлашдан қўрқар эди. Шунинг учун у Сиёвуш ётган уйга қараб кетаётган Ҳасан Ризонинг йўлни тўсмоқчи бўлди. Ҳасан Ризо бир мушт уриб, Ноҳидни ерга ағдарди. Етоқ уйининг эшигини бир тепган эди, занжири узилиб, эшик ланг очилиб кетди.

Ичкарида Сиёвуш билан Иффат қандай ҳолда ётганларини тасвирлашдан ожизмиз... Шунчалигини била-мизки, Сиёвуш Мирзо кайфи ошиб қолгани учунми ёки бошқа бир сабабданми, бу тўс-тўполондан уйғонмаган эди. Лекин, шундай, тўсатдан бўладиган воқеаларни бошидан кўп кечирган бечора Иффат, доим бедор ва потишч эди. Шунинг учун эшикнинг овозига сесканниг кўзларини очди, ҳамда қоронгиликда девор соатининг капкири каби бир одамнинг икки томонга чайқалиб уйга кирганини кўрди.

Каравотга ўч қадам қолганда Ҳасан Ризонинг кўзи Сиёвушнинг каравотга осиб қўйилган оқ ёқаси ҳам галстуғига тушди ва қўпол овоз билан:

— Оқ ёқа таққан, галстукли экан! Мен галстукли эканини аввалдан билган эдим,— деб ўз-ўзича ғўнғиллади.

Ҳасан Ризо қиличини сугурди. Қилич анчагина юқори кўтаришгандан кейин, бирданига Сиёвуш билан Иффатнинг оёқлари ўртасида қадалди.

Уйдаги одамларнинг ҳаммаси жўрттага ўзларини уйкуга солиб ётар эди. Чунки, шунчалик тўполондан кейин уйғонмаслик мумкин эмасди. Лекин, баъзилари бундай ишларга ўрганиб кетганлари учун уйқуларини ҳаром қилиб, ўртага тушиб ўтиришни лозим кўрмас эдилар. Бизнинг ошпаз кампир билан Ризо дастёр шу хилдагилардан эди. Баъзилари бўлса, жонини қўриқлаб, бирорни ҳимоя қилиш учун ўртага тушишини ёмон кўрадиганлардан эди. Муҳаммад Тақи шу хилидан эди.

Иффат қилич зарбидан бақириб юбориб, ўзидан кетди. Лекин, қилич зарби Сиёвушга бошқача таъсири қилиб, уни уйқудан уйготди. У, кўзларини очиб, рўбараўсида Ҳасан Ризони кўриб, дарров ўрнидан турди. Ҳовлининг юзида товушининг борича: «Полиция! Ердам қилингиз!» деб бақириб юрган Ноҳид хонимнинг овозини ҳам эшилди. Сиёвуш каравотдан сакраб тушиб, Ҳа-

сан Ризога ҳамла қилди. Ҳасан Ризо қиличини ташлаб, белидаги тўппончага қўлини узатди. Лекин Сиёвуш ҳам бўш келмай, Ҳасан Ризонинг ҳар икки қўлини маҳкам ушлаб, тўппончани олишига қўймади. Йиккаласи ҳам маст, лекин, Сиёвуш озгина мизғиб олгани учун Ҳасандан кўра ҳушёроқ эди. Ҳасан Ризо оғзига келганини қайтармай, бўралаб сўкмоққа бошлиди.

Бирданига Сиёвушнинг оёғи тирғаниб йиқилди. Ҳасан Ризонинг қўллари халос бўлганди. У жон ҳолатда Сиёвушнинг устига миниб, тўппончасини чаккасига қадади. Сиёвушнинг тирик қолиши учун ҳеч қандай илож йўқ эди. Ҳасан Ризо кайфнинг зўридаи нима қилаётганини ўйламасди. Сиёвушнинг ўлишига бир баҳя қолган эди. Ҳасаннинг бармоғи тўппончасининг тенкисини босиб юборди.

Тўппонча отилди, лекин Сиёвуш тирик қолди.

XIII боб

КУЕВНИНГ БАХТИ

Биз Фаррухни Нодирий хиёбонидан ўтиб уйнга кетаётган жойида қолдириб кетган эдик.

Бундан ўн дақиқа илгариги маст билан учрашуви унинг учун аҳамиятсиз бир ҳодиса эди. Уни ташвишга солган нарса, ёлғизгина оғойи Ф... уссалтанапа билан унинг муҳтарам рафиқаси ўртасида бўлиб ўтган суҳбат эди. Фаррух, оғойи Ф... уссалтананинг дунёда пулдан бошқа ҳеч бир нарсага ишонмаслиги ва унинг луғатидаги виждон, ахлоқ, илм, одамгарчилик каби сўзларнинг маъносиз бўлганлигини яхши биларди. Қисқаси, у, аммасининг эрини яхши танир, ҳатто шахсий манфаат кўзлаб, баъзи ерларда «ватан» сўзини ишлатиб юрса ҳам, бу сўзга қанчалик қиммат ва аҳамият берганлигини ҳам билар эди.

Шундай бир махлуқ орада турган ҳолда, Фаррухнинг севгилисига етишмаги учкалик осон бир иш эмас эди.

У Маҳиндан кеча оларми? Йўқ. У Маҳинни шаҳват назари билан эмас, балки ўз ҳаётининг асоси деб билар ва севар эди. Шунинг учун унга Маҳинсиз яшамоқ мумкин эмас эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг тош юрагини юмшатмоқ

учун нима қилиш керак? Қайси бир йўл билан уни бу ишга рози, ёинки мажбур қилиш мумкин? Шароитга бўйсуниб «муборак жойлар авлиёларнинг» арвоҳларига сифинсинми ёинки ўз йигитлигига ишонсинми?..

Бечора йигитнинг хаёlinи шундай қарама-қарши фикрлар чулғаб олган ва атрофида нима ишлар бўлиб турганлигини унчали сезмасдан, уйига қараб кетмоқда эди.

У вақтларда Текроннинг хиёбонларида электр чироқлари бўлмаса-да, лекин кеча ойдин эди. Йўловчилар хиёбонларнинг ўнқир-чўнқирларига тушиш қийинчилигидан қутулган эдилар. Фаррух, Дарвозаи Давлат хиёбонининг чап томонида бўлган ўз уйининг эшигига етди. Лекин, хафа ва паришон бўлгани учун, уйга киришни маъқул кўрмай, шундай соф, ойдин кечада бир оз кезмоқчи бўлди. Эшигига ҳам қайрилиб қарамасдан, у Дарвозаи Давлат хиёбонини орқада қолдириб, Сипаҳсолор хиёбонига ўтди-да, кейин Дарвозаи Шимрон йўлига тушди. Фаррух, қаерга, нима учун кетаётганини ўйламасдан, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлашиб кетмоқда ва хиёбонлардан хиёбонларга ўтиб, кезмоқда эди. Шу зайлда бир ярим соат айланди. Оташкада хиёбонига етар-етмас қўрқинчли бир овоз эшилди.

Фаррух қулоқ солди. Юз қадамча нарироқдан бир хотиннинг:

— Вой-дод, мусулмонлар! Уйим куйди, уйимда одам ўлдираётирлар, полиция! Полиция! — деб чинқириб додлаганини эшилди.

Кейинроқ овоз сусая бошлади. Овоз эшитиларди-ю, лекин англаб бўлмасди.

Фаррух ёрдам сўрагувчининг ким экани, бу маҳаллада қай хилдаги одамларнинг туришини англаса ҳам, лекин ҳар ҳолда, бир тирик жон бошқа тирик жоннинг қийноғи остида қолганини, балки ўлимга яқинлашганини назарга олиб: «Бечорага ёрдам бериш керак, балки қутқара оларман», деб овоз келган тарафга қараб югарди. Уч дақиқа ўтар-ўтмас рўбарўсидаги кўк эшикни қаттиқ бир штарган эди, эшик очилди, чунки Ноҳид хоним Ҳасан Ризодан қўрққанидан эшикни беркитишни унутган эди. Фаррух ичкарига кириб, ўрталикда бўғиқ овоз билан додламоқда бўлган хотинни кўрди. Ноҳид хоним Фаррухни кўриши билан уни полиция деб ўйлаб,

қўли билан Сиёвуш ётган уйни кўрсатди. «Мана шу уйда, шу уйда!» деган сўздан бошқа ҳеч нарса айта олмай, ўша ердаёқ ўзидан кетиб йиқилди.

Фаррух юрганича уйга кирди. Бу худди Ҳасан Ризо Сиёвушни йиқитиб, тўппончанинг оғзини унинг чаккасига тираб турган вақтига тўғри келган эди. Фаррух ҳеч нарсанинг мулоҳазасини қилмай, Ҳасаннинг елкласига қаттиқ бир мушт туширди. Ҳасаннинг қўли бир томонга сурилди, худди шу маҳал тўппонча отилиб кетди. Лекин ўқ Сиёвуш Мирзога тегмади, каравотнинг устидан ўтиб, деворга қадалди.

Ҳасан Ризо бундай довюрак кишининг кимлигини билиб, унга ўз хаёлича яхшигина танбех берниб қўймоқ учун ўрнидан турди. Бироқ фўрасат топа олмади. Чунки ўгирилиб қарар экан, чаккасига қаттиқ бир мушт тегди-да, қўлидаги тўлпоиҷасини туширди, ўзини ҳам ўша ерга қулатди.

Шу орада Сиёвуш ўрнидан турди. Унинг кайфи тарқаб кетган эди. Ҳасанинг қўрқитиши уни буткул ҳушёр қилиб қўйган ўди. Қеча шу даражада ойдин эдикни, ҳар бир нарсани аниқ кўриниш мумкин эди. Сиёвуш бундан икки соат бурун учрашгани йигитни кўриб таниди. Бирданнiga тиз чўкиб Фаррухга деди:

— Ого, сиз мени ўлимдан қутқардигиз, менинг отим Сиёвуш. То тирик эканман, сизга ўзимни қарздор деб биламан. Бу яхшилигингизни ҳеч қачон унутмайман. Ҳар пайт ниманки юмушингиз бўлса, бажаришга тайёрман.

Фаррух:

— Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Туриңг, мумкин қадар бу ердан тезроқ жўнанг! Полиция келиб, сизни қамашни мумкин. Гарчи сизнинг гуноҳсиз эканингиз унга маълум бўлса ҳам, бироқ, бу мамлакатда гуноҳсизлар янга тезроқ жавобгар бўлиб қоладилар, туриңг, кетинг! — деди.

Сиёвуш Фаррухнинг насиҳатини қабул этиб, унга амал қилмоқчи бўлгани эди, бироқ уддасидан чиқолмади. Чунки, қиличдан олгани яраси ҳаракат қилишга тўсқинлик қиласи эди. Сиёвушнинг ярасидан оқсан қон уни ҳолдан тойдириб қўйган эди. Фаррух ишни дарров тушиуниб, чора қидирмоққа боилади. Шу пайтда Ҳуҳаммад Тақи кўйлакчан ҳолда уйга кириб келди. Гўё бу тўполон-жанжаллардан ҳеч нима билмагандай: «Ҳа, ҳа,

нима гап бўлди?» деб сўрай бошлади. Фарруҳ вақтни бекорга ўтказмаслик учун Муҳаммад Тақига:

— Оғонг ярадор бўлибди, қани, тез бўл, уни дарров бу ердан олиб кет! — деб буюрди.

Муҳаммад Тақи ташқарига чиқди. Бир оздан кейин қайтиб келиб беҳуш ётган Сиёвуш Мирзони елкасига олди. Ҳовлига чиқдилар. Ҳовлида беҳуш ётган Ноҳид хонимга эътибор бермасдан, эшикдан чиқиб кетдилар.

Булардан хотиржам бўлган Фарруҳ ҳам, тезлика бу ердан чиқиб нопок ва қўрқинчли уйдан кетмоқчи бўлар эди. Бирданига аччиқ ва аламли бир овоз эшитиб, орқасига қайтди. У буни казакдир деб ўйлади. Лекин казакнинг ҳушсиз ётганини кўриб таажжубланди. «Мени хаёл олиб қочдимикан», деб ўйлади. Шунда ҳалиги овоз:

— Мени халос этиш, мени халос этинг,— деди.

Бу гал Фарруҳ диққат билан теваракка қаради. Қаравотнинг оёғида йиқилиб ётган оқ бир нарсага кўзи тушди ва унга яқинлашди. «И-я, бу хотин киши-ку», деди-да, бир сония таажжубланиб қараб турди. Хотиннинг ўнг сонидан қон оқаётганини кўриб эгилди. Қаршисида чиройли хотин ётар, унинг ярим очиқ кўзлари мадад сўраб мўлтилаб тикилиб турарди. Унинг:

— Ого, мени бу ердан қутқазинг! — дейиши Фарруҳни жуда шошириб қўйди.

Фарруҳ бир неча сония тараддулданиб тургандан кейин:

«Ҳар нима бўлганда ҳам, бу хотин бузуқ эмас, уни алдаб бу срга келтирганлар», деб ҳаёлидан кечирди-да, дарров елкасига кўтариб, кўчага олиб чиқди.

Фарруҳ йўлда полицияга учраб қолиб, елкасидаги хотин билан назмияга олиб боришларидан чўчиб, жуда эҳтиёт билан кетмоқда эди. Мумкин қадар полиция постларининг рўбарўсидан ўтмасдан йўлини ўзгартиб борарди. Рост кўчаларни қўйиб, қингир-қийшиқ паст кўчалардан ўтиб, жадаллик билан уйнга кетарди. Дам ўтмай чарчаб, у бечора жонли ҳайкални секингина ерга қўяр, сал нафасини ростлагандан кейин яна кўтариб, йўлида давом қиласиди. Ярасидан кўп қон оққанлиги учун ва бу даҳшатли воқеадан жуда ҳам қўрққанидан, Иффатнинг ранги бўздай оқариб кетганди. Ойдин кечада симобдай ялтираётган соchlари ёйилиб, кўкрагига тушган эди. Кўзлари эса юмуқ. Фарруҳ чарчамасдан елкасида кўтариб кетаётгани гавданинг табиий нозик-

лиги, гүзаллигини ва дилраболигини сезмай борар эди.

Фаррух бу шүрлікни қайси алвости алдаб, шу тубан ерларга судраганини билмагани ҳолда унга ачин-ған ва бутун янчилған бир одам назари билан қарап эди. Фаррух бошқача хатти-ҳаракат қыла олармиди? У бутун күнгелни тошириб қўйгани Маҳинни унутиб, унга бошқача кўз билан қараблармиди?! Албатча, йўқ. Чин, покиза сени билан севгани Маҳин унинг буткул эгалигиги молик бир эзгу орзуси эди.

Уи беш дақиқадан кейин Фаррух уйига яқинлашди. Вахти ёр бўлиб, йўлда полиция тугул бошқа бирор кимса ҳам учрамади. Эшикни тақиллатди. Икки дақиқа Фтмаседдан қари бир кампир эшикни очиб, Фаррух билан Иффатни ичкарига олди.

* * *

Сиёвуш, Мұхаммад Тақи билан, Фаррух эса, Иффат билан чиқиб кетгандаридан кейин аҳвол қуйидагича эди.

Ноҳид хоним бор кучини қоровул ва ёрдамга одамлар чақиришга сарфлаб қўйгани сабабли ер билан битта бўлиб беҳуш ётарди. Ошхонанинг бир бурчагида ётган Ризо бу жанжал-суронлардан хабардор бўлса ҳам, жуда илиққина ва маза қилиб ётгани учун, бўлаётган ҳодисаларни «тушим» деб қабул қилишини маъқулроқ топар эди.

Ошпаз кампир шунчалик қари ва гаранг эдики, унинг қулоги тубида тўўп отилса ҳам эшитмас, то уйқуси пишмагунча уйғонмас эди.

Мұхаммад Тақи билан бирга ётган Ахтар маст, қаттиқ уйқуда эди. У тўлпонча товушини эшитган бўлса ҳам буни қўшинининг уйида отилди, деб қўя қолди ва қайтадан бошини буркаб, уйқуга кетди.

Бироқ, қолган икки хотин — Ашраф билан Ақдас ҳамма воқеядан хабардор эдилар-у, лекин аралашувга қўрқардилар. Улар меҳмонлари бўлмагани учун ечиниб-ётгач, бир нафис ўйларининг келажаклари тўғрисида сўзлашибилар. Эшик шиндат билан тепилганда улар ўриниларидан туриб, деразага келган ва маст казак қандай қилиб меҳмонхона тарафга ўтганини ҳам кўрган эдилар. Бироқ, бу икки хотин, бундай кечаси келгувчи маст казак ва бошқаларга кўнишиб қолганлари учун, «казак қайси биримизга чангсолар экан?» деб ўйлаб,

ташвишлана бошладилар. Лекин уларни ҳеч ким чақирмади.

Бирданига Ноҳид хонимнинг бақиргани ва ўқ товуш шай эшитилди. Улар яна ўринларидан туриб, деразага югурдилар. Улар Муҳаммад Тақи Сиёвуш Мирзони ва Фаррух Иффатни елкасига кўтариб кетганини кўрган бўлсалар ҳам, ташқарига чиқиб, бу ишларга аралашувга юраклари бетламади.

Орадан ярим соат ўтди. Сипаҳсолор минорасининг соати ўн иккига занг урди. Шу маҳал қўқисдан шошиб-пишиб полиция кийимидағи икки киши Ноҳид хонимнинг ҳовлисига кириб келди. Буларнинг бири офицер, иккинчисининг милтифи ва аломатидан постда турган соқчи эканлиги англашилар эди.

— Жаноби нонб,— деб ахборот беришга бошлади соқчи ҳовлига киришганидан кейин,— бундан ярим соатча бурун шу ҳовлининг эшигини аллаким тақилла-таётганини кўрдим. Узоқдан унинг казак эканини пай-қаганимдан кейин рӯпара келсан, ишим пачава бўлади деб ўйладим. Шунда яқинимдаги постга бориб бирорта соқчини ёрдамга чақиришга жазм қилдим. Лекин минг қадамча юрганим ҳам йўқ эдики, хотин кишининг «қоровул» деб бақираётгани қулоғимга чалинди. Мен бўлсан, ўз-ўзимга: «Ҳозир қайтиб келаман-ку», дедим. Лекин баҳтга қарши, қанча ахтарсан ҳам соқчини топа олмадим. «Балки, шу яқин орада ухлаб ётгандир, ёки қўшини уйлардан бирортасига кириб бир-икки соат мизғиб олмоқчи бўлгандир», деб ўйладим. Шу маҳал жаноблари келиб қолдилар, иккаламиз бу ерга келдик...

— Хўп, бас қил,— деб унинг сўзини кесди офицер,— бу ерда нима ҳодиса рўй берганини суриштириб билиш керак.

Улар эшиги ланг очиқ турган ётоқ уйга киришди. Ногаҳон офицер бир нарсага қоқилиб, ағдарилаёзди, лекин бир амаллаб ўзини тутиб қолди-да, деди:

— Э, бу ерда одам ҳам ўлдиришганга ўхшайди-ку!

Офицер энгашиб, беҳуш ётган хотинга қўзи тушди.. Соқчи ҳам энгашиб қараб, ерда беҳуш ётган хотин Ноҳид хоним эканини таниди. Лекин, Ноҳид хонимнинг ҳеч қаерида қон ва жароҳат асари йўқ эди. Унинг кўркувдан беҳуш бўлиб қолгани маълум бўлди. Соқчи ҳовздан бир ҳовуч сув олиб келиб, Ноҳид хонимнинг юзи-

га сепди, кейин құллариии уқалади, орада икки дақы-
қача вақт ўтгач, Ноҳид хоним күзини очди.

— Мен қаердаман, нима воқеа бўлди, у қаёққа кет-
ди?— Шу маҳал офицерга кўзи тушиб, сўради:

— Уни туттишларми, йўқми?

— Йўқ, биги ҳали ҳеч кимни тутганимиз йўқ,— деб
жавоб берди офицер, лекин жиноятчнни, албатта, қўл-
ги оламира. Қани, тур ўринингдан. Полиция маҳкамасига
борамиз, ўши ерда қандай воқеа юз берганини гапириб
берасан...

XIV боб

ӨРТАЛАБ

Фаррух әрта билан соат еттида уйғонди. Кўзини
очиб, боши устиди энагасини кўриб, ҳайрон бўлди. Са-
бабини сўрамоқчи эди, лекин энагаси гал бермасдан:

— Баракалла, ўғлим! Чакки эмассан,— деб хоҳолаб
кула бошлади. Бечора хотин Иффатни Фаррухнинг сев-
гилиси деб таниған ва Фаррухнинг дадиллигини мақтаб,
уни қутламоқда экан. Фаррух учининг соддалигига кулиб,
ҳеч нима демасдан бошини иргатди-да, дарров ўрнидац
турди ва холасидан Иффатнинг аҳволини сўради.

— Кечаси яхши ухлади. Ҳозир уйғоқ, лекин ҳали ўр-
нидан тургани йўқ,— деб жавоб берди энага.

Бир оздан кейин Фаррух Иффатдан ижозат олиб ич-
карига кирди.

— Мұхтарам хоним,— деди у,— юз-кўзингизга қара-
ганды, сиз унақа тубан ерларнинг одами ва ундан нопок
ишлар билан шуғулланадиган хотинлардан эмассиз.
Менимча, эрингизнинг ахлоқсизлиги, ёинки ярамас хо-
тиналарнинг алдамчи тиллари сизни йўлдан уриб, шун-
дай ишларга етаклаган бўлса керак. Нима бўлса ҳамки,
ўтган ишга са тавот, энди билмайман, ота-онангиз бор-
ми, уйнингизга кетишини истайсизми? Сизга ёрдам бериш
учун мени аҳволингиздан хабардор қилиб, таржимаи
ҳолингизни сўзлашингиз мумкинми?. Агар ота-онангиз-
ни, ҳовлингизни айтишини истамасангиз, ихтиёр ўзингиз-
да. Ярангиз тузалгунча шу ерда қолишингиз мумкин.
Соғайганингиздан кейин уйнингизга, ёхуд истаган ерин-
гизга кета оласиз.

Неча вақтдан буён жабр-жафодан бошқа нарса кўр-

май, аччиқ ва қўпол сўзлар эшитиб юрган Иффатга бундай мулоим оҳанг билан берилган Фаррухнинг саволлари уни ҳайрон қолдири.

— Оғо, сиз шу маҳалгача учратганим одамлардан эмассиз. Сизга нима дессан экан? Таржимаи ҳолим жуда ҳам узун. Зарур ишингиз йўқ бўлса, малол келмаса, айтиб бераман,— деди Иффат.

— Албатта, айтингиз, менинг ҳеч қандай зарур ишим йўқ. Ҳаммасини қаноат билан тинглашга тайёрман.

Бечора Иффатнинг ўзини шундай ердан қутқазган Фаррухга ҳам ишонмасликка ҳаққи бор эди. «Балки, бу ҳам Ноҳид хоним каби мени ҳолос этдим номи билан бир ердан иккинчи ерга кўчириб, аввалгилардан ҳам бешбаттар бир аҳволга солмасин», деб анчагина тараддудда ҳам қолди. Ортиқ уни ёт бир эркак билан тунашга мажбур қиласидиган ҳеч қандай қўрқинч йўқлиги, эрта билан турганда Фаррухнинг энагаси каби покиза бир аёл ва Фаррух сингари йигитнинг тоза ва соф овозини, ниҳоят, теваракка қараганда, бешармлик ва пардасизлик каби ярамас ҳолатлардан нишона кўрмаганлигини англаб, тортинаасдан таржимаи ҳолини сўзламоққа бошлиди.

Муҳтарам ўқувчилар Иффатнинг таржимаи ҳолини унумтаган бўлсалар керак.

Бу аччиқ воқеани эшитган Фаррух шундай асабийлашдики, ёлғиз боши билан шундай паст ва тубан кишилардан ўч олмоқ учун ўша замониёқ ўрнидан туриб кетмоқ истарди. Бироқ, қанча ўйлаган бўлса ҳам, лекин ўзини босиб, фикрини тўплаб: «Бир оз кўрай, қани, ҳикояни охиригача тинглай, натижасини билай» деб қулоқ солмоққа давом этди.

Иффат таржимаи ҳолини бир соат гапирди. Фаррух муштипар қизининг ўз жаҳолати орқасида бир тўда паст ва ахлоқсизларнинг кайфларига қурбон бўлиб, шу даражада азоб-уқубатларга дучор бўлганини. англади.

Чиндан ҳам Фаррух бундай воқеадан шу даражада қайғуланган, шу даражада таъсиrlаїган эдики, ўзича турли режалар чизиб, еру осмон билан ёқа бўғишишмоқчи бўлар эди. «Шундай махлуқларни нима учун яратдинг, нима учун кучлилар кучсизларнинг ҳақини ейдилар, шуҳрат йўлида ҳар нимани ўзларига қурбон қиласидилар, нима учун ҳалқнинг иззати нафси, молу жони бир тўда раазил кишиларнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолади?» деган

хәёллар билан осмонга мушт дўлаяр, фалакка эътиroz қилар эди. Осмонга боқиб, унга лаънат ва нафратлар айта эди. Лекин Фаррухнинг шундай енгил ўйлари Иффатнинг дардига чора бўлмас, унга ҳеч бир фойдаси ўйқ эди. Бир озгина ўйлагандан кейин Фаррух, юзини Иффатга ўғириб деди:

— Муҳтарам хоним, сизнинг илмисизлигингиэ ва эригизанинг палидлиги орқасида юз берган бундай ачинарли воқеадан гоятда таъсириландим. Мен, истаганингиздай, ўшалардан ўч олишга ўз-ўзимга сўз бердим, фақат ҳаммадан аввал сиз уйингизга, яъни, ота-онангизнинг ёнига кетишингиз керак. Чунки, бу ерда қолишингиз мени ва отамнинг тинчлигига тўсиқ бўлмаса ҳам, фикримча, бир талай борди-келди гапларга сабаб бўлади.

— Ого, ихтиёр сизда,— деди Иффат,— лекин ота-онам эримга ёзган хатларида мени фарзандликдан чиқарганларини сизга гапириб бердим. Энди мен уйимга бориб, ота-онамдан гуноҳимни кечиришларини қайси юз билан сўрайман?

— Айтганинг шу хатнинг тўғри ё нотўғри эканини қаердан биласиз? Балки, эрингиз сизни шу аҳволга солиш учун қалбаки хат ёзган бўлса, нима дейсиз? Нима бўлса ҳамки, айби йўқ. Мен ўзим ота-онангизнинг ёнига бораман. Аҳволотни бошдан-оёқ уларга айтиб, сизни кечиришларини сўрайман.

Фаррух ўрнидан турди:

— Бу кун бир талай зарур ишларим бўлганлиги учун отангизнинг ёнига боромасам керак, лекин эртага, албатта, отангизни бу ишдан хабардор қилишимга ишонин!— деб уйдан чиқди.

«Эрта» калимасини эшифтган Иффат: «бу ҳам Арус Мажурининг найрангига ўхшаб чиқмасин», деб шубҳаланди. Бегона кишиларнинг уйга киришларидан қўрқиб, ўйламоққа бошлади. Роса бир соат шундай ўтди. Бирданига бегона бир одамнинг уйга томон келаётганини кўриб қалтирай бошлади. Бироқ кўп ўтмасдан қўрқуви тарқалди, чунки келувчи одам унинг ярасини боқиш учун Фаррух бошлаб келган доктор экан. Доктор келиб Иффатнинг ярасини кўрди:

— У қадар қўрқинчли эмас. Истаган вақтда туриб юрса бўлади. Лекин бир оз дам олсин,— деди.

Шу вақт Иффатни қаттиқ йўтал тутиб, бу йўтал икки дақиқача давом этди. Охирида рўмольчасини оғзи-

та тутар экан, доктор ҳайрон қолиб, қайта бошдан унинг юрак ва жигарларини текширмоққа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин бошини чайқаб эшикдан чиқди.

Уни кузатиб қўймоқ учун Фаррух ҳам унинг кетидан чиқди.

Иўлда ундан нима учун бош чайқаганини сўради. Доктор тортинмасдан:

— Бечора хотин сил бўлиб қолибди,— деб жавоб берди.

Бошига шунчалик мушкул савдолар тушган чоғида йигирма кунга яқин Шоҳбожи билан яшаган Иффат силга йўлиқиб, ҳалбкат ёқасига бориб қолган эди.

Соат эндигина тўқизга яқинлашган эди. Эшик қоқилди. Фаррухнинг отаси, энагаси ва хизматкор чолдан бошқа уйда ҳеч ким йўқ эди. Шу пайтда ҳовлида юрган хизматкор чол бориб эшикни очди. Келувчи киши борбоннинг қизи Шукуфа эди. У ҳовлига кирган заҳоти Фаррухни сўради.

Чол ҳали жавоб бергунча йўқ эди. Шукуфани дераздан кўриб юрган Фаррух уни қарши олди.

Шукуфа саломлашгандан кейин имо билан Фаррухга хабар келтиргани, лекин чолнинг олдида айта олмаслигини тушунтириди. Фаррух ишорани англаб:

— Юр бўлмаса,— деб Шукуфа билан бирга уйга кирди. Фаррух курсига ўтириб, Шукуфани ҳам ўтиришга буюрди. Шукуфа ўтиришни истамай, тархашлик қилди. Охирда ўтириди.

— Нима гап? Янги бир воқеа юз бериб қолдими?— деб сўради Фаррух Шукуфадан.

— Йўқ, ҳеч гап йўқ. Лекин бундан бир соат илгари Маҳин хоним мени чақириб, сизга етказиш учун мана бу хатни берди,— деди.

«Ҳеч гап йўқ» калимасини эшитгандан кейин Фаррухнинг ташвишли кўнгли андак ором олди ва хатни кўриш эса, ишқ жароҳатлаган қалбига қўйилган малҳамдай бўлди.

Маъшуқа хатини кўриш жароҳатига малҳам бўлди, деган иборани ишлатиб хатога кетдикми? Қоронғи кечада ёқимли куйдай эшитилган бўлса — икки лабининг бир-бири билан қовушиши, бир неча сонияга бўлса ҳам, иносон ички оламига таскин бериб, ошиқнинг жароҳатли қалбига малҳам бўлмайдими? Маъшуқанинг хиёл жилмайиб қўйиши бошқа минг-минг гўзалларга бир қайри-

либ қарамайдиган ошиқнинг қалбига малҳам эмасми, ахир? Матшукашинг арзимаган бир ҳадяси ошиқни умидвор этиб, мажруҳ қалбига малҳам бўлмайдими?

Шундай экан, иега севган кишининг бутун ички оламини кўз олдингда намоёни қиладиган хатни малҳам билан, ҳаётбахш малҳам билан таққослаш мумкин бўлмасин?

Фаррух хатни ўн мартаба ўнгандан кейин, очиб ўқий бошлади:

«Азизим Фаррух!

Кеча кечаси айтган сўзларинг бир соат ҳам мени тинч қўймагандай, сенинг фикринг ҳам, шонгинки, бир дақиқа ҳам хаёлимдан нари кетмайди. Лекин ҳали бу ҳам оз эмис. Бадбаҳтиқни қарагинки, ҳали булар ҳолва экан. Бу кун эрта билан онам мени чақириб: «Сен Фаррухга тегмайсан, шуни билиб қўй!» деб ҳалигача ҳеч эшишмаганим бир кишининг отини айтди. Хафалигим ошиб кетганидан үнинг исмини сўрашни ҳам эсимдан чиқарибман. Шу кеча-кундузда мени унга унашиб, ундан кейин бир ой Кум зиёратига кетар эмишимиз. Лекин, онамнинг юзидан ёлғон гапираётгани сезилиб турад эди. Бу бир ойлик сафар зиёрат учун эмас, балки бизни бир-биримиздан жудо қилмоқ учун бир режа. Улар бизнинг учрашувимизни сезиб қолишибди. Лекин жойини билмайдилар. Хулласи калом, эртага эрта билан тўрт киши — онам, мен, бир ходима ва бир хизматкоримиз аравада йўлга чиқамиз. Улар шундай мўлжал қилаётирларки, қайтганимиздан кейин дарров тўй бошлаб, никоҳ қилиб, мени зўр билан ўша кишига бермоқчилар. Бундан ташқари, онам бир талай бошқа гапларни ҳам айтди. Бахтга қарши, вақтнинг озлиги ҳам бу ўйда хат ёзиб ўтирганимни кўрмасинлар, деб улардан хавотир олиб, батафсил ёза олмадим. Шуни билиб қўйгинки, эртага кечқурун кўришиолмаймиз. Бу кун кечқурун учрашувимизни жуда ҳам истар эдим. Лекин эшишишимга қараганда, мендан шубҳаланиб бутун ҳаракатларимни таъқиб остига олишмоқда. Шукуфанинг келиб қолгани мени жуда хурсанд қилди. У менинг шу хатимни сенга етказади. Шу нарса хаёлингда бўлсинки, Фаррух, мен сени севаман, сени ҳеч унутмайман!

Сени севган Маҳиня

Бу хатни ўқиш Фаррухга чақмоқ ургандай таъсир қилди. Бироқ, Маҳиннинг энг охирги икки: «Мен сени

севаман, сени ҳеч унұтмайман!» деган жумласини қайта-қайта үқиб, үзінга далда берар: «Худо хоҳласа, йигитлигимга ишонамаң, уни үзімниң қиласын», деб үз-үзи билан гапиришар әди. Аммо худо қачон ошиқларға ердам қылган әди?

Ниҳоят Фаррух юзини Шукуфага үгириб:

— Мен бугун Маҳинга хат ёза олмайман. Сен әртага уларнинг соат нечада кетишларини биласанми? — деб сүради.

— Гапларига қараганда, арава әрта билан ҳудди соат үнда бекатдан жұнаб кетади,— деб жавоб берди Шукуфа.

Фаррух сүнгги вақтларда эронликларда тұғри сүз бўлмаслиги, чопархона идорасида соат үн дегани пешингача чўзилиб кетишими яхши билар әди. Шунинг учун Шукуфадан әрта билан барвақт келиб, Маҳин учун ёзиб қўйилган хатни ډлиб кетишни сўради.

Шукуфа ўрнидан туарар экан:

— Бўлмаса әрта билан соат еттида келаман,— деб чиқиб кетди.

Шукуфа кетгандан кейин Фаррух бошини икки кафти орасига олиб, хаёл сурив кетди.

XV боб

ОНА ВА ҚИЗ

Энди муҳтарам ўқувчиларимиз билан бирга оғойи Ф... уссалтананинг уйига, яъни ўша муҳташам бинога кириб, Маҳиннинг бошига келган воқеаларни ва унинг юқорида айтганимиздай бир хат ёзишга сабаб бўлган ишларни билайлик. Маҳин девордан астагина тушгандан кейин, ётган кишиларни уйғотишдан қўрқиб, оёқ учи билан юриб, уйга келди.

Боққа чиқиладиган катта эшикни авайлаб очди-да, секингина ўз ётоқхонасига кирди, ечиниб каравотига чўзилди.

Ҳамма ёқ тинчиidi.

Бир маромда нафас олишидан уни ухлаётган деб гумон қилиш мумкин әди.

Лекин у бедор, бир талай ўй ва хаёллар билан банд әди. У ҳам Фаррухга ўшшаб: «Энди нима қилиш керак?» деб үз-үзига савол берарди.

Маҳин Эроннинг саводсиз ва бахти қора қизларидан

эмасди. У ота-онасининг ҳурмати, оилада ҳар замон кепрак бўлганини тасдиқ этиш билан баравар, бу эҳтиром ва бўйсунишнинг бир даражада ўлчови, кишининг кўзини боғлаб қўядиган даражага бормаслигини ҳам англар эди. Маҳин ҳеч қачон ўз тақдирини ота-онасининг орзусига, айниқса олий мартабаларга етмоқ учун уни бир зинапояга айлантирмоқчи бўлган ва ўзининг ҳирси ва тамай йўлида қурбон қилмоқчи бўлган отага қурбон бўлмаслиги керак эканлигини тушунар эди.

Маҳин ўз келажагининг эргагина боғлиқ эканини билар, бу эрининг яшаш қоидаларини баҳам кўришга мажбур бўлажагини ҳам тушунар эди. Маҳин билар эдик, эр қандай ахлоқда бўлса, яхшими, ёмонми, унга бардош бериш, кўникиш керак. Маҳин билар эдик, агар эри шариат ва одат бўйича хотинни уришга раъий бўлган эронликлардан бўлса, яна таёқ Маҳиннинг бошида синади. У эрининг тарёқ чекишига, ичкилик ичишига, хотинбозлигига, баччабозлигига чидаб, тилини тийиб, эрининг обрўсини оёқ ости қилмаслик учун ҳар ерда уни худонинг бир баидаси, айбиз, гуноҳсиз, қўй оғзидан чўп олмага, пок ва табаррук бир кишидай кўрсатиши керак.

Модомики, шундай экан, бу ерда энди отанинг раъий ва иродасининг нима дахли бор? Уз ихтиёри билан балонинг оғзига рўпара бўлиш нима учун керак? Куёвнинг қадди-қомати отага ёқиб қолгани учунми, ёинки, куёвнинг ялтоқлик, хушомад билан кўрсатган ҳаракатлари отанинг завқига, табиатига мувофиқ қелгани учунми?

Маҳин онасини яхши билар эди. Уни ҳаддан ортиқ севиб, ҳамиша ҳурматини кўзи ўнгига тутар, шу билан баравар, онасининг қай даражада содда ва ижтимоий муносабатлардан бехабар бўлганлигини ҳам англар эди. У онасини отасининг қўлида бир ўйинчоқ бўлганлигини ва онасининг ўзига шахсан мустақил бир фикри бўлмасдан, ҳамиша бошқа бир фикрга қул эканлигини ҳам тушунар эди.

Онаси билан бошлайтурган талашув, атиги бир мартаба йиғлаш ва бир мартаба мени зўр билан ўшанг берсангиз, баҳтим қора бўлади, деган сўз билан тамом бўлишини ҳам Маҳин яхши билар эди.

Лекин, отаси бундай эмас эди. Отаси тушунар, отаси мустақил фикрга эга эди. У ишни ҳам, қизининг тўғри гапираётгасини ҳам бимарди. Бироқ ҳирсу тама ҳам-

да депутат бўлиш савдоси унга тўсқинлик қилар эди. У қизини шуларга қурбон қилмоқчи. Қизининг хуввақт бўлиши учун эмас, балки бадбаҳт бўлиши учун чалишарди.

Ярим кечада уйқусиз Маҳин шундай фикр-хаёллар билан машғул эди. Шу хаёллар Маҳинни аллақаёқларга олиб кетди. Охири уйқу бу хаёлларни қувди.

Маҳин эрталаб уйқудан уйғонганида, қуёш деразадан мўралаб турарди. Дарров ўрнидан туриб, юз-қўлини ювиб, нонушта қилишга улгурмасдан Феруза кириб:

— Хоним, онангиз сизни ўз хоналарига чақираёттирлар,— деди.

«Узи нима гап?» деб ўйлади Маҳин, чунки ҳар кун эрта билан ота-онасининг ёнига чиқиб, улар билан кўришар эди. Бироқ, бу кун нима бўлди-ю, уни йўқлаб қолганларига ҳайрон бўлди. Онасининг хонасига кириб, отасининг бу хонада йўқлиги таажжубини янада оширди.

Саломдан кейин отасининг қаерга кетганлигини сўради.

Онаен дарҳол жавоб берди:

— Бир ерда зарур ишлари бор эди, эрта билан извонни қўштириб кетдилар,— деди.

Она ҳалигача тик турган Маҳинни ўтиришга унгади. Маҳин ўтиргандан кейин, Маликтоҷ хоним кулимсираб деди:

— Қизим Маҳин, кечакотанг билан икковингизнинг орангизда нима гап ўтди? Қиз деган ҳам шундай оғзи ботир бўладими? Доим сенинг раъйингга қараган, тинчлигингни истаган, бошқа ўртоқларингдан афзал бўлиб юришингни хоҳлаган ота билан шундай муомала қилингми?

Маҳин онасининг феълини яхши тушунар эди. Бу сўзлар онасининг ўз сўзи эмасди. Бундай сўзларни у бу кечаси дарс олган эди. Яъни, онасининг сўзларида отасининг руҳини кўриб, ишни тушунди ва секин деди:

— Сизга нима десам экан-а?

Онаси ҳазиллашгандай яна сўзида давом этди:

— Қани, қизим, айт-чи, меҳрибон ота ўз фарзандининг бахти бўлишини кўзда тутиб, унинг учун топган энг мувофиқ эрни масҳаралаб, уялмасдан, ҳурматини кўзда тутмасдан: «Мен унга тегмайман, менинг эрим фалончи бўлади» дейиши яхшими? Бундай сўзлар қиз бола учун номус эмасми? Ўзинг қандай ўйлайсан?

Маҳин индамади. Онаси яна сўзида давом қилиб деди:

— Қани, айт-чи, қизим, нима дейсан? Ота-онанг сени оловга ташлаётгани йўқ, сувга оқизаётгани йўқ, сени бадбаҳт қилмайди. Йўқ, қизим, бундай хаёллар тубдан янглиш. Бизнинг қайфумиз, саъий ҳаракатимиз ёлғиз сенинг учун. Отанг сени Фаррухга бермайман деган бўлса, бу ҳам сенинг яхшилигининг назарга олиб, уни сенга лойиқ кўрмагани учун. Чунки, Фаррух тогангнинг ўғли бўлса ҳам, унчалик соғдиқ йигит эмас. Мана, одамларнинг оғзида гап юрибдики, у айш-ишратга муккасидан кетганмиш, кишига иснод келтирадиган бемаза ишлар билан шуғулланармиш. Бекорчилиги орқасида бечора отасининг бор бисотини сотиб-совурган эмиш.

Маҳин онасининг энди иғво бошлаганини ва борган сари ҳар нарсани унугтиб, ҳеч кими йўқ, таянчсиз бўлгани учун, қўлида дипломи бўлса ҳам, иш тополмаган бечора Фаррухни ахлоқсиз, паст деб номини булғаб ўтиргани қонини қиздириб юборгач, жиддий бир вазиятда деди:

— Онажон, ҳеч бўлмаса эсингиздан чиқмасинки, Фаррух акангизнинг ўғли бўлади, «султон суягини хўрламас», дейдилар.

Маликтож хоним унчалик юраги тош одамлардан эмас эди. Бу сўз унга сал таъсир қилди.

— Албатта, у акамнинг ўғли. Онаси бевақт ўлиб кетгани учун мен унга ҳам она, ҳам ҳар ишда суюнчиқ бўлишим керак. Бироқ, нима қилиш мумкин, унинг ўзи шундай. Саёқ, муомалага кўнмайдиган сўтак, умуман одам бўлишни истамаса, мен нима қилай! — деди.

Маҳин онаси билан бошланган бу тортишувнинг фойдасизлигини англаб:

— Жуда яхши, онажон, энди мени бу ерга чақириб, шу сўзларни айтиб ўтиришингиздан тилагингиз нима? — деб сўради.

Маликтож хоним бир оз ўйлаб тургандан кейин жавоб берди:

— Қизим, тилагим шуки, сен бундан кейин Фаррухнинг отини тилингга олма. Шундай бир ахлоқсиз йигитнинг севгилисман, деб ҳаммага айтиб юрма. Отангнинг маслаҳат кўрган одамини эрим деб қабул қил. Ақлу ҳушингни бошингга йиғ, қизим. Отаси ўз фарзандини ўтга отса, ҳатто ўлдирса ҳам ҳаққи бор. Ҳолбуки, сенинг па-

дари бузрукворинг буидай фикрда эмас. Шунинг учун ўқиган, хотинларнинг орқасидан юрмайдиган, бузук кўчаларга кирмайдиган, ичкилик ичишини ўзига фаҳр деб билмаган бир одамни топиб, яъни, ёш бир шаҳзодага сени эрга бермоқчи бўлади. Шундай бўлгандан кейин, шундай бир яхши отани бекорга хафа қилиб, икки ўртага совуқчилик тушириб ўтиришнинг нима фойдаси бор?

Маҳин аччиқланиб сўради:

— Менга айтадиган гапнингиз шугинами?

— Ҳа, шу. Нима, бу гаплар бекорчи гап деб ўйладингми? Йўқ, қизим, менга қара! Мен онанг бўламан-а! Сен нима деб ўйласанг ўйлагинки, мен сени ўйлаганингдан минг мартаба ортиқ яхши кўраман. Сендан сўрайманки, менга ҳам отангга қилганингдай муомалани қиласа. Менинг олдимда ҳеч қачон бундан кейин Фаррухнинг отини атамайман ва отамнинг айтганларини қабул қиласан деб сўз бер.

Маҳин бу гап маъқул тушмаганини англатиш мақсадида бошини чайқаб қўйди.

Маликтоҷ хоним умидсизликка тушмай яна сўзга бошлади:

— Майли, ҳозирча бу гапларни қўя турамиз. Бир неча кундан бўён сал тобинг қочиб юрибди, шунинг учун ҳам фикринг бўлинниб қолибди, қизим. Худо хоҳласа, сафарга бориб келганимиздан кейин соппа-соғ бўлиб кетасан. Ота-онангнинг айтган насиҳатларини қабул қиласан.

Маҳин «сафар» сўзини эшитгандан кейин ҳаракатланди:

— Сафар? Қандай сафар, қаерга кетасиз?

— Қум шаҳрига бораман деб айтганингни унутдингми? Сени яхши кўрган отанг, сўзингни ерда қолдирадими, кеча кечаси отанг бир ойга Қум шаҳрига боришимизга ижозат берди.

Маҳин ота-онасининг тилагини, яъни Фаррух билан учрашиб тургандарига жўрттага тўсиқ бўлмоқ истаганликларини тушуниб, баланд овоз билан айтди:

— Яхши, онажон, ахир, мен Қум сафарига боргим келган вақт ёзнинг қизиқ вақти эмас, кўклам эди.

— Азизим, зиёрат деган қай вақт бўлса ҳамки, зиёрат; эҳтимол, ўша вақтда ҳазратим бизларни хоҳламасдан, энди бу кун ўзларига тортаётган бўлсалар. Унинг

айби йўқ. Худо хоҳласа, борамиз. Яхшилаб сифиниб, ке-
йин қайтиб келамиз.

Маҳин отасининг раъйига қарши туролмаслигини ту-
шуниб, ўз-ўзига: «бу сафарга эътироуз билдириб ўтириш-
нинг фойдаси йўқ. Бироқ мен Фарруҳдан бошқа кишига
тегмайман. Сўзимда маҳкам турнишм, ўз сўзимга ўзим
эга эканлигимни ҳаммага билдириб қўйишм керак»
деб ўйлади ва кетмоқ учун ўрнидан турди.

— Жуда яхши, қай вақтда, соат нечада кетамиэ?

— Эртага эрта билан кетамиз. Соат нечада эканли-
ги маълум эмас. Қандай бўлса ҳам бориб, у ёқ-бу ёқла-
рингни йиғишириб, эрта билангача тайёр бўлиб тур!

Маҳин ортиқча бир сўз демасдан, онасининг олдидан
чиқди. Уз хонасига кириб ўтирди. Секингина ўз-ўзи би-
лан сўзлашиб: «Булар мен билан Фарруҳнинг учраша
турган еримизни, билиб қолган бўлсалар керак. Лекин
қанчалик уринсан ҳам онамнинг сўзидан бир нарсани
үқиб ололмадим. Ҳаммасидан ҳам шуниси яхши бўлди-
ки, мен бу сафарга кетишга рози бўлдим. Чунки йўлда
онам билан ёлгиз сўзлашиб, балки бир ҳийла билан уни
кўндираман. Агар уни ўз фикримга унатолсам, менинг
катта ютуғим» деб ўйлар эди. Шуларни ўйлай-ўйлай
Маҳин қаламни олиб, ўтган бобда ўқиганимиз хатни
ёзиб, Шукуфадан бериб юборди.

Шукуфанинг хатни Фарруҳга олиб бориб, Фарруҳдан
эртасига эрта билан жавоб олмоқчи бўлганини ҳам би-
ламиз. Шукуфа оғойи Ф.., уссалтананинг уйига келди.
Аҳволни Маҳинга айтди. Шу куни оғойи Ф... уссалта-
нанинг уйида ҳеч қандай воқеа юз бермади.

Маҳин эртаси сафар учун керак-яроқларни тайёрлаш
билан машғул бўлса ҳам, аммо бечора қиэннинг юраги
нотинч эди. Доим, «Фарруҳ» калимасини такрор-такрор
ўйлар, гўё, шундай қаттиқ ота-онаси бор бўлгани ҳолда
ўз севгилисига етишмоқдай мушкул бир масалани ҳал
қилмоқчи бўлар эди.

Ниҳоят, кеч кирди. Маҳин тоңг отгунча вақтини тур-
ли хаёл билан ўтказди. Маҳин эрта билан кеч уйғонди.
Бироқ қўзларини очиб, Шукуфанинг қўлида кичик бир
хат ушлаб, боши устида турганлигини кўрди. Фарруҳ-
дан жавоб келтирганлигини билди. Дарров ўрнидан ту-
риб, Шукуфанинг қўлидан хатни олиб ўқиди. Маҳин
хатни ўқиб-жуда завқланиб кетгани учун, яна бир қай-
та ўқиб чиқди. Рўбарўсида турган Шукуфа, хатда нима

әзилганлігіні билмаганлиги учун, Маҳиннинг уни қайта-қайта ўқиганлігіні күриб, ҳайрон бўлар, аммо, савол беришга ботина олмас эди. Маҳин, сўнгги дафъя ўқигандан кейин: «Бунақа ота-она билан, албатта, худди мана шундай муомала қилиш керак», деб қўйди. Шукуфа Маҳиннинг юзига қаради, унинг жуда ҳам ҳаёлга ботиб кетганини кўргач, секингина уйдан чиқиб кетди.

Маҳин, қамоққа солинган девоналардай, тинмасдан уйнинг у бошидан бу бошига кезмоқда эди. Бир соатдан кейин, қатъий бир фикрга келгандай, Шукуфани чақириди-да:

— Фаррухни кўрсанг: «Маҳин сен истагандай ҳаракат қиласар эмиш, дегин», деди.

XVI боб

ҚАЙГУЛИ СЕВИНЧНИНГ ХАБАРЧИСИ

Соат ўн.

189-номерли извош Аббосий хиёбонидаги оқ рангли янги бир иморатнинг қаршисига келиб тўхтади. Извошдан оқ жужунча пиджакли, қора галстук таққан бир йигит тушиб, иморатнинг эшиги олдида турган узун қора кийим кийган,чувак юзли дарвозабонга яқинлашди-да:

— Оғо, оғойи Р... удавлангинг¹ уйлари шуми?— деб сўради.

Дарвозабон ҳам дарров боши билан таъзим қилиб, жавоб берди:

— Ҳа, оғо, шу.

Шу вақт йигит чўнтағидан визит карточкасини олиб, дарвозабонга берди.

— Агар уйда бўлсалар, мана шу карточкани бериб, шу одам сизни бир зарур иш билан кўрмоқчи экан, денг,— деди.

Дарвозабон визит карточкасини олиб, уйга кириб кетди. Орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас қайтиб чиқди.

— Қани, марҳамат қилинг, кутиб турибдилар,— деди-да, ўзи олдинга тушиб, йўл бошлади. Паст ва оқ дөворли бир йўлакдан, зинапоядан чиқиб, иккита кичкина

¹ ... удавла — Эрон шоҳлиги даврида давлат арбобларига бериладиган қўйи унвонлардан бири. (Ред.)

үйдан ўтгандан кейин, европача жиҳозланган анча катагина бир уйга кирдилар.

Бу уйнинг жиҳози европача бўлишидан ташқари, дид билан харид қилинган, ғоятда қимматбаҳо эди.

Креслолар, Төхроннинг энг сўнгги модасида, яъни чор бурч ва устига гиламчалар сирилган, деворида ҳам қимматбаҳо гиламлар осилган, яхши чинни тувакка эса, япон лимони экилиб қўйилганди.

Йигит уйга кириши билан, тўрда, креслода қари бир одам ўтирганини кўрди. Лекин, чол йигитнинг киришига унчалик эътибор бермади, ўринидан ҳам турмади.

Йигит уни бу аҳволда кўриб, ўз-ўзига: «Нима учун бу киши менга эътибор бермади экан, нима учун эронликлар орасида одат бўлган саломлашишни унуди экан?» деб ўйлади. Бироқ сабаби дарров англашилди. Бечора чол бўғин сили касалига мубтало экан.

Йигит одоб ва мулоиймлик билан таъзим қилди. Чол саломга алик олгач, бир креслога ишора қилиб, ўтиришни сўради.

— Марҳамат қилинг, ўтиринг,— деди у.

Йигит ўтириди. Кўп ўтмасдан хизматкор Эронда ясалган кумуш патнусда икки кумуш стакан чой келтирди. Чой ичилгандай кейин, чол деди:

— Бадбахтликни қарангки, жанобингизнинг суратларига қанчалик диққат билан қарасам ҳам, ҳеч нима хотиримга келмаётиди. Тагини сўрасангиз, бизда эски одамлар ўзларини ҳозирги одамлардан четроққа тортадилар, уларга аралашмайдилар, сабаби бўлса, ўзингизга маълум. Шоҳи шаҳид Музффаршоҳ¹, (худо у зотни раҳмат қилиб, қабрларини нур билан тўлдирсинг!) замонларида етишган бир одам бу кунги турмушга ҳеч кўнишиб кета олмайди. Қандай чидайки, ҳар нарса тескарисига айланиб кетган бўлса. Уша вақтларда бошқа овчининг ўқи билан урилган овни ёлғондан «аъло ҳазрат урдилар, ўқингизга қурбон бўлайлик, қиблай олам», деб тўрт юз туман инъом олган бир одам, албатта бу кунгги озгина моаш учун дарбадар кезиб хушомадгўйлик қилишни истамайди. Хусусан, мен, бўғин сили касалига мубтало бўлиб қолганлигимдан, ўрнимдан ҳам туролмайман.

¹ Машҳур Эрон миллатчиси Мирзо Ризои Кирмоний томонидан ўлдирилган Насриддиншоҳ (1848—1896)ни сарой аъёнлари «Шоҳи шаҳид» деб атар эдилар. (Ред.)

«Албатта энди, шундай, ўз вақтида ҳадя ва инъом йўли билан бир талай пул ишлаб олган, бир неча йиллар учун ўз майшатини таъмин қилиб қўйган бўлса керак», деб ўйлади йигит.

Шу вақт чол, яна бошини кўтариб, кўзойнак остидан йигитни бошдан-оёқ диққат билан текшириб чиқди. Сўнгра афсуслангандай бошини чайқаб қўйди-да:

— Эсизки, сизни ҳеч қаерда кўрганим эсимга тушмаяпти,— деди ва қўлида ушлаб турган суратни яна бир мартаба кўзлари олдига келтириб:

— Бу янги одамларни ҳеч танимайман,— деб овозини барада қўйиб ўқиди:— Фаррух Дақиқ.

Ҳозирча Фаррух билан бизга ким эканлиги маълум бўлмаган, бўғин силига мубтало бўлган бу чолнинг суҳбатларини тинглашни бир чеккага қўйиб турдайлик.

Фаррух Маҳиннинг хатини ўқигандан кейин, унинг бу ерга нима учун ва қандай ўй билан келганини билайлик.

Соат тахминан етти яримларда Шукуфа, «Эртага эрта билан келаман» деб Фаррухнинг уйидан чиқиб кетди. Фаррух ўйлар ва чора ахтарар эди. Маҳиннинг орқасидан Қумга боришдан бошқа ҳеч бир нарсани кўз олдига келтирмас эди.

Бироқ, бўндай сафарда унга ёрдамчи ва кўмакчи бўлиш учун зийрак бир йигит — ходим керак эди.

Фаррух Техроннинг жануб қисмида яшайдиган бечораларга, камбағалларга жуда ҳам ачинар ва ишонар эди: «Уларнинг кўнгиллари бизнинг кўнглимизга қаранганди кўпроқ хароб бўлган бўлса ҳам, пок ва тозадир» деяр эди. «Улар биздай сиёsat ва алдовни билмайдилар, мунофиқ эмаслар. Бир мартаба айтилган «азбаройи худо» учун ҳар нимадан, ҳатто жонларидан ҳам кечадилар. Улар, ўз умрларида кўп пул кўрмаганликлари учун пулпараст эмаслар, яъни, пул учун ҳар бир нарсани топтаб ўтмайдилар. Улар, у даражада катта ёлғонларни эшишмаганликлари учун унга одат ва қурол кўзи билан қарамайдилар. Улар ўз билак кучларига суюнадилар. Бир турли тама билан яшайдиганлар каби бошқаларнинг лаганларини ялашни ўзларига фахр деб билмайдилар», деб ўйлар эди.

Бу воқеадан бир кун илгари Фаррух Техроннинг жануб тарафида турувчи мактабдошларидан биттасининг ёнига борган эди. Биринчи бобда айтганимиз қаҳваҳо-

панинг рўбарўсида бир ёш йигитнинг турганлигини қўриб, ёқтириди. «Ҳа, менга мана шундай бир одам керак», деб ўйлади. Үн тийинга магиз олиш баҳонаси билан қаҳвахонанинг рўбарўсидаги боққолнинг дўконига кирди ва боққолга қаҳвахонанинг олдида турган бояги ёш йигитни кўрсатиб, унинг ким эканлигини суриштириб билди. Онасининг бепарволиги натижасида сўпоқ бўлиб қолган, бошига сариқ эчки тери кулоҳ кийиб олган бу боққол йигирма тўрт ёшларда эди. У Фаррухга:

— Оғо, бу йигитнинг оти Жавод,— дегандан кейин, унинг таржимаи ҳолини юқорида билганимиздай Фаррухга бошдан-оёқ сўзлаб берди. Бироқ, устаси билан жанжаллашганлигидан хабарсиз бўлгани учун бу тўрида Фаррухга ҳеч нима айтмади.

Фаррух керак бўлган вақтда уни топа олиш учун:

— У йигит ҳар куни шу қаҳвахонага келиб турадими?— деб сўради.

— Балди, оғо, бу қаҳвахона шу маҳалла аҳолисининг бирдан-бир йифиладиган жойи. Кимни истасангиз, шу ердан топа оласиз.

Фаррух бундан ортиқ ҳеч нарса сўрамади, магизнинг пулини тўлади. Магизни бўлса, кўчада тупроқ ўйнаб юрган битта болага, уйига жўнаб кетиш шарти билан берди-да, ўзи ҳам уйига қайтиб кетди.

Фаррух ўша куни кечқурун қаҳвахонага келишини хаёлда тутса ҳам, бироқ, янги кийим-бош билан қаҳвахонага кирниш шубҳали бўлгани учун, кийим-бошни айирбос қилишни, ўзи ҳам қаҳвахонага кирмасдан, бошқа бир одам воситаси билан йигитни ёнига чақириши мъяқул кўрди.

Фақат Маҳиннинг хати ва унинг орқасидан кетиши масаласи Фаррухнинг Иффатга боғлиқ бўлган режасини ўзгартди. «Қандай бўлса ҳам шўрлик қизни отасига етказишим керак», деб ўрнидан турди-да, энагасини чақирди:

— Мен баъзи зарур ишлар билан кетаётиман. Қиздаш яхшироқ ҳабардор бўлиб туринг,— деб эшикдан чиқди. 189-номерли извошни чақириб, оғойи Р... удавланинг адресини айтиб, кейин йўлга тушди.

Юқорида билганимиз каби энг охирги оғойи Р... удавланинг унинг визит карточкасини ўқиб, ўзи танимаган одамни муҳтарам ўқувчиларимизга танитдик.

Бу вақт Фаррух чолга, яъни «Шоҳи шаҳид» ва «Му-

заффариддин шоҳнинг» дарборида умрини ўтказгани чолга юзланиб:

— Оғо, шу кунга қадар ҳузуриңгизга келиб, сиз билан таниш бўлолмаган бўлсам ҳам, балки хотирингизга келиб қолар деб ўйлайман. Мен, оғойи Х... нинг ўғли бўламан.

Кейинги бу икки сўз Фаррухнинг оғзидан чиқиб бўл масиданоқ оғойи Р... удавла ўрнидан қўзғалгандай ҳаракат кўрсатиб:

— Ҳа, ҳа, энди танидим! — деди. — Боракалло, борақалло, отангизнинг сиздай шу ёшдаги ўғли бўлишини хаёлимга ҳам келтирмабман-а, бай-бай-бай, қандай чирайли йигит, қандай кўркам йигит! Боракалло, борақалло, отангиз билан кўпдан бери танишлигимиз бор. У киши билан кўп кунларни бирга кечирганимиз. Неча йил бир ерда шоҳи шаҳид ва Музafferиддин шоҳнинг дарборида бўлганимиз. Айниқса бир кун шоҳи марҳум бир оз бўлса ҳам кулиш, курсанд бўлиш учун икковимизнинг оёқларимиздан бир палаққа остириб савалатди. Уша ҳеч эсимдан чиқмайди.

Чол бу сўзларни айтар экан, ачиниш ва таъсирнинг зўрлигидан кўзларидан икки қатра ёш чиқиб, юзидан думалаб тушди. Фаррух ўз-ўзича чолнинг соддалигидан кулган бўлса ҳам, лекин юзидағи жиддийликни сақлаб, чол билан бирликда машрутачилар¹га ланаътлар ёғдиришда шерик бўлди. Икки гапнинг бирида:

— Рост, рост, отам ҳам кўп вақт менга бу тўғрида айтиб берар эди, — деб қўшиб қўяр эди.

Чол, йигит унинг гапларини тасдиқ қилиб ўтирганидан жуда ҳам севиниб, уни ўзига яқинроқ ўтқазиб деди:

— Ўғлим, жуда яхши, энди қани, айт, кўрай, отанг сени бу ерга нима учун юборди? Кўлимдан келадиган бир иш бўлса албатта, аямайман. Билмадимки, аҳмоқ, бедин машрутачилар унинг бор-йўгини тортиб олдиларми, шу сабабдан қариган чоғида у бечора муҳтожликка тушиб қолдими?

Фаррух дарҳол чолнинг сўзини бўлиб:

— Йўқ, оғо, аввало шуки, мени бу ерга отам юборсанни йўқ. Иккинчидан, мен сизнинг хизматингизга қарашки ёрдам сўраб келганим йўқ, — деди.

¹ Машрутачилар — конституция тарафдорлари. (Ред.)

Чол таажжубланиб, «бу йигитнинг менда нима иши бор? У сиёсат ишларига аралашмайдики, Фаррухни ҳозирги вазирлардан бирортасига тавсия қилиб, хизматга олдирса, шундай бўлгандан кейин, йигит нимага келди? Уни бу ерга келтирган нарса нима?» деб ўзича ўйла-моқда эди.

Бироқ, бу ўйлашлар унча ҳам узоқча чўзилмади, негаки, Фаррух оғзини унинг қулогига яқинлаштириб, секингина:

— Сиз билан кўришмагимнинг куёвингизга дахли бор,— деди.

Чол худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилиб:

— Ҳа, нима гап? Қуёвим ўлдими? Қизим бева қолдими? Уларнинг бошига қандай фалокат тушди? Шундай бир шўм хабар олиб келдингми?— деб асабий бир тусда унга қаради.

Фаррух уни бир амаллаб жим ўтиришга мажбур қилди-да, деди:

— Ҳазрати олий, қулингизнинг арзини тингламай туриб беҳудага ҳаяжонланманг. Қуёвингиз ўлгани ҳам, қизингиз эрсиз қолгани ҳам йўқ. Лекин ундан кўра қизиқроқ ҳодисалар юз берган.

Чол аввалгисидан зиёдроқ ҳовлиқиб сўради:

— Қандай ҳодиса юз берди? Эри талоқ қилдими? Еки ўзи касал бўлиб қолдими? Ахир, қандай ҳодиса юз берди, айтсангиз-чи?

Бечора чол қизини ҳаддан ортиқ севганидан «ҳодиса» калимасини, қўрқиб ва ташвишланиб, эшитишга юраги йўқ эди.

Фаррух бу одам қизиниң шу қадар қайғули можаросини эшитишга чидаёлмаслигини тушунса ҳам, бироқ чораси йўқ, бутун воқеани батафсил айтиб беришга мажбур эди. Шўрликларни куёвларининг разиллиги ва қизларининг бегуноҳлигидан хабардор қилиши керак эди. Шунинг учун оғойи Р... уддавлага юзланиб деди:

— Агар асабийлашмасдан, тинчлик билан қулоқ солсангиз, қизингизнинг бошига тушган можароларни тўкис-тугал айтиб бераман. Бироқ сизни олдиндан ишонтириб қўяйки, айтадиган гапларимнинг ҳаммаси яширинча юз берган воқеалар бўлиб, бу ишлардан ҳеч кимнинг хабари йўқ. Сизнинг номусингизга путур етмаган.

Чол, мұхым бир ҳодиса юз берганини сезди-да, Фаррухга беваж асабийлашмасдан, диққат билан унга қулоқ беришга сүз берди.

Фаррух ұам Иффаттинг оғзидан әшитган воқеаларнинг ҳаммасини огойи Р... удавдлага ҳикоя қилиб берди. Лекин, Арус Мажур уйига келганды бир оз түхтаб олиб, сүзни бошқачароқ йўлда айтмоқчи бўлди. Аммо ғазабидан пешонасини совуқ тер босган чол, Фаррухга ёлвориб, можаронинг бўлганича, тўғрисини айтишни, ундан ҳеч бир нарсани яширмаслигини сўради.

Фаррух унинг юзига қараб, кўзларида юракни сув қилиб юборадиган даражада қўрқинчли ғазаб алангасини кўрди.

Охирида тортина масдан, ўтган воқеаларнинг ҳаммасини айтиб, Иффатни ўша уйдан қандай қилиб қутқазганини, ҳозир бўлса, ярадор ҳолда уларнинг уйида ётганини ҳам қўшиб қўйди.

Бечора чолнинг, бу сўзларни әшитар экан, қандай, аҳволга тушганлигини тасвир қилиш мумкин эмас. Қариллик ва бедармонлигига қарамасдан кўзлари косасидан чиқиб кетадиган даражага келгани, бутун гавдасининг титрамоққа бошлаган, тишларининг гижирлагани унинг ғазабини қай даражада даҳшатли эканлигини англатар эди.

Бечора чол Исфаҳонга кетмасидан илгари бир неча дафъа худди ўз ўғлидай санаб юрган чиройли у йигитдан, шу даражада ярамас, шу даражада беобрў ва разолатни кутганмиди? Куни эртагаёқ унинг саноқсиз бойликка эга бўладиган бир қизининг ойлар бўйи фоҳишаҳонада қолиб, бошқалар бўлса, унинг ёт одамлар билан ишрат қуришидан манфаатдор бўлиб, ҳаттоки энг бир паст хотин ҳам унинг покиза ва тоза қизига: «Мен билан сен фоҳишлиқнинг ионини еяётимиз», деб айтган сўзини ҳатто миясига келтирармиди?

Қандай бўлса ҳам, бу ҳикояни әшитган чолнинг ўша дақиқада юраги ёрилмасдан тирик қолганлиги ҳайрон бўладиган даражада бир иш эди. Энди бу чол ўша беномус йигитдан интиқом олиш тилагида яшамоқ истаётганга ўхшарди.

Чол бир оздан кейин ўзига таскин бериб деди:

— Сиз ҳикоя қилган вақтингизда биз томонимиздан ёзилган ва куёвим қизимга кўрсатган бир хат тўғриси-

да гапирдйнгиз. Мен бўлсан, ҳеч қачон хат ёзмагандим! Онаси ҳам менсиз унга хат ёзмаган бўлса керак деб ўйлайман,— деди-да, бошқа уйга қараб: «Алиакбар!» деб чақирди. Хизматкор кирди. Чол унга:

— Бор, бекангга айт, бу ерга келсин,— деб' бу-
юрди.

Хизматкор: «Хоним бу бегона одамнинг олдига қан-
дай келади?» деб ўйлаб, таажжуб билан қараб, уйдан
чиқди. Оғойи Р... ўддавла хизматкорнинг ҳайрон бўл-
ганлигини тушуниб, баланд овоз билан деди:

— Алиакбар, бу оғонг менинг ўғлим, бинобарин, бе-
кангнинг ҳам ўғли бўлади, чақир, келаверсин!

Бир неча дақиқадан кейин хоним келиб эшик олдида
тўхтади-да:

— Нима хизматингиз бор эди?— деб сўради.

— Бу ёққа келинг, бегона одам йўқ. Оғойи Фарруҳ
сизнинг ҳам, менинг ҳам ўғлимиз қаторида.

Қирқ-қирқ беш ёшларда бўлгани, баланд бўйли, оқ
юзли хоним — бошига катта оқ рўмол ўраган хотин ич-
кари кириб, яқиндаги стуллардан биттасига ўтириди.
Фақат, у ичкари киарар-кирмас, гўёки, оғойи Р... ўддав-
ланинг ғазаби совугандай, бирданига болалар каби ҳўнг-
раб йигламоққа бошлаб деди:

— Уҳ, нималар бўлганлигини, бечора қизимизнинг
қандай бебаҳт қилганингизни биласизми? Бу оғо унни
қаерларда кўрганидан хабарингиз йўқ.

Шўрпешона она ташвишга тушиб, эрига яқинлаш-
ди-да, ҳаяжон билан:

— Нима бўпти, қандай ҳодиса юз бериди?— деб
сўради.

Эридан сўраган нарсаларига жавоб ололмаган бечо-
ра хотин охири юзини Фарруҳга ўгириди:

— Оғо, худо ҳаққи, айтингиз, қизимга нима бўлди,
ахир?

Фарруҳ бу вақт кетиш учун ўрнидан турган эди,
ишорат билан «оғо сизга айтиб берадилар», деб чол-
нинг ёнига келди, ундан кетмоқ учун ижозат сўради ва-
уэ ўйининг адресини бериб:

— Энди бўлар иш бўлган, бугун пешиндан кейин
бизниги бориб, қизингизни кўришингиз мумкин,— деб
уйдан чиқди.

Рўбарў келган бир извошга тушиб. борадиган жойи-
ни айтди-да, жўнаб кетди.

ҚУМ ЙУЛИДА

Қөш қорайған. Осмоннинг гарб тарафида Зуҳро юлдузи кўриниб, қоронгилик борган сари теваракни қопламоқда эди.

Бирданига кенг тош йўлда тўрт от қўшилган бир почта арава кўринди. Аравакаш бошига юнги ўсиқ телпак кийган, унинг ёнида мош-гуруч соқолли ўрта яшар хизматкор ўтиради. Почта аравада учта хотин бор эди.

Бу катта Қум йўли бўлиб, почта арава Шўр дарёга яқинлашарди. Бир оздан кейин бус-бутун қоронги тушди. Арава кўприкдан ўтиб, қаҳвахона олдида тўхтади. Дарров аравакаш аравадан тушди-да, қаҳвахонага кирди, икки стакан иссиқ чой ичиб чиқиб аравага ўтирида, туркча ашула айтмоққа бошлади.

Шу пайтда Қум тарафидан бир дилижон-арава келди. Дарҳол отларини айирбошлагандан кейин, Муҳаммад Алихон қалъаси деб номланган бекатга қараб чопмоққа бошлади.

Йўлнинг бу қисми ғоятда ўнқир-чўнқир бўлиб, эгри-бугри ерлар кўп эди. Отлар бу йўл билан таниш бўлганлиги учун, аравакаш қўрқмасдан уларнинг жиловларини қўйиб юборган ва Ҳасанқулига (хизматкорнинг иоми) ўз саргузаштини турк тилида ҳикоя қиласар эди.

Бироқ, Ҳасанқули туркча билмас, аравакашга гапини тушунмаганлигини ва эшитишга ҳафсаласи йўқлигини тушунтиromoқчи бўлса ҳам аравакаш ўзини эшитиб, эшитмасликка солар, ёинки чиндан ҳам форсча билманлиги учун Ҳасанқулининг сўзига аҳамият бермасдан, яна ўша туркча бошлаган сўзини давом эттирас эди.

Ойнинг йигирманчи кечаси, теварак-атроф ғоятда қоронги. Ярим кеча бўлмасдан ойнинг чиқишига умид йўқ эди.

Нихоят, беш соатча йўл юрганларидан кейин, ўша зим-зиё кечанинг қоронгилигига Муҳаммад Алихон қалъасининг чироги кўринди. Арава келиб, ўша ердаги меҳмонхона қаршисига тўхтади. Бу ерда айирбош қилиш учун от тайёр бўлмаганлигидан, икки соат чамаси кутиш лозим бўлди. Ҳасанқули эзма аравакашдан қутулганига шукур қилиб, араванинг эшингини очди ва хотинларга пастга тушиш лозим эканлигини айтди.

Маликтоҗ хоним, қизи Маҳин ва чүтир хотин — чўри Феруза аравадан тушиб, меҳмонхонага қараб юрдилар. Чопархона ноиби, яъни почтахона мудири катта оғилхонадан чиқиб, аравага яқинлашди. Аравакашдан туркчалаб Шўр дарёдан соат нечада чиққапликларини сўради ҳамда аравадан палос ва озиқ-овқатларни олиб келаётган Ҳасанқулига учраб: «Қани, қофозингизни беринг, кўрай-чи», деди. Ҳасанқули қўлидаги нарсаларини ерга қўйиб, чўнтағидан қофоз чиқариб узатди. Аравакаш ҳам яширин равишда чўнтағидан бир хат чиқариб, ноибга берди-да, туркчалаб бир неча сўз қўшиб қўйди.

— Жуда яхши,— деб кетди ноиб.

Хотинлар девори қизғиши рангга бўялган бир уйга кириб, кечки овқатни емоққа машгул бўлдилар. Нарсаларни пойлаб ётган Ҳасанқули ҳам қоронғида ўтириб овқат кавшар эди.

Маликтоҗ хоним бу сафардан жуда ҳам мамнун, қандай бўлса ҳамки, тезроқ Қумга етиб, зиёрат қилишга шошарди. Маҳиннинг чеҳрасидан бўлса, юрагида катта бир ҳаяжон бўлганлиги кўринар эди. У, кўнгли ғашлигиданми ёки хафа бўлганлигиданми, нима учундир, ҳеч нима емади. Онаси билан Феруза бунинг акси ўлароқ, тамом иштаҳа билан овқатланмоқда эдилар. Ҳар нафас онаси Маҳиннинг кўнглини очиш учун:

— Бу ерда Фарруҳ билан шаҳзоданинг гапи йўқ-ку, нега тағин тумтайиб ўтирибсан? — деяр, Маҳин бу сўзларга ҳеч қандай жавоб бермас, лекин кўнглидаги ташвиш яна кучайиб, унинг хафагарчилигини орттироқда эди.

Ҳалигача унинг қандай ташвишга тушганлигининг сабаби бизга маълум бўлмаса ҳам, Фарруҳ юборган энг сўнгги хатнинг таъсири бор эди.

Бекат назоратчиси билан от бергин деб жанжаллашиш бефойда эди. Кутишдан бўлак чора йўқ. Сайёҳларимиз ётишди. Елғиз Маҳин бедор эди.

Икки соатдан кейин аравани қўшдилар, йўлчилар ўз ўриниларига ўтирилар. Янги аравакаш техронлик бўлиб, туркча эмас, форсча сўзлашар эди. Ҳасанқули бундан жуда хурсанд бўлди. Кечаси соат бирда арава йўлга тушди.

Маҳиннинг тутқун ва хафа бўлишлиги онасини ўйла-моққа мажбур қўлмоқда эди. У ўзича: «Худо кўрсатма-син, қизимга тағин бир нима бўлиб қолмасин» деб ав-

лиёларга бир ласта шам ва түрт жума оқшоми равза¹ ўқитиши учун назр-ниёзлар атаб қўйди.

Шу пайтда Маҳин бирданига бошини кўтариб, оиласидан сўради:

— Онажон, Кумга етмасдан илгари қатъий суратда менинг ишимни бартараф қилинг. Яъни, менинг бўла-жак эрим ким эканини менга ошкора айтиб қўйинг,— деди.

Онаси ҳаддан зиёда севиниб кетди:

«Худога шукур-эй, қизимга ақл кирибди. Ота-онага итоатнинг вожиб эканлигини тушуниб қопти», деб ўй-лаб, қизига жавоб берди:

— Қизим, бу тўғрида мен ҳам, отанг ҳам сенга кўп гапирдик, шу гапларни яна тақорорлаб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қандай бўлса ҳамки, шу шаҳзодани қабул қилиб, мен билан отангни хотиржам қилишинг керак, айланай қизим!

Маҳин ғамгинлик билан жавоб берди:

— Менинг бу саволдан мақсадим гапингизни қайтадан эшитиш эмас эди. Мен Фаррухдён бошқага тегмайман. Лекин шуни билишни истайманки, қани кўрай, менинг хушбахтлигимни кўзда тутиб, сиз ўз фикрларингиздан қайтдингизми ё йўқми?

Маликтоҷ хоним қизининг дилига озор бермаслик учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Жуда яхши, биз ҳозир Қум ҳақида сўзлашиб турганимиз учун бу гапларнинг ўрни эмас,— деб Ферузага қаради.

Ҳалигача индамасдан ўтирган Феруза ҳам сўзга аралашди:

— Рост, айланай, шу гал билан беш марта ба Қум зиёратига мушарраф бўлдим,— деди ва сўнгида эридан нима учун чиққанлигини, бир кун бир хотиннинг уй ахтариш баҳонаси билан келиб, уни баҳтсиз қилганини, остонасининг тагига «камал» кўмиб кетганини, шунинг учун кейинги пайтларда эри буни қўйиб, ўша хотинни олганини ҳасрат ва надоматлар билан ҳикоя қила бошлиди. Бу гаплар ирим-чириларга ишонадиган Маликтоҷ хонимнинг ишончини янада астойдил мустаҳкамлар эди. Маҳин бу сўзларни эшитар экан, ичидан кулиб, бечора

¹ «Равза» — шиа имомлари Имом Ҳасан һа Имом Ҳусайнларнинг ҳалок бўлишлари ҳақидаги афсонавий қисса.

хотиннинг қанчалик жаҳолатда қолиб кетганига ачи-нарди.

Орадан ўтган уч соат вақтнинг ҳаммаси ана шундай сұхбатлар билан кечди. Бирдан қоронғи кечада узоқдан бир ёруғлик күринди. Аравакаш Ҳасанқулига ўша ёруғликни күрсатиб:

— Бу күринган Кўшқи Нусрат чопархонаси,— деди.

Чорак соатдан кейин арава Кўшқи Нусрат чопархонаси рўбарўсида тўхтади. Кўшқи Нусрат Қум йўлидаги бошқа чопархоналарга қараганда анча чиройли эди. У хушҳаво бир тепа устида қурилган бўлиб, кунчиқар тарафида Ҳавзи Султон иомли кўл кўзга ташланарди. Тонг, бутун борлиқ аста-секин ёришиб келмоқда ва бу ёруғлик кўлни мавжлантириб, унинг латофатини ортироғмоқда.

Аравакаш отларни чиқаргач, отхонага олиб кетди. Ҳасанқули ҳам тушиб, араванинг эшигини очди. Хотинларни ҳам пастга тушмоққа ундади. Маликтож хоним, Маҳин ва Феруза аравадан тушдилар. Маликтож хоним Ҳасанқулига деди:

— Ноибага айтингки, бизни бу ерда бир соатдан ортиқ тўхтатмасин, тезроқ жўнатсин.

Ҳасанқули таъзим қилиб:

— Жоним билан, бекам,— деди.

Шу пайт чопархона ноиби араванинг ёнига келиб, қоғозларини сўради. Ҳасанқули қоғозни бериб:

— Буюк хоним бизни тезлик билан жўнатиб юборишингизни сўраяптилар,— деди.

— Бош устига,— деб хонимга таъзим қилди ноиб.

Отларни отхонага боғлаб келган аравакаш, ноибга яқинлашиб: «Техрондан сизга хусусий бир хат бор», деб хатни унга узатди. Ҳасанқулидан бўлса, чой пулини олди.

Ҳақиқатан ҳам Эрон чопархоналарида расм бўлган бу чой чақа бериш одати жуда галати. Бу ёмон одатни дастлаб ким расм қилгани маълум эмас. Агар бечора йўловчилар ўзларига қарши қилингган барча қўполлик ва дағаллик учун берадиган инъомлари пулини билетнинг устига қўйиб бир йўла олинса, ҳам йўловчилар извошчиларнинг даъволаридан халос бўларди, ҳам извошчилар тиланчилик қилишдан қутулардилар.

Энг кулгили жойи шу ердаки, агар извошчи извош, карета ёки файтонни ағдариб юбориб, йўловчини майиб

қилган ёки қовурғасини синдирган бўлса ҳам, яна бозбетлик билан инъом талаб қиласверади.

Чопархона ноиби мактубни олиб, нега идора менинг номимга маҳсус мактуб юборибди, бирор ёмон иш қилиб қўйдимми, ёки бирор йўловчи билан қўполроқ муомалада бўлган бўлсанм, устимдан Төхронга шикоят ёздими, деб қаттиқ қўрқиб кетди. Ноиб дарҳол қаҳважонага кириб, чироқнинг ёруғида хатни ўқиди. Ўқиб чиққач, ғамгин чеҳраси сал очилди. Устидан шикоят ёзилмаганига шукур қиласди.

Маликтоҷ хоним, Маҳин ҳамда Феруза меҳмонхоналарнинг бирисига бориб, у ердаги палослардан биттасига ўтирилар. Озгина дам олгандан кейин, жўнаб кетмоқчи бўлдилар. Ҳасанқули бўлса, аравага чиқиб ётди. Икки соатдан кейин кун чиқди.

Маликтоҷ хоним, Маҳин, Феруза қаҳвачининг келтирган чойини ича бошладилар.

Маликтоҷ хоним Ҳасанқулини чақириб:

— Ноибга бориб айт, отларни қўшсин, кетамиз,— деди.

Ҳасанқули ноибни қидириб, отхона тарафига кетар экан, унинг қаҳважонага эшигига суюниб турганини кўриб, унга деди:

— Огойи ноиб, буюринг, отларни қўшсилар, йўлга тушамиз.

Аммо ноиб маъюслик билан бошини чайқаб жавоб берди:

— Отлар оқсаб қолибди. Юролмайди. Бир оз кутинглар, Қум тарафидан бошқа арава келади, шуларнинг отини қўшиб, сизларни йўлга соламан.

Ҳасанқули ҳайрон бўлиб деди:

— Ие, бу қандай бўлди, бундан икки соат бурун айтдингизки, отлар тайёр, қачон хоҳласангиз айтинг деб, энди айтиб ўтирибсизки отларнинг оёги оқсаб қолди, деб.

Ноиб аччиқланди:

— Борди ю, отлар ўлса сиз эмас, мен жавоб бераман. Давлат сизнинг истироҳатингиз учун ўз отини ўлдиришга ижозат бермайди. Бир оз кутинг. Қумдан арава келди дегунича, жўнайсизлар.

Ҳасанқули қўлидан ҳеч нима келмаслигини тушунди, қайтиб бориб, ноибнинг гапини Маликтоҷ хонимга етказди. Шу пайтда Маҳиннинг юзига диққат билан қа-

ралса, бу хабар уни ажаблантиrmагани, балки у худди шундай бўлишини кутганлиги англашилар эди.

Маликтож хоним дарров ишониб қоладиган хотинлардан эмасди. У Ҳасанқулига қараб деди:

— Бориб айтгинки, сизда ҳамиша тайёр от бўлади. Бизни қийнашнинг нима фойдаси бор, дегин. Айт, агар отни дарров қўшса, яхшигина инъом ҳам берамиз.

Ҳасанқули бориб, беш минутдан кейин қайтиб келди:

— Ноибни ҳеч қандай қилиб уната олмадим. У ҳеч бўлмаса, тушгача кутасизлар, деяпти,— деди.

Маҳин бўлса, ҳар нафас онасига:

— Шунча шошишнинг нима зарури бор, етиш бўлса бориб етармиз. Қўйинг, бир оз дам олайлик,— дер эди.

Итоат қилишдан бошқа чора йўқ. Онаси чошгоҳгача у ерда қолишга унади. Ҳеч нарса демай ўринга чўзилдилар. Ёлғиз бечора Маҳингина ётмади.

Чошгоҳ бўлди, Маликтож хоним ҳаммадан аввал уйғониб, шошганича Феруза билан Маҳинни уйғотди. Ферузани Ҳасанқули олдига юборди. Ҳасанқули келиши билан, Маликтож хоним:

— Бор, ноибга айт, тағин нима дер экан, энди бизни жўнатармикан, от берармикан?— деди.

Ҳасанқули ноибнинг олдига бориб, ўн беш дақиқадан кейин қайтди.

— Ҳалигача бирорта арава келмабди, тағин бир оз кутинглар, деяпти,— деди.

Маликтож хонимнинг жуда ҳам жиғибийрони чиққан ҳолда, баланд овоз билан:

— Бориб унга айтгинки, биз билан бундай муомала қилмасин. Менинг эрим депутатликка номзод. Яқин ўртада депутат бўлади. Балки кўп ўтмасдан вазир ҳам бўлар. Вазир бўлганда ҳам биринчи дафъада почта-телеграф вазири бўлади. Бундай қилмасин. Агар шундай қиласа, бу ноибни ишдан бўшаттириб, жазо ҳам бердидраман,— деди.

Содда Ҳасанқули бу пўписаларнинг ҳаммасини ноибга етказган бўлса ҳам, лекин ноиб Маликтож хонимдан кўра Техронни яхшироқ биларди. Ноиб Техронда амалга ошмайдиган нарсаларнинг энг биринчиси шикоят эканини яхши билар эди. Шунинг учун Ҳасанқулига деди:

— Бориб, буюк хонимга айтгинки, бўнчалик жиғибийрон бўлиб, шикоят қилишнинг фойдаси йўқ.

Ҳасанқули ноибнинг сўзларини хонимга етказди. Маликтоҷ хоним: «Балки, ўзим уни кўндирарман», деб ўйлади-да:

— Бор, ноибга, хоним сизни чақираётиди дегин,— деб Ҳасанқулини юборди. Бир оздан кейин ноиб келди. Эшик олдида туриб, салом берди. Маликтоҷ хоним алик олгандан кейин деди:

— Огойи ноиб, биз билан нима учун бундай муомала қиласиз? Бизни кеча кечасидан то шу маҳалгача йўлдан қўйиб, от бермайсиз. Бу яхши эмас.

Ноиб эҳтиром билан жавоб берди:

— Хоним, мен айборд эмасман. Мен сизларни мумкин қадар тезроқ жўнатиб юборишни истайман, бироқ нима қилайки, от йўқ. Қумдан арава кутиб турибман. Бир ималлаб унинг отларини сизнинг аравангизга қўшиб, жўнатиб юбораман.

Маликтоҷ хоним Қумдан арава келиши ва келган отларга бир оз дам берилиши, ҳаммаси бўлиб тўрт соат вақт ўтишини тушунар эди, бироқ нима қилсан? Ҳали эрининг овозаси бу ерларга етмаган. Ўша пайтда бирданига Ҳасанқулининг бақириб-чақирган овози. эшитилди. Шунинг билан баравар, у ўзи ҳам ҳовлиқиб-шошиб хотинлар ўтирган уйга кирди-да, ҳаяжон билан сўзлашга киришди:

— Хоним, отхонага бориб, у ерда бир эмас, тўртта отнинг тайёр эканлигини кўрдим, Йккита аравакаш ҳам ўша ерда бекор ўтирибди.. Мен улардан биттасига яқинлашиб: «Шунча от бўла туриб, ноиб нимага бизга от бермайди, нега бизларни қийнайди, шу ҳам мусулмончилик бўлдими?» деган эдим, ўша ерда ўтирган икки киши мендан баланд келиб, «кофир бўлибсан» деб оғизларига келганини қайтармасдан сўқдилар, бу ҳам етмагандек, қўлларининг қичиги қонгунча мени тутиб олиб урдилар. Энг охири чарчаб, мени қўйиб юбордилар. Агар шуни бировга айтсанг, яна тутиб олиб урамиз, деб қўрқитдилар,— деди.

Маликтоҷ хонимнинг аччиқланишининг чеки йўқ эди, у чинқириб деди:

— От бермаганингиз етмагандай, эримнинг хизматкорини ҳам тутиб олиб урибсиз. Жуда яхши, Техронга соғ-саломат етиб олсам, сиз билан қандақасига гапиришишимни ўзим биламан.

Ноиб бу құрқитишлиарни әшитмади. Чунки, Ҳасанқули келиши билан у астагина сиргилиб чиқиб кетган әди. Соат иккі бүлди.

Тұрт соат үтди, ҳали ҳам аравадан дарап йүқ әди. Нихоят, кунботар олліда Құм тарафидан бир почта араваси күринди. Бу арава давлатга оид почталарни олиб келаётгани учун ноиб Маликтож хонимнинг қичқиришларига ажамият бермасдан, тұхтатмай жүнатыб юборди.

XVII бөб

АЖОИИБ БИР ҲОДИСА

Борлиқии қоронгилик қоплаган әди. Осмонии қопқора булут босғанлигидан бирорта ҳам юлдуз күрінмасди. Иссик шамол юриб, ҳавони оғирлаштириб юборған әди.

Істак, талаб, құрқитишлиар ноибга ҳеч таъсир қилмади. Бечора Маликтож хоним аччигининг зўридан үйдаги палосининг ўртасінде ўтириб, бўхчасидан бир дуо китобини олди ва баланд овоз билан ўқимоққа бошлади. Зора ром қилсан, деб ҳар ўқигани дуодан сўнг, ноиб тарафга қараб дам солар әди.

Маҳин бунинг акесиша, ноибининг от бермаслигидан, кутиб қолишдан хафа күрінмаса ҳам, бироқ бошида минг хил хаёллар кечаетганилги маълум әди. Ҳаво қоронгилашган сари унинг ҳам бетоқатліги ортмоқда әди. Ҳар нафасда эшикка бориб, ҳар дақиқада мәҳмонхонанинг айвонига чиқаркан, йўлдан кўтарилилган чангга қарар, арава ёхуд извоши овозини әшитмоқчи бўлган каби, диққат билан қулоқ солар әди.

Феруза бўлса, Маликтож хонимнинг ёнига келиб дуони оҳиста-оҳиста, калима-бакалима ўқинини илтимос қилилар әди, ҳоки у ҳам такрор қилиб ўқислени.

Маликтож хоним саводсиз бўла туриб, дуо ўқий билиши ҳайрон қоладиган бир ҳодиса эмас. Чунки, Эронда кўп вақт боладарни дуо ўқиншга ўргатганилари учун диний китоблардан бошқасини ўқиёлмайдилар.

Бутун гавдасидан ҳали тарсаки ва муштнинг зарби кетмаган Ҳасанқули бўлса, ёндоши уйда узала тушиб ётиб, аста-секин фўнгиллаб ашула айтмоқда әди.

Ноиб бўлса, буларга ҳеч парво қилмасдан ўз каби-

нетига кириб, бемалол арпа, сомон, бедаларнинг ҳисоби билан машғул эди.

Бирданига Техрондан келаётган бир араванинг овози эшитилди.

Орадан ўн дақиқа ўтмасдан арава келиб, чопархонанинг рўбарўсида тўхтади. Араванинг эшиги очилиб, ундан бошига катта кулоҳ кийган ёш бир йигит тушди.

Шу пайт араванинг ичидан бир овознинг астагина:

— Бор, ноибга айт, дарров бу ерга келсин,— дегани эшитилди.

Йигит кетди. Бир нафасдан кейин чопархона ноиби келиб, бошини араванинг ичига суқди.

— Оғо, нима, ишингиз бор эди?— деб сўради ноиб.

— Қеча Техрондан сизга юборилган хатни олдингизми? Ўша мусофиirlар шу ердами?

— Балли, оғо, раис ҳазратларининг қўллари билан ёзилган хат кечаки менга келиб тегди. Буйруқларини баъжо келтирдим. Ўн саккиз соатдан бўён уларни «от йўқ» баҳонаси билан бу ерда ушлаб турибман,— деб жавоб берди ноиб.

— Жуда яхши, сизнинг бу қилган ишингиз ҳақида раисга бориб айтаман. Ҳозирча сиз мана бу хатни ҳам олиб қўйинг.

Ноиб хатни олиб кетди. Йигит ёлғиз қолиб, ўз-ўзиға: «Ҳозирча иш ёмон эмас, худо мадад берса, истагая нарсамни қўлга киргизаман», деб ўйлади. Салдан кейин ноиб келиб:

— Бош устига, қандай буйруғингиз бўлса, итоат этишга тайёрман, марҳамат қилинг,— деди.

— Уларга бориб, ярим соатдан кейин кетасизлар, нарсаларингизни йиғишириб тайёрланар эмишсиз, денг,— деди йигит.

Ноиб кетди.

Йигит яна ёлғиз қолди. Шу пайтда бояги катта кулоҳли йигит аравага яқинлашди. Ичкаридаги йигит унга секингина бир неча сўз айтди. У бўлса, жавобида:

— Хўп бўлади, бажо келтирамиз,— деди.

Ноибининг хотинларга бориб, ўн беш дақиқадан кейин от тайёр бўлади, ярим соатдан кейин кетасизлар, деган сўзи Маликтоҷ хонимни ҳаддан ташқари қувонтириб юборди.

У дарҳол Ферузага қараб:

— Күрдингми, дуо унга қандай таъсир қилди, дуога шак келтирганга лаънат! — деди. Бироқ, аксинча, Маҳин жуда хафа, у на онаси, на Феруза билан сўзлашишни истар эди. Ноиб араванинг ёнига келиб, интизорликда қолган мусофириларнинг қай даражада севинганларини йигитга айтди. Шунда йигит астагина:

— Кечадан буён бу ердан нечта арава ўтди? — деб сўради.

— Фақат битта почта арава ўтди. Уни ҳам тўхтатмай жўнатиб юбордим.

Йигит бу жавобни эшигандан кейин араванинг бурчагида ўтирган бир кишига астагина деди:

— Сен айтасанки, мен арава билан Текронга келаётган эдим, Кўшки Нусратда тушган эдим, ўша ерда бошқа бир арава турган экан, билмасдан ўшанга тушиб қолибмади. Агар иш чатоқлашиб кетса, ўзингни кар-соқвлика солиб, миқ этмай туравер. Қумга етгандаң кейин чопархонага бориб, мана бу хатни раисга берасан. У сени беозор Текронга қайтариб юборади.

Чорак соатдан кейин Маҳин туриб онасига:

— Мен бориб, аравада ўтираман, — деди.

Ун беш дақиқадан кейин Маликтоҷ хоним билан Феруза ҳам аравага тушдилар. Кеча жуда қоронги эди. Икки қадам нарида бўлган нарсани кўриш мумкин эмасли. Бир эмас, тўртта от қўшилган арава, ниҳоят, Қумга томон йўл олди. Боя Текрондан келган йигитнинг араваси бўлса, Текронга қайтиб кетди.

Аравакаш отларни савалаб, Маликтоҷ хоним тушсан аравани чоптириб кетмоқда эди. Орадан тўрт соатча ўтгандан кейин Манзария чопархонасига етдилар. Маликтоҷ хоним шунчалик шошар эдики, ҳатто шу ерга тушиб, бир озгина дам олишга ҳам рози эмас эди. Бу тўғрида Маҳин билан ганиришиб, уидан ҳам тўхтамаслик жавобини олди. Аравакашнинг чойчақасини берди. Чопархона ноиби бўлса, Кўшки Нусрат ноиби каби ўжар эмас эди. Дарров овларни айирбош қилишга буйруқ берди. Бу иш Маликтоҷ хонимни шунчалик хурсанд қилдики, у Ҳасанқулига поибга бир туман инъом беришни буюрди. Бундай сахиълик Маликтоҷ хонимдан ҳалигача кўрилмаган бир иш эди. Ярим соатдан кейин арава ҳеч қандай тўхтовсиз яна йўлга тушди.

Йўлда бўлса, ортиқ уларни тўхтатиб қоладиган чопархона йўқ эди. Аравакаш эрон туркларидац эди. Сер-

гап бўлиши билан баравар, оғзидан маҳоркасини ҳам қўймас, кетма-кёт тутунини тутунига улаб чекар эди.

Тонг ёришиб қолди. Юлдузлар ҳам бирин-сирин сўна бошлади. Арава Манзариядан икки ярим тош узоқлашди. Узоқда Қумнинг гунбази кўринмоқда эди. Бирданига Маҳиннинг рўбарўсида гапириб ўтирган Ферузанинг кўзи Маҳиннинг оёғига тушиб, ҳайрон бўлди. Маҳиннинг оқ кавуши ўрнида қора кавуш бўлиб қолганини кўрди. Кўзини юқорироқ кўтариб, пайпоқ рангини, чодрасининг ҳошияси бошқа бўлиб қолганини кўрди. Қизнинг юзига диққат билан қараб, ҳайронликда оғзи очилиб қолди. Аранг бошини араванинг бир бурчагига қўйиб ўтирган Маликтож хонимга қўли билан ишора қила олди. Маликтож хоним Ферузанинг ишорасидан ҳайронликка тушиб, унинг қўли кўрсатган тарафга қаради-да, таажжубдан юраги ёрилаёзди.

Буларнинг ҳайрон бўлишларига сабаб нима эди?

Улар гўзал ва ёқимли Маҳин ўрнида ола кўз, сапсариқ маймунга ўхшаш бир қизнинг таажжубларига парво қилмай ўтирганини кўрдилар.

Дуо билан ноиннинг кўзлари боғланганига ишонган Маликтож хоним билан Феруза Маҳиннинг осмонга учиб кетиб, унинг ўрнига бир жин ёки бир алвастининг ўтирганига ишонишлари ҳам мумкин эди. Ниҳоят, Феруза сал дадилланиб, юзини қизга ўгирди.

— Сен кимсан? Бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Маҳин хоним қаёққа кетди? — деб сўради.

Лекин у саволларига жавоб ололмади.

Маликтож хоним ҳам ўзини сал босиб олиб, қизнинг қўлинин силтаб деди:

— Нега жавоб бермайсан? Сен менинг қизим эмассан. Менинг қизимга нима бўлди, қизим қани? Бўл тез, жавоб бер!

Шу маҳал Ҳасанқули бу ғалати гапларни эшитиб, аравани тўхтаттириди-да, шовқин-суроннинг сабабини сўради.

Бироқ, у ҳам ёшлигидан буён кўриб келган Маҳиннинг ўрнида безрайиб ўтирган, ола кўз, сариқ қизни кўриб, турган ерида қотиб қолди. Маликтож хоним безовта бўлиб, пайдар-пай:

— Ҳай, айтсанг-чи, сен кимсан, қизимга нима бўлди? — деб сўрар эди.

Энг охири Феруза:

— Бу қиз ҳам кар, ҳам соқовдир,— деди.
Бегона қиз ишорат билан Ферузанинг гапини тәсдиқ қилди.

Феруза:
— Кўрдингизми, мен айтдим-ку ахир, кар ҳам соқов экан,— деди.

Бироқ кар бўлганида, Ферузанинг гапини эшишиб, тәсдиқ қиласмиди? Феруза бўлса, бунинг фаҳмига бормасди.

Аравакаш ҳам пастга тушиб, аҳволдан хабардор бўлди. Ҳайронлигидан бармоғини тишлаб қолди. Чунки, ўн беш йилдан бўён шу йўлда юрса ҳам, ҳеч бундай ҳодисага дуч келмаган эди.

Бирданига Маликтоҷ хонимнинг кўзларидан маржондай қаторлашиб ёш оқмоққа бошлади.

— Қандай қиласман бу чўлу биёбонда, додимни кимга бориб айтаман? Вой айланайлар-ей, қизимга нима бўлди? Бошига қандай фалокатлар тушди экан-а, уни ўғирлаб кетишимикан, бу ишни қайси йигит ўлтур қилган экан?— деб ўкраб-ўкраб йиглади.

Ҳасанқули ва Феруза ҳар қанча ҳаракат қилсалар ҳам, уни тинчтишдан ожиз эдилар, бечора она йиғидан ўзини тўхтата олмасди. Шу пайтда Ҳасанқули аравакашга айтди:

— Бизни Манзарияга қайтар. Хоҳлаганингча пул берамиз.

Аммо аравакаш:
— Отлар чарчаган, шаҳарга яқинлашиб қолдик, қайтсан, отлар касал бўлиб қолади, мен жавобгар бўламан,— деб таклифни қабул қилмади.

Маликтоҷ хоним хотин киши эди. У кўнгли юмшоқ бўлгани учун ҳеч маҳал қизига оғир сўз айтиб, хафа қилмаган эди. Чунки, у қизини ҳаммадан ортиқ севар эди. Шундай бўлгандан кейин қизидан юз ўгириб, уйига қараб кета олармиди? Бироқ, нима ҳам қилсин, аравакаш унамас эди. Ҳатто унга беш туман пул бермоқчи бўлган бўлсалар ҳам, аравакаш эронликларнинг одатига хилоф ўлароқ ўз вазифасини яхши адо қилувчилардан бўлиб чиқди, таклифни қабул қилмади.

Ола кўз, сариқ қиз бўлса, араванинг бир чеккасида чурқ этмай ўтиради.

Маликтоҷ хоним бир неча мартаба аччиқланиб уни бўғмоқчи бўлганида, Феруза ўртага тушиб:

— Хоним, Қумга бориб бу қизні полиция маҳкамасынан топшириш керак. Тергов қилиб, ишнинг тафсилотини билсин,— дерди.

Тергов ва назмия сўзларини эшитган қиз кичкинагина бир ҳаракат қилиб, ранги ўзгарса ҳам яна ўзини, тўхтатиб олди. Сўнгра бир неча йиғлашлардан кейин Маликтож хоним, орқага қайтиш мумкин эмаслигини англаб, мажбуран Қумга кетишга рози бўлди. У ерга етиш билан полиция маҳкамасига хабар бериб, қизини толиш учун улардан ёрдам сўрашга жазм қилди.

Арава кетар эди, бир соатдан кейин йўл божи олинадиган энг сўнгги дарвозадан ўтиб, Қум дарёси кўпригига кета турган кенг хиёбонга кирди. Бу хиёбонни ўтгандан кейин, чап тарафга, чопархона биносига бўлган катта бир майдоннинг рўбарўсида тўхтади. Бу пайтда Ферузанинг «дод-фарёд қилиш, оғойи Ф...» уссалтананинг обўрисига доғ туширади» деган насиҳати бўйича, Маликтож хоним тинчланиб, Феруза билан бирга аравадан тушиб, бир бурчакда турдилар. Ҳасанқулини бўлса, қўноқ жойи қидириб топиш учун шаҳар ичига юбордилар.

Махиннинг ўрнида қолган сариқ қиз ҳам аравадан тушиб, Маликтож хонимнинг кўп йиғлаганлигидан бедармон, Ферузанинг бўлса, у билан овора эканлигини кўриб, уларнинг кўзини шамгалат қилиб, астагина ёнларидан ўтиб, чопархона раиси идорасига кирди.

Кун чошгоҳ бўлиб қолган. Чопархона раиси идорада эди. Қиз унга бир хат узатди. Раис хатни ўқигандан кейин:

— Жуда яхши. Ҳозир Техронга бир арава кетади. Сизни ўша арава билан жўнатиб юбораман,— деди.

Қиз бир нима деб унинг қулоғига шивирлади. Раис унга жавобан:

— Анови уйнинг орқа тарафидаги уйга бориб туринг. Хотиржам бўлинг, ҳеч ким у ерга кирмайди,— деди.

Қиз сирғилиб ўша уйга кирди. Ўн беш дақиқадан кейин қиёфасини тамоман ўзgartириб, яъни бошига оқ ҳошияли чодра ўрнига кўк ҳошияли чодра, оёғига кавуш ўрнига калиш кийиб, қошига йўғон қилиб ўсма қўйиб, кўзларига сурма тортиб, уйдан чиқди ва оҳ-воҳ қилмоқда бўлган Маликтож хоним ва Ферузаларга парво қилмасдан, рўбарўларидан ўтиб, чопархона эшигидан чиқиб кетаверди. Бир соатдан кейин Ҳасанқули қайтиб келиб, яхши бир жойни изярага олганлигини айтди.

Маликтож хоним бўлса, ҳали ҳам йиғламоқда эди. Шу маҳал бирданига уларнинг эсига сариқ қиз тушиб қолди. Югуриб бориб аравага қарадилар. У ерда йўқ эди. Тона олмадилар. Ферузанинг эсига унинг раиснинг идорасига кириб кетганини тушиб, у ерга бориб хабар олдилар. У ерда ҳам йўқ.

Бу қизининг ҳам йўқолини Маликтож хоним билан Ферузанинг ташжубини янада орттириб юборди.

Оз бўлмаси улар жин-парининг инсон ишларига алашувиги чиндан ҳам инсониб, бу иншининг шулар тарафидан қилинганига лаққа тушаёздилар.

Чопархонанинг ҳар тарафини ахтарсалар ҳам, фойдаси бўлмади. Сариқ қиз йўқолган. Умидларини узиб, воқеани полицияга билдириши нияти билан йўлга тушдилар. Полиция идорасининг эшигига етар-етмас, Феруза бирданига болги қизга ўхшаган, лекин кўк ҳошияли чодра ёнигган, оғигига калиш кийган бир хотин чопархонага қараб келаётганини кўриб қолди. Қиёфасидан, юриш-туришидан бояги қизининг ўзи эканлигини тахмин қилган Феруза унга яқинлашиб:

— Айланай эгачи, бу кун нима? — деб сўради.

У қиз юзидағи пардасини бир оз кўтариб, уларга диққат билан қарагандан кейин:

— Бу кун шаъбон ойининг йигирманчиси — пайшанба куни,— деб жавоб берди.

Сўзлаган вақтида тишларидан бу худди бояги қизининг ўзгинаси эканлигини аниқ билган Феруза дарров унинг ёқасига ёпишиб бақирди:

— Ҳа... ҳийлакор хотин, мени алдамоқчи бўлдингми? Сен Маҳмуд хонимининг ўрнига аравада қелган хотин эмасмисан? Қайн юр, олдимга туши. Ҳасанқули, бери кел. Буни ушла, худди ўзи. Бориб уна-элик қўйиб, башарасини ўзгартиб келибди, маҳкам ушла! — деди.

Қиз бу дод-фарёдларга ётибор бермасдан:

— Оиажон, сиз янгишаётирсан, мен Техронга кетаётган бир мусоффирман. Кечак билет олиб қўйган эдим. Бугун йўлга тушибмочи бўлиб турибман,— деди.

Феруза бу сўзларга инсонмагани учун унинг ёқасига пна маҳкамроқ ёниди. Бу жанжалга теваракдан бир неча одамлар йигилиб, уларни қуршаб олдилар. Охирида чопархона раиси ҳам идорасидан чиқиб, бу дод-фарёдиниг сабабини сўради. Феруза аҳволни унга айтди.

Раис Ферузанинг гапларига баланд овоз билан кулиб деди:

— Онажон, янгишасиз, бу хотинни мен биламан. Кечакелиб, мендан билет олиб кетган эди. Бугун Текронга кетади. Балки, бу умрида сизни кўрмагандир хам.

Ферузанинг овозига йиғилган одамлар раиснинг сўзини эшигандан кейин бирин-сирин тарқаб кетдилар. Феруза қанчалик жанжал-сурон қилса ҳам ҳеч ким унга қулоқ солмади. Чопархона раиси ҳам идорасига кириб кетди. Кўк ҳошияли чодра ёпинган хотин бўлса, вақтдан фойдаланиб, чопархонага кириб яширинди. Йиғидан кўзлари қизариб, кўлчиб кетган Маликтож хоним Ҳасанқулининг ёрдами билан секин-секин йўлга тушди. Кўпприкдан ўтиб, Дорушшифога¹ борадиган кўчадаги ижарага олган уйларига кирдилар. Узини йўқотиб қўйган Маликтож хоним, ичкарига кирав-кирмас, юз ва кўкракларига уриб:

— Қизимни олиб қочдилар, дод қизгинамнинг бошига қандай фалокатлар тушди экан? — деб қичқира бошлили.

XIX бўб

ҲАҚИҚИЙ ДУСТ

Биз Фаррухни извошга тушиб, извошчига айтилган адрес бўйича кетар экан, йўлда қўйиб кетган эдик.

Ўн дақиқа ўтмасдан извони Буржи Нўш хиёбонининг охирида эшиги устида аниқ қилиб, «Қум, Султонобод ва Исфаҳон йўлларининг чопархонаси» деб ёзилган катта бирфарвонсаройнинг олдида тўхтади.

Фаррух извошдан тушиб, кутиб туришни буюрди. Сарой йўлагидан ўтиб, чопархона раисининг идорасига кирди.

Фаррух Маҳиннинг бизга маълум бўлган хатини ўқигандан кейин унинг ортидан Қумга боришга аҳд қилиган эди.

Фаррух ичкарига кириб, стулнинг орқасига ўзи тенги бир йигитнинг диққат билан хат ўқиб турганини кўр-

¹ Қум шаҳридаги Биби Фотима мозорини руҳонийлар «Дорушшифо», яъни «Шифо уйи» деб атайдилар. (Ред.)

ди. Оёқ товушини эшитиб, йигит бошини кўтарди. Шу он ҳар икковлари бирданига таажжубланиб қолдилар.

Ҳар икковлари ҳам баланд овоз билан:

— Ҳе...— деб бир-бирларига қўл узатдилар.

Фаррух нотанинг бир одамга учрашаман деб ўйлаган ўринда ўзининг энг самимий ва яқин дўсти бўлган Аҳмадалихонни кўрди. Аҳмадалихон унинг мактабдоши эди. Ўқувчига буларнинг қандай дўстликларини англатайлик. Булар ёшлигидан бир жойда катта бўлган, бир ерда ўқинилган ва ҳар йил баравар имтиҳон берган, икки айрилмас ўртоқ эдилар. Маълумки, кўпинча дўстлик мактабда бошланади. Мактаб шароитида ҳамма илм олиш билан машгул бўлади, у ерда кишининг шахсий фазилати, лаёқат ва заковати эътиборга олинади, у ерда рақобат йўқ, пул ва хотин масаласи ўртага тушиб орани бузмайди, шу жойда дили пок икки вужуд тезда бир-бирлари билан яқинлашиб, ҳамфикр ва ҳаммаслак бўлиб қоладилар. Оталари ҳам буларнинг дўстлигидан таъсирланиб, ҳар икковларини ўз ўғиллари каби севар эдилар. Булар ўзларининг ҳар қандай махфий сирлари, ҳатто турмушларида юз берган кичик воқеаларгача бир-бирларига айтишиб, дардлашар эдилар. Кўп йиллар шундай самимият ўтди. Охирида, ҳар икковлари ҳам мактабни битириб, диплом олишга муваффақ бўлдилар.

Юқорида айтганимиздек, Фарруҳ ўзига ишонган бир киши бўлгани учун, давлат идораларининг юқори ўрнини эгаллаб турган, лекин нолойиқ кишиларга ялиниб ёлвөриб, бундан ташқари, яна икки йил текинга хизмат қилиб, ойига ўн беш туман маошга бўйин эгиб кетишни хоҳламас эди. Аҳмадалихон диплом олган вақтида отаси ўлган, оиласининг тирикчилиги унинг зиммасига тушгани учун, ноилож, почта идорасига кириб хизмат қилаётган эди. Тояеи ёрдам бериб, кундан-кун юқорилашиб, уч йилдан кейин чопархона идорасига раисликка кўтарилиган эди.

Фарруҳ билан унинг ўртоқлиги шундай эдики, бир хафта бир-бировларини кўрмай тура олмас эдилар. Лекин, кейинги ҳафталарда ишнинг кўплигидан у билан кўриша олмагани учун, Фарруҳ дўстининг бир ҳафта бурун Қум ва Ироқ йўли раислигига тайин қилинганигини билмас эди.

Албатта, Фаррух ўзининг шундай яқин ва самимий дўстини Қум ва Ироқ йўли идорасида раис бўлганини кўриб қанчалик таажжубланса, шунчалик хурсанд ҳам бўлди.

Аҳмадалихон дарров олдидағи қоғозларини бир тарафга йифиштириб, ўрнидан турди-да, Фаррухнинг қўлини маҳкам сиққандан кейин:

— Менинг бу ерга тайнинланганимни қаёқдан билдинг? Сени қандай шамол учирди? — деди.

Фаррух деди:

— Ичкарига кирганимда сени кўриб, ҳайрон бўлиб қолганимни сезмадинг. Мен бўлсам, чопархона раиси ёнига билет олишга қелган эдим. Бахтимни қараки, бу ерда сени кўрдим.

— Сафарга кетяпсанми? Менинг ҳеч хабарим бўлмабди. Жуда яхши, қани айт, қаерга бормоқчисан? Еки хизматга кирасану хизматинг бошқа шаҳарда, шунга кетаётиссанми?

— Йўқ, ҳали ҳеч қайси идорага кирганим йўқ. Ниҳояти Қумга зиёратга бормоқчи бўлиб туриман,— деди. Фаррух.

Фаррухни жуда яхши била турган Аҳмадалихон унинг юзига диққат билан тикилиб турди-да:

— Биламан, биламан, нима учун Қумга кетаётганингни. Кимнинг ортидан кетаётганингни ҳам биласан,— деди.

— Улар келиб, билет олдиларми?

— Ҳа, бундан бир соатча бурун хизматкорлари келиб, Қумга кетиш учун соябон арава кира қилди.

Шу пайтда Фаррух чўнтағидан эрта билан Шукуфа келтирган хатни олиб, Аҳмадалихонга узатди.

— Мана, ўқиб кўрсанг, ишимизнинг қай даражага етганини биласан.

Аҳмадалихон хатни олди, кейин қўнғироқ чалди ва кирган идора хизматчисига икки стакан чой буюрди.

Хатни бошдан-оёқ диққат билан ўқиб чиққандан сўнг Фаррухга ўгирилиб деди:

— Жуда яхши, модомики, иш шундай экан, энди фикринг қандай, нима қилмоқчи бўласан?

Фаррух кифтини қисди:

— Ҳозирча унинг орқасидан Қумга боришдан бошқа ҳеч бир хаёлим йўқ. Яна тўғриси, ортиқча бир фикр ақлимга келмаётир. Лекин, қандай бўлса-бўлсин, шун-

дай разил одамлар билан ишни бирваракай тугатиб құя қолмоқчиман!

Аҳмадалихон жавоб бермасдан, бир оз фикрга кетгандан кейин, бирданига Фаррухга ўғирилиб деди:

— Менинг ақлымга бир нарса келди. Юрагинг дов берса, шу ишни қылсанг дейман.

Фаррух дарров уига стулини яқинлаштириб:

— Қани айт, күрай,— деди.

— Агар майли дессанг, мен бир ишни қойил қиласман. Маҳинни дарров ота-онасидан қочириб олиб кетасан. Үндан кейин улар ҳам мажбур бўлиб, уйланишинга рози бўладилар.

Фаррух худди шундай бир ҳабар эшишишни кутиб туради. Кўзларини Лҳамадалихоннинг кўзларига тикиб деди:

— Илтимос қиласман, ўйлагап режангни тезроқ айт.

— Жуда осон иш, йўлда, бир қоронғи кечада, Маҳинни бошқа бир хотин билан айирбош қиласан.

Севгилисидан бошқа тилаги бўлмаган Фаррух буни дарров маъқуллади ва бу режанин қандай бажарниш мумкинлигини ҳам айтиб беришини ўртогидан сўради.

Аҳмадалихон деди:

— Аввало шуки, бизнинг қурған режамиз ўринласин учун, Маҳин ҳам бу ишдан хабардор бўлиши зарур. Маҳин розилик берса, қолган иш унчалик қийин эмас. Бекатларининг биттасида сенинг ва уларнинг араваси учрашади. Қулай бир пайт пойлаб, қоронғи кечада сен билан бирга борган хотин уларнинг аравасига, Маҳин бўлса келиб, сенинг аравангга тушади. Улар Қумга, сен тўпна-тўгри Төхронга қайтасан. Лекин, бу ишни эплаштириш учун бошқа тадбирлар ҳам керак. Агар сен айтганиларимни қабул қылсанг, қолганларини мен ўз зиммамга оламан.

Фаррух бу сўзлардан шу даражада севинған эдики, гўё ўзини бутун тўсиқларни босиб-янчиб ўтиб ва шу иш воситаси билан Маҳиннинг чинакам эгаси бўлгайдай сезар, хаёлида уни қучоқлаб-ўпар ва ўйлар эди. «Лэизим Маҳин, ўзингни азоблама, қайғурма, отанг сени хафа қила олмас, оңанг бўлса, озгина ўпкалар, Маҳин, бу мен, сенинг Фаррухинг, сенинг қулинг, мен сени севаман...» Шундай ширин хаёллар бошида айланар экан, Аҳмадалихонга юзланиб деди:

— Маҳин қабул қилса ҳам, қилмаса ҳам, сен ишнинг бу томонини тўғрилаб қўявер. Менга битта билет тайёрлаб қўй. Агар Маҳин унаса, бу ишни бажарамиз. Унамаса, ўзим ҳам шундай бир Қумга бориб келаман,— деди ва садоқатли дўсти билан хайрлашиб, чиқиб кетди. Эшикда кутиб турган извошга тушиб, жадаллик билан уйига олиб бориб қўйишини буюорди.

Бечора Фаррух шу даражада шошиб қолган эдики, уйга келган замоноқ, Маҳиннинг хатига жавоб ёзиб юборишини истар эди. Лекин, баҳтга қарши, Шукуфа эртага эрта билан келишини ваъда қилганди.

Ўн дақиқалардан кейин уйига етиб келди. Севинганидан, извошчига икки туман пул берди.

Ҳаммадан аввал энагаси унга рўбарў келди. Ундан Иффатнинг ҳолини сўради. Энагаси жилмайиб жавоб берди:

— Аҳволи жуда яхши, сизни кўрмоқчи бўлиб турган эди.

Фаррух юқори қаватга кўтарилиб, эшикни тақиллади. Ижозат олгандан кейин ичкарига кирди. Иффатнинг ота-онаси олдига борганидан гапира бошлади:

— Сизларнига борган эдим. Отангизни воқеадан хабардор қилдим. Сиз айтганингиз хатдан у бечораларнинг ҳеч қайсиларининг хабари йўқ экан. Бу ишларнинг ҳаммаси ўша виждонсизнинг найранги экан. Улар сиз ўйлаганингиздай, сизни фарзандликдан чиқармаганлар. Улар сизни ҳалигача, Исфаҳонда эри билан тинч яшаб юрибди, деб ўйлашар экан. Бу кун кечга томон улар келадилар. Сиздан илтимос қиласар эдимки, ҳозирча бошингизга келган қайғуларни уларга айтмай туринг. Айтсангиз, ҳаётларини хавф остига қўясиз.

Иффатнинг кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди:

— Билмайман, сизнинг туғишгани ака-уқадан ортиқ менга қилган бу яхшилигингида ва марҳаматингизга қандай ташаккур айтсам экан.

Фаррух, меҳрибон акалар каби, унинг пешонасидан ўпид деди:

— Сиз менинг синглимсиз, ҳалигача мен сизнинг бошингизга жушгандай оғир, киши қалбини азоблайдиган бир воқеани эшитмагандим. Бу йўлда жон берсам бераману, лекин ўша разил одамдан сизнинг ўчингизни оламан.

Шу сўзларни айтар экан, Фаррухнинг ранги ўчиб, кўзларидан ўт чақнарди.

Фаррух Иффатга бир нафас ухлаб олишни тайинлаб, уйдан чиқди. Ўз хонасига туциб, қуйидаги хатни ёзди.

«Азиз севгилим!

Хатинени олдим. Кечаке кечасиёқ, мен отангни (агар ижозат берсанг, юраги тош ва ақлсиз деяр эдим) сендан мени, яъни тандан жонни жудо қилиш учун онангга йўл-йўриқлар берганлигини сезган эдим. Мен кечаке кечаси қўлинг қўлимда бўлган вақтда, отангга қараб, унинг депутат бўлишдан бошқа дарди йўқ эканини англадим. Отанг, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, сени ўз мўлжаллаган кишисига беради. Агар сен ўша кишини эрликка қабул қилмасанг, йўлда онандан ажралиб, мен билан кетасан.

Иш бундай: сизлар Кўшики Нусрат бекатига етганларингизда, чопархона нонбига берилган топшириқлар бўйича сизларни «от йўқ» баҳонаси билан, мен орқангиздан етиб боргунича тўхтатиб турадилар. Сизлар у ерда бир кечака қоласизлар, мен етиб боргандан кейин, сизларнинг аравамгиз учун от тайёр бўлади. Лекин, сен ўша ерда ўз шижоатингни кўрсатишинг керак бўлади. Сен менинг аравамга тушасан-да, мен билан бирга Техронга қайтасан.

Онанг воқеадан дарров хабардор бўлиб қолмасин учун, сенинг ўрнингга бошқа бир хотин араваларингизга тушади.

Маҳин! Отанг мұхаббатнинг нималигини билмайди. У сенинг васлингга етишимга рози эмас. Отанг сук, мансабпаст одам. Баланд мартабага етмоқ учун тарбиясиз, онгсиз, ахлоқтисиз, лекин бой бир күёвни мендан афзал кўради. Онанг мустақил фикр эгаси бўлмагани учун, унга умид боғлаши керак эмас. Унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Маҳин, ўйлаб кўр! Ўйлаб, фикр юрит. Қатъий қарорга кел.

Сени севган, кўкларга кўтарган Фаррух Дақиқ».

Фаррух хатни буклаб, конвертга солган вақтда чошгоҳ тўпи отилган эди.

Фаррух кун қиём бўлганини англаб, иштаҳаси бўлмаса ҳам овқат сўради. Қелтирилган овқатдан озгина чўқилагандан кейин, креслога ўтириб, бошини икки кафти орасига олиб, хаёлга чўмиб кетди.

У пулдан бошқа ҳеч нарсага ишончи бўлмаган кишиларга қарши уруш очмоқчи бўлса ҳам шу пайтгача доим пулнинг зўр келганлигини тушунганлиги учун ўйлар эди.

Фаррух ёш эди. Фаррух Маҳинни чинакам бир ишқ билан севар, унга етишмоқ учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди. У ўз-ӯзига:

— Толеим менга ёр бўлгани учун Аҳмадалихонни менга тўғри келтири ва у орқали менга йўл кўрсатди,— дер эди.

Бечора билмас эдики, толе қўпларга шундай пучумидлар бериб, охири бирданига шундай ноумид қилалики, киши ҳаётнинг бундай аччиқларига чидаёлмайди, шундай турмушдан қутулиш учун ўз-ӯзига, ўз хоҳиши билан ўлимни ахтариб қолади.

XX боб

УЧ ОЛИШ ИУЛИДА

Кундуз соат икки. Икки бақувват от қўшилган қора рангли арава, унинг орқасидан хусусий бир извош Фаррухларнинг эшиги олдида тўхтади.

Араванинг эшигини ўтган бобда оғойи Р... уддавланинг уйида кўрганимиз хизматкор очди. Аравадан қўлтиқтаёқ билан юрагидан бир чол тушиб, хизматкорларнинг ёрдами билан Фаррухларнинг уйига томон юра бошлиди. Орқадаги извошдан бўлса, қора чодрага бурканган, узун бўйли бир хотин тушиб, хизматкорлар билан бирга келиб, эшикни қоқди. Эшик очилди, ичкарига кирдилар.

Фаррух уларни кўтар-кўрмас, таъзим қилиб, чолнинг қўлтиғига кирди, ҳаммалари секин-секин юқорига чиқмоқча бошлидилар.

Бечора Иффат бўлса, кута бериб тинка-мадори қуриган эди. Ота-онасини кўрган замон: «Мени ўз бепарволигингиз билан нима учун шундай бир разил одамга бердингиз?» деб аччигини тўқмоқчи, сўнгра улар билан бирга ўз уйига қайтиб, бир оз бўлса ҳам, осойишталик билан умр ўтказмоқ учун шошар эди.

Бахтсиз бу қиз шундай жирканч ерлардан бир умрга қутулиб кетганига ҳеч ишонмас эди. Эшик очилиши билан Иффат онасининг елкасига таянган отасини кўр-

ди, ўрнидан туриб, уларнинг қучоғига отилмоқчи бўлса ҳам, лекин уддасидан чиқа олмади, беҳуш бўлиб йиқилиди. Бир неча дақиқадан кейин ўзига келганда ота-онаси ning каравот атрофида ўтирган ва йиғлаган ҳолда кўриб, у ҳам чидаёлмай, секин-секин йиғлай бошлади. Бу аҳвол бир неча дақиқа давом этди.

Эшик очилди, Фаррух оҳиста ичкарига кириб, деди:

— Йиғлаяпсизларми? Йўқ, ортиқ йиғининг жойи эмас. Энди ўч олиш фикрига тушиб, шундай муттаҳамларга виждонсизликнинг оқибати нимага олиб боришини билдириб қўйиш керак.

Иффат унинг сўзига қўшилиб:

— Ҳа, бўлар иш бўлди энди. Энди бир йўлини топиб, ўша баттолни қаттиқ жазолаш лозим,— деди.

Лекин, Музafferиддин шоҳ дарборида лаганбардорликка ўрганиб қолган шундай бир ҳунарсиз, кишига эгилиб-букила беришни зарур вазифалардан санаб, унинг раъйига қарши чиқишини худога қарши чиқиш билан баравар леб ўтирган бир ота ва ўз тарбиясини отинбувида тамом қилиб, жин, алвастидан бошқа нарсага эътиқод қилмаган бир она ўчининг нима эканлигини тушиуниб, йўл қидира олармиди?

Йўқ, чунки улар шунчалик сиғсиз бўлганликлари дандигина бу бечора қизни баҳти қаро қилиб, шундай аҳволларга согланниклари кўз олдидадир. Отаси бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлгани учун, тарки дунё қилиб, «ҳаммасига шукур» дейдиган дарвешнамо бир одам. Онаси бўлса, дажжолнинг эшағига, «Мулла Иброҳим яҳудий домланинг амалига», шайтонларга, опала-алвастиларга ишонадиган бир хотин.

Буларнинг ўchlари биттагина бўлиши мумкин — қирқ кеча чиллаёсин ўқитиш, ёки яҳудий домла берган тутатқини тутатиб, куёв бўлган йигитга ўлим тилаш. Ё бўлмаса, Гуломҳасан сеҳграрнинг кўз боғлаш дуосига умид тутиб, турлича дуолар билан юпанмоқ. Фаррух бўлса, бундай чирик ва бўлмағур нарсаларга ишонадиган одамлардан эмас. У бундай муттаҳамларни йўқотмоқ учун, ўз йигитлигига суюнган кишилардан битаси. Иффатнинг ота-онасидан бир иш чиқмаслигини билган Фаррух, Иффатга юзланиб деди:

— Хоним, сиз ҳеч қайғурманг. Агар ундан ўч олиниадиган бўлса, у ўч менинг қўлим билан олинади. Саргузаштингизни менга сўзлар экансиз, юрагимга қўрдай

түкилган ғазаб олови аллақачон алангаланиб кетган. Бу олов у разил муттаҳамни йўқотмагунимча сўнмайди.

Фаррухнинг бу қатъий қарорига шак келтирмаган — Ифрат:

— Фаррух! Сиз менинг акамсиз! — деди.

Фаррух бу сўзни эшитар экан, юраги қаттиқ уришга бошлади. У диққат билан Ифратга қараб, бечора қизнинг юzlари қизарганини кўрди. Фаррух Ифратда бўлган бу ўзгаришни кўриб кўрмасликка сөлмоқчи бўлдида, оғойи Р... удавлага ўгирилди.

Ифрат юрагида Фаррухга нисбатан бошқача бир туйғу сезмоқда эди. Бироқ, нима қилиш мумкин? Фаррух унга акагина бўла оларди, холос.

Ўн беш диқақадан кейин, оғойи Р... удавла хотинига қараб:

— Хоним, кетсак бўлар эди,— деди ва ўрнидан турди. Фаррух, Чаламайдон қаҳвахонасиға бориши зарур бўлгани учун, уларнинг қўзгалишларига тўсиқ бўлмади.

— Ҳозир бир-йкки кунлик сафарга кетаётиман. Албатта, қайтганимдан кейин Али Ашрафхон тўғрисида суриштириб, унинг жазосини бераман,— деди Фаррух.

Фаррух оғойи Р... удавлани отасининг ёнига олиб борди. Йкки эски дўст анча маҳалгача истибод замонларидан ўтказган кунларидан ва подшодан эшитганлари сўкишлардан сўзлашиб, бир неча карра машрутга ва машрутачиларни сўкиб олгандан кейин ўринларидан туриб, ажралишдилар. Ниҳоят, оғойи Р... удавла, хоним ва Ифрат билан бирликда зинапоялардан тушиб, Фаррухдан тез-тез уйларига бориб турishга ваъда олгандан кейин эшикка чиқдилар.

Фаррух ярим соатча ўйлаганидан кейин ўзи учун битта йўлдош, бир ёрдамчи топиш зарурлигини сёзди ва Чаламайдон қаҳвахонасиға боришига қарор берди. Эгнига эски кийим-бош кийиб, эшикдан чиқди.

Юқорида билганимиздай, келиб Жаводни қаҳвахонада кўрди ва уни бир бола воситаси билан ёнига чақириб, ишни бошдан-оёқ тушунтириди ва унга тўртта уч туманлик пул бериш билан, яъни уч-тўрт кунлик уй ҳаражатидан тинчтиб қўйиш билан унинг юрагини қўлга киргизди ва бир талай ваъдалар бериб, унинг тинчлигини таъмин этишга ишонтириди.

Шу куни Фаррух уйига қайтиб келган вақтда соат саккиз эди. Ичкари кириб, пастдаги уйда Аҳмадалихонни кўриб: «Бирор янги гап чиқиб қолди, шекилли», деб ҳайрон бўлди. Аҳмадалихон Фаррухнинг ҳайрон бўлганилигини кўриб:

— Бу масала билан жуда ҳам қизиқсаниб қолганим учун бу ишнинг қандай бажарилиши тўғрисида сенга баъзи тушунтиришлар бергани келдим,— деди..

Фаррух Маҳинга ёзган хати, эртага эрта билан бу хат унга бориб етишини Аҳмадалихонга билдириди, ҳам ундан ишларнинг қай хилда бажарилганини сўради. Аҳмадалихон айтди:

— Сен улардан йигирма тўрт соат кейин жўнай оласан. Чунки мен Кўшки Нусрат чопархонаси ноибига хат ёзиб, сизнинг аравангиз боргунча, уларни тўхтатиб туришни буюраман ва хатни бўлса, Төхрондан кетадиган аравакашга бераманки, у Қаҳрезак аравакашига, у бўлса Ҳасанободга, шундай қилиб, қўлдан қўлга ўтиб, унга етади. Сенга ҳам бир хат бераман, шу хатни олгач, у сенинг ҳар бир истагингни бажо келтиради. Кўшки Нусратга етгандан кейин, ўзинг билан бирга олиб кетган хотинни Маҳиннинг ўрнига тушириб юборасан. Энг охири, Қум чопархонаси раисига ҳам бир хат ёзман. У хатни сен билан бирга кетадиган хотинга бераман. Токи, хотинни дарров Төхронга қайтариб юборсин. Мабодо полиция ва ё назмия идоралари тарафидан бирорта тўсиқлик чиқиб қолса, унга ёрдам берсин.

Аҳмадалихон шу йўл-йўриқларни ўргатиб, кетди.

Фаррух эрта билан соат бешда уйқудан туриб, Шукуфани тепасида кўрди. Хатни унга топшириб, дарҳол Маҳинга етказишни сўради.

Шукуфа хатни келтириб Маҳинга берганини ва Маҳин бўлса, бу хатни такрор-такрор ўқиб чиққандан кейин: «Фаррухга бориб айт, мен унинг истаганича ҳаракат қиласман»,— деб айтганидан хабардормиз.

Шукуфа ҳам дарҳол орқасига қайтиб, Маҳиннинг айтган гапини Фаррухга етказди. Фаррух жуда ҳам севиниб, Шукуфанинг шунча қилган хизматларига мукофот ўрнига бир олтин берди ва шу соатдаёқ Аҳмадалихонни бу гапдан хабардор қилиш, яъни Маҳиннинг унаганини ва тайёр эканини айтгач, ёзиб бера турган хатларини ёзишни илтимос қилиб, ўзи Чаламайдонга кетди.

Жавод ўз ваъдасининг устидан чиққан эди. Тайин

қилинган ерда, белгиланган вақтда, Фаррухни күтиб турар эди. Фаррух битта ҳам эронликда күрилмаган шундай яхши сифатни Жаводда күриб, уни мақтай турған оқаң билан:

— Галларимнинг ҳаммасини онанғга айтмадингми?— деб сўради.

— Балли, балли, берган пулларингизни ҳам топширдим. Бир-икки кунлик сафарга кетаёттанимни ҳам айтдим. Улар мени кузатиб қўймоқчи бўлган эдилар, мен унамадим.

— Жуда яхши бўлибди, юр, кетдик. Биз Қумга сафар қилишимиз мумкин. Лекин, бу сафаримиз, ҳар ҳолда, икки кундан ортиққа бормас,— деди.

Сўнгра ҳар икковлари Фаррухнинг уйига келиб етдилар. Фаррух ичкари кириши билан энагасини ҷақириб, аммасининг қизи Ҳамидани айтиб келишини сўради.

Ҳамида ажойиб хотин эди. Ҳамида тўққиз ёшда экан вақтда, ўн саккиз ёшларда бўлган бир дурадгор йигитга эрга берилган эди. Шундан кейин йигирма тўрт ёшга киргунча еттига эрга тегиб чиқди. Албатта, саккизта эрга теккан, саккиз турли ахлоқ эгаси бўлган кишиларнинг уддасидан чиққан бир хотиннинг қўлидан нима ишлар келиши ўз-ўзидан маълум. Бир маҳал домла билан яшаган. Бир муддат бўлса, ароқхўр эр билан қадаҳ уриштирган, бир неча ой Теҳрон қулфузарларидан бирига эрга чиқиб, кечани кундузга улаган. Бир неча кун бир оқ ёқа, яъни галстук таққангана хотин бўлган. Бир неча вақт бир ҳожи буванинг валдирашини эшитган, кейин бир бойваччани алдаган. Энг ажойиб жойи шу ердаки, у кексайиб қолган шаҳзодалардан бирига бир неча ой хотин бўлиб, унинг соқолини силаб ётган.

Фаррухнинг айтганини бажариш учун, Ҳамидага ўхаш ҳеч балодан тоимайдиган хотин керак эди.

Ярим соатдан кейин Ҳамида Фаррухнинг энагаси билан бирга кириб келди. Фаррух ёшлигида Ҳамида билан бирга ўйнарди, шунинг учун тортинмасдан унга гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолди:

— Ҳамида, сен менга бир ишда ёрдам беришинг керак. Бунинг учун биз билан бирга Қум шаҳрига боришинга тўғри келади.

«Қум» сўзини эшитган Ҳамиданинг юзида зўр қувонч кўринди.

— Дунёда авлиёлар қабрии зисрат қилишдан ҳам савоблироқ иш борми? — деди. Үз ичидә бўлса: «Балки у ерда бирорта эр топиб оларман», деб ўйлади.

— Балки, Қум шаҳрига етмасдан, ярим йўлдан қайтармиз. Қандай бўлса-бўлсин, ишқилиб, Қумга сафар қиламиш. Лекин сен Қўшки Нусратда бизнинг аравадаи тушиб, бошқа бир аравага ўтирасан. Шунчалиги ҳам борки, у аравадагилар сени полицияга топширадилар. Аммо сен аввалда ўзингни соқов қилиб кўрсатасан. Полиция жуда қийин-қистовга олса, «Теҳронга кетаётган эдим, қоронғи кечада билмасдан, бошқа аравага тушиб қолибман», дейсан. Лекин, мен ишнинг шу даражага бормаслигига ҳаракат қиласман. Тағин сенга бир хат ҳам бераман. Қумга етишинг билан чопархона раисига берасан. Ундан бир холироқ жой сўраб оласан-да, айти-башарангни ўзгартириб, кийим-бошларингни айрбуш қилиб, қош-кўзларингга ўсма-сурма қўйиб, устинтга бошқа чодра, оёғингга бошқа кавуш кийиб, ташқарига чиқасан.

Ҳамида асли ҳийлакор ва алдамчи бир хотин бўлганлиги учун бунаقا ишлар унга чўт эмас эди. Ҳозиргача ўз умрининг бир неча кунини назмияда қамоқда ўтказган эди. Ҳеч қўрқмасдан, ваҳимага тушмасдан, бу ишни гарданига олишга тайёр эканлигини билдириди. Фарруҳ бўлса, сафардан қайтиб келганидан кейин унга чиройли бир йигитни топиб, тўй харажатларини ҳам ўз зиммасига олишга сўз берди.

Йкки соатдан кейин Аҳмадалихоннинг хатлари тайёр бўлиб келди.

Биринчи хатда шулар ёзилган эди:

«Ҳукумат фармони. Қўшки Нусрат чопархонаси ноибига!

Кечаги ёзилганларга қўшишмча. Ушбу мактубни бергувчининг бутун буюрганларини адо этинг ва ции битиб кетегунча ёрдам қилинг.

Қум-Ироқ йўллари чопархонаси бошлигининг нобиби Аҳмадалихон».

Иккинчи мактуб Қум чопархонасининг бошлиғига ёзилган эди:

«Азиз дўстим! Дуойи саломдан кейин, шуни илтимос қиласманки, ушбу хатни бергувчи хотинга тезроқ Теҳронга қайтиб кетиши учун ёрдамингизни аямасангиз. Тафсилотини ўзи айтар. Илтимосимнинг бажарилиши

зиммамга ғоят катта миннат юклаган бўларди. Дўстингиз Аҳмадалихон».

Фаррух кейинги хатни икки лира пул билан Ҳамида-га топширди-да, тегишли йўл-йўриқлар қўрсатди.

Кеч кирди. Фаррух жуда ҳам ташвишли эди. Эртага кураш бошланиши керак. У бартараф қилинниши мушкил бўлган бирорта тўсиққа рўбарў келиб қолишидан чўчир эди.

Тонг отди.

Фаррух, Жавод ва Ҳамида Қумга жўнаб кетдилар. Ўша куни кечқурўн Кўшки Нусратга етдилар.

Бу ёғи ўқувчиларга ойдин.

XXI боб

ИККИ ДУСТ

Теҳроннинг шимол тарафида, Фаррухнинг уйига яқин жойда, Конт деб аталган Чорсуда кўркамгина икки қаватли бино бор. Теҳрондаги бошқа биноларнинг аксича ўлароқ, бу бинонинг деразалари кўчага қараган. Бинонинг юқори қаватида узун пешайвон бўлиб, унга қатор чиройли устунлар қўйилган. Пастки қаватда ҳам ўшандай пешайвон бор. Емғир ёққан вақтларда ёки кун ғоятда исиб кетган чоқларда ўткинчилар ўша ерга кириб яширинишлари мумкин. Бу бинонинг жануби-ғарбий томонига катта дарвоза қурилган. Бинога ки-рувчилар зинапоя орқали кўтарилиб, ўнг томонга қараб юқори чиқадилар, у ердан бир хонага кирилади, бу кийим ечадиган хона. Сўнгра юмшоқ мебеллар ва крес-лолар қўйилган кенг залга кирилади.

Бу бино шаҳаншоҳ клубидир. Биз бу ерни эронлайк-ларни ижтимоий турмушга ўргатадиган бир ўрин санаб, уни танқид қилиш фикрида эмасмиз. Бироқ, ҳикоямизнинг бир воқеаси шу ерда ўтадиган бўлгани учун, ўша жойнинг отини аташга мажбурмиз.

Маликтож хонимнинг қизи йўқолган куни кечқурун европача либос кийган, аммо қулоҳларидангина эронлик эканлари сезилиб турган икки киши, бинонинг куничиқар тарафида кичкина бир столнинг атрофида ўтириб, суҳбат қиласар эдияр.

Булардан биттаси новча, қорачадан келган, сермўй-лов, катта кўзли бир киши эди. Бошида низомий деб

аталган кулоҳ, эгнида жужунчадан калта кийим, оёқларида оқ туфли, бўйнига оқ гулли қора галстук таққан эди. Иккинчиси бўлса, пакана, оппоқ юзди, сийрак мўйловли, қисиқ кўзли бир киши эди. Ўнинг ҳам эгнидаги кийими европача бўлиб, бўйнига бинафша рангли бир галстук боғлаган эди. Ҳар икковлари ҳам қирқ саккиз-эллик ёшларда эдилар. Булар сўз орасида, кўчадан ўтган баъзи чиройли хотинларни ҳам кўздан қочирмай, бир-бирларига кўрсатиб кулишар эдилар. Иккинчиси, яъни, ўша пакана киши, биринчисига қараб деди:

— Уй ичларини Қум зиёратига юбориб яхши қилиб-сиз, улар Қумни зиёрат қилганларида, сиз ҳам бу ерда баъзиларни зиёрат қиласиз-да!

Биринчиси оғойи Ф... уссалтана эди, у бу сўзни эшишиб қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, деди:

— Қандай қилайлик, дунё деганинг ишларини бир амаллаб ўринлатмаса бўлмайди-да. Қелинингиз бўлса, аллақачон она бўлиб қолган. Ортиқ у киши билан ул-фатчиликнинг мазаси қочган. Менинг табиатимни ўзингиз яхши биласиз. Сўнгги нафасимгача (хиёбондан ўтиб кетаётган бир чет эллик хонимни кўрсатиб) мана шундай нозанинлардан кўнгил узгим келмайди.

Бу сўзга ҳар икковлари ҳам хохолаб кулдилар. Сўнгра иккинчиси, яъни Сиёвуш Мирзонинг отаси шаҳзода К. сўзга бошлаб деди:

— Тўғри, тўғри! Бу беш кунлик умрни хурсандчиклик билан ўтказиш керак. Мен бу сўзларни кўпинча ўғлимга ҳам айтаман. Бироқ, шу замоннинг ёшлари бундай насиҳатларга қулоқ солади дейсизми? Бечора ўғлим, тирикликни ўзига ҳаром деб билганми, билмайман, доим атрофига китобларни йигиб, ўқигани-ўқиган. Энди мени, бир химия лабораторияси очиб берасан, деб қистаб юрибди. Гоҳо, яна «эй» дейман. Шунчалик ахлоқ, шунчалик маълумот эгаси бўлган йигит менинг ўғлим эмасдир, дегим келиб қолади. Ахир менинг ақалли одат қилган бирталай ишларимдан ҳам у доим четда ўзини тутади. Жирканади-я, жирканади. Масалан, бундан бир неча кун аввал: «Ўғлим, ҳадеб ишлай беришининг фойдаси йўқ, ахир, касал бўлиб қоласан-ку-» деган эдим, барибир, йўлга сололмадим. У дарров менга қараб: «Йўқ, отажон, мен ичкилик ичишни ўзига одат қилиб олган, ярамас ерларга борадиган йигитлардан эмас-

ман. Мен ўз ватанимга сақлаган, тоза ва соғ фикрлар юзасидан доим ишлашга мажбурман. Мен шу меҳнатларнинг натижасида қимматли ватандошларимни бир тангалик дорини ўн беш тангага сотадиган дорифурушларнинг қўлидан қутқазиб оламан. Бутун жамият учун зарур бўлган дори-дармон ишлайжагимга ишонаман», деб жавоб берди.

Шу пайтда шаҳзода ёнидан папирос олиб, бир тортида, илова қилди:

— Шундай ахлоқли ва илмга шу қадар чанқоқ ўғил билан мендай илмсиз, қариб қуюмлаган, ичкилик ичиб, чиройли хотинларнинг суҳбатидан бир дақиқа ҳам тортина майдиган бир отанинг, ахир, ўзингиз айтинг, қанчалик бир-бировидан фарқи бор?

Оғойи Ф... уссалтана дарров унинг сўзини кесиб деди,

— Вой, вой, вой, худо кўрсатмасин, шунаقا ишлай берса саломатлигини йўқотади-я. Бундай аҳвол яна мени қайноталикдан маҳрум қилмагай.

— Айтганингизча ҳам бор. Бечора ўғлимнинг бундан уч кеча илгари бутига каттакон бир чипқон чиқибди. Бу тўғрида мен ҳам жуда қаттиқ ташвишга тушдим. Лекин доктор келиб қарагандан кейин: «Қўрқинчли эмас, кўп ишлай берганлигидан, қони кўпайиб кетиб, бутидан тешиб чиқмоқчи», деди.

«Каттакон чипқон» сўзидан ташвишга тушиб қолган оғойи Ф... уссалтана, докторнинг «қўрқинчли эмас», деган сўзини эшигандан кейин, бир оз ўзига келиб:

— Уни шу хилда қўя бериш керак эмас. Зўрлаб бўлса ҳам саломатлигига зиён етказмаслик учун, юришга, саёҳатга чиқариш керак,— деди.

— Мен ҳам шу хаёлдаман. Бир неча ҳафта ҳавосини ўзгартиш учун, яйловдаги ер-мулкларимдан биттасига юборсам, деб ўйлаб турибман,— деб жавоб берди шаҳзода К.

Шу пайт оғойи Ф... уссалтана столдаги вискидан бир қадаҳ тўлдириб деди:

— Сиз мени жуда ташвишга солиб қўйдингиз, менга тез-тез унинг аҳволидан хабар бериб туришингизни сўрайман.

— Яхши, уйга боргандан кейин унинг аҳволини билib, сизга хабар бераман.

Шу вақт қадди-қомати келишган, шаҳло кўзли, но-

зик бурунли, лаблари қип-қизил бир европалик хотин икки улфатнинг ёнидан ўтиб, бир уйга кирмоқчи бўлди. Уни кўриши билан оғойи Ф... уссалтана улфатини тирсаги билан туртиб:

— Кеча кечаси танишган хотиним мана шу,— деди ва хотиннинг яқинлашганини кўриб, ўрнидан турди. Таъзим қилиб, қўлини ўпди.

— Хоним, агар ижозат берсангиз, сизни таништироқчиман: бу киши ҳазрати шаҳзода К. бўладилар. Менинг энг яқин дўстим,— деди. Шаҳзода ҳам ўрнидан турди, хотиннинг узатган қўлини лабларига олиб борди ва айрича бир имо билан қўлини сиқиб қўйди.

Хотин ҳали тоза ўрганиб ололмаган форс тили билан жавоб берди:

— Бу танишликдан гоятда мамнунман.

Хотиннинг гапиришидан рус эканлиги сезилар эди. У залнинг охиридаги бир хонага кириб кетди.

Шаҳзода К. столининг остидан дўстининг қўлини маҳкам қисиб:

— Жуда ҳам дўндиқ нарса экан-да!— дейишдаң ўзини тута олмади.

Оғойи Ф... уссалтана тушунтириб кетди:

— Учи кеча кечаси европалик яқинларимдан бири мен билан таништириб қўйди. Оти хоним А. Уша соатдан буён унинг шайдоси бўлиб қолдим. У қимор ўйнадиган стол ёнида ўтирган экан. Мен ҳам ўз мардлигимни кўрсатиш учун унга яқинлашиб, қимор ўйнашга киришдим. Бир минг саккиз юз туман ютқаздим ҳам. Ўйин тамом бўлгандан кейин унинг менга қараб кулимсирагани, кўз қорачигларида мен санаб берган пулларнинг таъсирини ва мени ёқтириб қолгаилигини фаҳмладим. Демак, бу табассум ва майл кўрсатиши билан ҳеч пул ютқазмадим.

Шаҳзода К. ўз кўнглида ғашлик билан: «Бечора кўр, қандай аҳмоқ, ўз-ўзига ишонган бир кишики, шундай чиройли хотин буни ёқтириб қолгаи эмиш», деб мийифида кулиб қўйди.

Хотин тўғрисида бундан бошқа сўз бўлмади. Бироқ, жинояткор деб атаганимиз бу икки дўст ҳали ҳам шу ерда ўтирад эдилар.

Бирданига оғойи Ф... уссалтана яна сўз бошлади:

— Жуда яхши, ҳазратимнинг илтифотлари билан

мен ўз ишимга муваффақ бўлишимга ишонсан бўладими?— деб сўради.

— Албатта, албатта. Сизга боя айтдим-ку, тасарруғимда бўлган срлардаги одамлардан тўрт минг кишининг овозини тайёрлаб қўйдим. Бошқа мулкимдаги ижарадорнинг ваъдасига кўра, сиз учун яна икки минг овоз тўплайман. Шу билан, шубҳасиздирки, олти минг овоз билан эрон парламентининг ҳақиқий депутатларидан биттаси бўлиб сайланасиз. Бунга ким бир нима дея олади? Агар у ҳам бўлмаса, бошқа тадбирлар билан ишни ўринлатамиз. Соққа солинган қутини айрбошлаб қўямиз ёки ёндириб юборамиз, нима қилар эди? Лекин, менимча, бу ишларнинг ҳеч қайсиси керак бўлмайди. Менга қарашли раият шу даражада содда, ҳеч нима тушунмайдиган қора халқки, ҳалигача депутат сўзининг маъносига ҳам тушунмайди, нима ёканлигини билмайди. Дурустроқ одамни депутат қилиш уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмайди. «Дурустроқ одамни депутат қилиш» деган калима оғойи Ф... уссалтанага оғирроқ ботганини сезган шаҳзода К. дарров сийпалай бошлади:

— Охирги калимани ўринисиз айтганим учун кечиринг, чунки, алҳамдуилло, сизнинг меҳнаткашлар тарафдори, яхши бир одам ёканлигинизга имоним комил. Баъзи одамларга ўхшаб депутат бўлиш учун у ерга-бу ерга бориб юрмаслигингиз ҳам менга маълум.

Бу сўзларни эшитган оғойи Ф... уссалтана гердайиб кетди:

— Албатта, мен депутат бўлиш учун эшикма-эшик юриб, ялиниб-ёлворадиганлардан эмасман. Мен депутат креслоларидан бирини эгалламоқчи бўлганимнинг сабаби шу мамлакатимиизга ишонганинг ва шу мамлакатга хизмат қилиш фикрида бўлганим учун. Шундай қилиб, ўзимга топширилган ўша юксак ва муқаддас vazifani ерига етказмоқчи бўламан. Шу билан бирга, бирмунча қишлоқларнинг хўжайнини бўлганим сабабли фуқаронинг аҳволидан ҳам яхши хабардорман. Уларга қандай қонунлар кераклигини яхши биламан. Масалан, менинг фикримча, фуқаро катта ер эгасининг олдига келиб, бирор сўз айтмаслиги керак. Чуни, тарбия кўрмаган одамлар, баъзида кўриб қоламан, тамоман одобдан ва ахлоқдан ташқари гапларни айтиб, кишининг аччиғини чиқарадилар. Ҳар бир отни ҳам минмасдан, ишлат-

масдан, бирмунча вақт отхонага боғлаб боқсангиз, се-
мириб кетиб, эгасига шикаст етказиши маълум. Буни
жанобингиз ҳам тасдиқларсиз деб ўйлайман. Раият ҳам
шундай. Деҳқонлар фақат ўз ишлари билан машғул
бўлишлари, бошқа ишга аралашмасликлари керак. Мен
ўйлайманки, деҳқонларга чор Россиясида буғдор ўр-
нига курмак берса, янада яхшироқ ва фойдалироқ бў-
ларди. Умуман, уларни ҳеч қачон тўйдириш керак эмас.
Чунки, оч одам доим қорнининг қайгузида бўлиб, ўз
ишига қаттиқроқ ёпишади. Кейинги вақтларда бош-
ланган партия тузиш ва шунга ўхшаш ишлар билан шу-
гулланмайдилар. Шундай бўлгандан кейин, буғдорининг
ҳосили қўпайиб, сиз билан менга ўхшаганиларнинг дав-
лати ортади. Бу бўлса, мамлакатнинг тараққиётига са-
баб бўлади ва мамлакатнинг фаровонлиги ортади.

Шаҳзода К. оғойи Ф... уссалтананинг гапларини боши
билан тасдиқлар эди ва давом қилишга ундар эди.

— Бундан бир неча кун илгари бир йигинда бўлган-
дим. У ерда бир неча янги таҳсил кўрган йигитлар бор
экан. Улар бир ерга йифилиб, шундай сўзларни гапи-
ришдиларки, у ерда атиги мен, яъни менинг улар дара-
жасида маълумотим бўлмаганлигидан баҳлашибиша
аралашмасдан бақрайиб ўтираф эдим. Улардан биттаси
айтдики, Англияда Дарвин деган бир олим янги ва
асосли назарияларни майдонга чиқарибди.

Шаҳзода К. гўё, бу назарияларни тушунадиган, қи-
зиқадиган бир одам каби шошиб сўради:

— У қайси назария экан? Қани айтинг, эшитайлик.

— Унинг назарияси шундай эканки, агар битта бе-
чоранинг очликдан девор остида жон бераётганини кўр-
сангиз, ҳеч қачон унг ўнга раҳм қилманг. Чунки, унинг
ортиқ яшашга қобилияти йўқ. Демак, ҳар ким қандай
даражага етишса ва қандайин фалокатларга дучор бўл-
са, буларнинг ҳаммаси кишининг қобилиятидан экан,
яъни қобилият деган нарса бирорни бирданнига кўтарар
екан, иккинчисини ҳалокатга олиб бораркан. Бу наза-
рия чиндан ҳам менинг фикрларимга тўгри келади. Бу
назария менга жуда маъқул тушди. Чунки, ўзингиз ўй-
лаб кўринг, Саъдий алайҳи раҳм айтганларки: «Оқибат
гургзода гург шавад», яъни «бўрининг боласи охири
бориб бўри бўлади». Қишиларга ачиниш, шафқат қилиш
керак эмас. Чунки, кўпинча одам ҳалокатига ўзи сабаб
бўлади. Ҳозирча улар бир тарафда турсин, шуни эсдан

чиқармаслик керакки, афт-ангор, ташқи қиёфанинг ҳам аҳамияти катта. Билмадим, тушунасизми, йўқми, насл-насабининг тайини йўқ бир одам бирор идорага раис бўлиб қолгудай бўлса, ҳеч ким унинг сўзига қулоқ осмайди, уни назарписанд ҳам қилмайди. Чунки, Мирзо Ҳусайн Мирзо Алиакбар ўғли то охиратгача Мирзо Ҳусайн Мирзо Алиакбар ўғли бўлиб қолаверади, қанча ўқиса ҳам ишга ярамайди, сизнинг ва сиздайларнинг ўғиллари хусусига келганда, иш тамоман бошқача. Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, асл асллигига, паст пастлигига тортади. У, илмисиз бўлса ҳам, кресло эгалласа, унинг дағдағасининг ўзиёқ қўл остидагиларни идора қилишга етади. Чунки, таги кўрган одам. Олий наасаб одамнинг ўғли бўлгани учун, ҳукмронлик либоси ҳам унга яраша қолади.

Оғойи Ф... уссалтананинг дўстига айтган сўзлари шулардан иборат эди. Шу билан эрон ҳалқининг бир ҳовуч саводсиз пулдорларидан ташқари бўлган ҳаммасининг ҳуқуқини поймол қилиш билан баравар аслзода эмасликлари сабабли қобилиятлари ҳам йўқлигини исбот қилмоқчи бўлар эди. Ҳатто фуқарони ўз ҳолига қўйсангиз, тўқликка шўхлик қилиб, боёнларга азият беришларини ҳам исботлашга уринарди.

Соат тўрт бўлди. Бир хизматкор кичкина патнисчада телеграмма келтириб, оғойи Ф... уссалтана узатди.

— Телеграмма,— деди оғойи Ф... уссалтана, телеграммани олар экан.— Хоним Қумга етиб борганини хабар қилган бўлса керак.

Телеграмманинг тарихига кўзи тушиши билан ҳайрон бўлиб қолди. Чунки, телеграмма берилган вақт билан олиб келинган вақт ўртасида тўрт соатдан ортиқ фурсат ўтмаган эди.

Эронда бу ҳол чиндан ҳам ҳайрон бўладиган нарса. Чунки, кўпинча телеграмма тўрт-беш кунсиз олинмас эди.

Бир воқеа сира, эсимдан чиқмайди. 1329 йил ёзда Занжонга жўнаш олдимда, жума куни кечқурун телеграмма бердим. Шанба куни эрталаб йўлга чиқдим. Занжонга лайшанба куни тонгда етиб бордим. Тушки овқатдан кейин, ечиниб, дам олаётганимда йўлга чиққанлигим тўғрисидаги телеграммани келтириб бердилар.

Оғойи Ф... уссалтана, телеграфчига инъом йўснинида берилсин деб, хизматкорга бир қирон берди, бу инъом

деган нарса ҳам бечора эронликларнинг бошига битган бир бало эди. Дунёда инъом бериш йўқ эмас, бор, тўғри, лекин зўр билан, ҳатто уришиб, ёқалашиб инъом олиш бу эронликларга хосдир.

Сўнгра, парвосиз бир ҳолатда, телеграммани очиб, кўздан кечира бошлаганида, ранги бирданига оқариб кетди, қўллари қалтираб, телеграмма ерга тушиди: «Уҳ, қизимни ўғирлаб кетибдилар», деди-ю, беҳол тортиб кетди.

Шаҳзода, нима гаплигини билмай, ҳайрон эди. Ердан қўроғни олиб ўқий бошлади:

«Теҳрон... хиёбон, оғойи Ф... уссалтана ҳазратларига.

Фалокат юз берди. Кўшки Нусратда Маҳин гойиб бўлди. Унинг ўрнида бошқа бир хотин қолган экан. Қум чопархонасида у ҳам гойиб бўлди. Полициянинг қўлидан ҳеч иш келмаяпти. Хоним касал, доктор йўқ. Сизнинг ёрдамингиэга муҳтожмиз.

Ферузга».

Шаҳзода ҳанг-манг бўлиб қолди. Маҳиннинг йўқолиши унинг ҳам режаларини барбод этар, ўғли Сиёвушнинг уйланишини кечиктирап ва бунинг натижасида оғойи Ф... уссалтанадан кўзланган давлатлар кўкка соvuрилар эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ҳам юраги ёрилар даражага етган эди. У севикли қизи Маҳинни йўқотиш билан депутат бўлиш брзусидан маҳрум бўлишидан қўрқар эди.

Беш дақиқа чамаси сукут қилдилар.

Оғойи Ф... уссалтананинг пешонасидан секин-секин тер чиқа бошлади. У Маҳинни қандай ахтариб топиш ҳақида бош қотирар ва «ким олиб қочди экан?» деб ўйларди. Бирданига, уйқудан уйғонгандай, сесканди-да: «Фаррух!» деб юборди.

XXII боб

КОЧКИН ҚИЗ

Биз Маҳинни Кўшки Нусратда: «Мен бориб аравада ўтираман, сизлар орқамдан борасизлар», деб аравага томон кетган жойида қолдирган эдик.

Кечак ўлгани учун ҳамма ёқ қоронғи эди. Икки қадамдаги нарсани илғаш мумкин эмас, Мехмон меҳ-

монхонаниг айвонига чиқиб турди. Араваларни бир-бирөвидан айира олмаганлиги учун қайсисига тушишни билмас эди.

Бечора қизнинг юраги япроқдай қалтиар, чунки, у, бу иши билан отасининг раъйига қарши борар ва шу ҳаракати билан отасини қўрқитишни истар эди. Бироқ, шу билан бирга, онасининг ҳам раъйига қарши борар эди. У онасини ҳаддан зиёда яхши кўрарди.

«Бечора онам йиғлайди, қийналади. Онам ҳам менинг айтганларимга кирмаса, мен нима қилай?» дер эди.

Шу фикрларда экан, бирданига, ўттиз қадам нарида, кичкина бир электр ёруғини кўрди. Бу ёруғ йўл устида турган араваларни кўришга ёрдам берди. Аравалар бирин-кетни турар эди. Биринчи араванинг ёнида Ҳансанқули билан аравакаш отларни аравага қўшар эди.

Иккинчи араванинг ичкарисида бўлса, Фаррух Маҳиннинг бутун ҳаракатларини кузатиб турарди.

Маҳин энди тўхтамасдан ёруғ келган аравага қараб кетди. Араванинг эшиги очилди. Икки бақувват қўл уни ердан кўтариб олиб, аравага чиқариб қўйди ва Фаррухнинг секингина:

— Жоним Маҳин, мен сендан шунчалик жасоратни кутмаган эдим. Уҳ, энди ҳамма иш жойида. Мен қандай баҳтли йигитман! — дегани эшитилди.

Маҳин секингина изтиробли товуш билан деди:

— Фаррух, ҳозир ҳеч нима дема, тезроқ шу ердан узоқлашиб кетишнинг корини қил!

— Улар жўнамасдан, бизнинг кетишимиз яхши эмас, шубҳаланиб қолмасинлар учун улардан кейин йўлга тушамиз.

Маҳин ортиқ ҳеч нима демади, бироқ юраги тинчимай, жуда қаттиқ урмоқда эди. Улар қоп-қоронғи кечада, юраклари гурс-гурс урган ҳолда, биринчи араванинг жўнашини кутар эдилар.

Беш дақиқадан кейин Маликтож хоним ва Феруза келиб, аравага тушдилар. Тез орада арава Қумга жўнаб кетди. Худди шу пайтда, Фаррухнинг ёрдамчиси Жавод ҳам аравакашнинг ёнига чиққач, буларнинг араваси ҳам тезлик билан Теҳронга жўнади. Арава Қўщки Нусратдан юз қадам ҳам узоқлашмаган эдики, Фаррух Маҳиннинг йиғлайтганлигини сезди ва унинг қўлларини ушлаб сўради:

— Маҳин, Маҳин, нимага йиғляяпсан? Агар менинг

юрагимни эзишни истамасанг, йиғлама. Биз тездан соғсаломат, хавф-хатарсиз жойда эканингни онангга маълум қиласиз. Яхшилик билан ота-онангдан тўйимиз учун ижозат оласиз.

Фаррухнинг, бу сўзларидан кейин Маҳин йиғидан тўхтамаса ҳам унинг юрагига анча далда бўлган эди. Маҳин йиғи аралаш деди:

— Бечора онам, бечора онам баҳтсиз экан. У онгсиз. Унинг бу ишда ҳеч қандай гуноҳи, айби йўқ. Аравасида менинг йўқлигимни билиб қолиш билан юраги ёрилиб ўлади. Мен бир умр онамнинг юзини кўра олмайман. Фаррух... қайтайик... Фаррух! Қумга қайтайик. Онамнинг орқасидан етиб, иккаламиз ҳам унга йиғлаб-ёлворайлик. Уни бир-бировимиз билан қовушишимизга рози қилайлик. Тўйимиз ўша ерда бўла қолсин.

Фаррух Маҳиннинг онасини яхши билар эди. У ўз аммасининг аялоқини тушунар, у фақат Маҳиннинг севар эди. Фаррух, қандай бўлса ҳам, Маҳиннинг кўнглини олиб, уни кўндиришини истар эди. У Маҳиннинг йиғисига бардош бера олмасди. Қайғудан юрагини парчаламоқ истар эди. Фаррух бирданига араванинг олд төменидаги деворга қаттиқ бир мушт урди. Жавод билан аравакаш бу ишдан ҳайрон қолдилар ва сўнгра Фаррухнинг, «Тўхтанг!» деган овозини эшишиб, дарров аравани тўхтатдилар. Фаррух юзини Маҳинга ўгириб деди:

— Маҳин, йиғлама, агар йиғлай берсанг, шу ердаёқ ўзимни ўлдираман. Ҳозир орқага қайтамиз. Шу ондаёқ қайтиб, сени онангга, сенинг саодатингни ҳеч қачон кўзига илмаган онангнинг ёнига олиб бориб, ўзим бўлса, шу чўлларда йиғлаб бўлса ҳам сўққабош бўлиб юраман.

Маҳин ортиқ йиғламас эди. Бу сўзлар уни шу қадар ҳаяжонга келтирган эдики, аравани орқасига қайтариш учун пастга тушмоқчи бўлган Фаррухни ҳам ушлаб қола олмади. Фаррух аравадан тушиб, аравакашга:

— Орқага қайт!— деб буйруқ берди. Жавод ҳайрои эди. Аравакаш бўлса, ноибдан Фаррухнинг раис билан яқин дўст эканлигини эшиганилиги учун, ҳеч нима демасдан, отларни орқага қараб бура бошлади. Шу пайтда араванинг эшиги очилди ва Маҳиннинг:

— Фаррух, нима қиляпсан? Қайтарма, Фаррух! Сенга айтаман, қайтарма! Мана, кўриб турибсан-ку, йиғла-

ётганим йўқ, қаерни истасанг, ўша ерга борамиз,— дегани эшитилди.

Фаррух ишқининг зўрлигидан ўзини йўқотиб қўйган, нима қилаётганини ўзи ҳам билмас эди. Эшиитган сўзларига ва севгилиснинг ялиниб-ёлворишларига ҳеч эътибор бермасдан аравани қайтарар экан, аравакашга:

— Қайт, Қўшки Нусратга қараб ҳайда!— деб буюрди.

Маҳин, бу сўзларни эшитар экан, баланд овоз билан:

— Фаррух, нима қиляпсан! Менинг сўзимга қулоқ солишини истамайсанми? Демак, мени ортиқ севмайсанми?— деди.

Бечора Фаррух мутлақо ўзини унутиб қўйган эди. Сўнгра секин ўзини босиб олиб, аравакашга қайта бошдан Төхронга қараб ҳайдашни буюрди-да аравага чиқиб Маҳиннинг ёнига ўтириди. Энди бечора Маҳин на йиғлар, на бир сўз гапирап эди. Фаррух ҳам ҳеч нима сўзламасдан, ишнинг келажагини ўйлар эди. Бир оздан кейин Маҳин жиҳмликни бузиб, деди;

— Онамга хабар юборишга ваъда бердинг-а, қачон, қандай йўл билан хабар юборасан, Фаррух?

Фаррух, Маҳиннинг бир оз тинчланганини кўриб, унинг қўлини олиб ўлгандан кейин:

— Маҳин, шунчалик ташвиш нимага керак? Азиз севгилим, дастлабки бекатда тушамиз. Ўзинг ўз қўлинг билан онангга хат ёзасан. Қачон бизнинг тўйимизга унасалар, кўра олишларини билдирасан. Мен бўлсам, хатингни чопархона ноибига топшириб, иложи борича тезлик билан Кумга — онангга етказиб беришларини илтимос қиласман,— деди.

Маҳин анча тинчланди. Унинг қўли Фаррух қўлида эди. У Маҳиннинг қўлини лабларига босиб, ўпар эди.

Жавод билан аравакаш ҳам ўзаро у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб кетар эдилар. Кечаси соат иккита қалъайи Мұхаммадалихон бекатига этишлари билан, Фаррух дарров аравадан тушиб, Маҳинни ҳам тушириди. Икковлари меҳмонхона уйларидан биттасига кирдилар. Иттифоқо, бу уй кеча Маҳиннинг онаси билан кечки овқат еган уйлари экан. Буни кўриб Маҳиннинг тусида бир оз ўзгариш сезилган бўлса ҳам, ўзини тутиб, овозини чиқармади. Фаррух поибдан қалам-қоғоз сўраб, Маҳинга олиб келди. Маҳин онасига қўйидаги хатни ёзишга бошлади:

«Меҳрибон азиз онажонимга.

Бир неча мартараб ўз нүктаи назарингиздан мен учун танлаганингиз эрни рад этиб, шунинг ҳатижасида ёмон оқибатлар вужудга келишини сизга ва муҳтарам отамга айтган эдим. Лекин яна сиз гапимга қулоқ солмасдан, ўзингизча менга эр танлаб, зўр билан бўлса ҳам мени унга бермоқчи бўлдингиз. Агар мён тушунчасиз бир қиз бўлсанм эдим, сизга итоат қилишини вожиб билиб, бир сўз айтмаган бўлардим. Баҳтга қарши, сиз танлаган эрни танимайман. Унинг ахлоқи билан ошно эмасман. Энди бундан сўнгги турмушишни таҳликага солиб қўйиши учун, сизга кўзи боғлиқ кўрдаи бўйин эгид кета беришини ўзимга эп кўрмадим ва бу шига рози эмаслигимни рўй-рост сизга ва отамга олдиндан айтдим. Бироқ сиз ҳеч хафа бўлмадингиз-да, бошқа йўллар қидирмоққа бошлидингиз. Сиз, менинг бу ишларимдан хафа бўлмаганингиз каби, мен ҳам умидимни ўзмадим. Мени ҳалоқат чуқурига итариб юборадиган бу буйруқларингизга бош эгмаслик учун, бошқа йўллар қидиришга мажбур бўлдим. Сиз, Фарруҳни эсимдан чиқариш ва сиз танлаган эрга тегишга зўр билан унаттироқ учун, мени, отини зиёрат қўйиб, Қумга олиб бормоқчи бўлдингиз. Мен бўлсан, Фарруҳга хабар юбориб, йўлда келиб мени олиб қочишни сўрадим.

Онажон, энди бўлса биз,— мен ва Фарруҳ,— эркин ҳавода нафас олиб яшамоқдамиз. Бир-биримизни жуда севамиз. На у менинг истагимга қарши чиқади ва на мен унинг раъийга қарши ҳаракат қиласман. У менинг саодатимга, мен бўлсан унинг чинакам ўртоғи бўлиш учун ҳаракат қилмоқдаман.

Менинг бирданига йўқолиб қолишим сизнинг учун анча оғир бўлган бўлса керак, албатта. Биласман, жуда кўп ийғлаб, мени қарғаб нафсингиз койигандир. Қандай қиласай, сиз буни ноҷор бўлганингиз учун қиласиз. Чунки отам мени зўрлик билан шаҳзодага бермоқ учун, шунчалик қийнамаса эди, сиз ҳам, онажон, шунчалик бу иш учун қаттиқлик кўрсатмас эдингиз.

Энди агар менинг тез орада қайтиб келишимни ис-тасангиз, Фарруҳ иккаламиз кечирадиган саодатли кунларимизга қўшилмоқчи бўлсангиз, отамга хабар беринг-ки, мен билан Фарруҳнинг турмуши қуришишимизга рози бўлмагунча, мени кўра олмайди.

Жон она, яхши йилаб, сўнгра жавоб беринг.

Фаррухга камбағал, тоғасининг ўғли деб қарамасдан, менинг күзим билан, севгилим, жоним каби қарашиңгизни сўрайман.

Сизни севгувчи ва эҳтиром этувчи канизагингиз».

Маҳин».

Маҳин хатни тугатиб Фаррухга берди. Фаррух ўн, дақиқадан сўнг хатни чопорхона ноибига топшириб, тезлик билан Қумга етказилишини илтимос қилди. Шу пайтда Төхрон тарафидан бир арава келди. Ноиб хатни аравакашга бериб, Кўшки Нусратда Қумга кетаётган бир бошқа аравакашга топширишини илтимос қилди.

Отлар алмаштирилгач, арава йўлга тушди. Аравакаш катта инъом ваъдасини олгани учун отларни савалаб ҳайдар эди. Уғ соатдан кейин Ҳасанободга, яъни Төхрондан саккиз тош узоқликда бўлган бекатга етаждилар.

Хатни ёзгандан кейин Маҳиннинг аҳволи-руҳияси тамоман ўзгариб кетди. У ҳозир бундан икки соат аввалги Маҳин эмас эди. У энди йиғламасди, кулар эди. Бу кулгилар Фаррухнинг севинчини ҳаддан зиёда оширади. Фаррух қўлида ушлаган Маҳиннинг қўлларини маҳкам-маҳкам сиқиб, юзини унинг юзига яқинлаштирап, кўзлар кўзларга тикилар, баъзан лаблар лаблар билан бирлашиб кетар эди. Майнин кулги овози араванинг ичидаги жимликни бузиб, ҳавода учар, Фаррух курсандчилигидан ўзини йўқотиб қўя ёзган эди. У жонидан ҳам севган Маҳинини ўз қучогида кўриб, орзуларини рӯёбга чиққан деб ҳисоблар эди. Шу ерда, шу кичкина манзилда уларни қийнайдиган, уларнинг ширин яшашларига тўсқин бўладиган ҳеч ким йўқ. Иккиси ҳам бутун борлигини қурбон қилиб, чин умр ўтказишни истардилар.

Маҳин севинч билан чақнаган кўзларини Фаррухга тикиб, ўйларди:

«Онам, албатта, отамга хабар юбориб, ундан тўйнимизга ижозат олса керак. Отам бўлса мени жуда яхши кўради, менинг йўқолгандигимдан қайғуга тушиб, бу ишга ноилож кўнади. Сен билан мени ёруғ бир келажак кутиб турибди. Биз бахтли бўламиз!» деяр эди.

Фаррух ҳам ўз орзуладини Маҳинга айтарди:

— Биз ҳозир Шимронга борамиз. Шимроннинг кунбатар тарафида бир деҳқоннинг уйини ижарага олиб, ўша ерда яшаймиз. Ўша ердан отангга бир хат ёзиб юборасан. У ернинг ҳавоси жуда ажойиб, мусаффо, бир неча вақт ўша жойда яшаймиз. Қишлоқдаги соғдил кишилар билан танишамиз. Худо хоҳласа, отангнинг розилигини олган заҳотимиз шаҳарга қайтамиз.

Бу ошиқ-маъшуқлар ҳеч нарсадан хабарсиз, ўзлари учун яратиб ўтирган хаёлий баҳт-саодатлари шундан иборат эди. Йекин ҳаётининг қақшатғич зарбалари саодатли яшашининг илдизини суғуриб ташлашга моҳирдир за қодирдир!

Эрта билан соат беш яримда Ҳасанободга етдилар. Қўкламнинг охирги ойи. Қўёш аста-секин кўтарилиб келмоқда. Фаррух бу ерда турнишини ўринисиз топиб, ноибдан от беришни илтимос қилди. Ноиб, кеча Фаррухни кўрган, ҳам раисининг ёзиб юборган хатини ўқиганлиги учун дарров отларни айирбошлишни буюрди. Орадан уч дақиқа ўтмасдан янги отлар қўшилиб, арава йўлга тушди.

Фаррух шу ергача ҳеч қандай монеликка учрамагани учун, бундан бу ёқда ҳавф йўқ, деб умид қиласади. Шундай ҳам бўлиб чиқди. Чунки, уч соатдан кейин Қаҳрезак, ундан чошгоҳ пайтларда Шоҳ Абдулазимга етдилар. Шоҳ Абдулазим қишлоғига етар-етмас, шубҳа уйғотмаслик учун, Фаррух аравани тўхтатди. Пиёда юриб, шу ердаги тор кўчадан ўтиб, бозор тарафга кетдилар. Бозордан ўтиб, станцияга келдилар. Посезд кундузи соат ўн иккida жўнар эди. Фаррух билан Жавод эрлар вагонига, Маҳин бўлса аёллар вагонига ўтириди. Ўн беш дақиқадан кейин поезд жўнади. Бир соатдан кейин Техронга етди. Йўловчи оз эди. Тахминан ўттиз кишига етар-етмас эди. Булар ҳам вокзал атрофидаги Муҳаммадия маҳалласида тушиб, ҳар қайси ҳар ёққа тарқалиб кетди. Фаррух ҳам тушиб, Жаводни извош чақиришга юборди. Маҳин Фаррухнинг орқасидан секин-секин эргашиб борар эди. Кун қиёмдан оғди. Хиёбонда одам унча ҳам кўп эмас эди. Жавод 120- ва 301-иккита извош келтирди. Маҳин 120-номерли, Фаррух билан Жавод 301-номерли извошга тушдилар-да: «Эвинга элтиб ташлайсиз! деб, жўнаб кетдилар.

АТИГИ БИР КЕЧА

Эвни Төхроннинг шимоли-гарбий тарафидаги бир қишилоқ. Эвни нинг кунботар томони Шимрон, Тажриш ва бошқа қишлоқларга ёпишган бўлиб, бу қишлоқларнинг ҳаммаси Албурз тоғи этагига жойлашган. Эвни қишлоғининг ўртасидан кичкина бир сой оқади. Бў қишлоқнинг уйлари пастаккина, кесак деворлидир. Уйлари кичкина-кичкина, лекин ҳавоси ғоятда мусаффо. Сой бўйларида ўсган баланд дараҳтлар узоқдан кичикроқ ўрмон каби кўринади, қишлоқнинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб туради.

Фарруҳ Маҳинни ана шу қишлоққа олиб келди, чуни, биринчидан, бу жойда шаҳар ҳалқи кам бўларди, иккинчидан эса, бу ерда Фарруҳнинг бир таниши бор эди. У одам бултур Фарруҳларнинг уйида икки ҳафта яшаган эди.

Фарруҳ Маҳинни сойнинг кунботар тарафидаги ўша танишининг боғига олиб бормоқчи эди. Танишининг қўргончаси учта кичкина-кичкина хонадан иборат бўлиб, қўргончапинг олд томонида ҳалиги сойга қадар борадиган боғчаси ҳам бор эди. Кўклам фасли бўлганидан, боғ ям-яшил кўкатлар билан қопланган, дараҳтларнинг япроқлари эса бамисоли зумраддай эди.

Икки соат юрганларидан кейин извош Юсуфобод ҳамда Танг қишлоқларидан ўтиб, Эвинга келиб тўхтади.

Фарруҳ извошчиларга кира пулидан ташқари, қўшимча қилиб, мўмай йињом ҳам берив, улардан, бирор булатни сўраса, ҳеч нима демасликларини ўтинди. Извошчилар ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмаслик тўғрисида онт ичдилар. Фарруҳ бўлса, уларнинг оитига ишонди. Фарруҳ ва Маҳин, керак-яроқларни кўтариб келган Жавод билан бирга бояги қўргончага йўл олдилар. Йўлда ҳеч кимга дуч келмадилар. Бориб эшикни қоқдилар. Ўй эгаси эшикни очди. У Фарруҳни кўриши билан салом берив:

— Қали, ичкарига марҳамат қилинглар,— деди.

Мехмонлар муъжазгина бир хонага кирдилар. Бу хонанинг сой тарафга очиладиган иккита эшиги бор эди. Деворлари оқланган. Иккни токчасида бўлса, кичкина ойна ва лампа қўйилган. Ерга қизил гилам солинган.

Жавод қўлидаги нарсаларини бир чеккага қўйиб, ташқарига чиқди. Фаррух эшик олдида турган уй эгасига қараб деди:

— Карим амаки, мен бир неча кун шу ерда истиқомат қилмоқчиман. Лекин, менинг бу ердалигимни ҳеч кимса билмаслиги керак.

Карим амаки кулиб деди:

— Истаганингизча бу ерда қолишининг мумкин. Мен билан хотиним бўлса; ҳамиша сизнинг хизматингизга таъёрмиз. Сизнинг бу ерда эканлигингииздан ҳеч ким хабардор бўлмаслигига ишонаберинг.

Фаррух Карим амакини яхши танигани учун ундан хотиржам бўлди.

— Раҳмат, саломат бўлинг! Жуда хурсанд бўлдим. Ундей бўлса, бизга бир чой қўйдириб берсангиз,— деди у.

— Жоқим билан,— деб чиқиб кетди Карим амаки.

Маҳин ҳалигача юзини яшириб ўтирган эди. Жавод билан Карим амаки чиқиб кетгандан кейин, юзини очиб, баҳор булутлари орасидан чиққан ойдек юзини кўрсатди.

Фаррух ортиқ ташвишда эмас, у бундан буёнги турмуш режаларини ўйлар эди. У Маҳинга ўгирилиб деди:

— Ота-онангдан бирор дарак келгунча шу ерда қоламиз. Жума ва шашба кунлари шаҳардан бу ерга кўпгина сасҳатчилар келади. Шунинг учун ташқарига чиққиш маъқул эмас. Лекин бошқа кунларда эртаю кеч сой бўйига бориб, тоза ҳавода кезиб, осуда ҳаёт кечирамиз.

Лекин Маҳин бундай эмас эди. У чуқур хаёлга ботган эди. Маҳин ақлли ва ўзини сақладиган бир қиз. У юрагида бирталай бошқа туйгулар сезарди. У хотин киши дунёда қанчалик қичқирса ҳам ҳар нарсадан тубан саналганлигини тушунар эди. У агар бир эркак бир неча хотин билан учрашиб турса ҳам, ҳозирги замондаги қонунлар бўйича, эркак ҳеч қачон ўзининг обрўсини йўқотмайди, бунинг аксича ўлароқ, шўрлик хотиннинг номи дарҳол ёмонга ёйилиб, бадном бўлиб қолишини билар эди. Ёмонликни эркак қилса ҳам, лекин хотин бечора балога қолар ва бу жоҳил халқининг Фаррухга ҳеч нима демасдан, лекин ўзини қандай ёмонотлиқ қилиши ҳақида ўйларди.

Фаррух шу ерда қолишдан гапирганда, Маҳиннинг

юраги ва бутун вужуди титрар, гўёки у бундай яшашнинг узоққа бормасдан, тезликда тамом бўлишини олдиндан сезгандай бўлур эди.

Ярим соатдан кейин Жавод чой келтири, биргалашиб чой ичдилар. Лекин Маҳин қаршисида Фаррухни кўриб, юраги таскин топаркан, ўз-ўзига айтар эди:

«Буларнинг ҳаммаси бўлмағур хәёллар, Фаррух мени севади, у ҳаётининг сўнгги дақиқасига қадар мени ҳимоя қиласди. Шундай бўлар экан, у билан бирга ўтказган ҳар бир соатимга нега ачинайин? Ростини айтганда, мен уни севмайманми? Албатта, севаман! Нима десалар десинлар, у менинг жоним, қалбим борлигим. Бизнинг шундай бирга осойишта умр ўтказишимизга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди. Отамми, онамми ё бошқа бир кучли қўлми...»

Уҳ... Агар мени ундан айрсалар, мен унинг яна бир карра юзини кўра оламанми? Қийин, балки қиёматда кўрарман... Йўқ бу мумкин эмас. Мени ундан айрсалар, мени ҳам ўлди деяверинглар.

Намоз аср пайти — соат бешлар. Қуннинг дами анча қайтди. Сойдаги тошларга урилиб, шовқин билан оқаётган сувнинг майин овози етимларнинг юраклари каби ингради. Шу маҳал Фаррух билан Маҳин қўл ушлashingиб уйдан чиқдилар. Боғчанинг ўртасидаги кичикроқ ҳовуз ёнидан ўтиб, сой тарафга кетдилар. У ерда бир тош устига ўтириб, бир-бирларига телмуришдан севинар ва бир-бирларининг овозларини эшитишдан лаззат олардилар. Қўёш бўлса рўбарўдаги тоғнинг ортига астасаста ботар эди. Атроф борган сари қоронгилашар, Маҳиннинг юраги сиқилар эди. Худди шу юрак сиқилишининг устига, борлиққа қоронгилик чўкишини истамас эди. Худди умрининг охирги кечасини яшамоқда бўлгандай, ғариф бир беқиши билан қуёшга қааркан, гўё қуёшнинг худди ўша ерда бир умр тўхтаб қолишини ва ботмаслигини истар ва шуни ўтиниб сўраётгандай бўлар эди. Лекин табиат унинг бу илтимосини қабул этармиди? У ўз одатдаги ҳукмини ижро қилмоқда эди. Орадан икки соат ўтгандан кейин қуёш тамомила ботиб кетди. Теваракни қоронгилик ўз қучогига олди.

Фаррух ҳар дақиқа сайин Маҳинга томон силжириди. Маҳин бўлса, оҳанрабодай уни ўзига тортмоқда эди. Энг охири у бирданига юракланиб, Маҳиннинг ёнига келиб ўтириди. Теваракда ҳеч ким кўринмас эди. Карим

амаки даладан қайтмаган, хотини ошхонада куйманиб юрарди, Жавод эса, чарчаганлиги учун қўргончанинг кичкина айвонида чўзилиб ётар эди.

Фарруҳ Маҳинни ўшиб эркалар, тўэғиб кетган сочларини қўллари билан силар, Маҳин бўлса ҳеч сўз ийтмасдан, ҳар нафас пастга тикиб турган кўм-кўк қўзларини кўтариб, яширин ишоратлар билан Фарруҳни кузатар ва ўз севгилисими қутлагандай бўлар эди.

Кўк юзига кетма-кет юлдузлар чиқарди. Бироқ, бу икки ҳалб ҳали ҳам ширин суҳбатга машғул эди. Соат тўққиздан ошди, яъни бу икки ҳароратли вужуд тўрт соатдан буён шу ерда ўтирган бўлсалар ҳам, яна шу ерни тарк этишни истамас эдилар.

Шу ўртада Фарруҳ Жаводнинг: «Қаини, ҳой, овқатга келинглар!» деган овозини эшилди.

Бориш қерак, Фарруҳ истар-истамас, ўрнидан турди. Маҳинни ҳам қўлидан ушлаб турғизиб, қўргонча тарафига қараб кета бошлидилар. Карим амакининг хотини улар учун жуда лаззатли овқатлар тайёрлаган эди. Ҳаммалари ҳам иштаҳа билан овқатландилар ва ниҳоятда чарчаганлари сабабли овқатдан кейин тезроқ ётиб, истироҳат қилмоқчи бўлар эдилар.

Қўргончада уч уй бор деган эдик. Шулардан биттасида, яъни энг оҳирги уйда, Карим амаки хотини билан яшар эди. Ўртадаги уй омбор эди. Фарруҳ билан Маҳин, ортиқча уй бўлмаганлиги учун, фақат бир уйдагина ётишлари мумкин. Жавод учун бўлса, ошхонадан бошқа жой йўқ эди.

Фарруҳ Маҳинни турли вақтда турлича синовлардан ўтказган эди. Ў Фарруҳ учун жонини ҳам аямасдан, минг турли қийинчиликларга йўлиққаф эди. Фарруҳ бўлса, Маҳиннинг ёш бир севгилиси ва истакли эри эди. Маҳин ҳам Фарруҳнинг Техрондаги Сиёвуш Мирзо, ёхуд бошқа бирталай бойваччалар, шаҳзодалар сингари шаҳват учун мингларча хотинларнинг пардасини йиртган беҳаёлардан эмаслигини билар эди. Маҳин ўзуларнинг ҳаммасини ўйлар ва тушунар эди. Булардан ҳам ташқари, бахтга қарши, Карим амакининг атиги бир сидра кўрпа-ёстиғи бўлиб, ун ҳам Фарруҳ билан Маҳинга бериб, ўзи гилам устида ётмоқчи бўлди. Бироқ, Маҳин буни қабул қилмаганлиги учун ёстиқдан биттасини ўзи олиб, биттасини Фарруҳ билан Маҳинга берди.

Фаррух маъшуқасининг хафиғ нафасидан баҳраманд бўлажагидан ниҳоятда хурсанд эди.

Ҳаво совуқ эди. Фаррух Қумга кетар экан, яланг қават чакмонидан бўлак иссиқроқ кийим олмагани. У эртага Жаводни шаҳарга юбориб, керакли нарсаларни олиб келишни буюраман, деб ўйларди. Лекин, кечаси баданин жунжиктирадиган совуқ бўлди, Фаррух қанчалик ўзини тутишга уринмасин, бутун вужуди қалтираб, гапирганида овозидан титраётгани сезилиб қолди. Бу ҳолатга Маҳин бефарқ қарай олармиди? Узи иссиқ ўринда ётиб, Фаррухнинг шамоллаб касал бўлиб қолишини кўз олдига келтириб, бепарво қола олармиди, дейсиз?

Йўқ, Маҳиннинг қалби бунга рози бўлолмасди. У ҳам хотин киши-ю ҳам маъшуқа эди. У отаси ёки бошқа текинхўр бой ва мансабдорларга ўхшаб қишида қор устида дилдираб ўтирган етим болалар ёнидан бепарво ўтиб кетадиган, ўзининг лоқайдлигини «Дарвин назарияси» билан исбот этадиган одамлар сирасидан эмасди.

Маҳин Фаррухнинг касал бўлишини эмас,-балки саломат юришини истарди. Маҳин Фаррухни қандай зору таваллолар билан ўз ёнига кириб ётишга рози қилганидан бехабармиз, лекин шуниси бизга маълумки, чорак соатдан кейим бу яшашга лойиқ икки вужуд бир-бирларининг оғушида ётар эдилар.

Нима учун «яшашга лойиқ» деганимиз сизга англашилдими? Бундай дейишимизнинг сабаби шуки, умрида ўзидан бошқа кимсани севмаган одамдан жамият учун ҳеч қандай наф йўқ, балки зааргина бор, холос. Бошқа одамни деб ўзини унутадиган одамларгина бошиб-қаларга фойдали бўла оладилар: Ҳақиқий ошиқ қалбларгина ҳаётнинг қадрига етади, табиат ва санъат асарлари бахш этадиган лаззатдан баҳраманд бўлади.

Севгилингиз рояль чалганида бошқа машҳур музикачининг чалганидан кўра ёқимлироқ эшитйлмайдими?

Маҳин яна маъюс бўлиб қолди. У тагин йиглай бошлиди. Шунда Фаррух Маҳиннинг кўз ёшларини бами-соли шарбатдай сипқарди.

Маҳин яна ва яна ота-онаси ҳақида ўйларди. Лекин ёнида севикли Фаррухни кўриб ўзини босиб олар, кўнгли таскин топарди.

Соат эрталаб тўрт яримлар чамаси, тоңг ёришар-

кан, теварак-атроф аста-секин ёримоқда эди. Маҳин, шунча чарчаган бўлишига қарамасдан, бу кечаси тонг отгунча ухламаган эди. Ширин уйқуда ётган Фаррухни уйғотмасдан, тоза ҳаво олиш учун боғчага чиқмоқчи бўлди. Кўрпани очиб, секингина ўрнидан турди. Маҳиннинг ранги бир оз синиқсан, соchlари тўзғиган эди.

У эшикни очди. Аввал ҳовлига, сўнгра рўбарўдаги деворга қаради-ю, бутун вужуди қалтираб кетди. Қай кўзи билан кўрсин, деворда икки милтиқнинг мили чиқиб туар эди. Маҳин ўзини йўқотиб қўйган эди. Нима қилишини билмас эди. Фаррухни уйғотиш учун уйга қайтиб кетар экан, кўзи рўбарўсида турган иккита милтиқли полициячига тушди. Маҳин югуриб Фаррухнинг ёнига борди-да, севгилисини, «Бизни полициячилар ўраб-олибди», деб ҳовлиқиб уйғотди.

Фаррух иргиб ўрнидан туриб, ташқари чиқди. Аввал деворга, сўнгра сой тарафига қаради, кейин:

— Қочишининг иложи йўқ, энди нима бўлса бўлди, қаршилик кўрсатишимиш керак!— деди.

XXIV боб

ФАРРУХ БИЛАН МАҲИННИ ЭВИНДА ҚАНДАЙ ҚИЛИБ УРАБ ОЛДИЛАР

Оғойи Ф... уссалтанана ўзича «бу Фаррухнинг иши» деб тўғри ўйлаган ва бир дақиқа ҳам кутиб туришининг вақти эмаслигини тушунган эди. Қандай йўл билан бўлсин, вақтни ўтказмай, Маҳинни қутқазиш чорасини топиш керак. Оғойи Ф... уссалтананинг фикрига бир нарса келди-да, ўрнидан туриб, қаршидаги телефон ҳужрасига кирди. У ўзининг яқин дўсти, яъни ҳамқи-морларидан бири бўлган назмия раиси билан сўзлашмоқчи, йўлдаги полиция постларидан бирортаси мабодо бир эркак билан бир хотин тушган извошга дуч келган вақтда, дарров ушлашлари учун буйруқ беришни илтимос қилмоқчи эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг омади келиб, назмия раиси идорасида экан. Бутун гапни раисга айтгандан кейин, раис унга: шу соатдаёқ телефон билан ҳар тарафга хабар юборишини, агар Төхронга келмаган бўлсалар, йўлда албатта қўлга туширишини ваъда қилди.

Оғойи Ф... уссалтана ҳам қўшимча ўлароқ, ўзи ҳам ҳозир автомобилда Қумга кетмоқчи эканини, йўлда мабодо керак бўлиб қолган вақтда, полициячиларнинг ёрдам беришларини буюришини илтимос қилди. Раид бунга ҳам сўз берди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ғазаб ва ҳаяжони сўнгги чекига етган эди. У қизини ҳаддан зиёда севар, Маҳин онасидан айрилиб, Фаррухга ўхшаган саргузашт ахтарувчи бир йигит билан қочишни хаёлига ҳам келтира олмас эди. У қанча пул кетса-да, Маҳинни топишга жазм қилди.

Оғойи Ф... уссалтана шаҳзода К. билан хайрлашиб, шошилганича клубдан чиқди-да, ташқарида кутиб турган извошга ўтириб, тез ҳайдашни буюрди. Извош ўн дақиқадан кейин оғойи Ф... уссалтананинг эшигига бориб тўхтади. Оғойи Ф... уссалтана извошдан шошилиб тушди-да, уйга кириб кетди. Махсус хизматкорини чақириб, унга қандай бўлса ҳам ярим соат ичида бир киракаш автомобиль топиб келтиришни буюрди. Ризоқули (хизматкорнинг номи), оғосининг юзидаги ташвиш ва изтиробни кўриб, дарров йўлга тушди. Бу замонларда Техронда автомобиль жуда оз эди.Faқат бир неча ерда, шу жумладан, Алоуддавла хиёбонининг бошида киракаш автомобильларни топиш мумкин бўлар эди. Ризоқули извошга миниб, Алоуддавла хиёбонига борди. Унинг баҳтига битта киракаш автомобиль турган эди. Ризоқули шофёрдан: «Қумга жўнаш учун ярим соат ичида тайёр бўла оласанми?» деб сўради. Шофёр бельгиялик эди. Техронда уни «Соҳиб» деб атар эдилар. Ризоқулига жавоб бериб деди: «Ҳа, ҳамма нарса тайёр. Faқат кира пулидан қочмасангиз, ярим соатдан кейин жўнайвераман». «Гап пулда эмас, истаган пулнингни оласан».

Шофёр ҳам инсофисзлик қилмасдан, бориб-келиш учун икки юз эллик туман сўради.

Ризоқули жавобгарликни бўйнидан соқит қилиш, ҳамда оғосининг ғазабига дучор бўлмаслик учун, ўша ердан телефон билан оғойи Ф... уссалтанага хабар берди.

У бўлса:

— Қандай қиламиз, иложи йўқ. Бир амаллаб кирасини камайтир-да, ўзинг билан олиб кел,— деб буюрди.

Ярим соатдан кейин автомобиль оғойи Ф... уссалтанинг эшигига келиб тұхтады.

Үн беш дақиқадан кейин оғойи Ф... уссалтана хизматкори Ризоқули биләп автомобильга тушиб, Қумга қараб жұнадилар.

Хазрати Абдулазим дарвозасида полиция пости бореди. Оғойи Ф... уссалтана автомобилда полиция пости яқининг бориб: «шу ердан бирорта арава үтдими, уни тұхтатдиларингми?» мазмунидә гап сұрады. Полициячилар унга: «Марказдан шундай бир буйруқ келди. Биз ҳам шуни тұхтатиш учун бу ерда қутиб турибмиз. Лекин ҳозиргача арава үтгани йўқ», деб жавоб бердилар.

Автомобиль Каҳрезакдан ўтиб, Ҳасанободга жўнади. У ерга етгач, оғойи Ф... уссалтана Ҳасанободда бекат ноибидан:

— Тушки овқатдан кейин бирор арава жўнадими?— деб сұради.

Ноиб Фаррухнинг олдида ичган қасами ёлғон чиқмасин учун: «Йўқ, тушки овқатдан түрт соат бурун бир арава кетган эди», деди. Оғойи Ф... уссалтана бу жойдан ҳам жўяли бир хабар топа олмади. Бир оз дам олгандан кейин, Ҳасанободдан қўзғалиб, бир соат чамаси йўйл юриб, Қалъайи Муҳаммадалихонга етиб бордилар. Бу ердан ҳам бир дарак топилмади.

Оғойи Ф... уссалтана: «Балки Фаррух ҳам Ферузаларнинг орқасидан Қумга жўнагандир», деб ўйлади. Оғойи Ф... уссалтана то Қумгача боришга қасд қилди. Агар Фаррух Қумга кетган бўлса, албатта, қамалған. Үндай деса, Ферузанинг бу кунги телеграммасида полициядан хайрли бир гап эшитилмагани ёзилган эди.

Вақт ярим кечадан үтган, ғоятда қоронғи эди. Оғойи Ф... уссалтананинг ғазабидан тиззалири титрар, нима қилишини билмас эди. Кўшки Нусратга қараб юриш керакми, шаҳарга қайтиш керакми, шуларни ўйлаб турган эди, бирданига елкасига бир қўл текканини ҳис қилди. Оғойи Ф... уссалтана чўчиб, орқасига ўгирилиб қаради ва рўбарўсида катта телпак кийган бир кишининг турганини кўрди. У киши, қўлинни оғзига қўйиб, оғойи Ф... уссалтанага жим бўлиш ишорасини бермоқда эди.

Оғойи Ф... уссалтана бирданига қўрқиб кетди, бу одам яқинлашиб унга пичирлади:

— Сиз ахтарган кишиларнингиздан менинг хабарим

бор. Аммо бу ерда айттолмайман, чунки, ноиб билиб қолса, менга жазо беради, ҳатто ишдан ҳам ҳайдайди,— деди.

Огойи Ф... уссалтана жуда ҳам қувониб кетиб, сүради:

— Сен ўзниг кимсан? Ноиб деганинг ким? Улар қаерга кетдилар?

У киши жуда секин:

— Мен почта аравакашиман, ноиб бўлса, чопархона ноibi. Агар сизга буни айтганимни билса, мен нонимдан ажраб қоламан.

Огойи Ф... уссалтана дарров қўлини чўнтағига солиб, бир лиралик олтин чиқариб, унга берди. Лиранинг ялтираши аравакашнинг юрагига куч бергани учун муддаони очиб солди.

— Сиз ахтарганингиз икки киши кечакурун соат олти пайтларида Қум тарафидан келиб, Төхронга жўнаб кетдилар,— деди.

Огойи Ф... уссалтана вақтни ўтказмасдан дарров қайтиб келди-да, автомобилга тушди.

Бироқ, шоффёр қанчалик уринса ҳам машинани юргиза олмас эди. У автомобилнинг бузилиб қолгани ватузатмагунча йўлга тушиб мумкин эмаслигини маълум қилди. Шоффернинг гапига қараганда, тузатишга бир соатча вақт кетар эди.

Огойи Ф... уссалтана аччиғидан ер-кўкни тўс-тўполон қилмоқчи бўлар эди. Машинани тузатиш бир ярим соатларга чўзилди. Бу муддатда огойи Ф... уссалтана «ўзи юрар» машинани ўйлаб чиқарган европаликлар шаънига ишлатмаган сўкиши қолмади. Европаликларнинг ярим кечада саҳрова бузилиб қоладиган машина чиқарганликлари учун оғзига келганини қайтармасдан хақорат қилас эди.

Кечаси соат иккита огойи Ф... уссалтана Ризоқули билан бирликда Қалъайи Мұхаммадалихондан жўнаб кетдилар. Бу дафъа йўлдаги чопархона ноиблари, ишнинг очилиб қолганлигини, энди яширишнинг фойдасиз бўлганлигини билиб ва Фарруҳ билан Маҳин хавфсиз ерга етиб олгандирлар, деб ўйлаб, аравани кўрганликларини айтдилар.

Яна йўлга тушдилар. Каҳрезак бекатининг ноиби ҳам кундузи соат учларда арава Төхрон томонга ўтганини айтди.

Кечаси соат уч яримда автомобиль ҳазрати Абдул-азимга етиб келди. Лекин бу ерда шундай бир аравани кўрган киши топилмади. Оғойи Ф... уссалтана ҳайрон бўлди. Шу пайтда полициячилардан бири унга яқинлашиб, ўша йигитнинг белгиларини сўради.

Оғойи Ф... уссалтана Фаррухнинг қиёфасини, нишонини айтгандан кейин полициячи унинг сўзини бўлиб, чошгоҳ пайтларида худди шундай бир йигитнинг ёнида ёш бир хизматкор билан поездга тушиб, шаҳар тарафга кетганини айтди.

Оғойи Ф... уссалтана:

— Уларнинг ёнида хотин киши ҳам бормиди? — деб сўради.

Полициячи бир оз ўйлангандан кейин:

— Бор эди, чунки улар кетар экан, ёш бир қиз ҳам хотинлар вагонига тушиб кетди. Ундан ташқари, ўша хизматкорда сафар учун зарур бўлган бирталай керак-яроқлар ҳам бор эди, — деб жавоб берди.

Оғойи Ф... уссалтана учун шубҳа қиласидан ҳеч нарса қолмаган эди. У полиция офицерига юзланиб:

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди, ҳозир полиция бошқармасига бориш мумкин бўлмагани учун менга тўртта полициячи қўшиб беришингизни илтимос қиласар эдим, — деди.

Офицер ҳам раисининг топшириғи бўйича унга тўртла полициячи берди.

Оғойи Ф... уссалтана полициячиларни автомобилга ўтқазиб, шаҳарга қараб кётди.

Автомобиль шаҳар вокзалига етган вақтда соат тўрт бўлган эди. Техрон ҳали ухлар, ора-чора, онда-сонда хўрзозларнинг қичқиришларидан бўлак овоз эши билмас, кўчаларда битта ҳам одам кўринмас эди.

Оғойи Ф... уссалтана яна шубҳага тушди. Техрон катта, маҳаллалари кўп, улар қаерга, қайси тарафга кетган эканликларини кимдан сўрашлигини билмас эди. Ундан ташқари, Фаррух ўтиб кетган вақт билан ҳозиргача ўн олти соат тафовут қиласар эди.

Бирданига жиёбоннинг бир бурчагига қўйилган скамейкада бир гадой ётганилигини кўриб, ундейлар кечакундуз шу ерда бўлади-ку, балки унинг хабари бор бўлса, деб гадойга яқинлашди.

Қичқириб, уни ширин уйқусидан уйғотди-да:

— Амакижен, сен доим шу ерда бўлиб турасанми?— деб сўради.

Чол гадой кўзларини уқалаб, «ёпирай, мен ҳам керак бўлар эканман-а», деб таажжубланган бир аҳволда:

— Ҳа, доим шу ердаман,— деди.

Кўзи автомобиль билан полициячиларга тушгандан кейин у қўрқиб кетди-да, ўз-ўзига:

«Ия, мен нима қилиб қўйган эканман? Мени ҳама-моқчи бўлсалар керак. Мендай бир шўрликни қамаш учун шунча тайёргарликнинг нима кераги бор эди?» деб, жуда ҳам диққат билан автомобилга ва одамларга қарай бошлади.

Оғойи Ф... уссалтана гадойнинг қўрққанини сезиб, кулимсиради ва яқинроқ келиб:

— Амакижен, кечадан буён бу ердан иккита ёш йигит билан бир хотин поезддан тушиб, бирор тарафга кетганларини эслай оласанми?— деб сўради. Бу савонни эшигтан гадой гапнинг тагига тушунди.

— Мабодо кўрган бўлсам-у, қаерга кетганларини айтиб берсам, менга нима берасиз?— деб сўради.

Оғойи Ф... уссалтана ҳеч нима демасдан чўнтағига қўлни солиб, тўртта беш қиронлик кумуш пул чиқариб, гадойнинг этагига ташлади. Бечора гадой суюнганидан ўзини йўқотди-да, бир оздан кейин:

— Кеча соат бир яримларда келиб, поезддан тушдилар-да, икки извошни кира қилдилар. Извошчиларга: «Эвинга ҳайда!» деганларини әшитиб қолдим.

Оғойи Ф... уссалтана ўз-ўзича:

«Балки, бу ерда извошчиларни алдаш учун шундай деган бўлиб, сўнgra борадиган ерларини бошқа ёққа бурган бўлсалар керак, қандай бўлса ҳам, таъқиб қиласман», деб автомобилга тушиб жўнаб кетди. Машина Низомия, Шоҳобод, Исломбул ва Нодирий хиёбонларидан ўтиб, Юсуфобод дарвозасига яқинлашди. Бу пайдада полиция ва йўл маъмурлари уйқудан турган эдилар. Оғойи Ф... уссалтана улардан кеча шу ердан иккита извош ўтдими, деб сўради. Йўл маъмурларидан биттаси:

— Кеча пешиндан кейин, биттасида битта хотин, иккинчисида иккита йигит ўтирган икки извош шу ердан ўтиб кетди,— деб жавоб берди.

Оғойи Ф... уссалтана учун энди шубҳа қиласиган

ҳеч нарса қолмаганлигидан автомобилни Эвин тарафи-
га қараб ҳайдашга буюрди.

Үн беш дақиқадан кейин Эвинга етиб бордилар.

Автомобиль қишлоқнинг бошида тұхтади. Шоффер билан Ризоқули шу ерда қолдилар. Қун ёриша бошла-
ган эди. У ер-бу ерда иш билан кетувчи қишлоқ халқи
күринар, шуларнинг орасидан үн икки ёшларда бўлган
бир бола ҳам келарди. Оғойи Ф... уссалтана «алдагани
бала яхши», деб унга яқинлашди.

— Ўғлим, кеча шаҳардан бирі хотин билан икки
йигитнинг бу ерга келганини кўрдингми?— деб сўраган
эди, бола дарров жавоб берди:

— Ҳа, амаки, кеча икки йигит билан бир хотин кел-
ган эди, Карим амакимниги қўнишди,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана дарров Карим амакининг уйи-
ни билиб олди. Бола бошлаб боришига кўниб, олдинга
тушди. Оғойи Ф... уссалтана полициячилар билан бир-
ликда унинг орқасидан кета бошлиди. Қишлоқнинг уч-
тўрт кўчасидан ўтгандан кейин Карим амакининг эши-
гига етдилар. Оғойи Ф... уссалтана болани бу ердан
узоқлаштироқчи бўлди. Чўнтағидан икки қирон пул
чиқариб, болага берди-да, деди:

— Ўғлим, сен ҳу қишлоқнинг бошида тўхтаб тур-
ган автомобилчига бориб айт, бизни кутиб турсин,—
деди.

Пулни кўриб, автомобилнинг отини эшитган бола
чонганича кетди. Оғойи Ф... уссалтана полициячиларга
қараб деди:

— Эҳтиёт бўлинг, овозингизни баланд чиқарманг,
иш жанжалга айланмасин. Шу икки йигитдан биттаси
Фаррух, унга озор берманг. Қолган бир йигитни тутиб,
қамаш керак.

Шу пайтда полициячидан бири секингина деворга
тирмашиб, ҳовлига қарап экан, кўзи сой томонга туш-
ди. У девордан тушиб:

— Қўргончанинг ҳовлиси сойга бориб тақалар экан.
У ерда битта қоровул қўйиш лозим бўладики, қочиш
мумкин бўлмасин,— деди.

Полициячилардан иккитаси пастга тушиб, сой бўйи-
да тўхтади. Иккитаси бўлса, деворга чиқди. Оғойи
Ф... уссалтана бор кучи билан эшикни қоқа бош-
лади.

Худди шу пайтда Фаррух Маҳнинга:

— Энди нима бўлса бўлди, қаршилик кўрсатишимииз керак! — деди-да, Жаводни ёрдамга чақирди.

Бечора Жавод бу овозни эшитиши билан шошиб бошини ошхонадан чиқарган вақтда, сой томондан:

— Урнингдан қўзғалма! — деб қичқирган овозни фшилди.

Жавод овоз келган тарафга қаради, у ерда бир полициячи милтиқ ўқталаб турганини кўриб, турган жойида қотиб қолди.

— Жавод, қўзғалма, сени отиб ташлайдилар! — деб огоҳлантириди Фаррух. Эшик қаттиқ тақилламоқда эди. Бориб эшикни очишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди.

Ниҳоят, сой тарафда турган полициячилардан бири секин-секин келиб, эшикни очди. Оғойи Ф... уссалтана югуриб ҳовлига кирди.

Оғойи Ф... уссалтананинг тутқун ва паришон аҳволи Фаррух билан Маҳинга қаттиқ таъсир қилди. Маҳин отасининг ўтакетган аччиғига, ғазабига учраш билан бирликда, бундан сўнг бир умр Фаррухнинг юзини кўрмаслигини сезган эди. Жанжал хаёлдан кўтарилиб кетган Фаррух ҳам жуда ботирлик билан олдинга, оғойи Ф... уссалтананинг рўбарўсига келиб деди:

— Оғо, аччиғингиз чиқмасин, қизингиз бу ерга ўз истаги билан келган. Биз бир-биrimизни севамиз. Унашиб қўйганингиз шаҳзодани Маҳин ёқтиргмагани учун мен билан бу ерга келди. Мен ҳам уни севаман. Мен усиз яшаётмайман.

Оғойи Ф... уссалтана Фаррухга жавоб бермади. Фаррух ичиди: «Бизга раҳми келди, шекилли», деб ўйлади.

Лекин, шундай бўлиши мумкиними? Ундан шуни кутса бўлармиди?

Оғойи Ф... уссалтана мағзи-мағзига сингиб кетган очкўзлик ва тамадан кўр бўлган, тўғри йўлни йўқотган ва севги деган сўзни бекорчи гап, деб ҳисоб қилган одам эди. У фақат Фаррухнинг шижоати ва қочиб кетиш ўрнига рўбарўсида туриб шундай очиқдан-очиқ гапиришаётганига таажжубланганидан тили тутилиб, ҳеч нима дея олмас эди.

Энг охирда, бирданига разаби қайнаб, полициячиларга қаради-да:

— Энг аввал мана бу ҳаромини ушланг! — деб Жаводни күрсатди.

Кейин юзини Фаррухга ўгириб:

— Қани, жўна, кўз олдимдан йўқол! Йўқса, кўргилингни кўрасан! — деди.

«Кетиш? Маҳинни тарк этиш?»

Маҳин кўз тагидан бир қарааш билан Фаррухнинг эсини жойига келтирди. Ҳозирча бу ишдан қўл тортиб, итоат қилиш кераклигини тушунтирди.

Фаррух севгилисинг бўйин эгиб, уни эйг сўнгги ва умидсиз боқиши билан бир мартағаба кўздан кечиргандан кейин секин-секин эшикка қараб кетди ва у ерда икки полициячи Жаводнинг қўлларипи боғлаётганларини кўриб, ўзини йўқотиб қўйди. У ўзининг шундай мағлуб бўлишига қарамасдан, бечора Жаводнинг гуноҳсиз-несиз қамалишига рози бўлмасдан, полициячилар билан жаражаллашмоқчи бўлар эди. Шу пайтда гўё юрагида бирор: «Зарари йўқ, Жаводни қамасалар, сен уни қутқарниб оласан», дегандай бўлди. Фаррух эшикдан чиқди. Лескин, жондан ҳам ортиқ севгани шу ерда экан, Фаррух қаерга кета олар эди?

XXV боб

ШАФҚАТСИЗЛИК

Фаррух жўнаб кетгандан кейин, отаси Маҳинга:

— Шу қилиғингдан кейин мен сени қизим деб атай олмайман, — деди.

Маҳин бошини қуий солиб, ҳеч нима демади. Оғойи Ф... уссалтана сўзини давом эттирди:

— Сен ўзингнинг шу қилғилигинг билан онангни қандай аҳволга солиб қўйганлигини биласанми? — деб, чўнтағидан хат ва телеграммани чиқарив, Маҳиннинг юзига иргитди.

Маҳин дадиллик билан телеграммани ердан олиб ўқиди. Сўнгра бир оз титроқ овоз билан деди:

— Отажон, мен буларнинг ҳаммасидан хабардорман. Мендан кейин онамнинг қийналишини ҳам билардим. Бироқ, нима қилишим керак эди? Мен унга йўл-йўлакай юборган хатимда, бу ишга мажбур бўлганимни билдиридим. Менда гуноҳ йўқ. Бу ерда онамнинг ҳам гуноҳи йўқ. Эшитдингизми, отажон, онамнинг ҳам гуноҳи йўқ.

ҳи йўқ! Бу ишларга сабаб, фақат сизнинг тушунчасиз-лигингиздир. Сиз менинг танимаганим, ҳаттоқи қандай иш билан машгул эканини билмаганим бир шаҳзодага мажбуран эрга бермоқчи бўлдингиз. Сиз менинг қалбимдаги севги туйғуларини поймол қилиш ниятида бўлмасангиз эди, мен бу ишга қадам қўймас эдим. Бу ишда Фаррухнинг ҳам ҳеч гуноҳи йўқ. У фақат менга йўл кўрсатди. Мен ҳам уни қабул қилдим.

Бу сўзларни эшитгандан кейин ғазаби яна-да баттарроқ жўш уриб кетган оғойи Ф... уссалтана бирданига жуда қаттиқ қизишиб кетди.

— Ҳали сен мени айбордор санайдиган ҳам бўлдингизми? Отангга таъна-маломат қиляпсанми?! Хўп, майли, зарари йўқ. Билиб қўйгинки, энди Фаррухни умрбод кўрмайсан. Агар мен сени фарзандликдан чиқариб, «оқ» қилишимни истамасанг, мен кўрсатган одамни эрим деб қабул қиласан.

— Бу мумкин эмас! — деди Маҳин совуққонлик билан.

Оғойи Ф... уссалтана, ортиқ чидаёлмай, қизини тутиб олиб уриш хаёли билан ўрнидан турган эди, бироқ, унинг воситасида депутат бўлмоқчи экани эсига тушиб, уришдан ўзини тийди. Лекин, бақириб-чақириб деди:

— Сиз, ақли қисқа хотинлар, қачондан бери бундай гап қайтарадиган бўлиб қолдингиз?! «Мумкин эмас!» ҳам деяпсан-а! Бу сўзларни сўзламоққа сизларга ким ижозат берган? Бу ишда мен ўзим аҳмоқман. Агар аҳмоқ бўлмасам, алданиб, сени ўша мактабларга ўқишга юборармидим? Шундай қилмаганимда, бундай фалокатларга йўлиқмаган ҳам бўлар эдим. Кошки, сени мактабда ўқитмаган бўлсам эди.

Оғойи Ф... уссалтана чин кўнгилдан гапирап эди. У бу мактабларни, уларда ўқиган киши ўз ҳуқуқларини таниб олади, деб «хавфли» билар эди. (Унинг фикрича, ўзи ва ўзига ўхшаганлардан бошиқа ҳеч кимнинг, айниқса, хотин-қизларнинг ҳуқуқлари бўлмаслиги керак эди). Унинг фикрича, болаларга ҳар хил бўлмағур, хаёлий нарсаларни ўқитадиган мактаблар — ҳақиқий заҳар эди. Йигит ва айниқса қиз билан учрашганда ва улар: «Нима учун эрлар аёлларни урадилар, нима сабабдан хотин кишини таёқ билан уриш мумкин? деган пайтда оғойи Ф... уссалтана каби кишилар ўлгудай сўқинадилар, уларни даҳрий, кофири деб атайдилар. Оғойи Ф...

уссалтана, асбоб-ускуналарга қандай күз билан қараса, хотин-қызларға ҳам шундай қарайдиган ва уларнинг ыркик томонидан ҳар дамда айирбошланиб турилишини тұғри деб тоуучилардан әди.

Оғойи Ф... уссалтана, бу ерда сўзлашиб ўтиришдан бир иштегиди чиқмаслыгини тушуниб, шаҳарға боргандан кейин төзлик билдиң онасига хабар юборишни лозим билди да қизига:

— Қани, тайёрлаи, кетдик! — деди.

Махин ҳеч нима демасдан уйга кириб, чодрасини ёпниниб чиқди.

Карим амаки далада бўлганлиги учун бу воқеалардан хабарсиз әди. Хотини бўлса, ҳовлида юрар, томоша қилас, полициячилардан қўрққанидан гапиришга ҳам юраги бетламас әди.

Махин отасига:

— Сиз Фаррухни уйдаи қувиб солдингиз. Бироқ у ҳали уйнинг ижара ҳақисини тўламаган әди, — деди.

Оғайи Ф... уссалтана унинг мақсадини дарҳол тушуниб, чўнтағидан битта уч туманлик пул чиқариб, Карим амакининг хотини олдига ташлади. Сўнгра Жаводни тўрт тарафдан қуршаб олган полициячиларга қараб:

— Сиз бу аблакни шу ерда тутиб туринг. Мен шаҳарга жўнайпман. Автомобиль келиб, сизларни ҳам олиб кетади, — деди-да, битта ўн туманлик пул чиқариб, инъом юзасидан уларга берди. Махинни қўлидан судраб ҳовлидан чиқди.

Бечора қиз қанчалик теваракка кўз югуртса ҳам Фаррухдан бир нишон кўрмасдан, маъюс бўлди. Қишлоқнинг чеккасида турган автомобилга тушиб, жўнаб кетдилар.

Соат олти бўлган әди. Автомобиль бир соатдан кейин шаҳар дарвозасига етди. Оғойи Ф... уссалтана билан Ризоқули автомобильдан тушиб, извошга миндилар. Извош ҳам автомобильнинг орқасидан оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисига қараб йўл олди.

Үн минутдан кейин оғойи Ф... уссалтана билан Махин ўз ҳовлиларида эдилар. Махин бу кунги ҳодисалардан жуда ранжиган, қаттиқ таъсирланган бўлгани учун ўз ётогига кириб кетди. Каравотга ўзини ташлаб:

«Оҳ, яна бир карра уни кўра оламанми!» — деб юмюм йигламоққа бошлади.

Бу кўз ёшлари оғойи Ф... уссалтананинг юрагига таъсир қила олармиди?

Иўқ. Чунки, унинг қалби бундай олмослар билан чизладиган ойналардан эмас эди.

Оғойи Ф... уссалтана ўн беш дақиқадан кейин шундай бир телеграмма ёзиб юборди:

«Кўм. Дорушишифо. Маликтоҳ хонимга.

Қидириши натижасида Маҳинни Фарруҳ билан Эвиндан топдим. Маҳин уйга келтирилди. Соғ-саломат, ташвииш тортманг. Зиёрат тугаган бўлса, дарров қайтинг.

Ф... уссалтана».

Автомобиль қайтиб бориб, тўрт полициячи билан бечора Жаводни оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисига келтирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана телефон орқали назмия раисини чақирди. Фаррухнинг хизматкори бўлишдан бошқа гуноҳи бўлмаган бечора Жаводни ўғри ва жинояткор деб тушунтирди. Уни авахтага юборилиши учун иккита қуролли полициячи юборилишини илтимос қилиш билан баравар Жаводнинг бутун гуноҳини ўзи ёзиб юборишини айтди.

Ёзib юбормаса ҳам бўлаверар эди. Чунки, оғойи Ф... уссалтана пулдор ва юқори мартабали кишилардан бўлганлиги учун унинг айтган сўзи бузилмайдиган қонун эди.

Ярим соатдан кейин назмиядан иккита қуролли полициячи келиб, оғойи Ф... уссалтананинг уйига кирди.

Маҳин бу ишдан хабардор бўлгани учун уйдан чиқди. Отасининг оёқларига йиқилиб, бечора Жаводни ўғри ва жиноятчилар жойи бўлган авахтага юбормаслик учун ялиниб-ёлворса ҳам натижа чиқмади. Оғойи Ф... уссалтана Фаррухнинг аламини бечора Жаводдан олмоқчи бўлар эди.

Фарруҳ ўткир ва чиройли сўзлар билан маҳкамадан қутулиб кетишидан қўрққани учун оғойи Ф... уссалтана Фаррухдан қўл тортган эди. Агар Фаррухда шундай хислат бўлмаса эди, у Фаррухни Жаводдан ҳам баттаррон кунларга солган бўлар эди.

Маҳин жуда ҳам қайфуриб, отасининг хонасидан чиқди, бу ҳодисаларнинг аламидан оёқлари титрар, ҳаракат қилишга ҳам мадори етмас эди. Бир амаллаб ўз хонасига кириб олди-да, кейин ўзидан кетди.

Чақирилган полициячилар Жаводни бир жинояткор-

дай олдилариға солиб, олиб кетмоқда әдилар. Улар серқантов хиёбонлардан ўтар эканлар:

— Қочиш фикрини хаёлингга ҳам келтира күрма, бекорга жондан жудо бўласан. Агар қочадиган бўлсанг, қонун бўйича сени отиб ўлдиришга мажбурмиз,— деб пўписа қилас әдилар.

«Қонун» — қандай улуғвор бир сўз! Бироқ, унинг хаётга татбиқ этилишида қандай хиёнатлар бўлмайди? Шу қонунми? Текинхўр бир юқори табақали кишининг сўзи билан, ҳар бир кишидай озод, эркин яшашга ҳаққи бўлган бечора бу камбағал йигит билан шундай муомалада бўлиш — бу қонунми? Ахир, «қонун» ва «маданият» деган нарса шуми?

Ярим соатдан кейин Жаводни назмияга келтирдилар. Полиция раисининг буйруғи билан уни темир панжарали, темир эшикли авахтага қамадилар.

Шўрлик Жавод қамоқхонада бир кишилик камерага қамалди.

Нимага? Нима учун? Фақат битта юқори табақали кишининг ундан шикоят қилгани учунми!

Шу етарли эмасми?!

* * *

Биз Маликтоҷ хонимни ўз боши ва кўкракларига уриб: «Қизимни ўғирлаб кетдилар, бечора қизгинамнинг бошига қандай фалокатлар келтирган эканлар?» деб бақириб турган жойида, Ферузани бўлса: «Полицияга хабар бердим, йўлда уларни қандай бўлса ҳам тутадилар», деб унга тасалли бермоқчи бўлган жойида қолдирган эдик.

Ферузанинг бу гапи ҳақиқатга яқин бўлса ҳам бироқ она туйғуси бундай ҳақиқатни тушуниб ета олармиди?

Маликтоҷ хоним йиғлар эди. Феруза полиция идорасига бориб, бутун бўлган аҳволотни, қўлинни орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган полиция раисига айтди. Пул унмайдиган ишларни унчалик ёқтирмайдиган раис юзаки равишда бу тўғрида текшириш ва қўлга туширишга ваъда берган бўлса ҳам, лекин сув бошидан лойқа дегандай, вазирларнинг доим охирига етмайдиган ҳаракатларидаи, бу ҳам эшишиб эшиитмасликка солиб, ҳатто бу тўғрида йўллардаги қоровулларга ҳам хабар бермади.

Уша куни кечқурун Маликтож хоним беҳуш бўлиб қолган эди. Бахтга қарши, шаҳарда бирорта ҳам тиббий ёрдам берувчи киши топилмади. Полиция идорасининг доктори ҳам бошқа ерга кетиб қолган бўлиб, фақат мол доктори бор эди.

Бечора Феруза жуда ҳам ўзини йўқотиб қўйган, нима қилишини билмас, хоним бўлса, беҳуш, ҳеч ўзига келмас эди.

Телеграммадан бошқа тез таъсир этадиган бирорта чора ўйлаб топа олмади. Чодрасини ёпниб, кўчага чиқди, сўрай-сўрай телеграфхонани топиб кирди. Телеграфидан: «Мен айтадиган гапларни ёзиб, дарров симга боғлаб, Техронга юборинг», деб илтимос қилди.

Телеграфчи бир оз бечора хотининг жоҳиллигидан кулгандан кейин юқорида ўқиганимиз телеграммани ёзиб юборди. Феруза ҳам чўнтағидан пул чиқариб, телеграфчига берганидан кейин уйга қайтди.

Маликтож хонимнинг аҳволи бир оз яхшиланган эди. Феруза қайтиб келиб, оғойи Ф... уссалтанага телеграмма юборганини, бутун ишдан уни хабардор қилганини хонимга билдириди.

Кеч бўлди. Маликтож хоним астагина йиғлаб ўтиаркан, бирданига эшик қаттиқ тақиллади, Ҳасанқули ташқарига чиқиб, хонимга бир хат келганлигини айтди. Маликтож хоним дарров хатни олди. Дуо китобларидан бошқа ҳеч нарсани ўқиёлмаслиги учун, Ҳасанқулини бир саводли одам топиб келтириш учун юборди.

Ҳасанқули бориб, бир оздан кейин, ўн олти ёшларда бўлган бир боққолнинг шогирдини бошлаб келди.

Ўспирин бола хатни ўқиб берди.

Маликтож хоним хатнинг мазмунини тушунгандан кейин кўнгли тинчиди. Чунки Фаррух унинг ҳеч қаҷон хаёлига ҳам келмаган эди. Қизини Фаррух билан бирликда қочганлигини билиб, бир оз ўзини юпатди ва ўзўзига айтди:

«Зарари йўқ, эртага эримга хабар юборман. Баридан бир бизнинг қўллимиздан қочиб қутула олмайдилар. Қарега кетган бўлсалар ҳам эрим уларни излаб топади».

Маликтож хоним тинчланган сари ўйларди.

«Бизнинг зиёратга чиққанимизни Фаррух қаёқдан билган экан-а? Биз бу сафаримизни ҳеч кимга айтмаган эдик-ку? Ажабо, бу қандай ҳодиса бўлди?»

Ниҳоят, ўйлаб-ўйлаб, бу сафарни Фаррухга Маҳиннинг ўзи етказган бўлса керак, деган қарорга келди.

Шундан кейин, Маликтоҷ хоним Маҳиннинг йўлда мени кимга бёрмоқчисизлар деб сўрайверганини эслади.

Эртасига қиёмга яқин Маликтоҷ хоним Ферузა билан бирга зиёрат қилиб қайтганида қўлига бир телеграмма бердилар. Телеграммани ўқиш учун яна ўша боққолнинг шогирдини чақириб келтирилар. Телеграмманинг мазмуни Маликтоҷ хонимни жуда севинтириди. Севиниб кетганидан дарров ҷўнтағидан битта беш қиронлик тилла чиқариб, боққолнинг шогирдига берди ва Ҳасанқулини Техронга кетиш учун арава топиб, кира қилишга чопархонага юборди. Ҳасанқули қайтиб келиб, кун ботиш олдида жўнаб кетишларини айтди.

Маликтоҷ хоним Маҳинни кўришга ошиқар эди. У Маҳинни бир меҳрибон она юраги билан севар, бироқ бу она ўз севгили фарзаандининг эндиги баҳтини, баҳтли ҳаётини ўйлармиди, ўйлаб кўрармиди? Бу саволнинг жавоби жуда ҳам очиқ ва равшан. У ўз қизи Маҳиннинг баҳтли бўлишини шаҳзодага эрга беришда кўрар эди. Яна тўғриси, у баҳт-саодат нима эканлигини тушунмас эди. У ўз қизини девона деб ўйлаб, уни бу касалликдан қутқаришга ҳаракат қилас эди. У қизининг ўжарлигини ёшлигидан деб ўйлар: «Катта бўлса, ақл кирап», деб ўзини юпатар эди. У, «кимнинг ёши улуғ, гавдаси катта бўлса, ақли ҳам кўп бўлади», дер эди. У, «эр деганинг давлатли бўлса, бас», деб қаради ва бошқа сифатларига унчалик аҳамият бермас эди.

Кун ботар-ботмас Маликтоҷ хоним, Феруза ва Ҳасанқули Техронга жўнаб кетдилар.

Эртасига кеч соат саккизда арава оғойи Ф... уссалтанинг иморати рўбарўсига келиб тўхтади. Ризоқули араванинг эшигини очиб, хонимга таъзим қилди. Хоним аравадан тушди, Ҳасанқулига бўлса аравакашга инъом берини буюриб, ҳовлига кирди.

Оғойи Ф... уссалтана унинг истиқболига чиқиб, аҳвол сўрашгандан кейин деди:

— Маҳин кечадан бўён қаттиқ касал. Ҳалигача уч марта докторларни чақириб маслаҳат қилдим.

Маликтоҷ хоним шошиб Маҳиннинг ётогига кирди. Маҳин каравот билан битта бўлиб ётар, оқсоқ хотин юзини елпиб ўтиради. Маҳин онасини кўриши билан бошини кўтариб:

— Тез келганинг яхши бўлибди! Қани айт-чи, Фаррухни дафн эттингларми? — деб сўради ва қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

Бечора Маҳин ақлдан озиб қолган эди:

XXVI бўб

БАНГИХОНА

Икки катта бозор — яъни баззозлик бозори билан пойафзал бозори ўртасидаги кўчанинг охирида бир «Тўрт раста» деган бўш муюлиш бўлиб, унинг охирида, бир неча боққол, қаҳвачи ва сартарошлик дўконлари жойлашган.

Бу кўча эгри-бугри. Бу икки бозорнинг ўртасидаги муюлишда, чап тарафда эски бир иморат бор. Бу иморатнинг эшиги кўча сатҳидан пастда бўлгани учун ичкари кирмоқчи бўлган одам аввал пастга тушиши керак. Эшикдан киргач, тўрт-беш метр узуунликдаги бир йўлакдан ўтиб, ҳовлига чиқилади.

Ҳовлининг шимол тарафидаги иморатлар эски бўлиб, «Урусий» номланган бир зал ва иккита кичкина-кичкина уйдан иборат эди. «Урусий» уйининг ён тарафларида бўлса, ердан бир оз юқори кўтариб солинглан икки пешайвони бор эди.

Эрта қуз. Астагина эсиб турган шабада ҳар нафасда бир кучайиб, сарғайган дарахт япроқларини ерга тўкарди.

Кеч соат тўртлар чамаси. Баланд бўйли ва чиройли бир йигит шу кўчанинг ўртасида туриб, ўткинчилар кўзини шамғалат қилиб, шу уйга киришга пайт пойлар эди. Бу йигитнинг уст-боши, сиртдан қараганда, бир оз эски кўринса ҳам, лекин ичидаги кийимнинг ёқасига диққат қилинса, ундаги олтин тугмаларни кўриб, Техроннинг бойвачча йигитларидан биттаси эканига шубҳа қилинmas эди.

Ҳозирги вақтда барчага баравар бўлган уйга кириш номусми?

Бу «Тўрт раста» муюлишидаги уй ҳам кириш номус ҳисобланган уйлардан бири эди.

Бу уй шира (банги) хона эди. Яна тўғриси, эронликлар ўз ғайрат ва шижоатларини тутунга айлантириб, кўкка совурадиган жойлардан бири эди.

Уша пайтларда ҳозиргидай дориламон эмас эди. Халқдан уялиб, ҳар ким у ерларга яшириниб борарди. Бироқ, такяхоналардан мұмайроқ солиқ олиш учун бангиликни ривожлантиришга тарафдор бўлган ҳукумат уялиш-тортинишлар барҳам топишини истарди.

Бояги йигит гиёҳванд бўлиб қолғанлигидан шира чекмоқ учун бу ерга келишга мажбур эди.

Чунки, ширани баъзи бадавлатлардан бошқа кишилар учун уйга олиб бориб берилмасди. Уша йигитнинг бахти ва эронликларнинг бахтсизликларига кўра, бу кўча анчагина хилват эди. Йигит дарров ўзини ичкарига олди. Унинг орқасидан бошига намат кулоҳ, эгнига нимдош пальто кийган, йигирма ёшлар чамали бошқа бир йигит ҳам муолишдан чиқиб, ўша уйга кирди. Биринчи йигит саҳнга кирав-кирмас самовар қўйилган тарафга бориб, қаҳвачига деди:

— Мени ҳеч ким кўрмасин! Агар иложи бўлса, бирор хилватроқ уй кўрсатинг.

Телпагини олиб, тепакал бошини қашиётган қаҳвачи ишнинг тагини дарров тушуниб:

— Марҳамат қилингиз,— деди-да, йигитни бинонинг чап тарафига бошлаб бориб, бир эшикни очиб берди. Йигит ичкарига кирди. Бу хона жуда ҳам кичкина эди. Деворлари кўқимтири, токчалари рапли бўлиб, ерга эски, иркит палос солинган эди.

Токчаларнинг биттасига шира чекиш учун ишлатиладиган чироқ қўйилган эди. Йигит ичкарига кирав-кирмас палосга чордона қуриб ўтирди. Қаҳвачига икки бўлак ярим мисқоллик шира келтиришни буюрди. Қаҳвачи чиқиб кетгандан кейин ўз-ўзича ўйлар эди:

«Номардлар мени жуда ҳам ёмон ўргатиб қўйдиларда, энди сира ҳам ташлаёлмайдиган бўлиб қолдим. Дарҳақиқат, ўзимда ҳам гуноҳ кўп. Шу қадар кашанда бўлиб қолдимки, бир кун чекмасам, ўлаёзаман».

Бирданига эшик очилиб, бир нотаниш йигит ичкари кирди. Аввалги йигит кейинги йигитнинг уйга сўрамасдан кирганини қўриб, ҳайрон бўлди. Кейинги йигит ичкари кириши биланоқ, салом бериб деди:

— Оғойи Али Ашрафхон, сизда зарур бир ишим бор. Сиз билан сўзлашиш учун бу ердан қулай бирорта жой топа олмаганимдан, қаҳвачига сизга келтирадиган ширани бир оз кечикиброқ олиб келишини буюрдим.

Али Ашрафхон ҳайронликда қолди. Бу ким? У мени қаёқдан танийди? Нега одобсизлик қилиб, рухсат сўра-масдан кириб келди? Шу топда, «бу бандигона, кўпчи-лик келадиган жой; бу ер Техрон, қолаверса Эрон, бу одам ҳали одоб ва тавозе нималигини тушунмаса керак», деб сал ҳовуридан тушди. Лекин шундай бўлса ҳам жеркиб деди:

— Ўзинг кўриб турибсанки, мен бу ерга шира че-киш учун келдим. Чиқ бу ердан, мени бир оз тинч қўй, мен сени танимайман, сен билан ишим ҳам йўқ.

Кейин келган йигит бу гапларга эътибор бермай, лоқайдлик билан деди:

— Оғо, сиз мени кўрмагансиз, тўғри. Лекин, мен сизни жуда яхши танимайман. Отингизни ҳам айтдим. Агар ижозат берсангиз, сизнинг тўғрингизда билган нарсаларимни ҳам айтаман: сиз Исфаҳонда молия бў-лимининг раиси эдингиз, Техронга келганингизга икки ой бўлди. Илгари Техронда ...вазирлигининг молия бўлимида раис эдингиз. Ҳатто шундай қисқа мудлат ичидагандай йўл, қайси воситалар билан муовинликдан раисликка ўтганингизни ҳам биламан.

Али Ашрафхон аввалгидан бешбаттар ҳайрон бўлди. «Бу йигит ким, менинг ишларимни қаёқдан билади?» деб ўз-ўзига саволлар берди.

— Бу ким ўзи, менинг ишларимни қаёқдан билади, деб ҳайрон бўляпсиз, албатта. Қизиқиб қолганлигинги учун сизга ҳаммасини айтиб бераман. Менинг отим Фаррух. Номусини ўз манфаатингиз учун ёрдамчи бир қурол қилиш, обрўсини бадавлат бўлишингиз учун оёқ остида топтаганингиз хотин бир кечада менга дуч келиб қолди. Мен қайси хотин тўғрисида сўзлаётганимни ту-шунгандирсиз?

Али Ашрафхоннинг ранги ўчиб, бадани титрамоққа бошлади. У Фаррухга нима дейишини билмай қолди. Фаррух бутун воқеани яхши билгани учун бундан то-ниш мумкин эмас эди. Али Ашрафхон ўзини сал дадил тутиб деди:

— Оғо, гапларингиздан мен сизнинг мақсадингизни ҳали ҳам тушуна олмадим. Боя мен сизга айтдимки, мен шира чекмоқчиман, кайфим йўқ, сиздан илтимос қиласиз эдим, шу суҳбатни бошқа вақтга тайин қилсангиз. Ушанда бу тўғрида ҳар қанча бўлса, сўзлашамиз.

Фаррух хохолаб кулиб деди:

-- Иўқ, оғо, ундаи әмас, бир оз бўлса ҳам менга зақтингизни сарф қилиб, айтганларимни эшишингиз серак.

Ҳозирча Фаррухнинг Али Ашрафхонга айтган гапларини шу ерда қолдириб, бу учрашувнинг қандай юз берганини баён этайлик.

* * *

Ширахонадаги бу ҳодиса юз берган кундан ўн ой муқаддам Али Ашрафхоннинг юқори бобларда айтгани миздай, виждонсизлик ва разиллик билан бечора Иффатни уйдан қувлаганлигини биламиш.

Али Ашрафхон ёлғиз қолиб, сўққабош турмуш ўтказиб, ахлоқсиз хотинлар билан суҳбат қилишини ҳар нарсадан аъло билган саёқ йигитлардан бири эди. Узи ўлгунча хасис бўлгани учун чиқимни ёмон кўрар, факат ҳасислик билан нафсини қондириб, ҳар ҳафта, ҳар ойда хотин янгила бурагар эди. Бечора Иффатни Шоҳбожи кампирнинг уйига қўйиб келган куни кечаси, Исфаҳондаги ўртоқларининг бир нечасини йигиб, айш қилмоқчи эди. Ўртоқларидан ҳар қайсиси ҳар қаёқда боришни маслаҳат кўрар эдилар. Сўнгиде кўпчилик билан Исфаҳоннинг Жулфа деган мавзуига боришга қарор қилдилар.

Эронда саёқ, бузуқ бир кишининг бора-бора гиёхванд бўлиб қолиши табиий. Энг аввал бир қадаҳ ичкиликтан бөшланади. Ундан кейин икки-уч ва шундай қилиб ортиб боради. Энг охири бир шишага етади. Сўнгра бир шиша ичкилик ҳам кайф бермай қолади. Ичкилика ружу қилаётган одам Англиядаги бўлса, виски, Эронда бўлса, узум ароғини ичишга киришади.

Кунлар ўтади, бирданига қандай бўлади-ю, бир кечаси май топилмай қолади. Бу вақтда ўртоқларидан бириси хумор тарқатиш учун жиндеқ наяки қилиб беради. Еки нўхатдеккина қорадори таклиф қилиш билан баробар бу қорадорининг қай даражада фойдали эканини, фалон кишини ўлимдан қутқазиб қолганини, ёнки қанчалик кайф берганини қатор қасамлар билан исбот қиласди.

Қорадори ейилади.

Лекин, унинг таъсири, кайфи унутилмайди. Эртаси-

та яна давом этади. Бир кун келадики, мисқоллаб қорадори ҳам таъсир қилмайдиган бўлиб қолади.

Шу пайтда яна бояги яқин ўртоқларидан биттаси ширани олдинга суради. Шира — қорадори.

Дод бундай ўртоқларнинг дастидан!

Али Ашрафхон ҳам шундай бўлган эди. Олти ойдан кейин жуда росмана қорадори бангиси бўлиб қолган, тўрт мисқолдан қами кифоя қилмасди. Бир кун уйига чақирган дўстларидан биттаси ширани унга мақтади. Нодон йигит унинг мақтовини мамнуният билан қабул қилиб, шира чекишга ўтди. Икки ойдан кейин Али Ашрафхон «бинойи»дек шира бангиси ҳам бўлди.

Исфаҳондалигига молия бўлими раиси бўлгани учун ширахонага бормасдан уйида тайёрлатар эди.

Қандай бўлди-ю, бир куни у Исфаҳонда ҳаммага белгили бўлган зотдан биттасининг илтимосини қабул қилмади. Ўша куни кечқурун Исфаҳоннинг иғвогар ва мунофиқларидан бир тўдаси... идорасининг рўбарўусида йиғилиб, у ерга ҳужум қилишиб, тўс-тўполонини чиқариш билан қўрқитдилар. Бу тўданинг бошида салласининг пешини кифтига туширган ва белбоғини ёғочга боғлаб, байроқ сингари кўтарган бир шайх баланд овоз билан қичқирав эди:

— Дод бу тэҳронилкларнинг дастидан! Ҳар куни бир динсизни бизнинг устимизга раис қилиб юбориб, биз бечораларни диндан чиқармоқчи бўладилар!

Сўнгра йиғилган оломонни бир ерга тўплаб, нутқ сўзлашга киришиди:

— Полиция ёки жандармлар сизга қарши чиқсалар, уларни ўлдиришдан тойманг, улар бизга, яъни динга қарши чиққанлари учун кофир бўладилар! — деб бақириди.

Нодон халқ ишнинг тагини тушунмасдан, яъни шайхнинг ўз манфаати учун дин ва диёнатни қурол қилиб, ҳеч нима тушунмайдиган халқ қўли билан идораларга ўт қўйиш истаганининг фаҳмига бормай, унга итоат қиласлар эди.

Чорак соатдан кейин жандарма идораси бу соҳта ваҳимадан хабардор бўлиб, дарров бир тўда отлиқларни у ерга юборди. Жандармлар келиб, оломонни тарқатишга қанчалик уринсалар ҳам ҳеч нима қила олмадилар. Халқ шунчалик жоҳил эдикни, чиндан ҳам

шаҳар идорасининг днисиз идора эканига ва уни халиғи диндан чиқариш учун очиб қўйилганига ишониб, қаршиликларида давом қиласр эдилар.

Болғи шайх ҳам баланд бир ерга чиқиб олиб, ҳар дақиқада халққа хитоб қилиб, идорани бузишга, ёндиришга, жандармларни ўлдиришга ташвиқ қиласр эди.

Жандарма раиси халқнинг нодонлигини эътиборга олиб, ўқ отишни ман қилганди. Жандармлар ҳам жамоатни дўқ-пўписа билан тарқатишига уринарди.

Дин йўлида ўлишни шаҳидлик ва баҳт санаган ча-панилардан биттаси илгари чиқиб, қўлидаги белбогини жандармлардан биттасининг бўйнига солди. Бир неча нодонлар ҳам унга қўшилиб, бечора жандармни торта-торта отдан йиққитдилар-да, оломоннинг орасига олиб кирдилар.

Бечора жандарм мунофиқ, пулпаст шайхнинг қурбони бўлди.

Жандармлар ортиқ чидаб тура олмадилар. Милтиқларини халққа ўгириб, осмонга қараб ўқ уза бошлидилар. Беш дақиқадан кейин ўртада ўша нодон халқдан биттаси ҳам кўринмай қолди. Лекин улар қиласр ишларини аллақачон қилиб кетган эдилар.

Шайхнинг шайтонларча алдови ва ташвиқоти билан жандарм бўғиб ўлдирилган эди.

Шундай ваҳший ҳаракатларга ким жавобгар? Ушалар! Яъни, ўз манфаатлари учун илм-маърифатни динга қарши деб отлантирган, баҳтсиз миллатни жаҳолатда сақлайдиган текинхўр шайхлар, охундлар ва мужтаҳидлар.

Жанжал ҳали бу билан ҳам тинчиб кетмади. Бояги шайх қўрққанидан чорак соат югура-югура бориб, шаҳар оғоларидан биттасининг уйида яширинди-да, бошқа йўллар қидиришга киришди. Ўз муридларини тўдаларга ажратди. Бир тўдани шаҳар оғосининг уйида ўзи билан бирга сақлаб, иккинчи тўдани марказий идорадан Али Ашрафхонни ўрнидан бекор қилишни сўраш учун телеграфхонага юборди.

Марказий идора ҳам ишнинг ўнгу терисини суриштирмай, дарҳол Али Ашрафхонга қуйидаги мазмунла телеграмма юборди:

«Исфаҳон, Али Ашрафхонга, баъзи зарур ишлар

юзасидан кенгашида иштирок этишингиз ва изоҳлар беришингиз керак бўлганлиги учун дарров ишларни ёрдамчингизга топшириб, Төхронга келингиз».

Али Ашрафхон телеграммани олган куни кечқуруноқ йўлга чиқди. Йигирма тўрт соатдан кейин Төхронга етиб, идорага борди. Лекин, у ерда ҳеч қандай кенгаши йўқ экани маълум бўлди. Бош идорада «Вазифасидан бўшатилгани учун чақириб олинганлиги»ни билди. Бироқ, раис унга: «Марказ сизнинг ўтмишдаги хизматларингизни назарда тутиб, келажакда сизга юқори бир лавозим таклиф этади», деб умидвор қилгандан кейин идорадан чиқиб кетди.

Шундай қилиб, Али Ашрафхон бир ойдан буён Төхронда ишсиз лақиллаб юриб, янги мансаб кутар эди. Идорага қанча қатнаса ҳам ҳали ишга тайин этмаганлари учун қайтарди. Али Ашрафхоннинг баҳтига қарши, ҳазрат ишдан олинган, ёш вазир Францияга жўнаган, Иффат бўлса, албатта, аллақачон қўлдан чиққан эди. Лекин, унинг учун янги Иффат топиш осон бир иш бўлганидай, иффатлар орқали иш берувчилик ҳам оз эмасди.

Али Ашрафхон Төхронда раислик лавозимида бўлмагани учун ширани уйда эмас, ҳар куни шаҳарнинг бошқа ширахонасида чекишга мажбур эди.

Бу кун ҳам шира чекиш учун мазкур уйга келган эди.

XXVII боб

ДУСТЛАРНИНГ ЕРДАМИ

Энди Фаррухнинг бу ифлос ерга нима учун келганигининг сабабини қидирайлик. Биз Фаррухни Эвинда, қўргончадан чиқиб кетган ерда қўйиб кетган эдик. Айтганимиздай, Фаррух ўша жойдан кўнгил узиб кета оларми? Қандай қилиб ўзининг баҳти порлаб турган муқаддас қишлоқдан қўл силтаб кета олар эди? У ўз севгилисини, баҳтини тездан эсидан чиқариб юбориш қобилиятига эгамиди?

Фаррух қўргондан чиққандан кейин қишлоқ ичкарисига қараб кетди. Юз қадамлар чамаси юргач, унинг оёқлари юришдан беихтиёр тўхтади. Қишлоқ-

нинг сўқмоқ йўлларидан юриб, тепага қараб йўл олди. Бир дараҳт тагида турган тошнинг устига чиқди. У жойдан Карим амакининг бояи ва у ерда бўлаётган бутун ҳодиса яққол кўринар, лекин унинг ўзини ҳеч ким кўрмас эди.

У Маҳин отаси билан бир неча дақиқа сўзлашгандан кейин чодрасини олиб ҳовлига чиқсанлигини кўрди. Фаррух ақлли йигит эди. У аввалбошда полициячилар билан талашиб-тортишиб, Жаводни қутқазмоқчи бўлса ҳам кейин бу фикрдан қайтди. У «Искандарнома» ва «Ҳусайн Курд» китобларида ёзилган, француз адабиётида Оғюстин ва Қабестанларга нисбат бериладиган афсонавий муболағаларга ишонадиганлардан эмас эди. Бир кишининг тўртта қуролли одамдан устун кела олишпга ишонмасди.

У яна ўзига далда бериб: «Барибир Жаводни халос этаман», дер эди. Юқорида баён этганимиздай, яrim соатдан кейин полициячилар Жаводни олиб жўналдилар.

У севгилисини қўлдан чиқарди. Бегуноҳ шўрлик Жаводни ишқ ишига ёрдамга чақириб, балога гирифтот қилди. Фарруҳ шундан кейин йиғламоққа бошлади.

Тоза ва мусаффо бир юракни йиғлатмоқ учун шуларнинг ўзи кифоя эмасми?

Фарруҳ бир сониялик шаҳват учун юз мингларча кишиларнинг қонини тўкувчи одамлардан эмасди. У тоза, софдил йигит эди. Жаводнинг бу балога гирифтот бўлганлигига сабабчи деб ўзини билгани учун ҳеч тинчиёлмас эди. Уни нима қиласар эканлар, деб ўйларди. Фарруҳ Карим амакининг уйига қайтди. Карим амакининг хотини унга таскин бера бошлади. Фарруҳ ёлғиз ўзи уйга кирди. Қўзларини жавдиратиб, Маҳинни қидиаркан, ўз-ўзича: «Нима учун менинг минг қийинчиликлар билан қўлга киргизган севгилимдан ажратдилар?» деб ўйлар эди. Бошини кафтлари орасига олиб, бу саволнинг жавобини миёсидан ситиб олмоқчи бўлган каби, уни зўр бериб қисар эди. Ора-сира «Жавод! сўзи оғзидан чиқиб: «Ҳаммадан аввал уни қутқазишм керак», деяр эди.

Фарруҳ қандай бўлса ҳамки, Маҳин билан қайта кўришишга ишонар эди. Уни ҳаммадан кўп ўйлатган нарса — оғойи Ф... уссалтананинг газабига дучор бўл-

ган Жавод эди. Уни қайси йўл билан қутқазиб олиши билмасди.

Фаррух ёш. Унинг ёш фикри ё эрки олдида бундай қийинчиликлар унга ҳеч нарсадай кўринар эди. Жаводни қутқазиш учун, аввало, уни нима қилганларини билиш керак.

Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолди. Карим амакининг хотини овқат келтирган бўлса ҳам Фаррух иштаҳаси бўғилганлиги учун емади.

Кечқурун Фаррух яна сой бўйига тушди. Куни кеча Маҳин билан бирга ўтиргани тош ёнига борди. У йифидан қизарган кўзларини кеча Маҳиннинг ўтирган ерига тикиб, ҳар дамда Маҳинни у ерда ўтирган деб ўйлар ва бориб ўша тошни эҳтирос билан ўпарди. Лекин лаблари Маҳиннинг юмшоқ юзига эмас, қаттиқ ва совуқ нарсага текканини сезиб, қайғуси ошарди.

Фаррух тош устига ўтириб: «Маҳин ҳозир қаёқда? У нима қилаётир? Шу чоқда у нималарни ўйлаётган экан?» деб ўйларди.

Фаррух агар бирор фавқулодда ҳодиса юз бериб қолмаса, албатта Маҳинни кўражагига ишонарди. Лекин оғойи Ф... уссалтананинг ғазабига дучор бўлган Жавод бечорани қандай қутқариш керак?

Кеч кирди. Фаррух ўн саккиз соатдан буён оч бўлишига қарамасдан, сой бўйидан кетгиси келмас эди.

Айқириб оқмоқда бўлган сувнинг овози Фаррухнинг қайғусини яна-да оширап эди. Гўё сув ҳам одамлардаги тубанликни сезгандай ва бу тубанликнинг аччиқлигидан фарёдга бошлагандай эди. Йўқ, унинг бу ғазаби ким учун? Бу ерда-ку, на оғойи Ф... уссалтана ва на пул учун қонун яратувчилар бор! Фаррух кишиларда кўрилган бу виждонсизлик ва беҳаёликдан шундай юраги сиқилган эдикি, агар олам бир уюм пахта бўлса эди, уни бир гугурт чақиб, ёндириб юборишга тайёр эди. Бироқ, не қилсинки, ўзи якка, ожиз. Дунёда ҳали мол, бойлик бўлар экан, куч ва қудратнинг ҳам виждонсиз ва разолат қўлида қул бўлажагини билар эди.

Доим шундай бўлиб қоладими ёки бу чигал қачон бўлса ҳам ечиладими?

Кечаси соат ўн иккилар чамаси эди. Фаррух ҳали ҳам сой бўйида, кўзидан булоқдай ёш оқизиб ўтирас,

у Маҳин билан қандай қилиб учрашиш ҳақида ўйлар эди. Лекин, биттагина масалани ҳал қила олмасдан, ўз-ўзича ўйлар эди: «Уни мендан нимага айирдилар? Биз бир-биримизни севсак, бизнинг саодатимизга ниша учун тўсқин бўладилар? Фақат унинг давлати, бойлиги меникидан ортиқ бўлгани учунми? Бу муҳим сабаб бўла оладими? Бу бир тўсиқми, ёинки шундай никоҳ билан бирлашувни самовий китоблар тақиқлаганмилар?»

Шу он қалбининг ич-ичидан чиққан бир овоз:

«Йўқ! Йўқ! Фақат қон!!! Қон! Шу сой сувича қон! Бир дарёдай қон! Энг катта бир денгиздай қон кепрак!» дерди.

Тўғри! Кишиларнинг заифларга қилаётган зулмларини ва унинг натижасида ифлосланган, бузилган дунёни тозаламоқ учун катта бир денгизча қон тўкилиши керак.

Вақт алламаҳал бўлди. Карим амаки келиб, ҳеч қўймагандан кейин Фаррух унинг юзидан ўтолмай, туриб қўрғончага қайтди ва ҳеч нима емасдан ётди..

Ухлаёлармиди? Йўқ. Эрта билан барвақт ўрнидан туриб, Карим амакига беш туманлик пул бердида, миннатдорчилик билдиргандан кейин, шаҳарга жўнади. Эвинда извощ бўлмаганлиги учун Фаррух кирага битта от олди. Икки соатдан кейин Юсуфобод дарвозасига етди. У ердан извощга тушиб, уйига келди. Дарров касал бўлиб ётган отасининг ёнига кириб, унинг аҳволини сўради. Отаси: «Шунча кундан бери қаёқда эдинг, сенга нима бўлди?» деди. Фаррух бу сўроққа:

— Уртоқларим билан Шимронга кетган эдик,— деб жавоб берди.

Фаррух ҳаммадан аввал Иффат ва унинг ота-онасига ваъда берганлиги учун уларнинг уйига бориб кўришмоқчи эди. Юз-қўлини ювиб, кийим-бошларини алмаштиргандан кейин уйдан чиқди. Хиёбон бошида бир извощга тушиб, оғойи Р...уддавланинг уйига жўнади. Хизматкор уни ичкарига бошлаб кирди. Ичкари уйда ҳеч ким йўқ эди. Фаррух стуллардан бирига ўтириди. Бир оздан кейин Иффат эгнида Текроннинг энг кейинги модаси бўйича тикилган лиму рангли шойидан кўйлак, оёғида нозик ва тиниқ рангли туфли, соchlари бўлса европача қилиб орқасига турмаклан-

гани ҳолда кириб келди. Юзининг сарғайгани кетиб, бир оз қизиллик юргурган эди. Илгариги гўзаллиги ўзига қайтган, юриш-туришидан, оёғининг яраси ҳам тузалиб қолганлиги маълум эди. Уятидан қизариб, Фаррухга яқинлашди. Саломлашгандан кейин:

— Оғо, бизларни жуда ҳам унугиб юбордингиз-ку. Уйингизга беш мартаба одам юбордим. Лекин, қаерга кетганлигинизни ҳеч ким билмас экан,— деди.

— Тўғри, уйда эмас эдим. Сизга аввал куни айтганимдай, кичкина бир сафарга жўнаган эдим,— деди ва еўзни бошқа ёққа буриш учун:— Муҳтарам ота-онангиз қаердалар, саломатларми?— сўзларини қўшди.

Иффат Фаррухнинг паришонлигини кўриб, ундан бу «кичкинагина» деб айтган сафарда тилагига ета олмаганингизни тушунди-да:

— Отам мулкимиз даромад дафтарларини текшириб ўтирибдилар, онам уй ишлари билан бандлар. Улар бўшагунларича сизни ёлғиз қолдирмаслик учун мени юбордилар,— деди.

Иффат бир оз турғандан кейин, яна сўзлай бошлиди:

— Оғо! Мен сизни ҳар галгидай эмас, бир оз ҳафороқ кўриб турибман. Мендан яширманг. Шу иккимёндук кун ичидан сизга қандай ҳодиса йўлиқа қолди, нега бунчалик ўзгариб кетдингиз?

Фаррух бўлса, юрагидаги дардини бўшатиш учун ҳасраткаш бир одам қидирар эди. Иффатдан яхши бир ҳамдардни қаердан топа оларди? Иффат—унинг синглиси. Аканинг дардини сингилдай яхши тинглайдиган киши топиладими?

Фаррух аммасининг қизини севганини, қизнинг ота-онаси уни күёв қилишни истамаганликларини қисқагина баён қилиб, кейинги юз берган ҳодисаларни ҳам айтиб берди.

Фаррух сўзлар экан, Иффат тоғ қизараради, тоғ бўзараради. Сўнгига Иффат чуқур ўйга ботди. У нимани ўйларди? Бечора Иффат ҳам Фаррухни севиб қолган, у Али Ашрафхондан тортган бутун мусибатларини, қайғуларини Фаррух билан бирга кечирадиган масъуд кунлар билан алмаштиromoқчи эди. Фаррухнинг бу

ҳикоясини эшитгандан кейин бутун орзулари юрагидагина сақланиб қолажагини англаң, үйлар әди.

Фаррух Маҳиннинг асири әди. Иффатга эса, акағина бўла оларди, холос. С ф кўнгилли Иффат шу билан ўз-ўзини юпатди-да, үйлади: «Мен унга сингилман. У мени ўша азоб-уқубатли қамоқдан қутқазди. Мен ҳам унинг бу ишларида унга кўмак бериб, севгилисига етиш учун бир сингил қатори ҳаракат қилишим керак», деб Фаррухга юзланиб деди:

— Оғо! Энди билсан, ҳар иккимиз ҳам бечора, баҳтсиз кишилар эканмиз. Лекин, ҳар қандай бўлганда ҳам қайғуриш керак эмас. Олам ҳамиша бир хилда турмайди. Лекин, шу билан бирга, сиздан илтимос қилар эдимки, мени ҳам эсингиздан чиқарманг. Мабодо, менинг қўлимдан келадиган иш чиқиб қолса, албатта, менга топширинг.

— Ҳозирча ундаи топшириқ йўқ. Ҳаммадан олдин бечора Жаводни қутқазиш чорасини кўрмоқчи-ман. Ундан кейин бўлса, Маҳиндан хабар олишим керак.

Иффат бир оз ўйлаб олгач, деди:

— Бўлмаса, бу вазифани менга топширинг. Маҳиндан мен хабар оламан.

— Жуда соз. Бўлмаса, бугун мен Исфаҳондаги дўстларимдан бирига хат ёзиб, Али Ашрафхоннинг кейинги вақтларда қандай ишлар билан машғул экани ҳақида хабар беришини илтимос қиласман.

Иффат Али Ашрафхоннинг отини эшитар экан, уятидан қизариб, секнигина деди:

— Жуда яхши, лекин аввал Жаводни халос этиш учун ҳаракат қилиш керак.

— Зарари йўқ, ҳар иккала ишни баравар бошлиман.

Пешинга яқин Фаррух кетишга қўзғалди. Лекин Иффат ҳали ота-онам келиб, сизни кўрганлари йўқ, деб қўймади. Бир оздан кейин, оғойи Р... уддавла хотини билан бирга кириб, Фаррух билан кўришди. Бир оз сўзлашиб ўтирганларидан кейин Фаррух яна кетишга чоғланса ҳам, Иффат ва онаси қўярда-қўймай овқат қилиб кетишини сўрадилар. Ўртага чол ҳам қўшилиб:

— Бизнинг кексалигимизга қараб, тумушимизнинг европача бўлмаганлигини хаёл қила кўрманг. Сиз бу ерда, уйингизда бўлгандай, стулга ўтириб, қо-

шиқ, вилкалар билан бемалол овқат ейишиңгиз мүмкін. Шу билан баравар сұхбат ҳам қилишингиз мүмкін,— деб кулиб қўйди.

Фаррух ноилож овқатга қолди. Овқат қилдилар. Сўнгра Фаррух Иффат билан ваъдалашиб, мумкин қадар у ишни тезлатишни ва эртага Маҳиннинг аҳволини Иффатдан билишини умид этди.

Хайрлашиб чиқди-да, чопархона идорасидаги Аҳмадалихоннинг ёнига борди. У идорада экан.

Аҳмадалихон Фаррухнинг Текронга қайтиб келганини биларди. Лекин, қандай ҳодиса рўй бериб қолдики, Фаррух севгилисидан қўл силтаб, бу ерга келди, деб таажжубланди. Фаррухнинг юзидағи паришонликни кўриб, унинг аҳволини сўради.

Фаррух Аҳмадалихонга кўрсатган хизматлари учун миннатдорчилик билдиргандан кейин оғойи Ф... уссалтана тўрт полициячи билан келиб, Маҳинни олиб кетганликларини, Жаводнинг ҳам қўлинин орқасига боғлаб, Текронга ҳайдаб кетганликларини айтиб берди.

— Оғойи Ф... уссалтана Жаводни нима қилар экан? Ё уни ўз уйида ушлаб турса керак, ёинки назмияга юбориб, қаматтирса керак. Тўхта, мен ҳозир назмиядан телефон орқали унинг бор-йўқлигини сенга билиб бераман,— деди. Аҳмадалихон телефонни олиб, назмияни сўради. Полициянинг дафтар мудиридан: Жавод номли бир йигитни ўша ерга келтирилган-келтирилмаганлигини айтиб беришларини сўради. Жавобни олгандан кейин, «раҳмат сизга» деб трубкани қўйди-да, Фаррухга қаради.

— Бечора Жаводни яккахонага қамабдилар. Ҳали бошланғич тергов ҳам бўлмабди,— деди.

Бир «яккахона» сўзи Фаррухнинг қулоқларига жуда қаттиқ ботди. У ҳайрон бўлди.

— Жаводни яккахонага қамаш? У нима қилибди, ҳаётда қароқчилик билан шуғулланибдими, ёки бирорни ўлдирибдими?!— деб бақирди. Бу шундай бир мамлакатки, ҳурриятпарвар кишиларни ҳам яккахонага қамаб, минг турли қийноқ ва азоблар билан маҳв этмоқдалар.

Фаррух дарҳол ўртоғи билан хайрлашиб, уйига қайтди, булар тўғрисида чуқур ўйлаш керак эди.

XXVIII боб
ЯРАМЛС ОДАМ

Фаррух тўрт соатдан буён ўйлаб кўрса ҳам бир натижага кела олмади. У бу мамлакатда қонун йўли билан Жаводнинг гуноҳсиз эканлигини исбот этишдап умидини узган ёди. Чунки, бу доирада қонун сўзининг магъносиз бир нарса эканлигини биларди.

Бу кечада Жаводни қутқазиш учун ҳеч қандай йўл топа олмасдан ётди. Эрта билан яна уйда ўтириб ўйлади. Бирдан эшик очилиб, қора чодра ёпиниган бир хотиннинг ичкарига кириб, ўзига томон келаётганини кўрди. Фаррух бу хотинни танимас эди. Лекин, хотин уига яқинлашган вақт ўзини таниттириб деди:

— Мени Иффат хоним юбордилар. Иффат хоним айтган кишинингиздан хабар олибдилар, сиз сўраган киши ўз уйида, лекин бир оз бетоб экан.

Келган хотин бу жумлаларни шундай тутилиб, оғир гапирап эдикни, гўё узоқ вақт қийналиб ўйлаганга ўхшарди.

Бечора Фаррух Маҳиннинг касаллигини эшишиб, худди юраги ёрилгандай бўлиб кетди. Маҳин касал, Жавод эса, қамоқда. Бирининг касаллигига, бошқасининг қамалишига ким сабабчи?

Фаррух!

Фаррух шошганича уйдан чиқиб, назмияга кетди. Тўғрилик ва қонун ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган, жиноят ва фожиаларнинг маркази бўлган назмия Техроннинг ўрта бир еридаги Тўпхона майдонига жойлашган эди.

Фаррух ўзининг назмия қамоқхонасига кира олмаслигини хаёлига ҳам келтирмай, Конт, Саъдий ва Лолазор хиёбонларидан ўтиб, шошилганича кетар эди.

Назмиянинг эшигига етар-етмас иккита қуролли полициячи бир маҳбусни ўраб, майдон томонга кетаётганини кўрди.

Фаррух яқин бориб қаради. Маҳбус Жавод эди. Фаррух ўзини йўқотиб қўйди ва бирдан қичқирмоқчи бўлди. Лекин, полициячилар ўзини ҳам Жаводнинг ёнига қўшиб ҳайдаб кетишларидан қўрқиб, овозини чиқармади. Жавод ҳам уни кўрди, лекин ҳеч нима демади. Бечора Жаводни тергов қилиш учун судга олиб борар эдилар.

Бечора Жаводни оғойи Ф... уссалтанани ўлдиришга қасд қилишда айблар әдилар.

Бадбахтикни қарангки, Эронда то шу вақтгача халқ суд мажисларида иштирок қила отмайди! Фаррух хафа бўлган ҳолда қайтиб келди.

Бир неча кун ўтди. Фаррух Жаводни қутқазиш учун ҳеч қандай бир йўл, бир чора топа олмади. Жаводни бўлса, ҳар ҳафтанинг уч кунида тергов учун адлияга олиб борар әдилар.

Бир кун Фаррух газеталарнинг биттасида «Жавод номли бир иигит бошига бир номатълум одам билан қиз олиб қочмоқчи бўлгани учун суд тарафидан олти ой қамоқ жазосига ва юз даррага ҳукм қилинди. Суднинг ҳукми уч кундан кейин халқ оидида изжро этилади» деган хабарни ўқиди. Фаррух бунчалик золимлик билан ҳукм чиқарувчи судьяни қаерда учратиб қолса, ўша ерда ўлдиришга қарор бериб қўйди. Ўша куни жуда кўп қилирди. Сўнгида, Жаводнинг олтинчи бўлимда тергов қилинганини ва терговчи Али Ашрафхоннинг акаси эканини аниқлади.

Энди Фаррух учун ҳеч қандай шубҳа қиласидиган ер қолмаган эди. У ўз-ўзига дерди:

«Бу икки оға-ини тубанлик ва виждонсизликнинг энг учига чиқиш учуб бир-бирлари билан баслашибдилар».

Фаррух Исфаҳондан олган хати орқали Али Ашрафхоннинг Техронда эканлигини билди. Бироқ, Фаррухнинг хаёли Жавод билан банд бўлгани учун уни ахтаришга қўли тегмас эди. Бундан ташқари, Исфаҳондан келган хатда Али Ашрафхоннинг ўрта даражада шира чекадиган бўлиб қолганлиги ҳам айрим кўрсатиб ўтилган эди.

«Аввал Иффатга учрашиб, ундан сўрайки, агар Али Ашрафхон ўз биродарини Жаводни қутқазиш учун рози қила олса, ундан ўч олишдан қўл тортамиз», деб ўша куни оғойи Р... уддавланинг уйинга бориб, Иффат билан кўришди ва унга воқеани айтди.

Иффат Фаррухнинг гапидан бўйин товлаб, унинг истагини қайтара олармиди?

Унинг айтганларини мамнуният билан қабул қилиди. Фаррух ҳам Иффатни шундай яхши ахлоқли ва покиза қалб эгаси бўлиши билан табрик қилди ва саимимият билан қўлинй ўпиб, миннатдорчилик қилгандан кейин у ердан чиқиб, уйига қайтди.

Фаррух Али Ашрафхоннинг ҳар куни Текрон ши-рахоналаридан бирига боришини билган эди. «Яхши-си шуки, уни ширахонада учратиб, шартларимни айтаман. У бўлса, ширахонага қатнаши очилиб қолишидан қўрқиб, айтганларимни зўрма-зўраки қабул қиласиди», деб ўйлади. Дарров кийим-бошларини ўзгартиб, уйдан чиқди.

Али Ашрафхоннинг Жалолобод хиёбонидаги уйига қараб кетди. Бир оз муддат уйнинг теварагида айлангандан кейин Али Ашрафхон кийим-бошларини ўзгартиб, уйдан чиқиб кетаётганини қўрди. Унинг изидан тушди. Сўнгра юқорида айтиб ўтганимиз ширахонанинг тор уйида у билан учрашди.

* * *

Ҳалигача тикка турган Фаррух бирданига бояги ифлос палос устига тиз чўкиб ўтириб ва деди:

— Мұҳтарам оғойи Али Ашрафхон! Сиз онгсизликдан бошқа гуноҳи бўлмаган бечора бир қизнинг пардасини йиртдингиз. Шунинг орқасида, бир неча йиллар ўқиган йигитлар ета олмайдиган юқори даражаларга эга бўлдингиз. Вужудингизда бўлган тубанликини яна ойдинроқ қўрсатиш учун бир бечора хотинни Исфаҳонда уйингиздан қувиб, кўчага ҳайдадингиз. Энди у хотин сизнинг эсингиздан чиқсан. Ота-онаси билан бирлашиб туриб, сиздан ўч олмоқчи бўладилар. Мен бўлсам, уларга бу ишда ёрдам бермоқчи бўлиб, ваъда бердим. Бор кучим билан ўша ўчни олиш учун тиришаман.

Фаррухнинг сўзларига диққат билан қулоқ соглан Али Ашрафхон бирдан кулиб юбориб деди:

— Оғо, гапингизга қараганда, қайси мамлакатнинг фуқароси эканлигингизни унугиб қўйинбиз. Бу мамлакатда, бу ўлкада беномуслик ва орсизликка эътибор берадиган бирор одам бормики, сиз шуни рўбарў қилиб, мени қўрқитсангиз. Мен шу ишни қилган бўлсам, аввало бизнинг муҳитни, яъни бошқа одамларда кўрганим ишларнинг таъсирини ўлчаб қилганман. Иккинчиси бўлса, мен на сизнинг ва на бошқасининг қўлида шундай бир ҳужжат қолдирганманки, мени ўша ҳужжат воситаси-ла гуноҳкор қила олсангиз ва қўрқита олсангиз. Менинг баҳтим ҳам шу ерда.

Фаррух кулиб деди:

— Гапингизнинг аввалги қисми ўринсиз эмаслигиги мен ҳам тан оламан. Албатта, шундай бир муҳитки, ялқовлик, ғайратсизлик, ўғрилик, амалдорларнинг бачаси бўлишлик, шарлатонлик — кишининг пешонасига раислик ҳукмини ёзади. Бу гапингиз тўғри. Сиз ҳақсиз. Лекин бир кун, қазо тасодиф улардан ўчини олади. Бироқ, иккинчи сўзда янгилашасиз. Чунки, сизнинг қўллэзмангиз бўлган катта бир ҳужжат бизда. Сиз Шоҳбожи деган кампирнинг уйида Иффатнинг ёстиғи тагига қўйиб кетган хатингиз ҳали Иффатнинг қўлида.

Али Ашрафхон «қўйиб кетганингиз ҳали Иффатнинг қўлида», деган жумладан бир оз ташвишга тушган бўлса ҳам, бироқ ўзини босиб олиб, лоқайдик билан деди:

— Ого! Сиз бир оз атрофингизга қаранг, яхшилаб ўйлаб кўринг. Сиз ўзингизни гўё Англия ёки Францияда деб ўйлаб сўзлаётганга ўхшайсиз! Гўёки, бу ҳужжат билан мени судга бермоқчисиз. Қўлингизда шундай ҳужжатлардан юз мингтаси бўлганда ҳам бу шароитда мени ҳеч бало қила олмайсиз. Чунки, аввали, биродарим менга ёрдам беради. У бўлмаса, баъзи дўстларимга суюнаман.

Фаррух чуқур ўйлаб, Али Ашрафхоннинг айтганинди тўла ҳақиқат эканини англади. У фақат бу фикрнинг бир жойи билан келиша олмас эди.

Фаррух:

— Мамлакат қанчалик бузғунликда бўлса ҳам бу чегарага бориб етган эмас. Сиз бир хотинни восита қилиб, юқори мартабаларга етишгандан кейин ўша бечорани шундай беномуслик билан уйдан қувлассангиз, у ота-онасиз бўлса эди, сўзларимга парво қилмасанги ҳам бўлар эди. Лекин, унинг отаси таниғлик одам эканлиги, бундан ташқари, катта амалдорлардан биртагай ошна-огайнилари бор эканлигини ҳам биласиз.

Бу гал Али Ашрафхоннинг бетини чинакам нотинчик аломати босди.

— Ҳа, яхши! Сизнинг тилагингиз нима? Нима, демокчи бўласиз?

— Менинг яқин бир кишимни оғойи Ф... уссалтана-нинг ўринсиз шикояти билан назмияга қамаб қўйибдилар. У ердан тергов учун судга юборилган. Терговчи сизнинг акангиз.

Али Ашрафхон, «терговчи сизнинг акангиз» сўзи-

дан ишни тушунди. У Фаррухнинг сўзини шартта кесиб деди:

— Оғо, нима демоқчи эканлигингиз англашилди. Мен акамдан бундай илтимосни қилолмайман. Чунки, даъвогарнинг розилигисиз ишни бошқа терговчига оширса, акамнинг ўзини қамаб қўядилар.

— Мен ҳам буларнинг ҳаммасини – биламан. Лекин, биродарингиз оғойи Ф... уссалтанага хушомадгўйлик қилиб, менинг ошнам бечорани олти ой қамоқ жазосига ва юз дарра уришга ҳукм қилиби. Энди сиздан илтимос қиласар эдим, акангизга бориб, гуноҳсиз бечора Жавод устидан чиқарган ҳукмни ўзгартириб, уни озод қилиб юборишини сўрангиз. Мен ҳам сизга ваъда бераманки, Иффатнинг ота-онаси ва менинг сиз билан ҳеч бошқа даъво-жанжалимиз бўлмайди.

Али Ашрафхон бир оз ўйлаб олгандан кейин бошини кўтариб, деди:

— Бу айтганларингизнинг ҳеч қайсиси мумкин эмас. Мен бундай ишнинг уддасидан чиқа олмайман ҳам, зиммамга ололмайман ҳам.

Фаррух умрида бунчалик тубан яратилган одамга дуч келмаган эди. У шундай одамга илтимос қилишдан кўра ўлишни ортиқроқ биларди.

У муштини туғиб, ўт сочиб турган кўзларини Али Ашрафхонга тикиб, деди:

— Бу кун дунё сизники, қўлингиздан келганини қиласиз. Бир кун бизга ҳам навбат етишар, сиз билан шунда гаплашамиз! — деб югуриб чиқиб кетди.

Али Ашрафхон устидан кулиб:

— Аҳмоқ, дунёда ким бадавлат одамнинг қарши сига чиқа оларди? — деди.

Фаррух бўшашган ҳолда уйига қайтди. У бутунлай ақлсиз эди. У энди тамоман гангиб қолди, чунки бутун умид узилган.

* * *

Бу уч ой ичida Фаррух Маҳиндан хабарсиз эмас эди. Докторларнинг ҳаракати натижасида Маҳин телбаликдан даволанган бўлса ҳам, ҳали тамоман сефайиб кетмаган эди. Маҳин унга бундан сўнг бир умр учраша олмасликларини айтган бўлишига қарамай, Шукуфа ҳаргал хат олиб бориб қайтарди, Фаррух шу уч ой ичida Жаводнинг иши билан шунчалик овора

бўлиб қолган эдикни, ҳатто қисман Маҳинни ҳам унута-
ёзган эди. Фаррухнинг бахтига қарши, қайси йўлга
ёпишса ҳам натижасиз қолмоқда эди.

Уч ойдан бўён Жавод яккахонада қамоқда эди. У
ними қилган эди, гуноҳи нима эди? Бу саволларга жа-
воб ишқи.

Фаррух Али Ашрафхон олдидан қайтиб келганда
Шукуфани ховлида энагаси билан гаплашиб тургани-
ни кўрди. Шукуфа уни кўриши билан югуриб олдига
борди. Фаррухнинг устида эски кийим-бошларни кўриб,
таажжубланди, Фаррух уни уйга бошлаб кирди:

— Кийимларимга қараб ҳайрон бўляпсанми? Буни
бир мақсад билан мажбуран кийдим. Қани, энди Ма-
ҳиннинг аҳволи қалай, бошқа бирор ҳодиса юз берга-
ни ўйқми?

— Яхшики, тез қайтдингиз. Маҳин сизга бир ҳат
бериб юборди. Сизни анчадан бўён кутиб турган эдим,—
деб Шукуфа бир ҳат чиқариб, Фаррухга узатди.

Фаррух шошиб-пишиб ҳатни ўқиди:

«Азизим Фаррух! Мулоҳазасиз ота-онанинг қамо-
ғида кечирмоқда бўлганим мушкул дамларни сенга
айтиш билан пок қалбингни қайғуга солмоқчи эмас-
дим. Лекин қандай қиласи, энг сўнгги дафъа бўлгани
учун, қўйлимга қалам олиб, юрагимни парчалаб юбор-
ган бир янги ҳодисани сенга билдираман. Севгилим
Фаррух, бугун эрта билан отам, ҳар галгидаи ҳўмрай-
гани ҳолда уйга кирди-да, менга: «Ҳа, яхши бўлиб
қолибсан. Демак, тез орада тўйингиизни бошлаймиз!
Эртага ё келаси куни кечқурун патир келади. Худо
хоҳласа, бир-икки ойдан кейин тўйни қилиб юбора-
миз», деди. Мен шундай бир отага нима деяйин? Ме-
нинг илтижоларим, илтимосларим унинг тош юрагига
таъсир қилмаслигини билиб, жавоб бермадим. У ме-
нинг жим қолганлигимни: «Сукут — аломати ризо»
деб билди-да, хоҳолаб кулмоққа бошлади ва деди:
«Балли, қизим, балли! Маълум бўлдики, ақлинг жо-
йига келиб қолибди. Агар бу касаллик сени шунчалик
ақлли қилиб қўйишшини билсан эди, илгарироқ шундай
касалга дучор бўлгин деб дуо қилган бўлар эдим».

Азизим Фаррух! Отам шу сўзларни айтиб, мени
ҳайрат ва ташвишга солган ҳолда уйдан чиқиб кетди.
Бир оздан кейин қарасам, хизматкорларимиз битта-
битта келиб: «Тўй муборак! Худо хоҳласа, саруно кияр

өканимиз-да», деб хурсандылар изҳор қилмоққа бошладылар. Мен уларни нодон деб таниғаным учун ҳеч қайсисига ҳеч нарса демадим.

Севгилим Фаррух! Нима қилай! Юрагимдаги яраларни сенга очиб күрсатиш учун бир соатгина бўлса ҳам сени кўрсам эдим! Лекин бу мумкинми? Йўқ! Сени кўриб, юрагингни ўтга солмоқчи эмасман. Бу ҳодиса бутун тилакларимни таги-томиридан емирди. Рўбарўмда ҳеч бир најот ийли қолмади. Мен сендан бошқасига тегмайман. Улар бўлса, бунга тўсиқ, кунларимни, соатларимни қирқиб, шошилтириб, мени ўлимга судрамоқдалар.

Фаррухим! Бу дунёдан бутун умидларим узилди. Сен билан кўришишим эса охиратга қолди...

Фаррухим! Мени уннут, бундан кейин бошқалар билан яша! Чунки, мен ўламан. Лекин юрагим энг сўнгги тенишини сенинг севгинг билан урмоқда! Мен сенинг ишқинг билан жом бераман.

Үҳ, отам-онам нақадар бешифқат ва инсофисиз одамлар! Лекин, мем уларни ҳам айблай олмайман. Уларни жоҳил ва ноҳор деб билганим учун кечираман.

Сени энг сўнгги нафасига қадар севган ва унутмайдиган Маҳин».

Фаррух чуқур фикрларга чўмди. Бахтсизлик уни ҳар тарафдан чулгаб олганди. «Жавод қамоқда, у дарра кутиб ётади. Маҳин бўлса, ўзини ўлдирмоқчи. Ортиқ мен нега қолай, мен ҳам ўзимни маҳв этаман!» деди-да, яна анчагина хаёл сурин кетди. Юрагининг энг чуқур еридан келган бир овоз:

«Сен яша ва бу тубан кишилардан ўч ол!» дегандай бўлди.

Фаррух бу сўзларни яна бир қайта такрор қилди:
«Уч, ўч!»

Қандай ширин бир сўз!

Кейин Фаррух ўзини босиб олиб, Шукуфага деди:

— Маҳинга бориб айт! Жуда қаттиқ ташвиш ва изтиробда бўлганим сабабли ҳозир унга жавоб қайтара олмайман. Лекин, бунчалик умидсиз бўлмасин. Балки, тақдир бир йўл билан бизга кўмак берар.

Шукуфа эрта билаи хатнинг жавоби учун келишини айтиб, чиқиб кетди.

Фаррух уйга кириб, эски кийим-бошларини ечиб, расмий кийим-бошларини кийиб, яна чиқиб кетди.

Кеч соат олти, кезмоқ вақти эди. Техрон йигитлари-нинг кўпи Лолазор, бир қисми бўлса Алоуддавла хиёбонида кезар эди. Фаррух ҳам Алоуддавла хиёбонига бориб, ерга қарагани ҳолда ўйлай-ўйлай кетмоқда эди. Қанча ўйласа ҳам бир натижага кела олмас эди. Ҳар тарафда умидсизлик.

«Нима учун бу ишга Жаводни унададим? Энди уни қандай қутқазиш мумкин?»

Бирданига елкасига бировнииг юмшоққина қўли текканини сезди. Фаррух бошини кўтарди. Рўбарўсида озода, башанг кийимлар кийган бир йигит турар эди.

XXIX боб

УЧИНЧИ УЧРАШУВ

Муҳтарам ўқувчиларимиз ижозати билан ҳикоямизнинг муҳим бир қисмида родъ ўйновчи икки кишини эслатиб ўтамиш. Бу икки киши Сиёвуш Мирзо билан Муҳаммад Тақидир.

Биз Муҳаммад Тақини, оғоси Сиёвуш Мирзони кечаси елкасига ортмоқлаб уйига олиб кетган бир ҳолда қўйиб кетган эдик. Муҳаммад Тақи, Иффатни елкасида олиб кетувчи Фаррухга ўхшаб, полицияга дуч келиб қолишидан қўрқмас эди, чунки шундай ҳодиса юз берган тақдирда, оғом тошга қоқилиб оёқларини шикастлантиридилар, деб ўтиб кетниши мумкин эди.

Кўчаларда извоши кўринмасди. Муҳаммад Тақи бир соатлардан кейин Сиёвуш Мирзони уйига олиб борди. Астагина эшикни қоқди. Уша куни кечаси кетишаётгандага эшикни очиб чиқариб юборган чол, эшикни очди. Лекин, оғосини бу ҳолатда кўриб, таажжубдан бақириб юбориш даражасига етган бўлса ҳам, Муҳаммад Тақи унга:

— Ҳайдалиб кетниши истамасанг, овозингни чиқарма, ҳам ҳеч кимга бу тўғрида бир нарса гапирма! — деди.

Чол Муҳаммад Тақининг ҳазил қилмаётганини тушунди. Чунки, Сиёвуш Мирзо уни отаси олдида айбласа, ишдан қувланиши турган гап эди. Бечора чолнинг дами ичига тушиб кетди ва бундан кейин ҳам ҳеч кимга ҳеч нима демасликка сўз берди. Муҳаммад Тақи чолга:

— Бор, дарров уйингдаги чироғингни ёқ,— деди ва

Сиёвушни ўша чолнинг кичкина, қишлоқнинг уйларига ўхшаш ҳужрасига олиб кирди.

Чол чироқни ёқди, Мұхаммад Тақининг буйруғи бўйича бир оз совуқ сув олиб келди. Сиёвуш Мирзонинг яраси у қадар қўрқинчли эмасди. Бироқ, қоннинг кўп оқиши уни ҳолдан кетказиб қўйган эди.

Мұхаммад Тақи Сиёвуш Мирзонинг ярасини ювиб, чўнтағидан олган оқ рўймолча билан боғлади. Сиёвушнинг аҳволи аста-секин яхшилана бошлади. У бирдан кўзларини очиб, боши устида Мұхаммад Тақини ва дарвозабон чолни кўрди. Ўтган воқеаларни бир-бир эслаб, Мұхаммад Тақига:

— Нега мени бу ерга келтирдинг?— деб пичирлади.

— Ўйдагилар билиб қолмасин деб ярангизни шу ерда ювиб боғладим. Энди уйга кирмоқчи бўлсангиз, қани, юринг, кирамиз.

— Балли, раҳмат, яхши қилибсан.

Мұхаммад Тақи Сиёвушни қўлтиғидан суюб олди. Ичкарига кира туриб:

— Секин бориб ўз ётингизга киринг. Эрта билан турганда, оёғимга чипқон чиқибди дейсиз,— деб маслаҳат берди-да, ўз уйига қайтиб кетди.

Сиёвуш Мирзо индамади. Ичкарига кириб, деворларни ушлаб-ушлаб, ўз уйига бориб ётиб олди. Эртасига Сиёвуш Мирзо бир оз иситма чиқарди. Ота-онаси уни синглисидан юзларча дафъа ортиқ севгандари учун ташвишга тушиб қолган эдилар. Лекин, Сиёвуш уларни тинчлантириб:

— Ҳеч нима қилгани йўқ: Ўнг сонимга чинқон чиқибди. Шунинг иситмаси бўлса керак,— деди.

Ҳар бир касалликка Гулсум парихоннинг тажрибалари билан дори-дармон қилувчи ва унга чиндан ҳам ишонувчи бечора онаси:

— Үғилгинамнинг иситмаси кўтарилибди, чипқон чиққан эмиш,— деб хизматкорга аттордан бир оз малҳам, бир неча дона лиму олиб келишни буюрди.

Сиёвуш Мирзо ҳам мажбуран, ҳеч нима демасдан, лимули чойни ичди, малҳамни қўйган бўлди. Ўқувчига Шаҳзода Қ. нинг клубда оғойи Ф... уссалтанага «чиққон чиқиб қаттиқ касал бўлиб ётибди», дегани ҳам шу юзадан эканлиги маълум.

Икки кундан кейин Сиёвуш Мирzonинг яраси тамо-

ман тузалган эди. Унинг яна саёклик фикрлари бошини айлантириди.

Мұхаммад Тақини чақыртириб келиб:

— Аńча кундан бери түнов күнги ерга бора олмай қолдик. Иффатхонни жуда ҳам соғиндим-ку! — деди.

Мұхаммад Тақи оғосидаги шунчалик қызықишина таажжуб билан томоша қилди-да, ўз-ўзича: «Орадан ҳали иккى күн ҳам ўтгани йўқ-ку, аńча кундан бери борганимиз йўқ дейди-я. Бахтимизга ўша йигит келиб қолмаганида, бу аллақачон ўлиб кетган бўларди», деб ўйлади. Лекин, у худодан кечакундуз оғосининг бешбаттар аҳмоқ бўлишини сўрайди, чунки шундай бўлсагина унинг пулидан бемалол фойдаланиб юра олади.

Шу бугуноқ бориб, Ноҳид хонимдан хабар олиб келишни ваъда қилди.

Кечқурун Мұхаммад Тақи оғосининг олдига келиб деди:

— Оғо, у ерда сизнинг ярадор бўлишингиздан бошқа ҳам аńча можаролар бўлиби. Чунончи, Иффат қочибди. Мен ичкари киришим билан Ноҳид хоним гирибонимдан тутиб олди.

«Энди мен сени қўйиб юбормайман, қани, дарров айт, менинг энг яхши қизимни қаерга олиб қочдинг? Мен уни Арус Мажурдан етмиш туманга олган эдим. Дарров айт, дарров, қани айт, кўрай!» деб мени, шубҳали одамдай, диққат билан текширмоққа бошлади. Мен ҳайронлигимдан тошдай қотиб қолдим. Ноҳид хоним, менинг ҳайронлигимни кўриб, бу ишдан бехабар эканимни билди-да, деди:

— Сиз кетгандан кейин бир полиция офицери билан бир полициячи келиб, Ҳасан Ризони уйдан чиқарип юбордилар. Лекин, Иффат қочиб кетган эди. Шу кундан буён бутун ҳамкасларнинг уйини қидира бериб, оёғимда оёқ қолмади. Ҳеч кимнинг хабари йўқ.

Мен унга жавобан:

— Бу ишда бизни қотишган деб ўйлаб, бекорчи хаёлларга борманг. Мен бошқа киши билан боғланишим бўлмагандай, бундай одамларни уйимда сақлай олмайман,— дедим.

Ноҳид хоним менинг гапларимнинг тўғрилигини англаб, лом-мим демади. Мен унинг кўнглини кўтариш учун:

— Оғом сиздан шунчалик хурсанд бўлдиларки, ўша куидаги ишнинг хижолатидан чиқиш учун яна бир мар-

таба келиб, ўша кунгидай бир катта ўтириш қылмоқчилар. Иффат йўқ-ку, энди қандай қилиб келади, деб кўнглингизга келтирманг. Йўқ, оғом сизнинг кўнглингизни кўтариш учун бошқа хотинлар билан ҳам хурсандчилик қиласверадилар, дедим. Ноҳид хоним ҳам сизнинг хурсандчилигинизни истагани учун бошқа бир ердан яхшини топиб, тайёр қилиб қўйиншга ваъда берди.

— Бўлмаса, у ерга нимага борамиз? Менга фақат Иффатгина маъқул тушган эди. Иффат қочган бўлса, шима қиласиб у ерда?

— Тўғри, у ерда сизнинг дидингизга ёқадиган ҳеч нима қолмаганилигини мен ҳам биламан. Лекин, бу гаплар, боя айтганимдай, Ноҳид хонимнинг кўнглини кўтариб қўйиш учун айтилган гаплар. «Уни қўйинг, буни қўйинг, ҳатто бугун кечаси оғом шу ерга келадилар», деб уларни алдаб келганимга нима дейсиз?

Сиёвуш Мирзо бир оз кулгаидан кейин сал шашти қайтиб деди:

— Жуда яхши. Демак, Муҳаммад Тақи, у ерда ўқимиз тошга тегибди, энди нима қиласми? Бошқа бирор дуруст ерни топсанг-чи!

— Жоним билан, оғо. Бир маҳалда бизга қўшни бўлиб яшаган бир хотин бор эди, ҳозир бориб ўшани ахтараман.

Муҳаммад Тақи чиқиб кетди. Уша куни кечқурни қайтиб, яраси тамоман соғайган Сиёвуш Мирзо билан бирга Мухторуссалтана хиёбонидаги ҳовлилардан биттасига бордилар. Уларнинг баҳти ёр бўлиб, у ерда Ҳасан Ризо ёки Ҳусайн Дошта сингари кишилар йўқлиги учун кўнгилсиз воқеалар бўлмади. Сиёвуш ҳафтанинг тўрт кечасини шундай ерларда хурсандчилик билан ўтказар эди. Оқсуяклар наслидан бўлгани учун тез-тез йўли Лолазор хиёбонидаги докторга ҳам тушиб турар эди. Бироқ, ўз-ўзининг йигитлигига ишониб:

«Менга бунаقا касаллар писандми?» деб касаллиги учун қайғурмас ҳам эди. Отаси шаҳдоза К. нинг оройи Ф... уссалтана билан суҳбатда мақтаниб айтгани кимё лабораторияси бўлса, ўғли Сиёвушнинг ичидан ва тишидан ишлатадиган дори-дармонлари ва ўзини ювмоқ учун ҳозирланадиган ҳар хил суюқликлар эди.

Шу зайлда уч ой ўтди.

Бу ўртада отаси неча марта буни олдига чақириб, тўй тўғрисида гап очса ҳам Сиёвуш отасининг сўзларига

парво қилмасдан чиқиб кетар эди. Отасининг панд-насиҳатларини эшитмаслик учун Ноҳид хонимнинг уйига ўхшаш ерларга жўнаб қолар эди. Бир кун шаҳзода К. Сиёвуш Мирзога деди:

— Маҳинни Қум йўлйда олиб қочибдилар. Маҳин қўлдан чиқса, тўйинг бўлмай қолади. Демак, оғойи Ф... уссалтананинг бутун давлатидан маҳрум бўламиз.

Иккичи куни шаҳзода К. хурсандчилик билан Сиёвушга хабар берди:

— Худога шукур, худо лутфу қарамини биздан дариф тутмаган экан. Маҳинни топибдилар. Қайтариб олиб келибдилар. Лекин, бечора қиз қўрққанидан касал бўлиб қолган эмиш.

Сиёвуш Мирзонинг боши Мухторуссалтана, Шаний ва Қожор хиёбонларидаги гўзаллар билан шунчалик банд эдикни, Маҳин тўғрисида ўйлаб ўтиришга ҳам фурсати бўлмасди. Шунинг учун ҳам отасининг бу сўзлари га тариқча эътибор бермас ва аҳволини ўзгартмас — қизни ким олиб қочибди, нима учун олиб қочган экан, мақсадлари нима экан, деган саволлар билан ҳам қишиқмас эди.

Охири бир кун шаҳзода К. Сиёвушни чақириб:

— Уч кундан кейин Маҳин билан сени унаштириб қўямиз,— деди.

Сиёвуш бу хабарни ҳам жуда бепарволик билан эшитиб:

— Жуда яхши,— деди-да, чиқиб кетди. Бир оз сайр қилиш хаёли билан секин-секин Дарвозай Қазвиндан ўтиб, Маризхона кўчасига етди. У ердан Тўпхона майдонига келаркан, Алоуддавла хиёбонига қараб кета бошлади. Бурж Нўш хиёбонига етар-етмас, сайрга чиққан иккита армани қизи унинг диққатини тортди. Сиёвуш ўз-ўзича:

— Қани, шуларнинг орқасидан эргашиб борай-чи,— деб уларни таъқиб қилмоққа бошлади ва уларга яқинлашди. Отаси Сиёвушни мажбуран Сан-Луи мактабига юборган вақтда ўрганган бир-икки оғиз французыча сўзни ишга солиб, уларга тегиша бошлади. Лекин, қизларнинг унга қатъиян эътибор қилмаганликларини кўриб, ҳайрон қолди ва ўзича:

— Булар мени танимаган бўлса керак, менинг насл-насабидан бехабар бўлсалар керак. Бўлмаса, нима учун менга жавоб бермадилар?— деб буларнинг орқаси-

дан Бурж Нўш хиёбонининг охиригача борган бўлса ҳам, ҳеч иш чиқара олмади. Хафа ва аччиқланган бир ҳолда қайтди.

— Бу арманлар қандай ярамас одамлар! Мен то шу кунгача юзи очиқ бўлганлар шундай ишларга дарров кўниб қўя қолади, деб ўйлаб юрар эдим. Бироқ, иш аксинча экан. Ҳеч бўлмаса, бир оғиз жавоб ҳам қайтармадилар-а,— деб қўйди.

Сиёвуш Мирзо майдада қадамлар билан Алоуддавла хиёбонига қараб кетди. Шу хиёбоннинг охирига етартемас бирданига хаёл сурган одамлардай бошини қуий солган ҳолда келаётган Фаррухни кўрди.

Сиёвуш уни анча вақтдан буён кўрмоқчи бўлиб юрар эди. Лекин шу уч ойнинг ичидаги унга ҳеч дуч келмаган, уйининг қаерда эканлигини билмас эди. Шунинг учун у бундай тасодифий учрашувдан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетди ва Фаррухга яқинлашиб, қўлинин секингингина унинг елкасига қўйди. Фаррух бошини кўтариб, қаршисида Сиёвуш Мирзони кўрди. У бу тўсатдан бўлган учрашувдан анчагина шошиб қолди. Сиёвуш салом берди.

— Саломалайкум! Қалай, саломатмисиз? Жанобиғизни бир неча вақтдан буён кўришга шунчалик иштиёқманд бўлсан ҳам, ҳеч учратиб бўлмади. Сиз бўлса, илтифот кўрсатмай, бизни тамоман унугиб юбордингиз. Бахтга қарши, уйингизни ҳам билмайман. Қайси идорада хизмат қилишингизни ҳам билмайманки, олдингизга бориб, сизни зиёрат қиласам.

— Бир тўда ўғриларнинг марказий бўлган идораларнинг ҳеч қайсисида хизмат қиласам. Шунинг учун ҳам ўзимни бахтли деб ҳисоблайман. Уйим бўлса, ... хиёбонида, қай вақт истасангиз, марҳамат қиласиз,— деди Фаррух.

— Мен бўлса, ўша кечаги ваҳимадан жуда ҳам қўрқиб кетган эканман, сизга уйимнинг адресини беришни ҳам унугиб қўйибман. Уйимиз Дарвозайи Қазвон хиёбонининг ...қисмида. Отам бўлса, шаҳзода К. бўлади. Қачон истасангиз, бизникига марҳамат қилишингиз мумкин. Қани, юринг, «Лолазор» қаҳвахонасига бориб, бироз гаплашиб ўтирамиз.

Фаррух бу хилдаги йигитлар билан бирга айланниб юришдан безор бўлса ҳам, лекин бир соат фикр-хаёлдан тинчланиш учун Сиёвушнинг таклифини қабул қил-

ди. Ҳар икковлари Лолазор хиёбонининг бошида бўлган қаҳвахонага бордилар.

Соат олти ярим бўлганди. Ҷаладия (шаҳар бошқармаси) минг машаққатлар билан бўлса ҳам, Лолазор хиёбонига сув септиргани учун кўчанинг чанг-тўзони сал босилган эди. Феъл-атворлари бир-бирига ўхшамаган бу икки йигит Алоуддавла хиёбонидан ўтиб, Аминус-султон кўчасига етдилар. Уердан ўтиб, Лолазор хиёбонидаги қаҳвахонага кирдилар.

Қаҳвахона боқчасининг ҳар ер-ҳар ерида бирталай одамлар иккита-иккита, учта-учта ўтириб, мороженое ва бошқа шундай нарсалар емоққа машғул эдилар. Сиёвуш Мирзо билан Фаррух ҳам бир бурчакка, ток остидаги оқ рангга бўялган стол ёнига ўтиридилар.

Сиёвуш Мирзо қаҳвахона хизматчисига мороженое келтиришни буюрди.

Фаррух бизга маълум бўлгани каби, ғоятда ғамгин эди.

Сиёвуш буни сезиб, Фарруҳдан хафагарчиликнинг сабабини сўради. Лекин Фаррух Сиёвуш Мирзодай дуч келган одамга сирни айтиб юришни ёқтирамагани учун:

— Ҳеч гап йўқ,— деб гапни калта қилиб қўя қолди.

Сиёвуш Мирзо бошига давлатмандлар ва амалдорларнинг ўғиллари каби ўзини мақтаб кетди. Баъзида бобосидан қолган мерос-мулклардан, бир оз ажойиб файтонлари, извошлиаридан, бир қадар боқувда ётган отларидан, унча-мунча ўзини муҳарир, композитор, шоир қилиб кўрсатган ёлғончи шоирга ўхшаб ўз маълумотидан гапириб, табииёт, ижтимоий фанлардан баҳс өттарди.

Газеталарда фақат номларинигина ўқигани Кант, Дарвин, Карл Маркс назарияларидан гапирав эди.

Ора-чора отасининг беҳисоб бойликларидан гап очиб, А. деган бир фоҳишага ошиқ бўлгани, миллат ва давлат хазинасидан ўғирлаган пул билан машҳур бир фоҳишанинг бир кечасига эллик туман сарф қилганидан, бир неча кун ичида уч юз туман совурганини ҳикоя қилиб, бундай бемаъни гаплар билан Фарруҳнинг миясини қоқиб қўлига бермоқда эди.

Фаррух бу гапларга чурқ этиб жавоб бермас, Сиёвушнинг гапларини фақат бош қимиirlатибгина тасдиқ этгандай бўлар эди. Унинг гапларини эшитишдан тамом чарчаган Фаррух Сиёвуш Мирзодан сўради:

— Шунчалик давлат билан ҳалигача уйланмаганмисиз?

Сиёвуш шу дақиқадаёқ:

— Уйланишнинг нима кераги бор? Битта хотин деб ёғимга кишан солайми? Мен бу давлат билан бутун Төхрои хотинларини қўлга ололаман. Ҳатто бу ишда античагина муваффакиятим ҳам йўқ эмас,— деб жавоб берди.

Фаррух бу сўзни эшишиб, чидаёлмади. Шундай бир паст ва уятсиз бир кишидан узоқлашиш учун туриб кетмоқчи бўлса ҳам Сиёвуш Мирзонинг ялиниб-ёлвориб ёпишганига қараб, мажбуран яна ўтирди. Сиёвуш Мирзө қайта бошдан сўзида давом қилиб, деди:

— Лекин, отам уйланасан деб шунчалик қистгаётниб-диларки, ҳеч нима деёлмай қолдим. Мени зўр билан уйлантиromoқчилар. Уч кундан кейин унашмоқчимиз. Сизнинг ҳам унашуви тўйига марҳамат қилмоғингизни сўрар эдим.

«Уч кундан кейин» сўзини эшитгач, Фаррухнинг кўнглида шубҳа туғилди.

«Маҳинни шу йигитга бераётган бўлсалар-а», деб аҳволини ўзgartмасдан туриб сўради:

— Жуда яхши, кимнинг қизини олмоқчи бўласиз?

— Оғойи Ф...-уссалтананинг қизини. Отамнинг гапига қараганда, бу уйланиш орқасида ҳад-ҳисобсиз давлатга эга бўламан. Истаганимдай яйраб, умр ўтказншим мумкин.

Фаррух ўзини зўрга тутиб ўтирап эди. Маҳиннинг атиги давлати учун олиб, унинг давлати орқали бошқалар билан кайф-сафо сурмоқчи бўлган бу аҳмоқни худди шу ердаёқ бўғмоқчи бўлар эди. Лекин: «Бу тентакнинг сўзини эшишиб, бутун фикрларини билиб олай», деб совуқонлик билан айтди:

— Жуда яхши, ҳақиқатан ҳам жуда ўринли унашиш.

— Демак, ҳар икки томонни ҳам танийсиз. Ўйлайманки, унашадиган куни албатта, оғойи Ф... уссалтана-нинг уйига марҳамат қилиш билан бизни хурсанд қиласиз.

— Афсуски, унашув куни кела олмайман, катта узрим бор. Лекин, худо хоҳласа, тўйингизда хизмат қилиб, сизга самимий табрикларимни изҳор этаман.

Сиёвуш Мирзо қанчалик қистаса ҳам Фаррух унашиш куни кела олмаслигини айтиб, гапни бошқа ёқка бурди.

Яна Шаний хиёбонидаги бир хотиннинг ҳусну жамолидан, Шаҳри Навдаги бир таннознинг қадди-қоматидан, ниҳоят, ҳозир Төхронда бир тўда ахлоқсизлар тарафидан кенгайиб бормокда бўлган ярамас қилиқлардан (опера ёзувчи шоир айтгандай: «ўғил болага ошиқ бўлиш»дан сўзлаб), бир вақтда баъзи ўртоқларига нималар қилган ва улар бунинг ўзига нима қилганларини ҳикоя қилмоққа бошлади.

Фаррух чарчаган эди. Ортиқ бу сўзларни эшлиб ўтиришга тоқати чидамай ўрнидан турди:

— Афв этасиз, мен кетаман. Соат саккизда бирор билан учрашишим зарур эди,— деб Сиёвушдан узр сўради.

Сиёвуш ҳам:

— Иншоолло, тез орада кўришиб қолармиз-а?— деб ўрнидан турди.

Фаррух боши билан маъқуллаб, ундан узоқлашди. Қаҳвахонадан чиқиб, ёлғиз уйинга кетди.

Фаррух кўп фикр юритгандан кейин янги бир йўл топган эди.

XXX боб

АМАЛДОР ВА ПУЛДОРЛАРНИНГ ҲАҚШУНОСЛИКЛАРИДАН НАМУНА

Фаррух ҳовлисига боргандан кейин хонасига кириб, креслогза ўтириди. Бир оз ўйлагач, тортмадан оқ қофоз олиб, ёза бошлади.

У Сиёвуш Мирзога хат ёзишга жазм қилди. Фаррух Сиёвушни ўлимдан қутқазганида Сиёвушнинг «қай вақт, қандай буйруфингиз бўлса, бажо келтиришга тайёрман», деган сўзини назарда тутиб, ундан бир илтимос қилмоқчи бўлди.

Қалам бир неча минут қофоз устида юриб турди. Фаррух ёзган хатини бир-икки мартаба кўздан кечириб, янглишларини тузатди. Кейин уни овоз чиқариб ўқимоққа бошлади:

«Янги дўйстим!

Янги вужудга келган дўйстликда бундай илтимослар ўринисиздай кўринса ҳам, аммо у кўрқинчли кечада: «қай вақт, қандай буйруфингиз бўлса, бажо келтиришга тайёрман», деган сўзингизни эслаб, айниқса шахсан ме-

нинг учун жуда ҳам муҳим бўлган тубандаги илтимосни ерига етказишингизни сиздан сўрар эдим:

Аввало, оғойи Ф... уссалтананинг қизи Маҳин менинг аммамнинг қизи, яна тўғриси, менинг севгилим бўлгани учун унга ўйланишдан воз кечасиз. Иккинчидан, дарҳол унга ўйланишга рози эмаслигингишни ва бу ишнинг имкониятдан ташқари бўлганлигини ўз отангизга ва Маҳиннинг отасига билдирасиз.

Менинг бу илтимосларим биринчи қараганда, жуда қизиқ ва ғайритабий бўлиб кўринса ҳам, бироқ мен билан Маҳинни текшириб кўрганингиздан кейин ишнинг тагига тушунасиз, ҳам сизга шу хатни ёзишига журъат этганимни ножӯя деб ҳисобламайсиз.

Сизни чинакам дўст деб билган *Фаррух Дақиқ*.

Фаррух хатни конвертга солиб «эрта билан юбораман» деб қўйди. Шу пайтда Шукуфанинг ҳам эрта билан келишини, Маҳиннинг хатига жавоб олиб кетмоқчи бўлганини эслади-да, янгидан қаламни қўлига олиб, қўйидаги хатни ёзмоққа киришди:

«Севгилим Маҳин!

Кеча энг сўнгги юборган хатингни олиб ўқидим. Бир неча йиллардан буён талай қийинчиликка учраган ноzik бир виждоннинг шундай оғир турмушдан чарчаб, тинкаси толганлигини тасдиқ қилсан ҳам, бироқ ҳаётга аччиқ қилиб, ярамас фикрга боришни ожизлиқдан бошқа ҳеч бир нарса деб айта олмайман.

Азизим, агар ижозат берсанг, бундан уч ой илгари юз берган ва балки бизнинг бундан сўнгги ҳаётимизга боғлиқ бўлган кичкина бир воқеани сенга ҳикоя қилиб бераман.

Бундан уч ой муқаддам кечаси, фоҳишахоналардан бирида, бир маст казак қўлидаги тўппончани бир йигитнинг чаккасига тираб, уни ўлим билан қўрқитиб турар экан, ўша пайтда ўтиб кетаётган бошқа бир йигит ҳалиги уйга кириб, ҳаёти хавф остида қолган йигитни фошиали ўлимдан қутқазиб қолади.

Азиз Маҳиним! Казак қўрқитиб турган йигит сенинг бўлажак эринг Сиёвуши Мирзо эди, уни қутқазиб олган йигит бўлса, сенинг ҳақиқий севгилинг, яъни мен эдим.

Энди менинг нима демоқчи эканимни билган бўлсанг керак. Яъни, Сиёвуши Мирзо менинг олдимда анчагина қарздор. Бахтим ёр бўлиб, кеча ёзган хатингнинг таъси-

ри билан хиёбонга чиқиб, хаёл сурит юрганимда, түсатдан унга дүч келдим. У менга ўзини жуда яқин тутади. Ҳозир унга бир хат ёздим. Шу қилган яхшилигим эсавизга сенга уйланишдан воз кечиб, шу ишини ўз отасига, ҳам сенинг отанға хабар беришими илтимос қилдим. Севгилим! Дәмак, яна бир умид бор! У сенга уйланишдан воз кечса, отанг бошқа бир күёвни топиш учун шарт-шароит қідірғұнча бирталай вақт ўтади. Балки, шу ўртада биэзга бир йўл очилиб қолар.

Азизим! Умидсизланма! Мұхаббат тангриси бўлган Чўллдиң юлдүзи, яъни ишқ тангриси бизни унутмас.

Сени узоқдан ўпид қолувчи Фаррух Дақиқ».

Бу икки хатни ёзиб бўлгандан кейин Фаррухнинг аҳволи бир оз енгиллашгандай бўлди. Жиндақкина овқат еб, ётоғига кириб чўзилди.

Бу кун биринчи кеча әдикى, Фаррух бир томондан умидзор бўлганлиги учун, Жаводни унуга ёзган, у тўғрида кам ўйлар әди.

Эрта билан соат олтида, Фаррух чой ичиб ўтирган вақтда, Шукуфа кириб келди. Фаррух уни очиқ юз билан қабул қилиб, Маҳин учун ёзиб қўйған хатни топшириди ва Маҳиннинг аҳволини сўради. Шукуфа ҳам Маҳиннинг аҳволи аввалгидан яхши эканлигини ва бошқа бир ҳодиса юз бермаганини айтди. Фаррух бу хабардан жуда севиниб, хатни Маҳинга дарров етказиши буюрди. Шукуфа хатни олиб чиқиб кетди.

Фаррух чол хизматкорини чақириб, Сиёвуш Мирзонинг адресини бергандан кейин, ёзган хатини топшириб, дарров жавоб олиб келишини буюрди. Бобоҳайдар деган бу хизматкор чол латта кавушини кийиб, оғосига:

— Оғо, мени қариб қолган деб ўйламанг, бир соатга қолмай етиб келаман,— деб уйдан жадал чиқиб кетди.

Кейин Фаррух ҳам кезиб келгани хиёбонга чиқди.

Фаррух ўзича: «Агар Сиёвуш Мирзо хўп деса, Маҳин тарафидан тинчиб қоламану, бечора Жаводни қутқазиш ҳақида ўйлайман. Қандай бўлса ҳам, уни ўша қўрқинчли ердан халос этишим керак», деб ўйлар әди.

Чиндан ҳам, бечора Жавод, уч ой — тўқсон кундан буён назмия қамоқхонасида азоб чекар әди.

Фаррух Жаводнинг тўқсон кундан буён тириклай қабр ичидаги қолганини ва уни қутқаза олмаганинги ўйлаганда, шундай асабийлашар әдикى, аччиғидан ер

тепиниб, гүёки одамлардаги виждонсизликни ер билан баравар қилиб, устидан топтамоқчи бўлар эди.

Жавод! Тўқсон кун қоронғи қамоқ! Юз дарра! Яна олти ой қўшимча қамоқ! Чиндан ҳам бу виждонли бир йигитнинг ғазабини қайнатадиган, юрак уришини кучайтирадиган масала эди.

Фаррух шундай хаёллар билан икки соатча хиёбонларда кезмоқда эди. Фаррухнинг бахтига, бу хиёбонлар камқатнов эди. Серқатнов кўчалар шаҳарнинг жануб тарафида. Бу ерларда аспжаллобларнинг от савдоси устида «бор барака»лари, олди-берди ишларидаги жанжал сұхбатлари, тuya карвонларнинг келиб-кетиши, доим катта бир тўполон, шов-шув кўтариб турарди. Техроннинг шимолий қисмида эса ҳамиша жимжитлик ҳукм сурар эди. Кечқурунларигина «ҳаво олиш учун» ёхуд ахлоқсизлик қилиш учун бир тўда француз тақлидчилари бўлган йигитлар бу ерда кезар эдилар.

Фаррух юришдан чарчади. Секин-секин уйига қайтди. Бироқ, Бобоҳайдар ҳали Сиёвуш Мирзодан жавоб келтирмаган эди. Фаррух яна бир соатча уни кутди.

Сўнгра Бобоҳайдар терлаб-пишиб, ҳарсиллаб-гурсиллаб ичкарига кирди-да, қўлидаги хатни оғосига узатиб деди:

— Оғо, сиздан илтимос қиласман, аввало шуки, бундай одамларга ҳат ёзманг. Ёсангиз ҳам, мен олиб бормайин.

Фаррух хатни очмасдан бурун Бобоҳайдардан буният сабабини сўради. Бобоҳайдар бошига келган воқеаларни ҳикоя қилиб кетди:

— Мен Сиёвуш Мирзонинг ҳовлисига борганимда, эшик олдида хизматкори бир одам билан гапиришиб ўтирган экан. Салом бердим. Қўлимдаги хатни бериб, оғоси Сиёвуш Мирзога топширишини сўрадим. Хизматкор мени бошдан-оёқ қараб чиққандан кейин, шу хат орқали оғомдан хизмат сўраб келган бўлса керак деган-хаёлда файирлик қилди, менга жиндай ҳам эътибор қиласдан, яна бояги киши билан сўзлашувда давом қила берди. Ярим соат шундай ўтди. Ахири, жаҳлим чиқиб кетиб: «Хатни оғонгга олиб бориб бермайдиган бўлсанг, мен ўз оғомга қайтариб олиб борай», дедим. Хизматкор бошини кўтариб: «Ия, ҳали бу хатни бошқа одам юборганми?» деб сўради. «Ҳа, хатни менинг оғом Сиё-

вуш Мирзога юборган», дедим. Хизматкор, балки бу хат шошилинчdir, кечикиб қолгани учун оғомга зарар келару, натижада мени жазога дучор қилар, деб қўрқиб, дарров хатни олиб кириб кетди. Ўн дақиқадан кейин қайтиб чиқиб: «Оғом ҳозир ваннада эканлар. Ярим соатлардан кейин чиқиб хатни ўқийдилар. Жавоби керак бўлса, ярим соат кутиб турингиз», деди.

— Оғо, сиздан яширадиган гап йўқ. Мен бунақа ишларга тоқат қила олмайман. Ахир, қадимгиларда бошқа бир қоида-ю, бошқа бир муомала бор эди. Шундай вақтларда ҳамкаслар бир-бировига ҳеч бўлмагандан, бир пиёла чой қуйиб ёки чилим солиб берар эди. У ноинсоф шуни ҳам билмайди. Менинг ҳам жаҳлим чиқиб, ўзўзимча оғзимга келганини қайтармай, шундай ишларни юзага чиқарган машрутага ва машрутачиларга лаънатлар ёғдирдим. «Жуда яхши, мана шу яқин ўртадаги қаҳвахонага кириб, бир оз дам олиб тураман» деб... хиёбонидаги қаҳвахонага бордим. Тўрт стакан чой ичиб, уч мартаба хумор тарқатиб, соатни аранг ўтказдим-да, қайтиб келдим. Хизматчи мени кўриши билан:

— Оғом ваннадан чиқдилар. Ҳозир хатни ўқиб, жавобини ёзаётирлар,— деди. Ярим соат яна кутиб ўтиредим. Уч мартаба хумор тарқатиб олдим. Энг охири ичкаридан хизматчини чақириб қолишибди. У ҳам югуриб кириб кетди-да, оғоси ёзган хатни чиқариб, менга берди. Хизматчи хатни менга берар экан, ичкаридан қаҳ-қаҳ уриб кулаётган бир одамнинг: «Аҳмоқ одам мендан қанчалик бўлмаган илтимосларни қилибдир», деганини эшигдим. Ахир, нима ҳам деяйки, замон бузилган, замон!

Фаррух бу сўзларни эшитиб бўлгандан кейин, хатни очиб ўқиди. Яна бир қайта ўқиди. Пешонасида совуқ тер томчилари кўрина бошлади. Ҳазрат Сиёвуш Мирзо Фаррухнинг хатига шундай деб жавоб қайтарган эди: «*Мұхтарам оғо!*

Бўлмағур ва бўш сўзлар билан тўлган хатингизни ўқидим. Сизнинг шу қадар тушунчасиз бўлганингизни, яъни тез орада мендан шунчалик ўринисиз илтимослар қилиб юборганингизни кўриб, тўғриси шуки, жуда ҳайрон бўлдим.

Мұхтарам оғо! Бизларни шаҳзода дейдилар. Менга ўхшаган йигитлар бир кишидан фойда қилишишимизни билсак, сиртдан қараганда, ўзимизни унга яқин кўрсатамиз. Аммо ундан фойда чиқмаслигини сезган онимиз-

даёқ уни ташлаб, юзимиз эмас, орқамизни ўғирамиз. Мени сизга ўзимни яқин кўрсатиш им атиги, балки яна бир ўрни келиб қолган вақтда менга хизмат қила оларсиз, масалан, яна бирор тасодиф бўлса-ю, шундай бир фожиали ҳалокатдан қутқазиб қоларсиз нияти билан эди.

Менинг тарафимдан сизга бирорта ёрдам бўлади, деб хомхаёлга, ўринисиз фикрларга тушган бўлсангиз, янглишиасиз. Маҳин аммангизнинг қизи бўлишининг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳатто, у сизнинг севгилингиз ё маҳфий жазманингиз бўлса ҳам, менинг манфаатимга путур етказа олмайди. Отам уни менинг учун олмоқчи. Мен ҳам қабул қилганман.

Сиздай бир одамнинг истаги учун беш юз минг туманлик катта бир давлатдан воз кечсам, мени аҳмоқ деб атайдилар. Илтимосингиз ноўрин эканини ўзингиз ҳам тасдиқ қиласангиз керақ. Менинг сизга устингиздан кулиш ва масхаралашдан бошқа жавобим йўқ.

Мұхтарам оғо! Ҳафа бўлманг, қайғурманг, орқамдан ёмонотлиқ қилиб сўқманг. Чунки, биз, шаҳзодаларнинг луғатида инсоф, диёнат ва ҳақиқатдай сўзларнинг ҳеч қачон маъноси бўлмаган ва бўлмайди.

Хатингизни ўқиб, сизни масхаралаб куловчи шаҳзода Сиёвуш Мирзо».

Фаррух хатни ўқир экан, аламига чидолмасдан, Сиёвуш Мирзони тубан деб атаса ҳақли бўлармиди?

Фаррух уни ўлимдан қутқазган эди. Фаррух ўша куни кечаси постда турган полициячи каби, эшиятган фарёдиға эътибор бермасдан ўтиб кета берса, Ҳасан Ризо дунёни шундай виждонсиз ва тубан кишиларнинг биридан тозалаган бўларди. Бироқ, у қалбидаги одамгарчилик ва ожизларга ёрдам бериш сезгисининг аксича ўлароқ, мазлумларнинг фарёдиға қулоқ осмай кета олармиди?

Фаррух бошдан-оёғигача ҳақорат билан тўлган бу хатни ўқигандан кейин ҳеч бир нарса сёзмаган, кўрмаган каби, ҳушидан кетиб қолди. Бирданига ўз кўкрагига қаттиқ бир мушт урди-да: «Агар сен ўша кечаси шундай тубанларни ўлимдан қутқазишга мени мажбур қилмасанг эди, у бу кун менинг рақибим бўлиб, мени ҳақорат қилмас эди», деди.

Бечора Фаррух сўнгги кунларда шунчалик қийналган эдикни, тик туришга ҳам мажоли қолмаганди. Айниқса, бу хат унинг асабини бузган, ҳолдан тойдирган эди.

Ортиқ чидай олмасдан ўз уйига кириб кетди-да, кара-
вотга ташланды.

Бир соатдан кейин уни иситма олиб, аста-секин исит-
маси зўраймоққа бошлади. Кўп ўтмасдан теваракдаги
кишиларни таний олмайдиган бир ҳолатга тушди. Онаси
ўрнига она бўлиб қолган энагаси каравотнинг бош та-
рафида ўтириб, юзини еллиб, пиқ-пиқ йиғлар эди.

Хар тарафдан умиди кесилган бечора йигитнинг
касал бўлишга ҳаққи бор эди. Икки кундан кейин Ма-
ҳиннинг унаштириш ва Жаводнинг дарралаш маросими
бўлар эди.

XXXI боб

БАХТСИЗЛАРНИНГ КЎЗ ЕШЛАРИ ОҚҚАН ЖОЙДА

Эрталаб қуёш аллақачон жўтарилган, ҳаво тонгда
ёққан салгина ёмғирдан кейин жуда мусаффо, ора-спра
киши руҳини эркалайдиган майнин шабада эсмоқда эди.

Техрон аҳолисининг кўпчилиги уйқудан уйғонган,
баъзиси уйғонмоқда, бир қисми бўлса, ҳали ширин
уйқуда.

Биринчилар, яъни уйқуни ўзига ҳаром қилиб, кал-
лайи саҳарлаб турадиганлар, кечгача қўлнадаги икки-уч
қиронли дастмоя билан кундалик тирикчилик харажати-
ни чиқаришга уринган кишилардир. Булар аҳолининг
учинчи табақасидан саналган кишилар бўлиб, кўплари
қўрга кўмган лавлаги, сут, нўхатшўрак ва шундай нар-
саларни тоғораси билан бошларига қўйиб, айланиб
юриб сотувчилардир.

Иккинчилар, яъни эндигина уйқудан уйғониб ўр-
нидан турмоқчи бўлганлар, ўз майшатларини таъмин эт-
ган ва бир озроҳатда яшашга бошлаган кишилар. Бу-
лар кўпинча ўз кунларини сиёsat сўқиш билан ўтказув-
чи, баъзан инсоннинг отаси маймун, бобоси дев каби
олди-қочди сўзларга қойил қолувчи кишилардир. Булар-
дан бир қисми Фарбий Европа тақлидчилари, бир
қисми араблашган оғолар. Буларнинг бир қисми сўзлаш-
гандар, мумкин қадар европа терминларини қўшиб сўз-
лашни яхши кўрадилар. Қолган бир тўдаси эса, ўз сўз-
ларини арабий иборалар билан безатишни диннинг
асосларидан санайдилар. Биринчилар маданият номи-
дан аҳолининг бир қисмини ўз теваракларига йиғиб,

қурол қылганларидай, иккинчилари ҳам дин номидан қалқни аҳмоқ қиласылар.

Фарбий Европа тақлидчилари мустаҳкам бир эътиқодга эга бўлмаганлари сингари, араб тақлидчилари ҳам интизом ва қонун аслида диннинг аксига ишлайди деб ҳисоблайдилар. Бир озгина пул биринчисининг эътиқодини ўзгартгани каби, иккинчиси ҳам аввалгисининг йўлидан боради.

Булар алдоқчи ва жанжалкаш бўлганлари учун, унчалик тез туриб, уйқуни ўзларига ҳаром қилишни истамайдилар. Бир қарасанг, соатсоз, бир маҳал сиёsatчи, бир кўрсанг, мұхаррир, баъзида ваҳимали хабарлар босиб чиқарувчи, дам ўтмай митинглар чақириб турувчи мана шуларнинг ўзи. Булар сувга ташланган бир варақ қоғозга ўхшайдилар, сув қаёққа оқса, улар ҳам ўша тарафга қараб оқадилар. Аслига қарасанг, булар — ҳар нима бўлса ҳам яхши деган жумлани ёлғондан қабул қилувчилардир.

Ҳали ҳам ноз уйқудан уйғонмаган учинчи тоифа баъзи одамларнинг фикрича, шундай баҳтиёрлик ва шунча мол-дунё тақдири азалда пешоналарига ёзилган кишилардир. Булар икки шаклдадирлар: ё пайпоқли, шопмўйловли, ёхуд салла, чопонли. Булар, текинхўрларни боқувчи текинхўрлар, ўғрилар устидан ҳукм чиқарувчи ўғрилар, ақлли кўринган аҳмоқлар, онгсиз ҳалқни алдовчи гумроҳлар, ислом либосига ўралиб ҳар турли қабиҳликлар қилувчи бешарм «табаррук» кишилардир. Булар кучсизларни ўлдирувчи, ўз қўл остидағи ҳалқларни оёқ ости қиласидиган, инсон болалари ҳар қандай қонуний ҳуқуққа эга эканини қабул қилмайдиган, ўгрилик билан топган молларни «худо берган» деб, онгсиз ҳалқнинг кўзини бўяйдиган беҳаёлардир. Агар камбағаллар қўлни қўлга берсалар, уларнинг барча бойликлари бир соатнинг ичидаги қўлларидан кетишини хаёлларига ҳам келтирмайдиган кўр, ғофиллардир.

Булар — амалдорлар, аъёнлар, давлатмандлар, де-путатлар ҳамда вазирлардир. Буларнинг отлари миллатнинг йўлбошчилари. Аммо ўзлари бўлса, одам гўштини егувчи, одам баданига тушган қуртлардир.

Бўлар — тўғри ва доимий бир иш билан шуғулланмайдиган кишилар. Илм ва озодликка душман, кўпчиликнинг, айниқса хотин-қнзларнинг нодон қолишидан манфаатдор кишилардир.

Булар пул күчі билан қўлга туширилган бир тан-
нозин то пешингача қучоқлаб ётиб, пешинда минг ма-
шаққат билан ўринларидан туриб, чой, қаҳва, какао,
сут, ҳар хил ширинликлар билан нонушта қилиб, бир
онланинг бир ҳафталик чиқимини бир соат ичида мешдай
қоринларига жойлайдиган кишилардир. Нима учун?
— Чунки, бир тўда ҳушомадгўй ва ювиндихўрлар,
улерининг теварагига тўпланиб, ўғрилик қилиб топган
мол-мулкларини «худо берган» деб ишонувчилар, булар-
нинг муриди ва қуллари бўлиб қолгандирлар.

Қандай бўлса ҳам асосий мақсаддан узоқлашмайлик.

Шундай бир кунда, ўлгудай тор ва сассиқ бир ерда,
тўқимга ўхаш ифлос эски бир парча нарса устида
тинка-мадори қуриган бир киши узала тушиб ётар эди.
Лекин бир маромидга эшитилиб турган нафасининг овози-
дан тирик эканлиги маълум эди. Бу ер заҳ ва сассиқ бў-
лишидан ташқари, жуда қоронғи эди. Тез-тез сичқон
ва каламуш сингарни махлуқларнинг гивирлаб чиқиб ту-
ришлари бу заиф гавдани нотинч қилиб, ҳаракатга кел-
тиради эди.

Бу ер Төхрон назмияси қамоқхонасининг бир киши-
лик камераси — яккахонаси ва у одам эса, ҳеч гуноҳи
бўлмасдан, тўқсон кундан ортиқ шундай қийиноқларга
учраб ётган бечора Жавод эди.

Бечора йигит, бу ердан қутулиб, тўрт ой бундан ав-
валги каби, гарчи эҳтиёжлар, қийналишлар билан бўлса
ҳам, яшамоқни ич-ичидан ҳар соатда орзу қиласди. Баъ-
зизда онасининг, баъзизда етим жиянларининг аҳволини
кўз олдига келтириб, ўз-ўзича: «Фаррух менинг аҳво-
лимни назарга олиб, ўша бечора етимларга ёрдам қила-
ётганмикин?» дер эди.

Бечора йигит бу қийинчилликларнинг таъсиридан шу
даражада шошган, шу даражада ақлини йўқотган эди-
ки, оғойи Ф... уссалтананинг кўнгли кўтарилсин учун, бу-
тун олам унга озор беришга тайёр каби эди.

Шунчалик ўринсиз қийинчилликларга бардош берган
бир йигитнинг телбаларча хаёлга шўнғиб, умидсизликка
тушишга, бутун дунёдаги покизалик ва адолатни инкор
қилишгà ҳаққи йўқмиди? Нима учун? У нима қилибди?
Одам ўлдирибдими? Бирорининг номусига тажовуз қи-
либдими? Еки у ердаги афсона ва хурофотлар сўзлаб
турган бир жоҳилнинг зиддига гапирибдими, давлат-
мандларнинг кирдикорини фош қилмоқчи бўлибдими, юз

мингларча хиёнатлардан бирортасини очибдими, амалдорларнинг виждонсизлигини очиб ташламоқчи бўлибдими, чет элдан келган бир кишининг зарарига бир иш қилибдими? Ахир, нима гуноҳ қилибдики, шунча азоб-үкубатларга дучор бўлиб қолибди?

Йўқ, ҳеч қайсисини қўлмаган, бечора Жаводнинг энг катта гуноҳи — оиласининг тирикчилиги учун, рўзғорини таъминлаши учун Фаррухга хизматга кириши эди.

Жавод қишлоқнинг қўрғончасида тутилган вақтда шунчалик қийноқларга учрашини сира хаёлнга келтирмаган эди. У оғойи Ф... уссалтананинг номини ҳам эшигмаган эди. «Ҳозир жаҳл билан мени қўлга тушириб бермоқчи, балки бир неча кун ёки бир неча соатдан кейин қўйиб юборар», деб ўйлаган эди.

Бечора Жавод бундай жазоларга гирифтор бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди. Чунки, ўзида бир гуноҳ сезмас ва атрофидагиларнинг ҳам бу даражада золимликларини билмас эди. Уни назмияга олиб борган вақтларида, у ўэ-ўзига: «Минбаъд бунақа ишларни қўлма, деб қўрқитмоқ учун бу ерга олиб келяптилар. Насиҳат қилиб, қамоқхонани кўрсатгандаридан кейин, қўйиб юборадилар» деб ўйлаган эди. Лекин, полициячилар билан бирга назмияга кирад-кирмас қамоқхона раисининг:

— Оғойи Ф... уссалтана топширган одам шуми? — деб сўзлаганини эшитиб, фақатгина қамоқхонани кўрсатиш билан қўйиб юформасликларини англади.

Полициячилардан бири дарров олдинга ўтиб қўлини чаккасига қўйиб:

— Балли, оғойи раис, худди шунинг ўзи,— деди.

Раис юзини ёнидаги ўзига тобе бўлган бир офицерга ўгириб:

— Оғо, қайси камералар бўш? — деб сўради. Офицер бўлса:

— Умумий камерада бўш ўрин йўқ. Икки кишилик жойларнинг ҳам ҳаммаси банд.Faқат яккахоналардан утласи бўш,— деди. Қамоқхона раиси бу уч даражада ўртасидаги фарққа эътибор бермасдан:

— Жуда яхши, бўлмаса олиб бориб яккахонага қаманг,— деб буйруқ берди. Шундан кейин шарақлаб кулиб деди:

— Жавод жуда фирибгар одамга ўхшайди.

Жавод бу гапни эшигандан кейин полициячилар ҳазиллашмаётганларини англади.

Қамоқхона ўлгудай қоронғи әди. Жавод у ерга пешин вақтда қамалған бўлса-да, лекин у ер кечасидан ҳам қоронгироқ әди. Шунчалик қоронғиликка ўрганмаган кўзлар, ўн беш дақиқа чамаси косасидан чиққудай бўлиб, ҳар тарафни ахтаргандан кейингина қамоқхонани илгай олди.

Жавод чарвоқ ва уйқусиз әди. «Ҳеч бўлмаса ётиб бир оз ҳордиқ олай», деб ўша чиркин бир парча нарсанинг устига ётди. Кўзларини юмди. Ухламоқчи бўлди. Бироқ ёта олармиди?

Иўқ! Чунки, кишининг дунёга ва ҳаётга қанчалик боғланиши бўлмаса ҳам, одам боласидаги виждан, инсоф ва орномуснинг шу даражага етганлигини кўра туриб ҳамда важсиз ва далилсиз шундай қийноқларга учраб қолишга чидаёлмас әди.

Жавод ҳар қанча ўйласа ҳам, қайси гуноҳининг жазосини тортаётганини тушуна олмасди.

Ҳар ҳолда уйқу голиб келди. Соатлар ўтди, бечора йигит бирдан кўзларини очди. Лекин кундузи очилишга ўрганган бу кўзлар қаерда ва қандай аҳволда эканлигини унугиб, «ҳали тонг ёришмабди» деб, яна юмилди. Ўна бир соат ўтди. Жавод яна уйқусидан уйғонди. Лекин, ортиқ уйқу уни зериктирган әди. Ёта олмаслигини тушунди. Бир овоз эшилди. Шу пайт қамоқхонанинг кичкина дарласидан заиф ва сарғич бир нурнинг ичкари қараб кириб келаётганини кўрди. «Эха, энди кеч бўлган экан», деб ўйлади. Бу ёруғ қамоқхона ўйлагига ёқиб қўйилган жинчироқ нури әди.

Жавод қамоқхонага пешин пайтларда келтирилгани учун унга овқат олиб келмаган эдилар. Усиз ҳам Жаводнинг шундай ҳодисалардан кейин иштаҳаси бўғилган әди. Жавод майда, лекин ўткир тишлари билан осғини тишламоқда бўлган бир сичқондан ўзини қўриқламоқчи бўлган ҷоғида эшик очилди. Жавод чала қоронғи йўлакда, бўйнига оқ рўмолча ўраган бир полициячининг ичкарига кирганини кўрди. Полициячи қўлида олиб келган кичик бир тунука тогорачани, бир парча нон, бир пиёла сув билан уннинг ёнига қўйиб, дарров чиқиб кетди. Эшик яна аввалгида бекилди. Орқа томондан қулф урилганлигининг ҳам овози эшитилди.

Жавод оч әди. Дарров қўлинни тогорачадаги овқатга узатди. Овқат совуқ әди. Озгина татиб кўрган әди, қуртоба экан. Жавод: «Йилнинг шу фаслида ҳам қуртоба

қилинар эканми?» деб ҳайрон бўлган бўлса ҳам, лекин шундай бир ерда бу ҳам ғанимат, деб ичмоққа бошлади. Нон ҳам арпа нон бўлиб, еб бўладиган эмасди. Лекин қуртобага қараганда ҳар ҳолда еса бўладиган нарса эди. Қуртоба худди ўтган йили қишида пиширилганга ўхшарди. Жавод бу кечаси фақат арпа ғони билангина қорнини тўйдириб, қуртобага қўл ҳам урмади. Жавод кечаси билан хаёл сурди. Онаси, опаси ва унинг икки етимчаси ҳақида ўйлар эди.

Фаррух гарчи уларнинг бир ойлик харажатларига етарли пул берган бўлса ҳам, лекин: «Балки, бу ерда кўпроқ ётиб қоладиган бўлсам, уларнинг аҳволи нима кечади?» деб ўйламоқда эди.

Жавод шу қисқа муддат ичидаги Фаррухни жуда яхши таниб олғани учун унинг софдил ҳам ахлоқли йигит эканини билгани учун: «Фаррух бир амаллаб уриниб, мени бу ердан қутқазиб олар, бу ҳам мумкин бўлмаса, оиласминг харажатини бериб турар, оч қолдирмас», деб ўз-ўзига таскин берар эди.

У кеча ҳам ўтди. Эртасига эрта билан ҳеч қандай янги воқеа юз бермади. Яна кеч бўлди. Лекин, чошгоҳга яқин кечаги полициячи яна келиб, кечагидай бир оз арпа нон билан жиндак пишлөк қўйиб кетди. Жавод бу кечаси ҳам сичқон ва каламушлар билан ўмр ўтказиб, бадбўй ҳаво ютиб чиқди. Сониялар ўтган сари Жавод ишнинг чинакам эканлигини ва оғойи Ф... уссалтана у билан ҳазиллашмаганлигини, тўғридан-тўғри қамоқда эди. Учинчи кун, эрталаб соат ўнлар чамасида камеранинг эшиги очилиб, иккита қуролли полициячи ичкари кирди. Улардан бири:

— Қани, чиқ! — деди.

Жавод ўз-ўзича: «Овойи Ф... уссалтана менинг аҳвоминга ачинган бўлса керак, ёнки Фаррух бир йўл топиб, мени қутқазиб олиш учун буйруқ олган бўлса керак», деб ўйлаб, дарров ўрнидан турди-да: «Худоё худовандо, бу ерни ҳеч кимга кўрсатма!» деб эшикдан чиқди.

Лекин полициячилар уни ўртага олиб, қамоқхона ҳовлисидан ўтиб, эшикка томон олиб келаётганиларига ҳайрон бўлди.

Эшикка етар-етмас куннинг нуридан қамашган кўзлари рўбарўдаги майдонда уларга қараб келмоқда бўлган бир йигитга тушди. Жавод кўзларига яна бир

оз қийинчилик бериб бўлса ҳам Фаррухни таниди. Фаррух қўлини оғзига олиб бориб, уни гапирмасликка ишорат қилганлиги учун ҳеч нима демади.

У икки полициячи ҳам уни қамоқхона эшигидан чиқариб олиб кетмоқда эдилар. Жавод қаерга олиб бораётганликларини билмаган бўлса ҳам, лекин шаҳарнинг жануб тарафига қараб кетмоқда эканларини тушунди. Уни Долони беҳишт хиёбонидан ўтказиб, бир оз ўнгга ва уч тарафга қараб айрилиб кетадиган уч кўчанинг ўргасида яна чапга, энг сўнгида Дарбор кўчасига кириб, уч юз қадамча юргандан кейин, оқ эшиклик катта қадимий бир иморатга олиб кирдилар.

Бечора Жавод суд маҳкамасига келганини англади.

Жаводни руҳонийлар ва крахмал ёқали европа тақлидчилари билан лиқ тўлган бир ҳовлидан ўтказиб, сўнгра кўк эшикли бир хонага олиб кирдилар. Жавод бу уйда пакана бўйли, шопмўйловли бир кишининг катта бир ёзув столи ёнида ўтирганлигини кўрди. Полициячиларнинг бири дарров унга яқинлашиб:

— Оғойи раис ярим соат бурун телефон орқали сиз ҳазратимга хабар қилган маҳбуслари мана шу одам,— деди.

У киши бу сўзни эшитар-эшитмас қулогига қистириб қўйган қаламини қўлига олиб, бир варақ қофозга ёза бошлади.

— Отингиз нима?

Жавод отини айтди. У одам терговга бошлаб, уни бир соатча тергади. Лекин ҳеч нарса тушуна олмади. Чунки Жавод:

— Мен Чаламайдон маҳалласидан бўламан. Фаррух деган йигитнинг хизматкориман. Унинг билан Кўшки Нусратга бориб келганимдан бошқа бир сўзни билмайман,— деди. Шунинг учун ҳам терговчи берган саволларнинг кўпи жавобсиз қолган эди.

Терговчи:

— Билиб қўй, айбингга иқрор бўлмасанг, сени ўтда ёндираман, суюкларингни синдираман, қопга солиб, Шамсул-иморанинг¹ тепасидан ташлатиб юбораман!— деб дўқ уриб, саволларини тугатди-да, Жаводни қамоқка қайтариб юборди.

¹ «Шамсул-имора» — «Қасрлар қуёши» — Төхрон шаҳрида ги энг юксак биноларидан бири. (Ред.)

Жаводнинг иқрор бўладиган бирор айби бормиди?

Кунлар ўтди. Ҳафтанинг икки кунида бечора Жаводни икки соатга қамоқдан чиқариб, тергов учун шу ерга олиб келар эдилар. Жавод ҳам бир неча соат қамоқхонанинг сассиқ ҳавосидан халос бўлиб, тоза ҳаводан фойдалангани учун ўзини баҳтиёр санар эди.

Икки ярим ой ўтди. Жавод кундан-кунга ориқлаб, заифлашар эди. Энг сўнгида бир кун терговчининг «Энди сизнинг терговингиз тугади», деганини эшилди.

«Қамоқдан қутуламан, шекилли», деб терговчини дуо ҳам қилиб қўйди.

Яна бир ҳафта ўтди. Ҳеч кимса уни қутқаргани келмади. Жавод тамоман касал бўлиб қолган эди. У одам ва нарсаларни ажратса олмайдиган ҳолга келди.

Бечора кимдан ҳам паноҳ қидирсинг?

«Фаррух ҳам мени унугиб юборган, онамни, опамнинг етимларини ҳам унугиб юборган бўлса. Оҳ, балки бечоралар очдан ўлгандирлар», деб ўз-ўзи билан сўзлашар эди. Бечора Жавод ақлдан озиш даражасига етган эди.

Бир куни эрта билан бирданига қамоқхонанинг эшиги очилди. Жавод эшикда ўнта қуролли полициячи турриб, уни ташқарига чақираётганларини кўрди.

Жавод яна бир қайта ўз-ўзини юпатиб, тергов натижасида гуноҳсизлигим аниқланибди, мени қутқазгани келибдилар, деган хаёл билан иргиб ўрнидан турмоқчи бўлди. Лекин тура олмай, боши айланиб, йиқилди. Полициячилар келиб, уни ердан кўтариб олган бўлсалар ҳам Жаводнинг қимирлашга дармони етмас эди. Қўлтиғига кириб, уни қамоқхона ҳовлисидан ўтказиб, назмиянинг қаршисидаги майдончага олиб бордилар.

Жавод заинф тортиб қолган кўзлари билан теваракка қарап эди. Майдонда йигирмага яқин полициячи давра қуриб турар эдилар. Ана шу давранинг ўртасида сепоя (уч оқли курси) турарди.

Полициячилардан иккитасининг қўлида симдан тўйилган дарра бор эди. Полициячилар даврасининг ташқарисида бўлган Текроннинг бекорчи, томошабин эркак ва хотин-қизларидан бир тўдаси йиғилиб, Жаводнинг дарраланишини томоша қилгани келган эдилар. Бечора Жавод юз даррага ҳукм қилинган эди.

Жаводнинг кўз олдилари қоронғилашиб кетди. У ноинсофлик ва виждонсизликнинг бу даражага етганини тасаввур эта олмасди.

Албатта бу дарралар, бу кун бўлмаса, бошқа бир куни буларнинг қўлидан тортиб олинади ва шундай бадбахтликларга сабаб бўлганлар дор остида мазлумларга таъзим қилишга мажбур этиладилар.

Жавод тамоман ҳаракатсиз қолди. Полициялар уни судраб майдоннинг ўртасига олиб келдилар. Жаводнинг ҳатто қўлини қимирлатишга ҳам мажоли етмасди. Уни сепояга маҳкам боғлаб, кўйлагини ечдилар. Сепоянинг икки тарафида турган икки полициячининг дарраси Жаводга навбатма-навбат ёғила бошлади. Дастрлабки дарралар Жаводнинг елкасига тушди. Жавод қичқирмас эди. Чунки, у аллақачон ўзидан кетиб қолганди. Ўттиз тўққизинчи дарра тушганда томошабинлар ўртасидан бир хотин баланд овоз билан:

— Оҳ,войдод, бу менинг ўғлим-ку! Кечаги ҳафта кўрган тушим тўғри экан! — деб, майдоннинг ўртасига қараб югурга бошлади. Давра олиб турган полициялардан бирι югуриб бориб, ўғлини қутқазиш учун жон фидо қилиб келаётган онапи милтиқ қўндоги билан бир уриб, ерга ағдарди. Бечора хотин оғриқнинг зўридан нафаси ичига тушиб кетиб, чўзилиб қолди. Томошабинлардан бир тўдаси кула бошладилар. Улар полициячининг жасоратини олқишилардилар. Аммо, бошқа бир тўда шундай разолатни кўрмаслик учун уятдан бошларини қўйи солиб, кўзларини юмган эдилар.

Ярим соатдан кейин Жаводни яна судрай-судрай назмияга олиб бордилар. У аъзойи бадани титилиб, қопқора қонга буланиб ётар эди. Назмиядан уни замбилга солиб, касалхонага олиб кетдилар-да, хонага киритиб ташладилар. Жавод хонага кирар-кирмас қусди...

Қусуқ қон эди!!!

Ана шу қонун ва одамгарчиликдан бир намуна!!!

XXXII боб

УНАШИШ

Жавод ваҳшиёна дарраланган куни кечқурун, оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисида бирталай эркак ва хотин-халажлар чақчақлашмоқда эдилар. Хотинларнинг мажлиси ички ҳовлида, эркакларники эса ташқарида эди. Лекин эски танишларимиздан бўлган Ҳасанқули билан Ризоқули бу икки тўда ўртасидаги боғланишини ўз уст-

ларига олиб, гоҳ ичкарига, гоҳ ташқарига қатнамоқда эдилар.

Ичкарининг катта залидаги столлар ажойиб қилиб безалган, Европа ва Эроннинг ранг-баранг шириналари билан тўлган. Эшик ва дарчаларнинг ҳаммаси өтилган, турли-туман кийиншган хотинлар креслоларда ўтирас эдилар. Хотинлар ҳеч бир раигни унутмаган эдилар. Бирисининг кўйлаги лиму раигли, бирисиники осмоний, бирисиники яшил, бирисиники бинафша ва ҳоказо. Ёш жувонларнинг бирталай бошларига тўр солгац, ўрта ёшлилари бўлса, шол дакана ўраганлар-да, геометрия ҳаваскорлари учун махсус бир шакл яратганлар.

Булар учта-учта, бешта-бешта бўлиб, суҳбатга машгул эдилар. Бири эрининг янги ҳунаридан, бириси Мулла Иброҳим азайимхон дуосининг таъсиридан, яна бошқа бири эрининг ахлоқсизлигидан, яъни хотинлар ўрнига... сингари паст ишларга боғланиб қолганидан, яна бир ўзгаси эри ҳар куни уни бир марта ба дўппослашидан, эрининг иккита жувон ҳамда яиги армани ва европалик ўйнашларидан гапириб, уларнинг яшаганига афсус қилмоқда эди. Яқинда ўтирган бир қиз, ўз ёнида ўтирган ўртоғига севганига ёзган ошиқона хатидан суҳбат қилиб:

— Шундай сўзларни териб ёздимки, бутун сезгилаrim титраб кетган эди,— дер эди.

Кўзга бир оз ёши ўтгандай кўринмоқда бўлган, эгнида эски бичиқда, бўйнидан то камаригача тугма қадалган, парча гулли читдан кўйлак кийган, бошига оқ дока рўмолдан дакана боғлаган бир хотин ўтган кунларини орзу қилиб, қажава билан Карбало зиёратига борганини ҳикоя қилас, темир йўлни чиқарган қоғирларга лаънатлар ўқир эди.

Шу ўртада Маликтож хоним мажлиснинг ҳар тарафида ўзини кўрсатиб турад, у келиннинг онаси бўлгани учун ҳаворанг чодрасини белига боғлаб, ҳар нафас уйга кириб-чиқиб, меҳмонларни кўздан ўтказиб турад, ходимлардан бирини щирин-шарбатга ва бошқасини меҳмонлар учун чилим солиб келишга буюрар эди. Хотинларнинг ҳаммалари ҳам хурсанд ва шод кўринар эдилар. Баъзиси чиндан ҳам хурсанд бўлганлиги учун, баъзиси бўлса, бундай тўй мажлисида хушчақчақ бўлиш шарт бўлгани учун мажбуран уларга қўшилиб кулар эди.

Ора-спра ёнгина бир жувон, ёнидаги ўртогининг тизасини чимчилаб:

— Энникдан кирган отин буви бизга қарайптилар, сал ўзингни тутиб, одоб билан ўтирасанг-чи,— дерди.

Лийниң, бу ерда ҳамманинг диққатини ўзига тортган нарса уйиннег ўртасида дутор-танбур билан ашула айтиб ўтирган яллачилар тұдаси эди. Бу тұда беш кишидан иборат бўлиб, улардан бири нағма, иккинчиси тор чалар, учинчиси чилдирма, иккитаси бўлса, ўйнар эди. Ўйинчи қизларнинг бири новчагина, иккинчиси пакана-гина эди. Қора кўз, қора сочли новчаси уйнинг тўрида әроний ўйинлар билан машғул; қорачадан келган, семиз, калтабақай, иккинчи қиз эса, уйнинг пастида муаллақ ошмоқда эди. Демак, шундай ўйин-кулгилар билан онгсизликлари орқасида, ҳар бир лаззатдан маҳрум бўлиб қолган бахтсиз хотинларни хурсанд қилмоқда эди.

* * *

Яна ўша ҳовлининг бошқа бир уйида, яъни ўтганда бир неча мартаба муҳтарам ўқувчилар билан бирга кирганимиз Маҳиннинг йиғлаганига гувоҳ бўлган, энг охирида телба бўлиб қолганидан хабар топганимиз уйда Маҳин ўтирап эди.

Маҳиннинг олдиға оқ ва энг қимматбаҳо ипак товарлардан, Төхроннинг энг сўнгги модаларида тикилган янги кийим-бошлар қўйилган эди.

Маҳин аввалги Маҳин эмас. Унинг ранги сарғайған, чуқур тушиб кетган кўзлари қизарган, ориқлигидан қўлларининг томирлари бўртиб чиққан эди.

Бу кун Маҳин зўрма-зўраки Сиёвуш Мирзога унаширилар ва никоҳи ҳам ўқилар эди. (Эронда унашиш куни никоҳ ҳам ўқилади).

У рози эдими? Бу тўйни у чин кўнглидан истар эдими?

Иўқ, у бошда ҳам рози эмас эди. У бир неча мартаба Сиёвушга тегмаслигини отасига арз қилган. Сўнггида ота-онасининг ўжарлиги ва ўзининг чорасизлигини кўриб, ўз-ўзини ўлдиришга қарор берган эди. Маҳин ўша куни эрта билан бутун уйдагиларни катта ташвинга солди; онаси «сени оқ қилдик, кўк қилдик» деб минг марта охират азоби билан қўрқитди. Лекин, бундай қўрқитишлар Маҳиннинг қулогига кирмас, янги ки-

йим-бошларни кийиб, ясаниб-безаниш фикрида әмас әди.

Чиндан ҳам никоҳ деган шундай бўладими, эрга тегишнинг қоидаси шуми? Ёхуд, динга ишонувчилар шундай зўрлик билан эрга беришни жоиз кўрадиларми?

Маҳин ўзини йўқотиб қўйган әди. У оғзидан боди кириб, шоди чиқиб, бутун оламни ярамас сўзлар билан ҳақорат қиласади. Маҳин телба бўлиб қолган әди.

Маликтоҷ хоним, гўё обрӯ сақлаш учун, унинг гапларига жавоб бермасдан ялиниб-ёлворар, баъзида бирталай зийнат асбобларни, баъзида ўзига тегадиган бутун мулкни унга ҳадя қилиш билан алдамоқчи бўлар әди. Онаси шунча меҳмонларнинг ўртасида ўзини ҳам, ерини ҳам расво қилиб, обрўларини тўкмаслиги учун тиришар әди.

Маҳин бундай сўзларга алданувчи ва мол-мулкпраст қизлардан әмасди. У ниҳоят чорасиз қолиб, ўзини ўлдиришга кескин қарбр бериб деди:

— Хўп, яхши, мен кийинаман.

Кеч бўлди, Маҳин ўз ётоғида ёлғиз ўтириб ўйлар, юм-юм йиғлар әди.

Бирданига эшик очилиб, бошига дакана ўраган ҳандалакдай бўқоғи бор бир кампир ичкарига кирди. Маҳин унинг янга эканлигини билса ҳам ҳеч нима демади. Янга иш бошлаб, бир соатча вақт сарф этиб, Маҳинни зийнатлар билан безади. Ўриб, орқасига ташланган сочларининг устига кичкина тож қўйди. Устидан қизил гулли заррин бир тўр ташлади. Қизга оппоқ ипак кийим ва оёғига ҳам оқ туфли кийдирилди.

Охири вақт этиб, Маҳин эса, никоҳ сўроғига чақирилган әди.

Маҳиннинг оёқлари титрар, у никоҳ ўқиладиган уйга әмас, мозорга кетар әди. Маҳин ўз кўзи олдида тўйни әмас, ўлимни кўрарди.

Хотинлардан иккитаси Маҳиннинг қўлтиғига кириб, уни никоҳ ўқиладиган уй деворига суяб қўйилган катта бир тошойна қаршисига ўтқазди.

* * *

Ташқари ҳовлидаги ранг-баранг гуллар очилган гулворда ҳам бир гуруҳ меҳмонлар, тўғрироғи, оғолар ўти-

парди. Бу ердаги столлар ҳам нози-неъматлар билан тұла әди. Одамлар ҳам турлича әдилар. Бир қисми ёшлар, бир нечаси ўрта яшар кишилар, баъзилари эса, кексалар әди. Табиий, булар ҳам ҳар қайсилари ўз түплари билан, йигитлар ўз улфатлари билан, ўрта яшарлар ўз тенгқұрлари билан, кексалар ҳам ўз тәнгдошлари билан суҳбат қылмоқда әдилар.

Ешларнинг баъзилари шаҳар янгиликлари ҳақида суҳбатлашар, ҳозирги давлат кабинетини ёмонлаб, аввалги кабиғетни мақтар әди. Бир нечалари бўлса, сиёсатни қоралаб, кейинги вақтларда қилган кайф-сафолари, айш-ишратларидан сўзлар әдилар. Масалан, улардан бирни визит карточкаси нашр эттирганини, уни Лолазор хиёбонидан, яъни уйи олдидан ўтадиган ҳар бир гўзал хотинга биттадан улашиб ўтириши ҳақида гапиради.

Шунда бир дўсти карточкага нима деб ёздирганини сўраганида бояги йигит чўнтағидан бир карточка чиқариб, қуйидагиларни ўқиб берди:

«Мұхтарам гўзалхоним!

Сешамба куни кечқурун, соат бешда, Лолазор хиёбанинг чап тарафидаги С... уddyавла кўчасида бўлган каминангизнинг уйига марҳамат қилиб, бир коса шарбат ичиб, битта папирос чекиши билан бизни шодон этмоғингизни илтимос қиласман... (Имзо... уddyавла)».

Ўқиб бўлгач, ҳар иккалалари ҳам шарақлаб кулмоқ-қа бошладилар.

Аввалги йигит деди:

— Кўпгина нодон хонимлар алданишиб, у ерга ёлғиз ўзим чақирилганман, деб ўйлайдилар-да, айни тайин қилинган вақтда етиб келадилар.

«Баракалла, қойилман», деб иккинчи йигит ўртоғининг хонимларни алдаш учун ишлатган ҳийласини рўйрост табрик қиласар әди.

Қизил юзли, қалин лабли, эгри бурунли, юзидан шаҳватпарамаст аҳмоқ эканлиги яққол сезилиб турган бир шаҳзода ҳам бир артисткага ошиқ бўлгани, ҳатто газеталардан бири ўша хотин тўғрисида ёзган мақоласини босиб чиқаргани хусусида гапириб, ўзининг тубан ва ҳаёсизлигини очиқдан-очиқ айтиб ўтирас әди. Бошқа бир ўрта бўйли йигит (уни машҳур драматург деб атардилар) Эронда театр бозорининг касодлигидан шикоят қилиб: «Театр эгаси яхудий Мунший, олтмиш туманини нақд олмагунча чироқни ҳам ёқмайди», деб завқсиз

халқынинг театрдай бир мұхим мактабға эътибор берма-
ғанлығында жуда ҳам таассуф қилмоқда эди.

Шұра өшпиллардан баъзилари ўз тасарруфида бўлган
өрлирдан олингани бу йилги ҳосил тўғрисида, айримлари
пакти сийодоси ҳусусида, қолган бир нечалари эса, ҳуку-
мит идорияларининг ёмонлиги ҳақида суҳбатлашар эди-
лар. Мисадин, биттаси:

— Янги молия вазири ўғрилик қилмайди, лекин по-
ра олади. Унинг яхшилиги шу өрдаки, ҳеч бўлмаса, ол-
гани пораси учун пора берувчи одамга жиндай хизмат
қилиб қўяди,— дерди.

Яна бошқа бири бўлса, ҳадсиз-ҳисобсиз низомнома-
лар ёзиб, уйига босиб қўйган собиқ молия вазирини
мақтарди:

— У меҳнаткашларнинг ва миллатнинг фойдасини
кўзламаса эди, шунча низомномалар ёзмас эди,— дер
эди.

Яна биттаси собиқ молия вазирининг бельгияликлар-
нинг фойдаси, учун эронликларни сотгани, ҳатто ўн ик-
ки йил Германияда ўқиб келган бир эронлик йигитнинг
белъгияликларнинг ўғрилигини очиб қўйгани учун ишдан
кетишга ё ўз ҳисобидан уч ойлик отпуска олишга маж-
бур қилганлигини айтар эди.

Бир нечалари келажакда бир-бирларидан манфаат-
дор бўлиш учун, болаларидан, яъни биттаси ўғлиниң
дарсдаги муваффақиятларидан, бошқа бири бўлса, қи-
зининг зийраклигидан ва «Насими Шимол» газетасининг
саволларига берган жавоблари босилиб чиққанидан
сўзлашиб, бўладиган қудачилликка замин тайёрламоқда
эдилар. Дам ўтмай чилим чекиб, оғизларидан паға-паға
тутун чиқариб ўтирган чоллар бўлса, намоз-рӯздан сўз-
лашарди. Биттаси: бу йил рўзанинг узун кунларда кел-
гани учун савобининг кўплигидан, баъзилари эндиги
йилларда кунлар қисқа бўлишини айтиб, ўзларига тас-
кин бермоқда эдилар. Бир бошқаси бўлса, ўтган замон-
ларнинг ширин ҳикояларидан сўзлаб, бир кун аъло ҳаз-
рат, шоҳи Шаҳиднинг бўй-басти ҳам кийим-бошини мақ-
таб, уни қуёшга ўхшатганлиги учун шоҳи Шаҳид дарров
хотинларидан биттасини талоқ қўйиб, беш юз туман
пул билан совға қилиб юборганини завқ-шавққа тўлиб
ҳикоя қилмоқда эди.

Ҳамма меҳмонлар чой ичиб, ширинликларни еб, қиз-
ғин суҳбатга машғул эдилар.

Шу пайтда бир усти берк арава оғойи Ф... уссалтана-нинг эшигига келиб тұхтади. Хизматкер дарров югуриб бориб; араванинг эшигини очди. Никоҳ ўқигани чақирилған ҳазрат оғо ... аравадан тушиб, мажлисга қағаб кела бошлади.

Оғонынг ташриф буюрганини күрган меҳмонлар ҳурмат юзасыдан ўринларидан турдилар. Оғо ҳам мажлиснинг түрига чиқиб ўтиреди.

Ун беш дақиқадан кейин оғо ичкарига чақирилди. Шу пайтда яна бир извош келиб, дарвоза олдида тұхтади.

Сиёвуш Мирзо әгнида қимматбақо костюм, оёғида қора амиркон туфли, қўлида калта ҳасса билан извошдан тушди. Извошчининг ёнида ўтириб келган Мұҳаммад Тақи извошдан сакраб тушиб, оғоси билан бирга—меҳмонларга қараб кела бошладилар. Сиёвуш Мирзо меҳмонларга эътибор бериш эмас, ҳатто салом ҳам бермасдан, шаҳзодаларга хос кеккайиш билан, мажлисда ўтирганларни босиб юқорига ўтиб, «фаҳрий ўрин»га ўтиреди.

Ҳасанқули билан Ризоқули бўлса, ўзларини кўрса-тиш учун ҳар қайсиси бир чиннидан шарбат олиб келиб, Сиёвшуга тақдим қилдилар.

Шу пайтда чоллар даврасида ўтирган отаси шаҳзо-да К. ўрнидан туриб унга яқинлашди. Меҳмонларга салом бермасдан ўтиб кетганлиги учун бир оз уни койи-ған бўлди. Бир оз одоб билан ҳаракат қилишни буюрган бўлса ҳам Сиёвуш Мирзо отасига жавоб ўрнига сал илжайиб чаккасини қашиб қўя қолди. Отаси ҳам ҳеч нима демасдан қайтиб ўрнига келиб ўтиреди.

Сиёвуш Мирзо у ердаги одамларни ҳеч менсимасдан ўртоқларидан биттасини ўз ёнига чақириб, овозини барада қўйиб, аввалги куни ўтказған кайфли кеча ҳақида ҳикояга бошлади. Ўртоғи унга:

— Қўй энди, ҳозир унақа гапнинг ўрни эмас,— де-са ҳам қулоқ солмасдан қўярда-қўймай, яна ҳикоясида давом этди. Ярим соат шундай аҳвол билан ўтди. Бирданига Ризоқули шошган ҳолда ичкаридан чиқиб, оғойи Ф... уссалтанинг қулогига бир нарса деб шивирлади. Чоллар даврасида ўтирган оғойи Ф... уссалтана ташвиш билан ўрнидан туриб, ичкарига кириб кетди. У ерга етар-етмас хотинларнинг қий-чувидан қулоги батанг бўлди. Куннинг иссиқлигига қарамасдан, ҳамма хотин-

лар ғуж бўлиб бақрайганча бир томонга қараб турганинни кўрди. Қандай ҳодиса рўй берди экан?

Биз Маҳинни никоҳ ўқиладиган уйда, катта тошойна қаршисида қўйиб кетган эдик. Маҳиннинг аҳволи борган сари ёмонлашарди. Ранги сарғайган ва бадани тол баргидай титрарди. У чуқур фикрга кетган эди. Ўзини ўлдиришни эплай олмаса, Фаррухдан бошқа йигит билан қандай яшашни ўйлар эди. Ўйлаган сари аҳволи яна да паришонроқ бўлар эди. Бирданига:

«Ҳазрати оғо ... ташриф буюрдилар, никоҳ ўқимоқчилар», деб хабар қилдилар. Шу пайтда Маҳин икки кишининг дуо ўқиб, бир-бирларига арабчалаб жавоб берганларини ва бир оздан кейин улардан бирининг яна арабча бир неча калима ўқиб, эшик рўбарўсидан Маҳинга хитобан:

— Қабул қилдингизми, қизим? — деб сўраганини ёшилди.

Маҳиннинг жавоб бергиси йўқ эди. Шу билан бирга, жавоб беришга ҳам кучи етмасди. Бечора қизнинг тишлиари гириҳ бўлиб, тили тутилиб қолганди.

Шу пайтда бир одам астагина унинг қулоғига шивирлади:

— Айланай қизим! Ургилай қизим! Одам деган ҳар бир нарсани ўз обрўси учун қурбон қилиши керак. Эрингиз дев бўлса ҳам ҳазрати оғони куттириб қўйманг, қабул қилдим, денг! Тезроқ жавоб беринг!

Маҳин жавоб беришга қодир эмас эди. Оғонинг овози яна бир марта баландроқ кўтарилиб, янгидан:

«Қабул қилдингизми?» саволи сўралган эди, Маҳин яна аввалгидай сукут қилиб, теваракка қараб, ҳеч қандай жавоб бермади. Бирдан париги уйда бўлган онаси: «Маҳин жавоб бермаяпти» деган хабарни ёшитиб, қизнинг ёнига югуриб келди-да, уни қатиқ чимчилаб:

— Жувонмарг бўлтур, жавоб бер! — деди.

Бу чимчилаш Маҳинга бошқача таъсир қилди. У баланд овоз билан бир қичқирди-да, йиқилиб ўзидан кетди. У шайтонлаб қолган эди. Йиқилган ерида типирчилашиб, рўбарўсида турган пардоз қутини тепиб, ичидаги ҳамма нарсаларни сочиб юборди. Шу ердаги хотинлар бир-бирларини туртиб, дарров Маҳинни ўртага олдилар. Улар Маҳиннинг шайтонлаб қолганини англаб, бит-

таси қўлидан, бошиқалари оёқларидан маҳкам ушлаб тинчитмоқчи бўйдицар.

Маҳин қичқирав, бақирав, қарғар эди, гўё яна тўрт ой бундан илгариги телбалиги қайтадан қўзиган эди.

Ҳазрати ого ҳам Маҳиннинг овозини эшишиб, ишнинг тагини тушунди, лекин бундай ишларни кўп кўргани учун бунга сира ажабланмади.

Улар бундай ҳодисалардан таъсирланмас, бу ишни бузишга тиришмас ва буни хоҳламас эдилар, чунки уларнинг истаклари бир неча қадоқ новвот, икки калла қант, йигирма беш туман пулдан бошқа бир нарса бўлмаганидек, ўзларини ҳам бу ишларда ҳеч қачон жавобгар деб ҳисобламас эдилар.

Маҳиннинг юзига совуқ сув сепиш, бурнига сомонли кесак ҳидлатиш каби дастлабки чоралар ҳеч қандай натижа бермади. Маҳин ўзига келмас эди, юрак уриши борган сари шиддатланар эди. Хотинлардан бир нечаси минг машаққатлар билан Маҳинни кўтариб, типирчилашиб, ўз ётоқхонасига олиб бориб ётқиздилар. Никоҳ мажлиси бузилди. Муддаога эришилмади. Куёвнинг онаси эридан бу қудалик катта манфаат келтиришини эшигани учун бу кунги унашиш мажлисининг бузилганидан жуда қаттиқ қайғурди. Маликтож хоним ҳам жондан азиз кўрган қизининг бирданига шундай касал бўлиб қолганини кўриб, ниҳоятда қўрқиб кетди.

Оғойи Ф... уссалтананинг хафагарчилиги ҳаддан зиёда эди. У ҳеч нима демасдан, ташқарига чиқди. Меҳмонлар орасидаги эски дўстларидан бир докторни ўзи билан бирга ичкарига олиб кирди. Йўлда юз берган воқеани қисқагина қилиб тушунтирди. Ичкарига киришда оғойи Ф... уссалтана хотинлар орасидан ўтар экан, вақтни қочирмасдан, кўз қири билан уларга қараб, ўз хотини билан таққослаб бораради.

Маҳин ётган уйга кирдилар. Доктор ўн дақиқалик текширишдан кейин деди:

— Юрак уриши жуда қаттиқ. Никоҳ мажлисини кечиктириш керак. Бу кун қикоҳ тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Сўнгра доктор оғзини оғойи Ф... уссалтананинг қулоғига яқинлаштириб, секингина бир нима деб шивирлади.

Оғойи Ф... уссалтананинг ранги бўздай оқарив кетди:

— Мумкин эмас. Янглишмаётибсизми? Шунга чиндан ишонтирасизми?

— Ҳа, қизингиз ҳақиқатан ҳам ҳомиладор,— деди доктор.

XXXIII боб

ТАДБИР

Биз Фаррухни иситманинг шиддатидан алаҳлаб ётган ҳолатда қўйиб кетган эдик. Бечора Фаррух ўзини билмас эди. Унинг бошида турган энагаси бу аҳволга чидаёлмасдан ўқраб-ўқраб йиғлагандан кейин Бобоҳайдарни чақириб, уни Фаррухнинг эски дўстларидан, ўтган бобларда Иффат учун олиб келган докторга юборди. Ярим соатдан кейин доктор келди, Фаррухни бу аҳволда кўриб, ҳайрон қолди. Энагадан унинг қаҷондан буён касаллигини сўраганида Бобоҳайдар олдинга чиқиб айтди:

— Бугун эрта билан бир кишига хат ёздилар-да, менга бериб, жавобини келтиришимни тайинладилар. Мен хатни айтган одамларига элтиб, жавобини олиб келдим. Оғом ўша кишининг хатини ўқигандан кейин ғазабланиб, шу аҳволга тушдилар.

Доктор касалликнинг вақтинча иситма эканлигини айтиб, касал ётган уйга ҳеч ким кирмасин, теварагида шовқин-сурон бўлмасин деб, озор топса ёмон бўлишини айтди-да, сўнгра дори ёзиб берди ва унинг еб-ичадиган овқатларини айтиб кетди.

Кечқурун доктор яна келди. Бу пайтда Фаррухнинг иситмаси бир оз пасайган, аҳволи яхшиланган эди. Энди алаҳламасди. Докторни кўриб, таниди. Доктор унинг аҳволини сўрагацида, Фаррух ўзини анча енгил ҳис этаётганини, лекин бошининг қаттиқ оғриб турганини айтди.

Доктор эртасига эрта билан яна келди. Бугун энди Фаррухнинг иситмаси тамоман босилган эди. Доктор ундан бу тўсатдан бўлган касалликнинг сабабини суриштириб:

— Бундай иситмалар мия ҷарчаганлигидан, ёки машъум хабар эшитиш натижасида бўлгувчи эди, сизга нима бўлди?— деб сўради.

Фаррух докторнинг қўлинини қўлига олиб, бўғиқ бир овоз билан деди:

— Доктор, сиздан нимасини яширай, менинг бир ёш

хизматчим бор эди. Ҳеч бир гуноҳи бўлмаса ҳам, каттальардан биттасининг газабига дучор бўлиб, назмияда қамалиб ётиби. Мен қанчалик ҳаракат қилсам ҳам, уни қутқаза олмадим. Эшитишинг қарагандан, уч өй зинданда ётгандан кейин, яна қўшимча олти ой қамоқ билан юз даррага ҳукм қилиниби. Бугун уни дарраласалар керак.

Бу сўзларни эшитган доктор жуда ҳам ҳайрон қолиб:

— Шунчалик ҳам виждонсизлик бўладими? — деди.

Бир оз ўйлагандан кейин, яна сўзлай кетди:

— Мен бир тадбирни биламан. Буни ўтган вақтларда ўртоқларимдан биттаси тажриба ҳам қилиб кўрган эди. Натижаси чиқса яхши-я, — деди.

Фаррух ўчилиб сўради:

— У қандай тадбир?

— Бундан бирмунча вақт илгари, дўстим Муҳаммад Ҳасанхоннинг хизматкорини, қўшиларидан ўғирланган бир гиламча устида шубҳаланиб, назмияга олиб бориб қамаган эдилар. Лекин терговдан ҳеч натижа чиқмади. Хизматкор гиламча ўғирлаганини бўйнига олмади. Даъвогар кошонлик ўжар, очкўз одам бўлиб, гиламчага америкалик бир доктор уч юз туманга харидор эканлиги, гиламча бўлса, антиқа бир нарса эканлигини айтиб маъқуллар эди. Бечора хизматкорни иқорор қилдириш учун зинданга ташладилар. Муҳаммад Ҳасанхон хизматкорини жуда севганидан (чунки у энагасининг ўғли эди) уни қутқазмоқчи бўларди. Бечора қанча ҳаракат қилса ҳам ҳеч бир иш чиқара олмади. Уч ой ўтди. Қунлардан бир кун хизматкорнинг онасининг эсига қаерданидир бир фикр келиб, маҳалла эшонининг уйи эшигига бориб ўтириб олиди ва ўғлини назмиядан қутқазипни ҳазрати эшондан илтимос қилиби. Ҳазрати эшоннинг ҳам юраги бечора кампирнинг аҳволига бир оз ачиниб, илтимосини қабул қилиб, ўз котибига, назмия раисига тезда хизматкор зиндандан озод қилиб юборилсан деб илтимоснома ёзишни буюриби. Котиб ёзиби.

Ҳазрати эшон хатни муҳрлаб, ўзи ҳам икки-уч калима сўз қўшиб, уни назмияга юбориби. Назмия раиси хатни ўқир-ўқимас ўзини йўқотиб қўйиби. Чунки, ҳазрати эшоннинг хатига эътиборсиз қараб, ўртада ихтилоф туғдириш натижасида ишдан ҳайдалишидан қўр-

қиб, ўша заҳотиёқ хизматкорини бўшатиб юборибди. Кошонлик даъвогарга бўлса: «У бечоранинг хабари йўқ, ахтариб кўрамиз, топилганда сизга хабар берамиз», деб жўнатиб юборибди. Энди сиз ҳам худди шунга ўхшаган бир ишга киришинг, балки у бечорани ҳам қийноқдан қутқазиб оларсиз.

— Сиз мени Муҳаммад Ҳасанхоннинг энагасига ўхшаган шундай эшонларнинг уйи эшигига бориб ўтириб оладиганлардан деб ўйлајпсизми?

— Ийўқ, сизнинг шахсан у ерга боришингиз шарт эмас. Ҳазрати эшоннинг котибини кўриб, у билан гаплашишингиз керак.

Фаррух бу фикрни қабул қилиб, ўша заҳотиёқ Бобоҳайдарни чақириб:

— Ҳазрати эшоннинг котибини топинг, ҳарур бир иш учун чақираётганимни айтинг ва шу ерга келишини илтимос қилинг,— деб буюрди.

Бобоҳайдар чиқиб кетиши билан доктор ҳам бошқа касалларни кўриш учун бориши кераклигидан Фаррух билан хайрлашиб, чиқиб кетди.

Бир қанча вақтдан кейин Бобоҳайдар қайтиб келиб, котибининг кечқурун келишини айтди.

Фаррух уйда кутар эди. Кун ботишга икки соатча қолганда оғойи шайх Муҳаммадкарим номланган котиб ташриф буюрдилар. Фаррух, оғойи шайхнинг ҳурмати учун, ерда ўтиришга мажбур эди. Уни ҳурмат билан уйнинг тўрига ўтқазиб, ўзи бўлса пойгоҳда тиз чўкиб ўтирди. Оғойи шайх бир чилим, икки стакан ширин чой, бир чиннида шарбат ичиб, роҳат қилгандан кейин, Фаррух сўзга бошлади:

— Сизни овора қилганим учун узр. Ҳазрати эшоннинг ҳақиқий муридларидан (буни мажбуран айтар эди) ва каминанинг хизматкори бўлган Жаводни бир мушкулотдан қутқазиш учун жанобингизни чақиртирган эдим. Бечора уч ойдан буён шу динсизларнинг зулми остида қийналмоқда. Энди сиздан ўтиниб сўрайманки, мумкин бўлса, лутфан ҳазрати эшонга бир илтимоснома ёздириб берсангиз-да, назмияга юбортисангиз. Зора жанобингизнинг марҳаматлари билан у бечора виндон азобидан халос бўлса:

Оғойи шайх бир оз бошини қуи солиб, муроқабага боргандан кейин сохта йўтал билан томоғини қириб олиб деди:

— Жанобларига маълум бўлсинким, мен камина фақирларининг қўлидан бундай илтимосномаларни ёзиш келмас. Билъакс, бу ҳақда ҳазрати эшоннинг ўзлари назмияга бирор нарса ёзиб юбормасалар, асло бўлмас деб ўйлайман. Камина фақирларининг қўлидан келадиган иш фақат ҳазрати эшондан назмияга қофоз ёзишга ваъда олишдир. Бундан ортиқ қўлимдан бирор нарса келмас деб ўйлайман.

Фаррух бўлса, оғойи шайхнинг сўзларини қабул қилиб, деди:

— Ундай бўлса, сиздан илтимос қиласар эдимки, худди шу бугун кечаси у баланд даражали ҳазрати эшон билан сўзлашиб, натижасини эртага эрта билан менга билдирсангиз.

Оғойи шайх яна бир оз ўтириб, икки стакан чой ичганган сўнг ўрнидан турди. Фаррухни умидвор қилмоқ учун эрта билан келишга ваъда бериб:

— Алтофукўм мазид (лутфингиз бундан ҳам зиёда бўлсин),— деб уйдан чиқди.

Фаррух ўша кечани тарқоқ ўй-хаёллар билан ўтказди. Гоҳ Маҳиннинг эртага бўладиган унашув тўйи, гоҳ Жаводнинг эртага ейдиган юз дарраси кўз олдидан ўтар эди. «Ҳозирча, фақат Жавод тўғрисида ўйлаш керак. Борди-ю, уни қамоқдан қутқазаолсам, ундан хотиржам бўлиб олиб, бор кучим билан Маҳин масаласига киришаман. Уни никоҳ қилсалар ҳам, барибир, ўзим оламан», деб ўйларди.

Кечки овқатни егандан кейин Фаррух ўринга чўзилди, лекин уйқуси келмади. Энди у оғойи котиб ва ҳазрати эшон ҳақида ўйларди.

Эрта билан соат ўнларга яқин эшик қаттиқ қоқилди. Бобоҳайдар бориб эшикни очди ва оғойи шайх Муҳаммадкарим ҳассасини дўқиллатиб кириб келди. Кеча келган хонасига кирап экан, бир неча марта «ё олло» деди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим буғдой ранг, новча, сийрак соқол бир одам эди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим кириши билан Фаррух ўқиб турган китобини ёпди. Шайх ҳол-аҳвол сўрашмоқقا киришди. Гўё Фаррухнинг бутун қавм-қариндошларини танийдиган одамдай, етти пуштидан тортиб суриштирмоқча бошлади. Орадан бир оз фурсат ўтказиб, Фаррух сўради:

— Оғо, кеча қилған илтимосим тұғрисида ҳеч німа сүзлашдигизми, ҳазрати әшон тавсия ёзиб бермоқчи бўлдиларми?

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бир томоқ қириб олгандан кейин гап бошлади:

— Албатта, ҳазрати әшоннинг фуқаропарварлик, ҳаммага хайриҳоҳ экацликлари офтобдан ҳам равшандир. Азбаски, ўзлари роҳат-озод бўлганлари ҳолда бир нафар бечоранинг динсизлар уйи бўлган назмия қамоқчонасида азият чекишига асло ва асло розиликлари бўлмайди. Ҳазрати әшон бу ҳолдан олдинроқ хабардор бўлмаганларига чандон-чандон таассуфлар қилдилар. Қандай бўлса ҳам маҳкумни озод қилишни буюрдилар. Айниқса, отагиз билан у кишининг қадимдан дўст бўлганлари учун, у менинг ўғлим, мендан нимаики ҳоҳиш қилса, ўз ўғлим истагандай санайман, леб сизга катта марҳамат қилдилар,— деди.

Фаррух бу гаплардан севиниб, ич-ичидан ҳазрати әшонни минг мартабалаб дуо қилмоқча бошлади, оғойи шайх гапини давом эттириди.

— Аммо, ҳазрати әшоннинг беш хотин ва ўн тўрт фарзанддан иборат катта бир оиласарининг машнати учун бирор даромадга эга бўлмаганликларини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ерлардан, дўконлардан келадиган даромад бўлса, рўзгор дегандай, у кишининг кундалик сарф-харажатларига етмайди. Ҳазрати әшон кўпинча қарз кўтаришга мажбур бўладилар. Айниқса, шу кеча-кундузда, яъни ўғилларидан (садақалари кетай) биттаси учун тўй қилиб, яна биттасини шу яқин ўртада унаштироқчи бўлиб турганларидан бир оз тантлиқ тортиб турибдилар. Ҳазрати әшоннинг қаламлари қофоз устидаги бир мартаба юриши билан, әшонзодаларда, ким бўлса бўлсин, ҳатто саводи бўлмаса ҳам, мамлакатнинг катта мансабларидан бирортасини эгаллай олади. Масалан, битталари Озарбайжон вилоят банкасининг раислигига, яна бошқалари бўлса, Кирмон... идорасида раис мувонилигига тайин бўла оладилар...

Фаррух оғойи шайхнинг муддаосини тушуммай, савол бермоқчи бўлган бўлса ҳам, бироқ оғойи шайх унга навбат бермай, яна сўзида давом қилди:

— Хулласи калом, ҳазрати әшон сизни фарзандларидай ҳисоб қилганлари учун унчалик қийинчиликка солмоқчи эмаслар. Ҳали айтилгандаи, ўша ўғилчалар-

нинг тўйига кетадиган харажатдан бир қисмини сизнинг устингизга қўймоқчилар.

Фаррух ўрнидан туриб, ҳайронлик билан:

— Қандай тўй харажати?— деб сўради, лекин дарров ўзини тутиб олиб, сўзни бошқа ёқса бурди:

— Ҳазрати эшоннинг ўғилчаларининг тўй харажати қанча бўлар экан?

— Унча кўп эмас. Олмос кўзли узук олиш учун юз туман, бир шол рўмол, ҳазрати эшоннинг обрўларига пур етказмайдиган бўлиши учун бир оз яхшироғини олсак ҳам, саксон тумандан ортиқ бўлмайди. Хўш, яна бир ойна. Уни бўлса, қирқ эллик туманга олса бўлади. Булардан ташқари, икки юз эллик туман мева-чева харажати. Мана шунинг ўзи бўлса, бас. Демак, юз, саксон, бир юз саксон, яна эллик, жами икки юз ўттиз, яна икки юз эллик, хулласи, жами беш юз туман, холос. Албатта, энди ўртада каминанинг қалам ҳақлари ҳам эсдан чиқмайдида, ўғлим!— деди оғойи шайх.

— Оғо, афв этасиз, менинг бундай ишлардан хабарим йўқ. Сиздан илтимос, гапнинг бўладиганини айтинг, сизга неча пул керак?

— Унча кўп эмас, атиги ҳаммом ва сартарош пули берсангиз қорнимиз тўқ, устимиз бут бўлади-ю, болаларнинг онаси билан ёш ўғилча хурсанд бўлиб, дуойи жонигизни қилиб юрамиз.

Фаррух ўз-ўзича: «Ҳаммом ва сартарош пули нариси билан бир қирондан ортиқ бўлмайди. Лекин онаси, икки ёш ўғилчанинг бу ерда нима дахли бор», деб ўйлагандан кейин, оғойи шайхга деди:

— Оғойи шайх, мен боя сизга айтдим-ку, мен бундай жумбоқ гапларга тушунмайман. Очикроқ айтинг.

Оғойи шайх бу йигитнинг ғўрлигига таажжубланди. Чунки, у ҳар қаерларга бориб, бундай ишлардан биртаганини ўринлатганда ҳар ким унинг ҳақини билиб қўлига тутқазарди. Масалан, эллик тумандан юз тумангача; ҳаммом-сартарош пули, икки қирондан икки туманга қадар чой пули номи билан олар эди.

Ҳар қандай бўлса ҳам Фаррухнинг иш кўрмаган, хом эканлигини англади-да, сўзини тўхтатди. Соқолини бир доз силаб, салласини тузатиб олгандан кейин қўлидаги йирик донали тасбеҳини ўғирган бўлиб, дуо қилгандай, қўзларини кўкка тиккан ҳолда деди:

— Сиэга айтдим-ку, бизнинг ҳақимиз атиги бир ҳамом, бир сартарош пули, холос.

Фаррух ортиқ чидаёлмади, зардаси қайнаб, сўкиб юбориш даражасига етди, лекин оғойи шайх дарров сўзининг охирини айтиб қўя қолди:

— Яъни, юз тумандан ошмайди!

Фаррух ўтирган ерида бир ирғиб тушиб деди:

— Демак, олти юз туман. Мен шунча пулни қаердан топаман? Оғойи шайх, бечора Жаводни қутқазиш учун сиз сўраган бу олти юз туман пулни топиб беришга қодир эмасман. Мен бу олди-бердини қила олмайман.

Оғойи шайх шу замоноқ уни сўздан тўхтатди:

— Ўглим, шундай бир кор-хайрнинг отини олди-берди деб атаманг. Бу ерда яхшиликдан бошқа нарса йўқ. Ҳазрати эшон сизга ўхшаган пул, молга эътибор берувчи кишилардан эмаслар. У кишининг бўтун ҳаракатлари охират учун, яна тўғрироғи, жаннатдан жой олиш учун.

— Менинг бунақа нарсалар билан ишим йўқ. Такрор айтаманки, мен шунча пул беришга қодир эмасман. Агар шунча пул сарфлайдиган бўлсам, Жаводни аллақачон қутқазиб олган бўлардим, сизни ҳам овора қилиб юрмас эдим.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бир нафас соқолини тарди, белбоғига қаради ва хиналанган тирноқларини томоша қилди-да, деди:

— Чиндан ҳам, мен сизга ачинаман. Жуда яхши, қани айтинг-чи, бу кор-хайр учун неча пул сарф қилмоқчисиз?

Фаррух шу кунларда пулсиз эди; атиги эллик туман беш қиронлик билан бир неча қадоқ новвотни ҳазрати эшоннинг хизматига юбора олар эди. Шунинг учун оғойи шайхга деди.

— Ого, мен бор-йўғи эллик туман бера оламан. Ундан ортиққа қурбим етмайди.

Оғойи шайх «эллик туман» деган сўзни эшиштар-эшиштимас дарров ҳассасига таяниб, ўрнидан турди. Даргазаб бўлиб, деди:

— Жуда яхши, ҳазрати эшон бундай ишларга ара-лашмайдилар. У ҳазратнинг назмия билан ҳам ҳеч қандай алоқалари йўқ. Назмия бўлса, динсизлар идораси эмас, балки ҳар бир динсизни тутиб қамайдиган, даррапайдиган бир қонуний идора.

Фаррух ўз сўзидаи дарров тонадиган бу одамга, яъни бундан ўн дақиқа бурун динсизлар уйи деб атагани бир

идорани әнди муқаддас санаб турған оғойи шайхга ҳайрат билан тикилди. Лекин, аслида, ҳеч қандай этиқодға әга бўлмаган оғойи шайхга таажжуб билан қараш мумкинмиди? Фаррух оғойи шайхнинг кетишига отланганини кўриб, Жаводни қутқариш учун бундан бошқа бир йўл йўқлигини ўлади-да:

— Ого, марҳамат қилинг, ўтиринг, ҳар бир гапгадарров жаҳлингиз чиқмасин,— деди ва оғонинг жаҳлини бир чилим ва бир чинни шарбат билан босиш мумкин эканини билганидан Бобоҳайдарни чақириб бир чинни шарбат ва чилим келтиришни буюрди. «Шарбат» ва «чилим» сўзларини эшитгандан кейин оғойи шайх қайтадан ўтириб, деди:

— Үғлим, мен сизга ҳайрон қолдим. Тағин менга жаҳлингиз чиқмасин дейсиз-а! Мен юз тумандан гапирсан, сиз ҳар ишга тамаъ кўзи билан қарайдиган фалон савдогар, ё бирор соатсознинг қуороли бўлган онгсиз, ахлоқсиз чаканафурушларга ўхшаб, мен билан савдолашмоққа бошлайсиз. Олти юз туманин сиз ўзимизники бўлганингиз учун суяброқ айтган эдим. Сиз бўлсангиз эллик туман дейсиз.

— Оғо, ахир қандай қилай, бундан ортиқ пулим йўқ-да.

— Бу — ҳисоб-китоб нималигини билмайдиган одамнинг гапи. Шундай катта бир шаҳарда «пулим йўқ» деб ўтириш уят эмасми? Қўйинг! Ҳозирдан бундай деманг, яна шундай гапларни гапирсангиз, мен қаттиқ хафа бўламан. Истаган судхўрга бориб илтимос қилсангиз, сиз учун бир шоҳийдан тортиб, юз минг тумангача пул топиб бера олади.

— Оғо, бундай иш учун бирор нарсани гаров қўйиш керак бўлади, менда бўлса гаровга қўядиган ҳеч нарса йўқ.

— Шундай гапираётибсизки, гўё ҳовли-жойингиз Чаламайдон маҳалласида, қабристонга яқин жойда, ҳовлингизнинг баҳоси ҳам эллик тумандан ортиқ эмас. Яна шундай бир чиройли иморатнинг бўла туриб-а, худо ўзи ўй-жойингизни ёмон кўздан асрасин.

Фаррух оғойи шайхнинг тилагини тушунди. Лекин, иложи йўқ эди. Жавод қамоқда. Жавод, яна олти ой қўшимча ўлароқ, ўша қоронғи қамоқхонада қолиши керак эди. У, албатта, ўлади.

Фаррух ўз-ўзига қатъий қарор бериб, деди:

— Оро, сиздан илтимос қиласман. Қани, бўладиганини айтинг, неча пул оласиз?

— Хўп, зарари йўқ. На биз айтган олти юз туман-у, на сиз айтган эллик туман. Хўш, бир юз эллик туман ҳазрати эшонга берасиз, эллик туман каминага. Аммо, энди ўртага ортиқча гап сифмайди. Бир тийин нарибериси йўқ,— деди оғойи шайх.

Бечора Фаррух ноилож бўлганлиги учун қабул қилди.

— Мабодо ҳовлингизни гаров қўймоқчи ёки сотмоқчи бўлсангиз, ҳазрати эшоннинг ҳузурларига боринг, у ҳазрат сизни гувоҳлик ҳақидан халос қилишлари мумкин,— деб қўшимча қилди оғойи шайх.

Фаррух мийигида кулиб қўйди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим сўз охирида деди:

— Мен эрта билан назмияга юбориладиган хатни ёздириб қўяман. Албатта, сиз пулни тайёрлаб бориб, хатни олиб келасиз. Лекин, пулнинг ярмиси берилмагунича қофоз назмияга юборилмайди.

Таажжуб, оғойи шайх пулнинг ярмисини кейин олишга қандай ишона олди экан, маълум эмас эди. Чунки, Фаррух хатни олиб, пулнинг иккинчи ярмисини бермаслиги ҳам мумкин-ку, ҳар ҳолда бунинг маъноси кўп қоронғи эди.

XXXIV боғ

МУНОФИҚЛИК АВЖ ОЛГАН ЕР

Бечора Фаррух нима қилишини билмас эди. У Жаводни қутқазмоқчи бўларди. Бироқ, у ўз-ўзича: «Оғойи шайхнинг Жаводга раҳми келиб, ҳазрати эшонни илтимос қофози ёзишга мажбур қиласди», деб ўйлаган эди. Шу битта илтимос қофози учун ҳазрати эшонга икки юз туман пул керак бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Фаррух ҳалигача бундай ишларга аралашмаган, ҳалигача у ўзи ҳам отаси топган пуллар билан яшаб, ҳеч қачон ҳйини гаров қўйишга зарурият кўрмаган эди. Шунинг учун Фаррух бу тўғрида-кимлар билан сўзлашиш кераклигини билмас, бисотида ҳеч нимаси бўлмагани сабабли ҳовлинй гаровга қўйишга мажбур эди. Ҳовли бўлса ўзиники эди. Чунки, отаси тирик бўла туриб, бошқа меросхўрлари бўлмаганидан, ҳовлини унга хат қилиб берган эди.

Фаррух Бобоҳайдарни чақириб:

— Маҳалламиизда бирорта даллол борми? — деб сўради.

— Маҳалламиизда Мирзаризо деган даллол бор.

Фаррух Бобоҳайдарга дарров уни топиб келишни буюрди.

Бобоҳайдар чиқиб кетди. Бир оздан кейин қайтиб қелиб:

— Ўлгудай ахтариб зўрға топиб келдим. Эшикда турибди, кираверсинми? — деб сўради.

Фаррух, чақиринг, деб буюрди. Орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас Мирзаризо даллол ичкари кириб, салом берди.

Бу киши баланд бўйли, сариқ ва ориқ юзли, кичкина кўзли бир одам эди. Фаррух унга жой кўрсатди-да:

— Менга бир оз пул керак бўлиб қолди. Агар пулдор одам ваъдага ишонмаса, ҳовлимнинг бир бўлагини гаров қўйишга ҳам тайёрман, — деди.

Даллол ҳовлидаги иморатларнинг чиройли ва қимматбаҳо эканини кўриб, ёқтириди ва ичида:

«Бу депутатбоп ҳовли экан, албатта, олиш керак. Бундан анча фойда қиласман», деб ўлади. Ушундай деб ўйлаганида, аввалда жуда қашшоқ бўлган, кейин олти йил газета чиқариб, зўр-базўр депутат ва давлатманд бўлиб олган бир муттаҳамни назарда тутарди.

Даллол Фаррухнинг гапини аниқлаб олмоқ учун сўради:

— Сиз ҳовлининг бир бўлагини гаров қўяман дедигиз чоги, бўни қандай тушунса бўлади? Қанақа бўлак? Тушуна олмадим.

— Менга икки юз туман керак, холос. Шунинг учун, фақат бир бўлагини гаровга қўяман.

Икки юз туман арзимаган пул бўлгани учун даллолга унча маъқул тушмади. Чунки, Фаррух минг туман сўраса, у ҳовлини кўзда тутиб, дарров санаб берган бўларди. Лекин, фойдадан қуруқ қолмаслик учун дарҳол ишга киришди:

— Ростини айтсам, шаҳарда, шундай ишлар билан шуғулланадиган давлатмандлар бор-у, лекин улар бундай арзимаган муомалаларга қатнашмайдилар. Чунки, икки юз туман деган нарса жуда оз. Агар бундан ортиқ пул керак бўлмаса, у вақтда каттароқ фойда тўлашга тўғри келади.

— Яъни, қандай, ҳозир, масалан, икки юз туман ол-моқчиман. Шунга ойига қанча фойда тўлашим керак?

— Савдогарчиликда шундай таомиллар борки, улар дунё турганча барқарор. Юз тумандан беш юз туманга қадар пул учун ойига ҳар туманга уч юз динордан¹, беш юз тумандан минг туманга қадар пул учун ҳар туманга бир аббосийдан², минг тумандан ўн минг туманга қадар бўлган пул учун ҳар туманга уч шоҳийдан³, ундан юқори бўлган олди-бердиларда бизлар қатнаша олмаймиз, чунки кучимиз етмайди. Бундай олди-бердилар хорижий мамлакатлар билан иш кўрадиган савдогарларга ва ли-рани⁴ яхши кўрадиган улуғларимизга мусассар бўлади.

— Демак, мен ҳар ойда бир туман учун уч юз динордан тўлашим керак экан-да? Йўқ, бу жуда ҳам кўп.

— Оғо, азбаройи худо, ёлғон гапирганим йўқ. Ишон-масангиз бошқалардан сўранг. Тағин мен сизнинг хотирангиз учун юзингиздан ўта олмасдан, ҳар туманига уч юз динор дедим. Бўлмаса, ҳар туманига икки аббосийдан кам сўрамас эдим.

Икки аббосийни эшитган Фарруҳ ўтирган ерида бир иргиб тушди. Чиндан ҳам бир туман пулга икки аббосий, ёхуд ўн шоҳий фойда олиш ниҳоятда инсофсизлик ва виждонсизлик эди. Дунёнинг ҳеч бир мамлакатида беш-беш ярим фойиздан ортиқ фойда олинмайди. Лекин, Эронда бўлса, баб-баравар, яъни бир туманга бир туман фойда олинарди. Кўпчиликнинг фойдасини кўзлайдиган улуғ мартабали ҳазрат бўлса, кўпчилик ҳалқни алдаб ишлатувчи катта амалдорлар ва бойларнинг нозик юракларига тўқинмаслик учун, ҳалигача хонавайрон қилувчи бундай гаров муассасаларига, бир оғиз бўлсин, сўз айтмайди. Лекин, Фарруҳнинг чораси йўқ эди. Бу инсофсизлик фақат шу даллолга маҳсус эмаслигини билар ва даллолнинг бир қадар тўғри айтиётганини тушуниб:

— Шундай бўлса, ҳар туманига беш шоҳий бераман, ундан ортиқ бера олмайман,— деди.

Мирзаризо даллол бир оз ўйлагандан кейин:

— Ҳовлининг қанчасини гаровга қўясиз?— деб сўради.

¹ Динор — майдага пул — 0,01 риёл.

² Аббосий — тўрт шоҳий.

³ Шоҳий — $1/20$ қирон ёки эллик динор.

⁴ Лира — олтин танга.

— Ҳовли уч минг тумандан ортиқ туради. Икки юз туман учун ярим донг¹ етарли бўлса керак, деб ўйлайман.

— Йўқ,— деди даллол,— бир донг учун сизга ҳеч ким эллик тумандан ортиқ бермайди. Ҳеч бўлмаса ҳовлининг бир донгини гаровга қўйишингиз керак.

Фаррух мажбур бўлганлиги учун бу талабни қабул этди. Бироқ бу муомаланинг тезроқ бартараф бўлишини даллолдан илтимос қилди.

Даллол чиқиб кетди.

Кечқурун келиб, ўша маҳалла аҳлидан каллапаз Ҳожи оғо деганин бошлаб келди. Ҳожи оғо то шартга рози бўлгунгача даллол эшикда турди. Фаррух бу муомалани битказиш учун Ҳожи оғо ва Мирзаризо билан бирга ҳазрати эшоннинг уйига жўнадилар. У ерда Фаррух котибни учратиб, гаров шартномасини тузиш учун келганларини айтди. Котиб ҳам дарров Фаррухни ҳазрати эшоннинг олдига олиб кириб таништирди. Ҳазрати эшон Фаррухни кўриши билан кулимсираб, меҳрибонлик билан деди:

— Раҳматлик отанг менинг энг яқин дўстларимдан бири эди. Марҳумни жуда ҳам яхши кўрардим. Унга алоҳида бир муҳаббатим бор эди. Худо раҳмат қилсан уни. Омин, оллоҳу акбар!

Аммо, қандай муҳаббат? Ҳазрати эшон унинг отаси тирикми, ўлганми, билмасди. Ўғлидан бўлса, битта илтимос қофози ёзиб бериш учун икки юз туман пул сўради. Сўнгидা бўлса, унга муҳаббатим бор эди, дейди. Шундай ҳам беҳаёлик бўладими?

Ҳазрати эшон ўзини билиб-билмасликка уриб, Фаррухдан пул сўраганини юзига ҳам келтирмасдан яна сўзида давом қилди:

— Бетавфиқлар, хизматчинизни олиб бориб қамаб қўйганлигини-эшитиб, ғазабим қайнаб кетди-да, дарҳол шайх Муҳаммадкаримга бир қофоз ёзиб, назмияга юборишини буюрдим. Бироқ, баҳтгá қарши, бугун шайхнинг қўли оғриб тургани учун ёза олмади.

Шу пайтда ҳазрат эшон кўз қири билан шайх Муҳаммадкаримга қаради. У ҳам ишорат билан Фаррухнинг қандай иш учун келганини тушунтиргандан кейин яна сўзида давом қилиб деди:

¹ Ҳар бир буюмнинг олтидан бир қисми. Ҳар бир қисм ўз навбатида яна олтига тақсим қилинаверади. (Ред.)

— Ҳар ҳолда әрта билан ёзиб юборамиз. Эсингдан чиқмасинки, ўғлим, агар хатни олган заҳоти уни бўшатиб юбормасалар, ўша идорани вайрон-талқон қилиш, ёндириб юборишга буйруқ бераман.

Шу пайт оғойи шайх Мұҳаммадкарим юзини ҳазрати эшонга ўғириб:

— Бу кишиларнинг ҳозир хизматингизга келишларидан бошқа ишлари бор экан, тақсир,— деди.

Ҳалигача миқ этмай ўтирган Мирзаризо аста букилиб таъзим қилди-да:

— Балли, ҳазратим, (Фаррухни кўрсатиб) бу кишига икки юз туман пул керак бўлган экан. Шунинг учун Ҳожи оғо билан гаров шартномаси тузмоқчилар,— деди.

Бу орада ҳазрати эшон билан шайх Мұҳаммадкарим ўртасида им-қўй бўлиб ўтди. Сўнгра ҳазрати эшон, Фаррухга ўғирилиб, деди:

— Ўғлим, бу пулларни нима қилмоқчисан? Тағин ҳар хил шайтоний ишлар учун сарф қилиб, ўзингни ҳам бу дунё, ҳам у дунё азобига гирифтор қилиб қўймагин!

Фаррух ҳазрат эшоннинг бу мунофиқона сўзидан қаттиқ аччиқланиб, қайтадан оғриб қолаёзди. У ўзини зўр-базўр тутиб:

— Эй, тақсир, бу пул бир зарур иш учун керак бўлиб қолди,— деди.

Ҳазрати эшон ортиқ ҳеч нима демади. Шу маҳал ҳамма давра қуриб ўтириди, ҳазрати эшон тўрдан жой олди.

Булар кириб ўтирган жой қадимий уй бўлиб, шифти тоқилик, деворларида рапли токчалар, ерга бўлса, ранги айниб кетган бир гилам солинган эди. Тўрга бир пўстак ташланган бўлиб, ҳазрати эшон ўшангага ўтириди.

Ўйнинг қўйи тарафига хонтахта қўйилган, хонтахтанинг ёнига кичкина бир кўрпача тўшалган эди. Хонтахта устидан дафтар-қаламларга қараганда, бу ер котибининг ўтирадиган жойи эканлиги маълум эди.

Фаррух билан каллапаз Ҳожи оғо ҳазрати эшоннинг ёнида, Мирзаризо бўлса, котибининг рўбарўсида тиз чўкиб ўтиридилар.

Ҳазрати эшон ҳар икки тарафдан савол-жавобларни қилиб бўлгандан кейин, яъни васиқаларга қараб, шартларни билгандан кейин шартномани ёзишни буюрди ва ҳар туманга беш шоҳий фойда олишнинг ҳалоллиги тўғрисида бу ҳужжатнинг бошига шаръий бир кулоҳ кийгизди. Бу шартнома бўйича, гўё бир тараф беш пуд

қанд, иккинчи тараф эса, икки юз туман пул берар әди.

Гаров шартномасини ёзиш тугагандан кейин ҳазрати эшон кулиб, хизматкори Жаъфарқулини чақирди-да, чой ва чилим келтиришни буюрди. Қаллапаз Ҳожи оғога бўлса пулни шу ерда нақд бериб кетишингиз керак бўлади, деб айтди.

Қаллапаз Ҳожи оғо бир неча мартаба калта-калта йўталиб олгандан кейин, қўлини иркит гупписининг чўнтағига суқиб, бармоқлари билан чўнтағининг тагини бир неча мартаба титкилагандан кейин чўнтағидан яғири чиқиб кетган тугунча чиқариб, уни очмоққа бошлади. Тугунча ичидашоҳи Шаҳид замонидан қолган, дабдаласи чиқиб кетган бир неча қирондан бошқа ҳеч нима йўқ әди.

Фаррух бу чурик пулларни кўриб, таъби тирриқ бўлди. Лекин, котиб Фаррухнинг хаёлини тушуниб, дарҳол унга деди:

— Оғо, зарари йўқ, зарари йўқ, эски бўлса ҳам олаверинг. Қаёқдан биласиз, балки шу пулларни бермоқчи бўлган кишингиз қабул қиласр.

Фаррух гапнинг тагини тушуниб, дарров олди. Яъни ҳазрати эшоннинг шундай пулларга одат қилганлигини тушуниб, ҳеч нима демади. Қаллапаз Ҳожи оғо пулларни санаб, Мирзаризога бера бошлади. Рўмолдаги пуллар қирқ туман, саккиз қирон, етти шоҳий әди. Ҳожи бу пулларнинг устига ўттиз уч шоҳий чақа пул қўйиб:

— Қирқ беш туман бўлди,— деди. Сўнгра қўлини иккинчи қўлтиғига суқиб, яна шундай муомалалар учун атаб юрган бирталай эски пулларни чиқарди. Тўғриси, Ҳожи оғонинг бундай майдада ишга рағбати йўқ әди. Чунки, у ўн минг туманлар билан муомала қилишни ўрганган, ҳам ўрнига қўяр әди. Хитой қофоз билан ёпиштирилган йиртиқ бу пуллар билан жами саналган пул бир юз олти туман бўлди. Ҳожи оғо яна бир чўнтағига қўл солиб, кичкина бир тери кармонни чиқарди. Уни ҳам очиб, ичидан ўн дона Туркия лираси олиб деди:

— Ҳозирги кунда бозорда лиранинг қиммати икки қирони кам беш туман туради,— дегандан кейин санай бошлади.

Сўнгра бу ранг-баранг пуллардан икки юз туманини тўлдириб, Фаррухнинг олдига қўйди. Чой келтирилди, ҳамма чой ичишга бошлади.

- Сўнгра ҳазрати эшон каллапаз Ҳожи оғога:

— Жуда яхши, сизнинг ҳужжатингиз эрта билан тайёр бўлади, келиб, олиб кетинг,— деди.

Ҳожи оғо букилиб таъзим қилгандан кейин:

— Дўкон ёлғиз эди, боришим керак,— деб узр айтиб, чиқиб кетди. Фаррух ҳам кетмоқчи бўлгани учун чўнтағидан икки туманлик пул чиқариб, Мирзаризо даллолга берди. Бироқ, Мирзаризо, «пулни чўнтағингизга солиб қўйверинг», деганидан жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Сиз нима демоқчисиз? Сизнинг ҳақингиз қанча бўлади?

Мирзаризо Фаррухнинг соддалигига ҳайрон бўлиб, ҳар икковлари уйдан чиқмоқчи бўлишган вақтларида деди:

— Оғо, гўё шу маҳалгача ҳеч бир муомала кўрмаганга ўхшайсиз-а. Сиз бераётган пулингиз жуда ҳам кам.

Фаррух ўз-ўзича: «Тавба, мен учун бутун қилган хизмати икки соатга боргани йўқ, яна икки туман берсан оғринади-я...» деб ўйлади.

Сўнгра овозини барада қўйиб даллолдан:

— Сизнинг ҳақингиз қанча бўлади, ахир?— деб сўради.

Шу маҳал оғойи шайх Муҳаммадкарим ҳам Фаррухнинг ёнига келиб секингина ундан:

— Ҳақимизнинг биринчи қисмини бериб кетасизми?— деб сўради.

Фаррух унга жавобан:

— Нариги уйда бераман,— деб жавоб берди. Сўнгра яна Мирзаризога қайрилиб, унинг жавобини кутди. Мирзаризо айтди:

— Менинг даллоллик ҳақим ҳар туманга ўн шоҳийдан бўлади. Икки юз туманлик муомала учун менга ўн туман беришингиз керак. Менинг ҳақим шу.

Фаррух ноилож қолди. У на муомалани буза оларди, на буни кўндира оларди. Энг сўнгидаги, бирталай талашиб-тортишгандан кейин, даллолни беш туманга рози қилиб, жўнатиб юборди. Сўнгра котиб билан бирга бошқа уйга кириб, ўша пулдан юз туманини санаб берди. Дафров илтимосномани ёзиб, ҳазрати эшоннинг имзоси билан назмияга юборилишини илтимос қилди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим бўлса, икки соатдан кейин илтимосномани ёзиб, Фаррухнинг уйига олиб бо-

ришга, унга кўрсатгач, назмияга юборишга ваъда қилди. Фаррух хайрлашиб чиқиб кетди.

Икки соатдан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим Фаррухнинг уйига келди. Ёзилиб, тайёр бўлган илтимосномани Фаррухга топширди. Конверт очиқ эди. Фаррух хатни олиб ўқиди:

«Назмия идорасига, эшитишимга қараганда, хизматчиларимиздан биттасини қайси бир динсизнинг тұхмати билан уч ойдан буён қамаб қўйган эмишсиз. Ҳатто ўша ақлсиз терговчи ҳам, шариат ва қонунга хилоф ўлароқ, яна ўша бечорани олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилибдир.

Шариати ислом жорий бўлган мамлакатимизда, дарра уриш ҳукмини чиқаришга журъат этиш сизнинг, ёнкни аллақандай беному насаб терговчининг қўлидан келиши шаръий-шарифга иснод келтиради, аслида гуноҳ сизда эмас, балки сизни шунчалик ботир қилиб қўйган ҳукуматдадир.

Қандай бўлса ҳам, сизни огоҳлантириб қўяланки, қанча тез бўлса шунча яхши, яъни ғазабим оловини аллангалантириб, бир тўда тажрибасиз аҳмоқларни ёндириласидан илгари, бояги айтганим йигитни тезлик билан бўшатиб юборинг!

Менинг буйргумга бўйсунишни вожиб билиб, уни тезлик билан бўшатинг, акс ҳолда мусулмонларни зўрлаб, динсизлик асосига қурилган ва ислом оламининг юзига доғ бўлиб тушадиган, бошқа миллатлар олдида бизнинг бетимишни шувиг қиласидиган бундай идоранинг тарқатиб юборилишини давлат бошлиқларидан талаб қиласман.

Бу бир неча калималик хатни сизга ўз покиза ва табаррук қўлим билан ёзаман. Бояги йигитни албатта-албатта озод қилингиз. Бизнинг розилигимиз ҳар нарсадан юксакдир

Дуогўйингиз... (имзо)

Фаррухга хат маъқул тушди. Агар шу хат орқали Жаводни қутқариб ололса, қолган юз туманни эртага тўлашни ваъда қилди.

Оғойи шайх Муҳаммадкарим чиқиб кетар экан:

— Бу хат ҳозир назмияга юборилади. Фикримча, ҳатто шу бугун кечкуруноқ уни чиқариб юборадилар,— деди.

Фаррух энди ўзини бир оз хотиржам сезарди, шу йўл билан Жаводнинг қутулишига ишонар эди. Чунки, назмия идораси мазкур хатни олиши билан қўрқанидан, оғойи Ф... уссалтананинг Жаводга қилган туҳматларини бир пул қилиб, уни дарров қўйиб юборарди.

Фаррух Жаводнинг ишидан тинчланиб, энди Маҳин тўғрисида ўйлай бошлади:

«Бечора, у қандай аҳволда экан? Унашиш тўйи бўлдимикан, шуни билиш керак эди. Лекин кимдан, қаердан биламан?» деб хаёл суриб кетди. Бир нарса эсига келиб қолгандай, яна ўз-ўзича:

«Шукуфани топиб, ундан ҳол-аҳволни суриштиришим керак», деб энагасини чақирди.

— Мен бир жойга бориб келаман, дарров қайтаман. Ким келса мени кутиб турсин,— деди.

Отасининг ҳузурига кириб, у билан бир оз сўзлашиб ўтирди. Ун беш дақиқалардан кейин уйдан чиқиб, Шукуфаларнинг оғойи Ф... уссалтананинг қасри яқинидаги Шайхходий чорсусидаги уйларига жўнади.

Оғойи Ф... уссалтананинг маҳсус хизматчиси Ризоқули Фаррухнинг изига тушиб, уни кузатиб борар эди. Бироқ, кун кеч бўлиб қолганлиги учунми, қандай бўлди-ю, Фаррух ўз ҳовлисининг рўбарўсидаги кавушдўзнинг дўконида уни кутиб ўтирган Ризоқулини кўрмай қолди.

Фаррух секин-секин кетар, Ризоқули ҳам у билан изма-из борарди. Ярим соатдан кейин Фаррух Шукуфаларнинг эшигига етди. Эшикни қоқди. Шукуфанинг ўзи эшикни очди. Фаррух уни кўриб, секин:

— Ичкарига кириб, Маҳин тўғрисида сендан баъзи нарсаларни сўрасам бўладими?— деб сўради.

Маҳиннинг отини эшиктган Шукуфа, бошини қайгули бир аҳволда ҳаракатлантириб, Фаррухни ичкарига олди.

Фаррух эшикдан кириб, усти берк йўлакда тўхтади.

Шукуфанинг энг аввалги гапи Маҳиннинг ҳомиладор бўлиб қолгани ва никоҳ мажлисининг бузилиши эди. Фаррухнинг юраги бир оз таскин топгандай бўлди. Бироқ, Маҳиннинг қаттиқ касаллиги ва ҳозир Шимронга юборилганлигини эшигандан кейин унинг бир оз секинлашган юраги яна қаттиқ ҳаяжон билан урмоқча бошлади.

ХИЕНАТКОР ҚАНЧАЛИК БОТИР БҮЛСА ҲАМ ВАҲИМАГА ТУШАДИ

Муҳтарам ўқувчиларимизнинг эсларидан чиқмаган бўлса кёрак, биз Али Ашрафхонни Фаррухнинг: «Бир кун бизга ҳам навбат келиб қолар, шунда сиз билан сўзлашармиз», деб айтган аччиқ сўзини кулиб қарши олгани, «аҳмоқ одам, дунёда пулдорларга қарши ким бир иш қилиб уддасидан чиқа олган?» деб жавоб бергани ҳолда қўйиб кетган эдик.

Али Ашрафхон Фаррух кетгандан кейин ҳам ўз-ўзича қулар эди. У чиндан ҳам Фаррухни масхара қиласади. Чунки, Али Ашрафхон каби ахлоқ әгаси бўлган киши учун тўғрилик, инсоф, виждан каби сўзлар аллақандай янги бир нарса эди. У ҳалигача биргалашиб юрган, суҳбат қилгани йигитлардан: «фалон хотин ундей, ё фалон бесоқол бундай», дегандан бошқа сўз эшитмаган эди. Ҳодзир бўлса, қандайдир бир йигитнинг шундай бекорчи гаплар билан уни қўрқитганини кўриб, таажжублашарди.

Али Ашрафхон ўз-ўзича ўйлаб ўтирас эди. Бирданига эшик очилди. Қаҳвахоначи, ҳукумат идораси тарафидан муҳрлангани иккита ярим мисқоллик ширани олиб кириб берди. Сўнгра, чўнтағидан гугурт чиқариб, токчадаги чироқни ёқиб, ерга қўйди. Али Ашрафхон қаҳвахоначига чой келтиришни буюрди. Қаҳвахоначи чиқиб кетди. Али Ашрафхон ўз уйида кечалари атлас ва баҳмалларнинг устига қўйган кўкрагини ўша ҳужрадаги бит босган, ифлос ва сассиқ ёстиққа тираб, остидаги эски ва ирkit палосга узанди. Кичкина темир куракчани чироққа яқинлаштириди-да, шира қўйгандан кейин чекмакка бошлиди.

Биринчи ярим мисқоллик шира тамом бўлмасдан қаҳвачи эшикни очди. Аччиқ чойни келтириб, унинг рӯбарўсига қўйди. Али Ашрафхон чойни ичди. Қўзларидан узлуксиз ёш тўкиб, иккинчи мисқолни ҳам темир куракчанинг устига ёпиштириди.

Ярим соатдан кейин Али Ашрафхоннинг хумориси тамом ёзилган, тўла нашъанинг ичиди эди. Иккита ярим мисқоллик ширани чекиб бўлгунча беш стакан чой ичган эди.

Кейин ўрнидан турди. Қаҳвачига икки қирон пул бериб, у ердан чиқди.

Саҳндан ўтиб, долоннинг рўбарўсида турган бир боладан кўчада ўткинчилар борми-йўқлигини қараб билишга буюрди.

Кўчада ўткинчилар йўқ эди. Али Ашрафхон эшикдан тезлик билан чиқиб, бозор тарафга қараб кета бошлиди. Бозор бошига етгандан кейин Лолазор хиёбонига борадиган бир кўнкага тушди.

Бутун дунёда «вақт ақчадир, ғофил бўлма, қочадир» деб ҳар киши ишнинг тез бўлишига ҳаракат қилганлиги маълум. Эронда бўлса, бу тамоман тескарисича, чунки бизнинг шаҳар кўнкаси ҳеч қачон йўловчиларнинг борадиган ерларига тезроқ етказишга шошилмайди. Кўнка ҳайдовчи билан чиптафуруш ярим йўлда чой ичиш, ёинки табиий заруриятлар учун, ёхуд ҳар қадамда кўнканинг издан чиқиб тургани учун халқни соатларча куттириб қўядилар.

Техроннинг Чароги барқ хиёбони тупроғига ботишни, ё бўлмаса, Машин (яъни Темир йўл) хиёбонидаги қуёшда терлаб-пишишни хоҳласа ёки бирор романни бошлаб қўйиб, ўқиб битирмоқчи бўлса, ўша кўнкага туша берсин. Эрон халқининг фикрларини ва аҳволи-руҳиясини атрофлича ўрганмоқчи бўлган, ўрганишни истаган ҳар бир киши, албатта, кўнкага тушиши керак. Кўнкада қурама оломон бўлади. Қандай бўлса ҳам кўнка, икки мартаба издан чиқишига қарамасдан, ахири Лолазор хиёбонига келиб етди.

Али Ашрафхон кўнкадан тушди. Мухбируддавла майдонини ўтиб, Шоҳобод хиёбонига, яъни ўз уйига қараб кетди.

Бундан икки соат илгари Фаррухнинг унга айтган ҳақоратли сўзларини парвосизлик билан эшигтан Али Ашрафхон борган сари ташвишга тушиб, ҳадиксиромоқда эди.

У ўзига қарши кўтарилиган ҳар бир кишининг устидан ғолиб келиб, ўша кишини енгишига ишонар эди. Бироқ, овозадан қўрқар эди. У Иффатга қилган разиллиги үшкор бўлиб қолиб, халқ нафратига дучор бўлишидан қўрқар эди. Ҳеч кимса уни куёв қилмас, бу эса унинг кслажак ҳаёти учун хавф солар, ўзича чизиб қўйган режаларини барбод урарди. Чунки, Али Ашрафхон янги хотин олишим ва илгари қилган ишларимни қайта бош-

дан яна бир мартаба тақрорлашим лозим деб биларди.

Али Ашрафхон Фаррухнинг сўзлари, ўнинг таҳдидларига унчалик эътибор бермасди. Бироқ, Иффатнинг отаси оғойи Р... удавла улуғларнинг мажлисида Али Ашрафхон тўғрисида бир гап гапирса, бутун умидини кесиб, чиройли бир қиздан ҳам, баланд мартабадан ҳам бебаҳра бўлажагидан қўрқарди. Шу билан баравар лекин у катталарадан биттасига Али Ашрафхон тўғрисида шикоят қилса, на Али Ашрафхоннинг пули ва на биродарининг обрўси бу ерда аскатарди, ҳатто уни қамаш ёхуд сургун қилишлари ҳам муҳаққақ экани тўғрисида ўйларди.

Али Ашрафхон шундай фикрлар билан банд экан, уйга келиб етди. Ўз хонасига кириб, эгнидаги эски кийим-бошларини ечди. Пешайвонда бўлган чинни чаноқнинг олдига бориб ювингандан кейин бошқа хонадаги телефон ёнига борди. Терговчи акасини телефонга чақириб, у билан анча вақтгача сўзлашди.

Ярим соатдан кейин Али Ашрафхон уйдан чиқди. Зарур бир иши бўлмаганлиги, шошмаганлиги учун янги ва озода кийим-бошларини кийиб, хотинларни йўлдан уриш учун аста-аста қадам босиб, олифта йигитлар билан тўла бўлган Шоҳобод, Лолазор хиёбонларидан ўтиб, Тўпхона майдонига келиб етди. Гўзаллар билан тўла бўлган Лолазор хиёбонидан ўтиб кетганига бир оз ачиниб, Маризхона хиёбонига қараб кетди. Ҳасанобод чорсусидан пастга бурилиб, Дарвозайи Қазвин хиёбонига ўтди. Сўнгра Карбалойи Аббосали бозорчасига ва бозорчадан икки юз қадам чап тарафда бўлган кўчага бурилиб, катта ва кўк рангга бўялган бир эшикнинг гўбарўсига бориб тўхтади. Эшикни қоқди. Кўп ўтмасдан эшик очилиб, Али Ашрафхон катта ҳовлига кирди. Имаратнинг пешайвони рўбарўсида, ҳовуз бўйида акаси билан бир неча кишиларнинг ўтирганини кўрди. Улар гапларини бошқа ёқقا бурмай, у билан саломлашдилар ва акаси Али Ризохон укасини меҳмонлари билан таништирди.

Али Ашрафхон бўш стуллардан бирига ўтирди. Бошқа ўтирганлардан биттаси Али Ашрафхоннинг қулоғига секингина бир нарсани айтди. Али Ашрафхон бўлса, баланд овоз билан жавоб берди:

— Йўқ, бемалол, хотиржам гапириша беринг.

Ўтирганлардан бири ёши йигирма иккиларда бўлган,

лекин узун соқол қўйган, гапига қараганда шаҳарда ҳар кун ваҳимали варақалар босиб тарқатадиган бир йигит әди. У деди:

— Бу ерга йиғилишимиздан мақсад, чой ичиб, нон ейишнинг ўзигина эмас.

Али Ашрафхон: «Сал илгарироқ келсам, чой-ноннинг устидан чиқар эканман», деб ачинди. Бироқ, шу пайтда хизматкор бир стаканда чой келтириб қўйди. Соқол қўйган йигит сўзида давом қилди:

— Бизлар бу гўзал мамлакатнинг порлоқ фикрли йигитлари ва шу бечора ўлканинг зиёлиларимиз. Мамлакатимизнинг ҳозирги аянч аҳволини кўриб туриб, лоқайдлик билан бепарво қараш бизларга ярашмайди. Бу ватанга хиёнат демакдир. Биз бор кучимиз билан курашишимиз ва зарурий ислоҳот ўтказишимиз керак.

Бу йигит шундай қизғинлик билан сўзлар әдики, гўё унинг аланталанган юрагини бир-икки челак сув билан ўчириш қийин әди. Гапларига қараганда, ойига қирқ-эллик туман маош уни қаноатлантирумасди. Лекин, Қазвиин ёки Занжоннинг молия раиси бўлишгина уни бир нав қониқтирас әди.

Бу вақт ўттиз беш ёшга кирган, бадбашара, аввалги йигитдай серсоқол, ўз газетасида оиласи үқишилар учун бемаза ҳикоялар босиб чиқарадиган ношир ўрнидан туриб деди:

— Мен ҳам муҳтарам йўлдошим огойи Б. нинг сўзларига тамоман қўшиламан. Чинакам ислоҳот ўтказиш учун бир йўл, бир сабаб қидириш керак эканлигини тасдиқлайман. Бу ислоҳот, кўп одам айтгани каби, янгиликка асосланиши керак. Менинг фикримча, ислоҳот, ҳаммадан бурун хотин янгилашдан бошланиши керак. Эркак ўз ёстиқдошини ҳар соатда ўзгартириб, зарур бўлган тақдирда, янгисини олиш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Акс ҳолда биз, бобо-бобокалонларимиз ва Шайх Сайдий алайҳираҳма каби донишмандимиз ўртага ташлаган барча масалаларни барбод этиб, ўзимиздан янги бир усул киритсан, аждодларимизнинг лаънат ва нафратларидан бошқа бир нарсага сазовор бўлмаймиз. Кишининг отаси дарахтга эътиқод қилган, бўлса, фарзанд ҳам стасининг йўлидан бориб, дарахтга эътиқод қилиши керак. Чунки, ҳар нима бўлса ҳам у биздан кекса ва тажрибалирбўқ әди. Менингча, ҳар бир калта кийимли одамга қаттиқ танбеҳ бериш керак, ҳаттौ зарур бўлса, қопга

солиб, Шамсул-иморанинг тепасидан ташлаш керак. Чунки, у одам қалта кийим кийиш билан ўзини фарангларга ўхшатиб, ғайри дин бўлиб қолади. Қиши ҳар қандай иш қилган вақтда ҳам ўзгаларни ўша ишдан огоҳ қилмаслик учун, албатта, ўзун кийим-бош кийиши керак. Менингча, бир одам ўзини қуёшнинг иссиғидан сақлаш учун бўлса ҳамки, кулоҳнинг олдига ё орқасига бир соябонча қўйса, ўша кулоҳни йиртиб ташлаш керак, уни кийган бошни бўлса мажақлаш керак, чунки миллатимизнинг бирдан-бир нишонаси, у ҳам кулоҳдир. Кулоҳ йўқолса, миллатимиз ҳам барбод бўлади. Айниқса, мўйловини қирдирадиган аҳмоқларнинг нима демоқчи эканликларини ҳеч тушуна олмайман. Ўзини хотинга ўхшатишнинг нима маъноси бор? Шундай ифлос ҳаракатлар билан эрликдан тоғмоқчи бўлган бу хотинчалиш одамларга нима дейиш керак? Йўқ! Бундай нарсаларни йўқотиш керак. Бундай ўзгаришларни илдизи билан суғуриб ташлаш лозим. Шундай қилиқлар ўртадан кўтарилса, иқтисодий вазиятимиз яхшиланади, тўқчилик бўлади.

Бу гаплардан кейин Текрон руҳонийларидан бирининг ўғли бўлган шайх ўрнидан туриб деди:

— Мен огойи Ҳ. айтган гапларини батамом қабул қилиш билан баробар шуни ҳам айтаманки, аввало бизнинг жамиятимиз шундай нозик масалаларни қўйиш қудратига эга бўлган бир аъзоси билан фахрланишга ҳақли деб биламан. Иккинчидан бўлса, мажлис раисининг (юзини Али Ризохонга ўғириб) ижозатлари билан, муҳтарам огойи Ҳ. нинг ёстиқдошни янгилаш хусусидаги таклифларини овозга қўйишни илтимос қиласман.

Али Ризохон бу таклифнинг овозга қўйилишига ижозат берди. Али Ашрафхон ҳам бунга бутунлай қўшилди. Мажлис аҳлидан бири мажлисдагиларга овоз бериш учун кичкина варақачаларни тарқатди. Ўн беш дақиқадан кейин натижа маълум бўлди. Ҳаммалари бир оғиздан хотин янгилашга тарафдор ва бошқа нарсалардаги ҳар бир янгиликнинг қаршисига овоз берган эдилар.

Али Ризохон ўрнидан туриб:

— Шу ерда ҳозир бўлган оғоларнинг ижозатлари билан мен ҳам жамиятимизнинг аъзолари ўртасида бўлган самимият тўғрисида бир неча оғиз сўз айтмоқчи-ман,— деди.

Ҳамма жим бўлди. Али Ризохон сўзида давом этди:

— Мен Техрондаги жамиятларнинг кўпларига аъзо бўлганман. Ҳатто, бир жамиятнинг буйруғи билан Қумнинг адлия раислигига, иккинчи бир жамиятнинг топшириғи бўйича хусусий бир топшириқ орқасида тўрт минг туман даромад қилган бўлсан ҳам, бироқ ҳеч қайси жамиятда мана шу жамиятимиздаги самимиятни кўрмаганман. Қўпинча менга ўхаш йигитларнинг таклифлариға аҳамият бермас эдилар. Улар айтар эдиларки: «Саводсиз бир кишининг фикри тўғри бўлмайди, унинг газета чиқаришга ҳаққи йўқ, ундан одам ҳалқа йўлбошчи бўлишга ва унинг тақдирини ҳал қилишга муносаб эмас», деб кўпчилик билан менинг сўзимни қайтарар эдилар. Ҳолбуки, бу тамоман янглиш. Менингча, таҳсил кўрган, ўқиган йигитларда динсизликдан бошқа ҳеч нима йўқ. Аммо саводсиз ёшларнинг бўлса, ҳеч нишмалари бўлмагани ҳолда, динлари мустаҳкам.

Биз шу билан хурсанд бўла оламизки, жамиятимизда бўлган кишиларда хурофот ҳам, зиддият ҳам йўқ. Бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, алҳамдулилло, ҳаммамиз саводсизмиз. Масалан, сиз (юзини шайхга ўгириб), бир неча кун бўлса ҳам хусусий «Сан-Луи» ҳунар мактабида ўқигансиз, кейин чиқиб кетгансиз.— Кейин юзини узун соқолли ноширга ўгириб деди:— Сизнинг саводнингиз ҳам «Ҳафтияқ»ни ҳижжалаб ўқишдан нарига ўтмайди.— Энг’охирида узун соқолли йигитга қараб айтди:— Сиз бўлсангиз, «хомсиз нонга ўхаш нарсасиз», ҳали немис мактабига, ҳали ҳарбий мактабга қатиаб, ҳеч қандай илм ўрганмагансиз, ҳозир бўлса, ваҳимали хабарлар чиқарив юрибсиз.— Мажлисдагилар «хомсиз нонга ўхаш нарсасиз» сўзини эшишиб, хоҳолаб кулиб юбордилар. Али Ризохон сўзида давом қилиб, бошига кичкинагина салла ўраган «давлат кабинетини ларзага келтирувчи» деб исм қўйганлари бир аҳли растага қараб деди:

— Сиз эса гоҳ даллол, гоҳ сиссатчи, дам ўтмай соатсоз бўлиб қоласиз.

Кичкина саллачани бошига қўндирган аҳли раста бу гапларни эшитгач, кўзларини пириллатиб деди:

— Оғойи раис, мен Йроққа сургун қилинганимдан кейин ашрофлар қаторига қўшилганимни эсингиздан чиқарманг,

Али Ризохон сўнгги сўзида айтди:

— Мен жамиятимиз аъзоларининг фикрини бир нарса га жалб этмоқчиман. У ҳам бўлса, шундай муҳим бир масалани якдиллик билан маъқуллашимиздир, жамиятимиз аъзолари ўртасида ўйлган бу бирликни чин қалбимдан олқишилайман.

Ҳаммалари кулиб, шундай бир жамиятнинг аъзоси бўлганликлари учун бир-бирларини табрик қилдилар.

Сўнггида мажлис котиби шайх ўрнидан туриб деди:

— Мажлисимиз ёпиқ. Эндики мажлисимиз келаси, чоршанба куни кечқурун соат бешда, кавушдўзлик бозорида, оғойи Б. нинг уйларида бўлади. Аъзоларнинг вақтида етиб келишларини илтимос қиласман.

Шундан кейин жамият аъзолари битта-битта туриб тарқалдилар. Ахири ака-ука қолди. Шу пайт ака, яъни Жаводнинг терговчиси Али Ризохон Али Ашрафхонга деди:

— Телефонда менга нима демоқчи бўлдинг, ҳеч нарса тушуна олмадим. Нима бўлди, ўзи нима гап?

Али Ашрафхон Иффатнинг бошига келтирган бутун можараларни акасига гапириб берди. Шундан кейин:

— Энди қандайдир бир йигит келиб мендан ўч оламан, деб қўрқитяпти,— деди.

Али Ризохон укасининг гапларидан унча ҳам таъсирланмасдан сўради:

— Жуда яхши, у одам нима деяпти? Сени нима билан қўрқитмоқчи бўлади?

— Билмадим, қандайдир Жавод деган кишини сиз олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилган экансиз, «шуни озод қилдирсанг, ўч олишдан кечаман, акс ҳолда юқори идораларга шикоят қилиб, расвойингни чиқараман», дейди.

— Ҳа, бўлди, тушундим. Бу Жаводнинг шериги. Жуда яхши, мен энди унга Жаводга берганимга ўхаш бир жазо берар эканман. Қўрқма, у сени ҳеч нима қила олмайди. Чунки, унга қарши сендан каттароқ, яъни оғойи Ф... уссалтанадай катта бир душман турибди, хавотир бўлма, сенга қарши минг мартаба шундай гапларни айтса ҳам, ҳеч бир натижа чиқмайди.

Али Ашрафхон оғойи Ф... уссалтанани шахсан танимагани учун акасидан унинг ким эканлигини сўради.

Али Ризохон огойи Ф... уссалтананинг ким эканлигини, Жаводни бўлса, огойи Ф... уссалтананинг сўзи билан олти ой қамоқ, юз даррага ҳукм қилинганлигини сўзлаб бергандан кейин сўзининг охирида деди:

— Огойи Ф... уссалтананинг кўриб, Фаррухнинг сенга қилган дўқларини, ҳам Жаводни қутқазиш учун уриниб юрганлигини айтиш керак. Қани, у бирор ерга каттароқ бир илтимос қофози ёзиб, уни ҳам авахтага солсинки, ўша ерда йўқолиб кетсин.

Али Ашрафхон акасининг маслаҳатин маъқул кўрди ва оғойи Ф... уссалтана билан қай вақт учрашишларини сўради.

— Уч кундан кейин кўришамиз... Чунки, мен ҳозир Шимронга кетаётубман. Йкки кундан кейин қайтаман.

Али Ашрафхон ҳеч нима демади. Уч кундан кейин кечқурун акаси билан бирга оғойи Ф... уссалтананинг ҳовлисига бормоқчи бўлдилар.

Али Ашрафхон яна ўн беш дақиқа чамаси акасини кида ўтиргач, акасидан ҳозирги мажлис қандай жамиятнинг мажлиси эканини сўради ва бу жамият қанақа жамият, деди. Али Ризохон жамият тўғрисида укасига тушунтира бошлади:

— Орада хусусий манфаатдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бу кўрган одамларинг Төхронда жуда катта нуфузга эгалар. Биттаси газета муҳаррири, вақти келганда мени ҳимоя қиласди. Бири бўлса, ҳозир ишнис ҳам пулни бўлганлиги учун вақтинча ваҳимали хабарлар босиб тарқатади. У бўлса, менинг яхшиликларимни таърифлаш билан ҳалқни лақиллатади. Учинчиси ҳам нотик, ҳам сиёsatчи. Лекин, икки кунда бир соатсозлик ҳам қилиб қўяди. Керак бўлган вақтда менинг депутат бўлишим учун эшикма-эшик югуради. Тўртинчиси бўлса, бозорда даллоллик қиласди. Бешинчиси шайх ва чапани. Бу ерда энг қизифи шундаки, булар ҳам ҳар қайси ўз манфаатини кўриш учун менинг атрофимга тўпланишган.

Али Ашрафхон шундай олий мақсадлар учун кураша бошлаган акасини табриклаб деди:

— Чиндан ҳам бизга нима қилибди, юксак мансабларни эгаллаш учун бизнинг нимамиз кам?

Бир оздан кейин Али Ашрафхон акаси билан хайрлашиб, уйига қайтди.

ФАРРУХНИНГ ЖИННИЛИГИ АНИҚЛАНГАН ЖОЙ

Биз Сиёвуш Мирзони унашиш тўйи куни оғойи Ф... уссалтанинг боғида ошнаси билан сўзлашиб ўтирганда қўйиб кетган эдик. Оғойи Ф... уссалтана ичкарига нима учун чақирганлигининг сабабини, ўн дақиқадан кейин ташқарига чиқиб, докторни ҳам ичкарига олиб кириб кетганлигини биламиз. Бироқ, мажлисдагилар докторнинг нима сабабдан ичкарига чақирилганини билмаган эдилар.

Баланд овоз билан, аллақайси бир фоҳиша хотининг ўзига ошиқ бўлиб қолганлигини ўртоғига исбот қилиб ўтирган Сиёвуш Мирзо ҳам буни билмай қолган эди. Шу он Ризокули келиб, секингина шаҳзода Қ.нинг қулоғига бир нарса деб шивирлади. Шаҳзоданинг ранги бўздай оқариб кетди. Аста-секин бу шивирлаш бошқа кишиларнинг ўртасига ҳам тарқалди. «Келин касал бўлиб қолибди, беҳуш бўлиб қолибди» деган сўзлар юра бошлади. Ахири бу сўз Сиёвуш Мирзонинг ҳам қулоғига етди. Ризокулини чақириб, аҳволни сўради. Ризокули, қизнинг касал бўлиб қолганлигини, докторнинг гапига қараганда, бугун никоҳ ўқишини қолдириш лозим эканлигини айтди.

Сиёвуш Мирзо пинагини бузмасдан, ўзича **ғўнғиллаб** қўйди:

— Аттанг, яхши бўлмабди-да, икки қуённи қувиб, бирини ҳам тута олмадим. Алининг ошига ишониб, Валиницидан ҳам қуруқ қолдим,— деди-да, секингина ўрнидан турди, мажлисдагилар билан хайрлашиб, отасига яқинлашди:

— Менинг бу ерда ҳеч қандай ишим қолмади, кетаман,— деб йўлга тушмоқчи бўлди.

Бу тўсатдан бўлган ҳодисадан жуда ҳайронликда қолган отаси:

— Йўқ, ҳозир бу ердан кетишинг яхши эмас, бир озтур! Қизнинг саломатлигидан хотиржам бўлгандан кейин кетасан,— деди.

Сиёвуш Мирзо отасига қараб илжайиб, пешонасини тириштириди-да, жавоб берди:

— Нима қиласар эди дейсиз, шамоллагандир, яхши бўлиб қолади. Менинг жуда ишим кўп. Бекорга вақт ўтказиб, бу ерда ўтиришим яхши эмас.

Отаси ҳеч нима демади. Бироқ, ичида ўғлиниң Төхронда ҳеч қандай иши бўлмаганлигини, текин овқат еб, бекор юрувчи «саёҳатчилар»дан эканлигини яхши билтани учун уни гапга тутди. Сиёвуш Мирзо ўн дақиқадан кейин чиқиб извошга минди. Муҳаммад Тақи ҳам извошчининг ёнига ўтириб, жўнаб кетдилар.

Сиёвуш Мирзо ҳозиргина ўтган воқеага ҳеч парво ҳилмай, унинг ўзи учун қай даражада аҳамиятли эканни ўйлаб кўрмасдан, юзини Муҳаммад Тақига ўгириб, кула-кула деди:

— Муҳаммад Тақи, бугун бу ерда ишимиз ўринламади. Ўқимиз тошга тегди. Сен нима дейсан, бу кунги вақтни бекорга ўтказмасдан, бир ўша тарафларга борсак яхши бўлмасмикин-а?

Муҳаммад Тақи орқасига ўгирилиб жавоб берди:

— Извош билан у ерга бориш жуда қимматга тушиб кетади. Чунки, ўн туман ўрнига ўттиз туман сўраб қолади.

— Биз у ерга етмасдан извошдан тушамиз-да, яёв борамиз,— деди Сиёвуш Мирзо.

Муҳаммад Тақи извошни Мариҳона хиёбонидан Тўпхона майдонига, у ердан бояги Чароги барқ хиёбонига, энг сўнгига Амин-ҳузур муюлишидан ўтказиб, Қожория кўчасида тўхтатди.

Извошдан тушдилар. Муҳаммад Тақи валинеъматини Ноибуссалтана сарбозхонасининг яқинида бўлган кичкина бир уйга олиб кирди. Уйнинг деворлари жуда ифлос эди. Рўбарўсидаги ҳовузнинг лаблари ўпирилиб кетган, ичида суви йўқ эди. Бундан ўн беш дақиқа чамаси илгари оғойи Ф... уссалтананинг чиройли боғчасида ўтирган Сиёвуш Мирзога бу уй ҳеч ёқмади. Муҳаммад Тақига:

— Бу ер жуда ёмон ва ифлос-ку!— деди.

Муҳаммад Тақи дарров:

— Дўндиқчалари шунаقا ерларда бўлади-да,— деб жавоб берди. Сиёвуш Мирзо билан Муҳаммад Тақи бу кечаси шу ерда қолди. Улар эрта билан уйга қайтдилар.

Сиёвуш Мирзонинг отаси уйнинг эшигига извошга тушмоқчи бўлиб турар эди. У ўғлиниң бу кун кечаси уйга келмаганлигидан ҳамда никоҳ мажлисининг бузилганлигидан жуда ҳам ташвишга тушган эди. Ўғлини кўриш билан хурсанд бўлиб кетиб, сўради:

— Қаерда қолдинг?

Сиёвуш Мирзо ҳеч нима дея олмай қолди, жавоб то-
пид бера олмади. Бироқ, оғосининг гап топид бера ол-
маганини кўрган Муҳаммад Тақи олдинга ўтиб жавоб
бера бошлади:

— Кечаги воқеадан кейин оғомнинг аҳволлари бир
оз паришон бўлганини кўрганимдан кейин шаҳар атро-
фидаги боғлардан бирига олиб бориб айлантириб кел-
дим.

Шаҳзода К. ҳеч нима демади. Яна Сиёвуш Мирзога
қараб айтди:

— Мен Маҳиннинг аҳволидан хабар олиш учун оғо-
йи Ф... уссалтананикига кетаётирман. Агар истасанг,
юр, бирга бориб келамиз. Яхши бўлади,— деди.

Сиёвуш Мирзо:

— Бир оз тобим қочиб турибди,— деб узр айтди ва
сўзида давом қилиб деди:

— Балки, вақтим бўлса, кечқурун ўзим бир ров бо-
риб, аҳволини сўраб келарман.

Шаҳзода К. кетди. Сиёвуш Мирзо бўлса, ичкарига
кириб, бугун кечасидаги «тоби қочганлик»нинг ҳорди-
гини ола бошлади.

Икки соатдан кейин отаси қайтиб, Маҳиннинг аҳво-
ли кечадан буён ўзгармаганини, докторнинг гапига қа-
раганда, бу яқин ўртада тузалиб кетиши қийин эканини
айтди. Сиёвуш Мирзо ҳеч нима демагани каби, ташвиш-
га ҳам тушмади... Лекин, ичидан бир оз севиниб ҳам
қўйди. Чунки, у хотин оёқнинг кишани деб билар эди.
Оёқ боғлиқ бўлмаганидан кейин киши ҳар хил тубаён
ишларни яна эркинлик билан қилиши мумкин деб ўй-
ларди. Отаси Сиёвуш Мирзога:

— Сен, ахир, куёвсан, бориб қайнатангдан Маҳин-
нинг аҳволини сўрашинг керак, бугун кечқурун, албатта
боргин,— деб тайинлади.

Сиёвуш Мирзо ҳам кечқурун боришга сўз берди.
Кечга томон Сиёвуш Мирзо Муҳаммад Тақи билан бир-
га извош ёллаб, оғойи Ф... уссалтананикига жўнади.
Улар киргандарига оғойи Ф... уссалтана боғчада хаёл
суриб айланиб юрар эди. Қуёвни кўриш билан у кулим-
сираб:

— Ия-ия! Сиз ўзингизми, баракалла! Қани, марҳа-
мат! Нечук худо ёрлақади?— деди.

Сиёвуш Мирзо одоб билан салом берди. Оғойи Ф...
уссалтана билан бирга ичкари ҳовлига кирдилар. Шу

пайтда Сиёвуш Мирзо тортинибгина Маҳиннинг аҳволи-
ни сўради. Оғойи Ф... уссалтана:

— Аҳволи унчалик ёмон эмас эди, лекин доктор бир
оз ҳавони ўзгартиришни лозим топди. Шунинг учун
Шимронга, Жаъфарободдаги боғимга юбордим. Бир оз
ўша ерда дам олсин,— деб жавоб берди.

— Онамиз ҳам ҳамроҳ бўлиб кетган бўлсалар қе-
рак?

— Шундай. У киши ҳам бирга кетдилар. Бироқ, ме-
нинг ишларим кўп бўлгани учун улар билан бирга ке-
тишининг чорасини қила олмадим.

Сиёвуш Мирзо бошқа ҳеч нима демади. Чой келти-
рилди. Қайнота ва куёв чой ичишга машғул бўлди-
лар. Шу пайтда Ризоқули ичкарига кириб, оғойи Ф...
уссалтана га кумуш патнисда иккита визит карточкаси-
ни узатди. Оғойи Ф... уссалтана бу икки визит карточ-
кани баланд рвозд билан ўқиди. «Али Ашрафхон, Али
Ризохон». Оғойи Ф... уссалтана Али Ризохонни танир
эди. Бироқ, ҳозир бу ерга нима учун келганлигини бил-
мас эди. Бир оз ўйлагандан кейин Ризоқулига:

— Айт, марҳамат қилсинлар!— деди.

Бир оздан кейин Али Ризохон билан Али Ашрафхон
кирдилар.

Оғойи Ф... уссалтана уларнинг ҳар иккови билан қўл
олишиб кўришди, Сиёвуш Мирзо ҳам улар билан кў-
ришгандан кейин, ўтирилар.

Оғойи Ф... уссалтана Али Ризохонга қараб деди:

— Сизлар бу оғони (Сиёвуш Мирзони кўрсатиб)
танимасаларингиз керак. Менинг бўлажак куёвим, шаҳ-
зода К. нинг ўғиллари Сиёвуш Мирзо бўладилар.

Бу сўзларни эшитган Али Ризохон билан Али Аш-
рафхон:

— Жуда яхши, жуда яхши, худо умрларини узун
қилсин,— деб Сиёвуш Мирзони бошдан-оёқ кўздан ке-
чириб чиқдилар.

Сўнгра оғойи Ф... уссалтана Сиёвуш Мирзога қараб,
деди:

— Бу киши оғойи Али Ризохон бўладилар. Маҳкаманинг олтинчи шульбасида терговчи бўлиш билан баро-
бар яхшигина илмли, ҳам завқли йигитларимиздан. Али Ашрафхон бўлса, бу кишининг укалари.

Али Ризохон битта папирос тутатиб сўзга бошлади:

— Бундан беш кун илгари, телефон билан жаноби-

нгизга айтганим кишини, олти ой қамоқ ва юз даррага ҳукм қилдим. Кеча дарра уриш жазоси ижро этилди.

Оғойи Ф... уссалтана деди:

— У ҳаромзоданинг дарра еганини томоша қилишни жуда ҳам истар эдим, лекин бахтга қарши, кеча бир кўнгилсиз ҳодиса юз бериб, бора олмадим. Извошда бўлса ҳам жазо майдони ёнидан ўтиб, томоша қилгим бор эди.

— Лекин мен бориб кўрдим,— деб Али Ашрафхон ҳикоя қила бошлади,— жуда ҳам қизиқ томоша бўлди. Айниқса, уни дарралаётган вақтларида оломоннинг орасидан бир хотин дод-фарёд қилиб, «бу менинг ўғлим, менинг Жаводим, бир ҳафта бундан илгари кўрган тушим тўғри экан», деб майдон ўртасига юргурган вақтда бир полициячи тарафидан милтиқ қўндоғи билан ерга уриб йиқитилгани жуда ажойиб томоша бўлди-да. Мен умримда шунчалик зийрак полициячини кўрмаган эдим. Ниҳоятда маза қилдим. Хурсанд бўлганлигимдан, ростини айтсан, ўзимни тутиб ололмай, чапак чалиб юборибман.

Оғойи Ф... уссалтана бу сўздан шундай хурсанд бўлган эдики, Маҳиннинг касаллигини ҳам унтиб кулмоққа бошлади. Али Ашрафхон сўзида давом қилиб айтди:

— Ундан ҳам кулги берган жойи шу бўлдики, юз даррани уриб бўлгандан кейин қўл-оёғини ечиб қўйиб юборганда Жавод бирданига араланган дарахтдай ерга қулади. Тўпланган оломон қайтабошдан кулиб, чапак чала бошлади. Чинини айтсан, бизнинг Эрон халқини бир хил одамлар завқсиз дейдилар. Менингча, бу тўғри эмас.

Оғойи Ф... уссалтана сўради:

— Мақсадингизни тушуна олмадим. Жаводга нима қилган эди, нима бўлди?

— Ҳеч нима қилгани йўқ. Фақат беҳуш бўлиб қолган эди, ҳолос.

Оғойи Ф... уссалтана яна баланд овоз билан кулишга бошлади, кулғи орасида:

— Худо қандай ўч олади-я, худонинг ўч олишини қаранг! Одамлар гуноҳнинг жазосини у дунёда олади дейдилар, ҳолбуки, бу дунёда яна тезроқ жазога гирифтот бўлади,— деди.

Али Ашрафхон сўзида давом қилди:

— Уни жазо майдонидан түгри касалхонага олиб кетибдилар, кейин яна қамоққа юборилар эмиш.

Бу сўз оғойи Ф... уссалтанага унча ёқиб тушмади.

— Энди вақт ўтди. Эрта билан полиция бошлиги билан сўзлашиб, илтимос қиласанки, уни дарров касалхонадан олиб қамоққа юборсин. Унга мумкин қадар кўпроқ азоб бердирсин.

Жавод тўгрисидаги суҳбат шу ерда тўхтади. Сиёвуш Мирзо Жаводни танимагани учун сўзга аралашмади.

Шу пайтда Али Ризохон сўзни бошқа ёққа буриб, оғойи Ф... уссалтанадан сўради:

— Жанобингиз, кеча уйимда бир кўнгилсиз ҳодиса юз берди, дегандай бўлдингиз. Худо кўрсатмасин, бирор ярамасроқ иш юз бериб қолдими?

— Шундай, кеча мана бу (Сиёвуш Мирзони кўрсатиб) оғо билан қизимнинг никоҳ мажлиси эди. Бахтга қарши, қизим бетобланиб қолди. Докторнинг маслаҳати билан никоҳ бошқа кунга қолдирилди.

Бир оздан кейин Али Ризохон ўз мақеади тўгрисида сўз очди:

— Укам билан бу ерга келишимдан мақсад, жанобингизнинг ишларига алоқадор бўлиб, укамдан ўринисиз талаблар қилган бир киши тўгрисида сизни хабардор қилиб қўйиш эди.

— Қани, марҳамат қилинг, эшитишга тайёрман,— деди оғойи Ф... уссалтана.

Шу пайтда Али Ашрафхон ўзини тузатиб, сўзлай бошлади:

— Бундан уч кун илгари бир киши бизнинг уйга келиб: «Қандай ишда эдингиз, Исфаҳонда нима қилдингиз, аввали ким эдингиз?» деб менга бирталай саволлар бера бошлади. Мен бу кишини танимаганлигим учун, «оғо, бу саволларни беришдан мақсадингиз нима?» деб сўрадим. У бўлса, ҳеч уялмасдан оғзига келган гапларни айтиб, бирталай ноҳақ, номуносиб туҳматларни менга тақиб, «сени расво қиласан» деб қўрқитмоққа бошлади.

— Нимага? Балки у одам жиннидир?— деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Ақлли одам бундай гапларни гапирмаса керак эди. Аввало хизматкоримни чақириб, уни ҳайдаб чиқармоқчи бўлдим. Бироқ, унинг айтган гапларини эшитиб, менга тақиған туҳматларини тингламоқчи бўлдим. Чунки,

гаплари жуда ҳам кулгили бўлиб, у гапларни жуда ҳам ботирлик билан айтарди. Мен унинг мақсадини батамом билиб олмоқ учун қулоқ солиб туравердим. У бўлса, ҳеч тап тортмасдан, уялмасдан, оғзига келганини қайтармас, ҳаттоки «расво бўлишни истамасангиз, айтганларимни қабул қилишингиз керак», дер эди. Мен мийифимда кулиб, жуда яхши, қани, таклифингиз нима, мен нима қилишим керак, деб сўрадим. У бўлса, жавобан, акангиз Али Ризохон бир бечора йигитнинг терговини тезлик билан тугатиб, унинг гуноҳсиз экайлигини әълон қилиш билан баробар уни оқлаб юбориши керак, сиз акангизни шунга мажбур қилишингиз лозим, деди. Мен унга жавобан: «Жуда яхши, агар мен шу ишни қилмасам, мени нима қиласан?» деб сўрадим. У овозини барада қўйиб: «Сизнинг виждонсизлигингизни бутуни шаҳарга ёйиб юбораман, сиздан ўч оламан», деди.

Шунчалик бўлмаган гапларни эшитиб ўтиришга тоқат қилганингизга ва ҳеч нима демаганингизга ҳайронман,— деди оғойи Ф... уссалтана.

— Йўқ, мен унинг фикрини тамоман билиб олмоқ, ишнинг тагига етмоқ истар эдим. Шунинг учун уни масхара қилиб, бу ерни Лондон ё Париж деб ўйлаган бўлсанг керакки, виждонсизликдан гапириб турибсан, янглишасан, дедим. Яна айтдим: «Қани хўш, айт! Қандай ҳужжатларга асосланиб, мени шундай жиноятлarda айбламоқчи бўласан?» дедим. Бу сўзларимга хохолаб кулди-да, яна бир қайта девоналигини намойиш қилгандан кейин чўнтағидан бир хат чиқариб, деди:

— Мана бу хат сизнинг қўлингиз билан ёзилган, шу хатингиз асосида сиз жиноий жавобгарликка тортиласиз,— деди. Унинг мақсадини янада яхшироқ тушунмоқ учун соҳта ҳаяжон билан:

— Рост айтасан, бу хат чиндан меники, энди мен нима қилишим керак?— деб сўрадим. У бўлса дарров:

— Акангизга айтинг, ҳеч бир гуноҳи бўлмагани ҳолда олти ой қамоқ, юз даррага ҳукм қилинган Жаводни қутқариб юборсин,— деди.

«Жавод» калимасини эшитган оғойи Ф... уссалтана девона деб саналаётган йигитнинг Фаррух эканини сезди-да, деди:

— Агар Фаррух шу сўзларни айтган бўлса, чиндан ҳам девона бўлиб қолибди.

Халигача гапнинг нима тўғрисида бораётганини анг-

ламагани сабабли аралашмай ўтирган Сиёвуш Мирзо бирданига бўғиқ овоз билан айтди:

— Ижозат берсангиз, мен ҳам бу одам ҳақида бир неча оғиз гапирсам...

Оғойи Ф... уссалтана дарров:

— Қани, марҳамат қилинг, азиз куёв, марҳамат! Маълум бўлишича, бу девона йигит ҳақида сиз ҳам баъзи нарсалар билар экансиз-да?— деди.

Сиёвуш Мирзо титроқ овоз билан сўзга бошлади:

— Мен бу одам билан бундан бир ҳафта бурун ўртоқларимдан бирининг воситаси билан танишган эдим. Ҳар учовимиз бир қаҳвахонада ўтириб сұхбат қилган эдик. Мен ўша ерда, жанобларининг менга қилган марҳаматларидан, менга кўрсатмоқчи бўлган яхшиликларидан ҳам сўзладим. У индамасдан қулоқ солиб ўтириди. Ярим соатдан кейин туриб ажралишдик. Эртасига эрта билан мен ҳаммомдан чиқиши вақтимда менга бир хат олиб келиб топширилар. Хатни очдим. Қарасам, аввалги куни танишганим бояги йигит ёзган экан. Мана, ўзингиз ўқиб кўринг,— деб Фаррухнинг ёзган хатини оғойи Ф... уссалтанага узатди.

Оғойи Ф... уссалтана хатни ўқиди, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди-да, хатни Али Ризохонга узатди. У ҳам ўқиб, Али Ашрафхонга тутқазди. Ҳаммалари ўқиб, кулдилар. Энг сўнгра Али Ризохон сўради:

— Сиз у девонага нима деб жавоб бердингиз?

— Мен «сиз девонасиз»дан бошқа бир жавоб ёзмадим.

Ҳамма Сиёвуш Мирзонинг шундай ўринлатиб жавоб берганига қойил бўлди, Фаррухнинг девоналигини тасдиқлади.

Фаррухнинг ўзи шу ерда бўлиб, бу мунофиқлик ва ёлғончиликни кўрса ва гапларни эшитса, балки чиндан ҳам девона бўлиб қолар эди.

XXXVII боб

СҮНГГИ УЧРАШУВ

Фаррух Шукуфадан Маҳиннинг касал бўлиб, Шимронга юборилганлигини ва унашув тўйиннинг бузилганлигини билгандан кейин у билан хайрлашиб, ҳовлидан чиқди. Икки қадам юрар-юрмас яна орқасига қайтди.

Шукуфани чақириб, Шимронга Маҳиннинг ким билан кетганини сўради.

Шукуфа Маликтож хонимнинг ҳам бирга кетганини, лекин у гоҳ-гоҳ шаҳарга келиб туришини айтди. Фарруҳ қайтди. Фикр-ўй уни чулғаб олган эди. Фарруҳ уч ойдан бери — Маҳин билан ўша Эвинада учрашган кечадан бери кўриша олмаган эди.

Фарруҳ Жаводнинг ишидан хотиржам бўлгандан кеъин, Маҳин билан учрашишга жазм қилиб, ўз-ўзига деди: «Қандай бўлса ҳам, эрта-индин Шимронга бориб, Жаъфарободдан бир уйни ижарага оламан. Маликтож хоним шаҳарга келган вақтда, пайт пойлаб, Маҳин билан кўришаман».

Фарруҳ шундай хаёллар билан ўз уйига қараб кетмоқда эди. У Ҳасанобод чорсусидан ўтар экан, конвой билан кетаётган бир тўда эски ва йиртиқ кийим-бошли кишиларни икки қаторга тизилиб, Дарвозайи Қазвиндан Тўпхона майдонига қараб келаётганларини кўрди. Уларнинг ёнида конвой полициячилардан ташқари бир отлиқ офицер ҳам бор эди. Фарруҳ буларга қизиқиб, ўткинчиларнинг биридан:

— Булар кимлар, буларни қаерга олиб кетаётидилар? — деб сўради.

Ўткинчи бу тўғрида Фарруҳдан ортиқроқ нарса билишини кўрсатмоқ учун деди:

— Оғо, газетада ўқимадингизми? Булар маҳбуслар. Шимол тарафдаги қўёғолонда асир тушган кишилар, ҳозир Келотга олиб кетаётирлар.

Буни қарангки, бечоралар кимнинг манфаати ва кимнинг орзуси, яна тўғрироғи, кимнинг суъи истифодаси учун қурбон бўлганлар. Ҳолбуки, буларнинг «бадбахтлигига» сабаб бўлган кишилар тамоман тинч ва саломат яшамоқдалар.

Чиндан ҳам, бир тўда ҳалқнинг ҳаётини бир кишининг қўлига топширган ва у бир киши ўз мақсадига етмоқ учун, ёинки, муҳташам қасрларда роҳат-фароғатда яшамоқ учун истаган номаъқулчилигини қилишига йўл берадиган қонунга лаънатлар ўқиди.

Фарруҳ ортиқ ҳеч нима демасдан уйига қайтди. Кечки овқатини еб, ётди.

Эрта билан туриб, чой ичгандан кейин уйда ўтириб, Шимронга жўнаш ва Маҳин билан кўришиш ҳақида ўйлади.

Бирданига эшик тақиллади. Бобоҳайдар бориб эшикни очгандан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим шошиб либ ичкарига кирди.

Фаррух уни деразадан кўриши билан юз туман учун келганлигини англади.

Бир нафасдан кейин оғойи шайх Муҳаммадкарим ижозат сўрамасдан Фаррухнинг хонасига кирди-да, қисқачагина салом-аликдан кейин:

— Худога минг қатла шукурлар бўлсинким, у бечора йигит динсизларнинг қўлидан халос бўлди,— деди.

— Қани? Мен ҳали уни кўрганим йўқ-ку!— деди Фаррух.

Шу пайтда оғойи шайх Муҳаммадкарим бўлган воқеани унга ҳикоя қилиб берди:

— Кеча кечқурун хатни ўзим назмия идорасига олиб бориб, раиснинг қўлига топширдим. Раис хатни ўқир-ӯқимас шошиб қолди. «Қамалган йигит ҳазрати эшонга тегишли одам эканини нега ҳалигача менга хабар бермадингиз?» дегандан кейин қамоқхона бошлигини чақириб, уни койий бошлади. Қамоқхона бошлиғи бўлса: «Бу одам оғойи Ф... уссалтана жанобларининг ўзларига топширган кишиси-да», деди. Назмия раиси бўлса оғойи Ф... уссалтацанинг мингта илтимоси ҳазрати эшоннинг фармонлари олдида бир пулга арзимайди, ҳозир уни қутқазиб юборнинг, деб буюрди. Бироқ, Жавод дарранинг зарбидан беҳол бўлиб қолганлиги учун касалхонада экан. Кеча кечқурун, қутулганлиги тўғрисидаги хабарни унга етказилса ҳам касалхонадан чиқиб уйига кетишга кучи етмагани учун бугун эрталаб чиқаман дебди. Мен бугун эрта билан барвақт назмияга бордим. Касалхонага кириб, Жавод билан кўришдим. Ҳазрати эшоннинг сизнинг илтимосингиз билан унинг қамоқда эканлигидан хабардор бўлганликларини унга айтиб, тасалли бердим. Үн беш дақиқалардан кейин назмия раиси ҳазрати эшондан қўрққацидан Жаводни бир извошга солиб, уйига жўнатди.

— Демак, шундай бўлса, мен энди Жаводнинг қутулиб, онасининг ёнида эканлигига хотиржам бўладими?— деб сўради Фаррух.

— Ҳа, ҳа, шундай,— деди оғойи шайх ва Фаррухни ишонтироқ учун қасам ичмоққа оғиз ростлади-ю, лекин ўзини тўхтатди, Фаррух дарров қолган юз туманинги оғойи шайхга тутқазди.

Оғойи шайх Мұҳаммадкарим олган пулларини сабаб, юз туманлигига ишонганидан кейин құнтағига солди. Бир оздан кейин Фаррух билан хайрлашаркан, «қар вақт шунақа, ишларингиз бўлса тортинаасдан ҳазрати әшонга тўғри бора беринг. У киши жуда улуғ зот, садағалари кетай», дегандан кейин чиқиб кетди.

Фаррух оғойи шайх Мұҳаммадкарим юзидан ёлғон айтмаганлигини англади. Жаводдан хотиржам бўлганлиги учун ўзини бир оз хотиржамдай сезди. «Жавод қутулади, Маҳиннинг никоҳи бузилди. Демак, худо ҳали ҳам мендан яхши назарини олган эмас. Тангри мен билан», деб ўз-ўзига тасалли берди. Лекин чиндан ҳам шундаймиди?

Бир соатдан кейин Фаррух уйдан чиқиб, майдада қадамлар билан шаҳарнинг жануб тарафига қараб кета бошлади. Бир соат юргандан кейин бир талай хиёблардан ўтиб, сўнгра ўтган бобларда кўрсатганимиз — Жаводнинг уйига етиб, өшикни қоқди.

Фаррух шу уч ой мобайнода Жаводнинг оиласини унутмаган өди. Жаводнинг ойлиги ҳар ой ўз вақтида Бобоҳайдар орқали юборилиб турилган өди.

Жаводнинг опаси эшикнинг орқасидан келиб:

— Кимсиз? — деб сўради.

— Жаводга, Фаррух келибди, сен билан кўришмоқчи денг, — деди Фаррух.

Хотин кетди. Бир оздан кейин қайтиб, Фаррухни ичкарига чақирди. Фаррух каталакдай бир ҳовлига кирди. Иморатлар худди икки қаватли каби кўринарди, чунки пастдаги иккита уйнинг устида тепаси том билан баравар иккита болохонача бор өди. Жавод билан онаси болохонада яшар эдилар. Саҳннаги кичкина бир ҳовузчада туриб қолган сув совун кўпиги ва ахлатлар билан кўкариб, сасиб ётар өди.

Фаррух бошини ичкарига суқиб, Жаводнинг опаси орқасидан бир неча синиқ-мертиқ зинапояларни босиб, болохонага чиқди. Бу жуда ҳам тор, ичидаги асбоб-рўзгори ғоятда камбағал, палоссиз хона өди.

Фаррух ичкарига кириши билан бемадор, ориқ, кучсиз бир гавданинг эски бир кўрпага бурканиб, фингшиб ётганини кўрди.

Фаррух Жаводни таниди. Жавод бундан уч ой аввал кўргани бақувват ва абжир Жавод эмасди. Жавод-

нинг ҳатто қўзгалишга ҳам мажоли етмас эди. Бечора
нича вақт қоронги камерада ётганлиги учун кўзлари
ҳим хиралашиш қолған эди. Фаррух унга яна бир оз
яқинилшиб, диққат билан қаради. Жаводнинг ранги
саргайгни, кўзлари ич-ичига тушиб, юзининг суяги тур-
тиб чиққан, одам кўрса қўрқадиган ҳолатда эди.

Фаррух секни уни чақирди. Жавод бошини кўтариб,
бир оз диққат билан қарагандан кейин, Фаррухни та-
ниб, бўғиқ товуш билан:

— Мени шунчалик азоб тортсин, жабр-жафо кўрсин
деб хизматингизга олган экансиз-да! — деди.

Шу пайтда онаси ичкарига кирди. Кўлидаги косада
келтирган дорини Жаводнинг олдига қўйиб, Фаррух
билан кўришди-да, деди:

— Оғо, саломат бўлинг, худо хайрингизни берсин,
сиз ўғлим ҳақида ғайрат қилдингиз.

Бу икки маъноли сўз Фаррухга шундай қаттиқ таъ-
сир қилдики, юраги ёрилар даражага етди.

Фаррух йиглаб юборди. Бечора Жаводнинг бошини
ифлос ёстиқдан олиб, тиззасига қўйди, кўзларидан дув-
дув ёш оқиб деди:

— Менда айб йўқ, мен кучимнинг борича ҳаракат
қилдим, натижа чиқмади, душман мендан кўра қувват-
лироқ экан.

Жаводнинг онаси буни англали ва ортиқ таънаю ма-
ломатлар билан Фаррухнинг юрагини азобламади. Фар-
рух у ерда икки соатча ўтиреди. Гап айланиб, бошига
тушган ҳамма фалокатларни уларга айтиб берди.

Бирданига Фаррухнинг кўзлари Жаводнинг елкаси-
га тушди. Диққат билан қаради. Ҳеч бир соғ жойи қол-
маган, ҳамма ёғи яра ва кўкариб кетган эди. Фаррух-
нинг авзойи жуда ўзгариб кетди. Кўзлари даҳшатли
интиқом онларини кутган сингари ўтдай чақнар эди.
Фаррух бутунлай одамларни бир хилда яхши кўриш
сезгисини унугиб, ўз-ўзига: «Модомики, одамлар бир-
бировларини азоблашга шу қадар тайёр эканлар, мен
ва мендайларга нима қилибди, нима учун мен орқада
қолай? Биз ҳам шундай йўлни қидириб, ўша золимларни
бундан кўра баттарроқ азобга дучор этишимиз ке-
рак», — деди.

• Кейин ўрнидан турди. Яна тез орада келишга вайда
бергандан кейин, хайрлашиб, уйига кетди.

• Уйда энагасидан кичкина қўл чамадончасини олиб,

йўлга керак бўладиган сочиқ, тароқ, совун ва шунга ўхшаш нарсаларни жойлади.

У шу бугуноқ Шимронга кетмоқчи бўлди.

Куз пайти эди. Бутун ёзни Шимронда ўтказиб, тоза ҳаво олиб, покиза сувлар ичган бадавлатлар аллақачон Шимрондан шаҳарга кўчиб келган эдилар.

Фаррух ўша куни кечқурун чопархона идорасига бориб, Аҳмадалихон билан учрашди. Жаводни қандай йўллар билан қутқазганини ва уни қутқазиш учун ишлатган тадбирларининг ҳаммасини унга айтиб берди.

— Жуда ҳам яхши йўл топибсан,— деди Аҳмадалихон,— бу мамлакатда руҳонийлардан сўзи ўткирроқ одам йўқ. Юқори мартабаларга миниш ва давлат молини ейиш руҳонийларга боғлиқ. Шундай муҳитда, шундай мамлакатда пулинг бўлмаса, мақсадга эришишдан кўра Миррих юлдузига чиқиш осонроқ.

Фаррух икки юз туман учун ҳовлининг бир бўлагини гаровга қўйиншга мажбур бўлганини унга айтди. Сўнгиди Шукуфанинг хабар бергани аҳволни, ҳозир бўлса Маҳинни ахтариб, Шимронга кетмоқчи бўлганини ҳам қўшиб қўйди. Извошга тушиб, оғойи Р... уддавланинг уйига жўнади. Беш дақиқадан кейин извош оғойи Р... уддавланинг эшигида тўхтади. Фаррух извошдан тушиб, ичкарига кирди. Иффат Фаррухнинг ранги сарғайган, кўзлари бир оз ичига ботганини кўриб, сабабини сўради.

Фаррух:

— Бир оз тобим қочди,— деб жавоб берди.

Сўнгра Иффат, уялганидами, ҳарқалай, юзларига билинар-билинмас қизиллик юргургани ҳолда Фаррухдан Маҳиннинг аҳволини сўради; Фаррух унга ҳам кеинги кунларда бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берди.

— Ҳозир Маҳин билан учрашиш умидида Шимронга кетаётганим учун сизнинг олдингизга хайр-хўшлашишга келдим,— деди.

Иффат миннатдорчилик билдириди.

— Жаводнинг иши нима бўлди? Уни қутқаза олдингизми?— деб сўради.

— У киши (Али Ашрафхон) менинг айтган сўзларимни қабул қилмади. Бироқ, бунга хафа эмасман. Чунки, шундай ифлос, разил ва виждонсизлардан ўч олиши-

миз керак. Бироқ бошқа йўл билан қутқариб олдим,— деб жавоб берди.

Ун дақиқалардан кейин Фаррух хайрлашиб кетмоқчи бўлса ҳам, лекин Иффат яна иккинчи карра бу яқин ўртада кўриша олмасликларини сезгандай, яна бирор соат қолишни илтимос қилди.

— Вақт кетяпти. Ҳозир уйга бориб, майдачуїдаларни олиб, йўлга тушишим керак,— деди Фаррух.

Фаррух уэр айтиб, у ердан чиқди. Гўёки, Фаррух ўлимга кетаётгандай борарди. Иффат ташвишга тушиб, юраги жуда қаттиқ ургани ҳолда ҳовлиниңг эшигигача уни кузатиб қўйди-да, эшикда термулиб қолди.

Кўчада ҳеч ким кўринмаганлиги учун Иффат дарвоза олдида туриб, Фаррухга анча вақтгача қараб турди. Бечора қизининг нима учундир юраги сиқилиб, бирданига кўзларида ёш тўлқинлари ўйнай бошлади. Ўз-ўзича: «Билмайман, бу ҳислар, бу туйгулар нима учун? Нега шундай аҳволга тушиб қолаётиман?» деб ўйлар эди.

Фаррух ўз уйига кетарди. Қош қорая бошлаганди. Йўлда одамларга рўбарў келмайин, деб Шимронга кечаси жўнамоқчи бўлар эди. Уйга бориб, чамадонни олиб, энагаси билан хайрлашиб:

— Эрта ё индинга қайтиб келаман,— деб чиқиб кетди.

Извошга тушмоқчи эди, бироқ ўз хиёбонидан чорсуга қадар яёв борган бўлса ҳам извош учрамади. Извош келиб қолар, деб бир оз тўхтади. Келмади. Яхшиси Дарвозайи Давлатга қадар бора қолай, у ердан Шимронга кетадиган бошқа извошлардан биттасига тушиб кетарман, деб дарвозага қараб кетмоққа бошлади. Дарвозайи Давлатга етди. У ерда ҳам извош кўринмади. Сўнг секин-секин юриб, Шимрон хиёбони томонга йўл олди.

Куз фасли бўлгани учун Шимрон йўлида йўловчилар жуда оз эди. Бироқ, Фаррух уйдан чиқсан вақтда қўшини кавушдўз дўконида ўтирган Ризоқулини кўрмади. Ризоқули уни кўриши билан нарироқда турган иккита отлиқ полициячига ишора қилди. У икки полициячи ҳам юз қадам орқадан уни таъқиб қила бошладилар.

Фаррух Шимрон хиёбонига кирди. Юз қадамча ҳам юрмаган эдикни, бирданига бояги икки полициячи

отларини чоптириб келиб, Фаррухга яқинлашдиларда:

— Тұхта! — деб буюрдилар.

Фаррух вақымага тушмасдан тұхтади.

— Хизмат, менга қандай сүзингиз бор? — деб сұради.

Полициячилардан бири:

— Оғо, бугун әрталабдан буён қадду қомати ва афту башараси сизга ўхшаш одамни күрсак, тутишга буюрыб, шу ерда күттириб қўйган эдилар,— деди.

— Нима демоқчи эканлигингизни тушуна олмадим,— деди Фаррух.

— Мақсадимиз сизни қўлга тушириш әди. Энди қани, марҳамат қилиб, раиснинг олдига юринг. Нима учун эканлигини сизга у кишининг ўзи тушунтириб беради,— деди иккинчи полициячи.

— Раис ким? Мен унинг ёнига нимага бораман? Балки, сиз янгишаётган бўлсангиз керак?

— Йўқ, янгишганимиз йўқ,— деб кулди полициячи.

Полициячилардан бири дарров отдан тушиб, Фаррухнинг орқасидан келиб, маҳкам ушлади. Иккинчиси бўлса, дарров унинг бошидан кулоҳини олиб, қўйнидаң чиқарган эски бир кулоҳни унга кийгазиб қўйди.

Фаррух нима қилишини билмасди. Додласинми? Бефойда.

Фаррух полициячиларнинг мақсадларини тушуна олмас әди. Улардан бири унинг кийим-бошларини ечиб, бошқа қалин бир кийимни зўр билан кийгизганларини кўриб, жуда ҳайрон бўлди. Мени тўнамоқчилар, булар ўғрилар бўлсалар керак. Чунки, Эронда бундай ишлар ҳайрон қоладиган бир иш эмас. Ҳатто, Техрон дарвозасининг ўзгинасида почтахонани таладилар. Балки, булар ҳам бир неча ойдан буён маош олмаганлари учун оч қолиб, шу ишга бошлаган бўлсалар керак, деб хаёл қилди. Лекин, Фаррухнинг бу фикри тўғри чиқмади. Чунки, полициячилардан биттаси мильтини Фаррухнинг кўкрагига тираб:

— Қани, юр, овозингни чиқарсанг, ўласан! — деб олдиларига тушиб юришни буюрди.

Энди тўхташ ва ҳайрон қолишнинг ўрни йўқ әди. Фақат бир нарса қолган әди, у ҳам бўлса раиснинг олдига боргандагина воқеани билиш умиди әди.

ТУРТ. ЖИНОЯТЧИННИГ ҚЕНГАШИ .

Фаррухнинг девоналиги аниқлангандан кейин, оғойи Ф... уссалтана деди;

— Албатта, у энди қанчалик беозор жинни бўлишига қарамай, бошқаларга ҳам шундай ҳазилкашлик қилиб юрмаслиги учун, чора кўриш керак.

Оғойи Ф... уссалтананинг бундай таклифдан мақсади кечаги аламини Фаррухдан олмоқ эди.

Бу ишдан унчалик манфаатдор бўлмаган Али Ризохондан бошқа ҳамма бу таклифни қабул қилди.

Оғойи Ф... уссалтана қизининг ўчини олмоқчи бўлар эди. Али Ашрафхон бўлса, ўзининг судга тушишидан ќўрқарди, шунинг учун Фаррухнинг йўқ бўлишини истар эди. Сиёвуш Мирзо бўлса, бундан уч кун илгариги Фаррухнинг хатини ўқигандан кейин, ундан нафрatlаниб, ўлиши керак, деб биларди. Чунки, Сиёвуш Мирзо кабилалар шундай эрмакларни жуда кўп қиласр эдилар. Масалан, шаҳзодалардан бири гадойларнинг бошига қамчи билан уриб, ўша қамчининг шарақлаб тегишидан роҳатланаркан. Яна бошқа бир шаҳзода бўлса, бирор боланинг икки оғенини боғлаб, кейин югуришга мажбур қиласркан. Бечора бола югурмоқчи бўлиб йиқилади-да, афт-башараси ёрилади. Ҳалиги шаҳзода боланинг шу аҳволига қараб кулиб, хурсанд бўларкан. Бундай ишларни шаҳзодаларгина эмас, шоҳлар ҳам қиласрди. Шаҳзодаларни шундай ишларга ўргатувчи шоҳларнинг ўзлари-дир. Масалан, бир шоҳ сузишни билмайдиган одамни кўлга ташлатиб, унинг типирчилаб ғарқ бўлишини кўриб завқланар экан. Шундай бемаъни қиликлар ҳокимларда ҳам бор, ҳар ҳолда бизнинг шаҳзода Сиёвуш Мирзо ҳам, шу нуқтаи назардан, Фаррухнинг ўлишига рози эди. Ҳаммалари ўйлаб, йўл қидирар эдилар. Очиқойдин ўлдиришдан қўрқанликлари учун бошқа йўл билан уни ҳалок этмоқчи бўлар эдилар.

Бириси назмияга қаматишни, бошқа бири сургун қилдириш кераклигини айтар эди. Бироқ, бундай жазолар оғойи Ф... уссалтананинг ғазаб ўтини сўндира олмасди. У бошқа бир йўл қидирар эди.

Бирданига Сиёвуш Мирзо бошини кўтариб деди:

— Мен бир йўл топдим. Агар шуни қилсак, хотир-

жамлик билан, шовқин-суронсиз Фаррухни ўртадан күтариб, ўзимиз бўлса ҳеч қачон бу ишда жавобгар бўлмаймиз.

Ҳамма унинг гапига қулоқ солди. Сиёвуш айтди:

— Полицияда хизмат этувчи эски ошинаримдан биттаси кеча Қазвиндан менга бир хат юборибди. Хатига қараганда, ўзига топширилган бир тўда маҳбусларни ҳайдаб, Төхронга келаётган экан. Бу ердан уларни Хуро-сонгача олиб бориб, Келотга юбориш учун бошқа маъмурнинг қўлига топширилган экан. Биз Фаррухни ўша ошнам орқали қўлга олдириб, Келотга кетадиган маҳбусларга қўшиш ва шулар билан бирга сургунга юборилишини илтимос қилишимиз мумкин. Ошнам, албатта, йўқ демайди. Фаррухни ўртадан кўтариш учун бундан кўра дурустроқ бир йўл бўлмаса керак, деб ўйлайман. Чунки, ё йўлда чекадиган азобларга бардош беролмай ўлади, ёинки, Келотга етган чоғида ҳам, у ердаги машҳур қалъада, овози ҳеч ерга етмасдан чириб кетади.

Сиёвуш Мирзонинг таклифини ҳамма қабул қилди.

Сиёвуш яна қўшиб айтди:

— Аввало бу режани амалга ошириш учун мен ошнам билан учрашишим керак. Шундан кейин гап унинг бу ишга кўниб-кўнмаслигига боғлиқ бўлиб қолади.

— У одам, яъни ошнангиз Төхронга келдими? — деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Хатига қараганда, шу бугун кечаси Төхронга кириб келса керак. Албатта, эрта билан мени кўргани келади. Келса, бутун гапни унга айтаман.

Али Ашрафхон Сиёвуш Мирзонинг гапига қўшимча қилди:

— Фаррухни қўлга олиб, маҳбуслар билан бирга сургунга жўнатиш учун ҳозироқ уни қамашимиз керак, яна-да тўғрироғи, таъқиб остига олишимиз керак.

— Тўғри айтапсиз,— деди оғойи Ф... уссалтана ва дарров Ризоқулини чақирди:

— Ризоқули! Ҳозир шу соатда Фаррухларнинг уйига борасан. Уни уйдами, йўқми, аниқ биласан. Агар уйда бўлса, ўша атрофда юриб, уни кузатасан. Уйдан чиқса, изига тушиб, қаерга боришини биласан. Кечаси соат тўртгача уйдан чиқмаса, қайтиб келасан. Лекин яна эрта билан аzonда туриб, ўша ерда бўлишинг керак,— деб буюрди.

Ризоқули кетди.

Бу йиғилган кишилар ҳам бугун бу ерда ортиқ бошқа ишлари бўлмаганлигидан эртага эрта билан соат ўн бирда яна шу ерга, ишнинг қатъий режасини чизиц учун йиғилишга қарор бериб, тарқалишдилар.

Оғойи Ф... уссалтана ёлғиз қолиб, аста-аста ўзига гапирав эди: «Ахлоқсиз аҳмоқ. Қаранг-а, қизимнинг бошига қандай кунларни солмади? У балки ўйлагандирки, шундай бир ахлоқсиз иш қилиш билан унга эга бўламан, деб. Йўқ, йўқ! Мен ҳали ўлганим йўқ! Сен Мажнинг эмас, қора ерга эга бўласан!»

Оғойи Ф... уссалтана бу кечани минг хил хаёллар билан ўтказди. Аллавақтларда хизматчиларидан биттаси келиб:

— Ризоқули келди. Хўжайнинг жиндек арзим бор деб айтади. Сиз билан кўришмоқчи экан,— деди.

Иш кабинетида ўтирган оғойи Ф... уссалтана:

— Айт, кирсин!— деди.

Ризоқули ичкари кириши билан оғойи Ф.. уссалтана сўради:

— Қани, Фарруҳдан ҳеч бир дарак топа олдингми?

— Ҳовва, Фарруҳларнинг уйига етгандан кейин, ўшаларнинг яқинидаги боққолдан Фарруҳнинг бундан уч соат илгари уйга кирганини, ҳалигача чиқмаганлигини билдим. Сўнгра уларнинг ҳовлиси ёнида бўлган кавушдўзининг дўконида ўтириб, кута бошладим. Бирданига уларнинг уйидан нотаниш бир шайх чиқди. Унинг орқасидан ярим соатдан кейин Фарруҳ севиниб-қувониб чиқиб, Англия элчихонаси хиёбонига қараб юрди. Мен ҳам орқасидан юз қадам берироқда изига тушдим. Сўнгида у оғойи Шайхулҳодий чорсусига келиб етди. Жанобингизнинг боғингизга, маҳсус уйнинг эшигига яқинлашди.

Оғойи Ф... уссалтана бирданига:

— Нима дединг?! Менинг боғимнинг эшигигами?— деб сўради.

— Ҳовва, хўжайнин, келиб эшикни қоқди. Эшик очилди. Эшикни очган ёш бир қиз эди...

Оғойи Ф... уссалтана:

— Ҳа, ҳа, бу Шукуфа бўлса керак,— деди.

Ризоқули ҳам оғойи Ф... уссалтананинг сўзини тасдиқлаб:

— Тўғри, Шукуфа эди. Лекин нима гапиришганлари-

ни эшита олмадим. Фаррух ичкарига кириб, ўн дақиқалардан кейин қайтиб чиқди,— деди.

Оғойи Ф... уссалтана ўз-ўзига: «Оҳо, демак маълум бўлдики, Қум сафарини ҳам Фаррухга хабар қилган ўшқиз экан»,— деб газабидан лабини тишлар эди. Кейин юзини Ризоқулига ўгирив, айтди:

— Жуда яхши; сен бориб ёт. Лекин эртага эрта билан яна ўша ерга бориб, Фаррухни таъқиб остига оласан.

Оғойи Ф... уссалтана ўша кечаси ҳеч ухлай олмади. Тонг отиши билан ҳар нарсадан аввал Шукуфани чақириб келиш учун одам юборди.

Шукуфа жуда қўрққани ҳолда:

«Тавба, нима бўлди экан, мени чақиртириб қолди»,— деб минг ташвиш ва минг ваҳималар билан келди.

Уни оғойи Ф... уссалтананинг иш кабинетига бошлаб кирдилар. Шукуфа эгилиб салом бергандан кейин, бир бурчакка бориб турди.

Оғойи Ф... уссалтана Шукуфани кўрап-кўрмас бақириди:

— Ҳа, бадбахт қиз, қани айт! Бу нима қилган бема-загарчилигинг? Сен нималар қилиб юрибсан?

Шукуфа қўрққанидан титрай бошлади ва дудуқла-ниб жавоб берди:

— Оғо, қандай буйруғингиз бор эди?— деди. Оғойи Ф... уссалтана ғазаб билан деди:

— Қани, айт, Фаррухнинг сен билан қандай алоқа-си бор, нега у сенинг уйингга келади?

Шукуфа томмоқчи бўлса ҳам, бироқ Фаррухнинг тез-тез келганилигини кўриб, оғога чаққанликларини сеэди-да, ўз-ўзича: «Ана энди балога қолдим-ку», деб ҳеч қандай жавоб бермади.

Борган сари ғазаби аллангаланаётган оғойи Ф... ус-салтана бўғилиб сўради:

— Фаррух кеча нима учун келган эди? Унинг нима муддаоси бор экан?

Шукуфа қўрққанидан япроқдай қалтираб жавоб берди:

— Мендан Маҳин хонимнинг аҳволини сўрагани кел-ган экан. Мен бўлсам, бир оз касал бўлганликлари учун, Шимронга кетганларини айтдим.

— Тузук, бу сенинг кечаги савол-жавобинг эди. Лекин, орангизда шундай савол-жавоблардан неча марта-ба бўлиб ўтган?

Шукуфа ўзича, оғонинг бошқа ишлардан хабари бўлмаса керак, қоронғи уйга кесак отиш қабилидан мени қўрқитиб, сирларни билиб олмоқчи, деб ўйлади-да, ўзини билиб билмасликка солиб жавоб берди.

— Мен куни кечагача Фаррухни кўрмаган эдим. Бундан ташқари, кеча ҳам уни уйга киргизмоқчи эмасдим. Чунки, мен қиз бола бўлганим учун уят. Бироқ, жуда ҳам тиқилинч қила бергани-учун мажбуран уни йўлакка киргиздим.

Оғойи Ф... уссалтана ортиқ ўзини тута олмади. Урнидан туриб, Шукуфага яқинлашди.

— Сен бадбаҳт ҳали менга ёлғон гапирмоқчи ҳам бўласанми?— деб бечора қизнинг юзига бир тарсаки туширди.— Хонимнинг Қум сафарини ҳам Фаррухга етказган сен эмасмисан? Энди менинг рўбарўмда туриб, уялмасдан тонаётисан-а!

Аввалги тарсаки Шукуфани ерга ағдарган эди. У бадавлат ахлоқсиз бечора қизнинг ерга йиқилганини ғанимат билиб, унинг сийнаси-ю ёнбоши аралаш тепа бошлади. Қуввати етгунча тепди. У ўз қизига ҳам шундай ваҳшийларча танбеҳ қила олармиди? Албатта, йўқ.

Оғойи Ф... уссалтана бечора Шукуфани анча вақтгача шундай тепкилаб урди. Сўнгидаги қизнинг дод-фарёдини эшигтан бутун ҳовлидагилар югуришиб келиб, уни золимнинг қўлидан қутқазиб олдилар.

Оғойи Ф... уссалтана қўл тортишни истамас эди:

— Кўйинг, мен уни Жавод билан бир ерда ўлиш учун назмия қамоқхонасига юборишим керак.

Уйга йиғилган хизматчи хотинлар минг машаққатлар билан қизни уйдан олиб чиқдилар. Юз-кўзи қора қонга белангандан ва оғриқнинг зўридан йиғлаган Шукуфага бир чўри:

— Сен қуриб кеткур ҳам нега мунча маҳмадана бўласан?— деса, иккинчиси:

— Гап ташувчининг жазоси шундай бўлади,— дерди. Учинчиси бўлса:

— Зарари йўқ. У киши ҳаммамизнинг оғомиз. Ихтиёр ўзларида,— деса, тўртинчиси:

— Оғо бизни ўлдирсалар ҳам у кишига қарши гапиришга ҳаққимиз йўқ. Биз у кишининг тузини ичиб турибмиз-а. Тузини ичиб, тузлиғини булғатиш яхшими?— деб уни тинчлантироқчи бўлар эди;

Бу бечоралардан ҳеч биттасининг ақлига келмағ эдики, оғосининг берадиган арзимаган пул ва бир бурда нони уларнинг қилган меҳнати ва тортган азоб-үқубати учун берилиб турибди. Шундай бўлса, нега ҳар ойда бир туманин бошқаларга бекорга бермайди?

Чўрилардан биттаси Шукуфага айтар эди:

— Қайғурма, оғо сени ҳар қанча урса ҳам, барибир сенга оғо. Вақти келгандан яхшигина бир сарупо киясан-у, ҳаммаси эсингдан чиқади-кетади. Кошки, калтак еган мен бўлсам эдим. Сарупо менга тегарди.

Шукуфа йифлар эди. Бироқ, юрагида ҳеч бир қайғуси йўқ эди. Ҳатто ўзича, бекаси Маҳин учун шунча алам-ситам тортганига хурсанд ҳам эди.

Оғойи Ф... уссалтананинг ғазаби Шукуфани уриш билангина совумади. Ииртқич ҳайвон каби уйнинг у бошидан-бу бошига кезмоқда эди. Рӯбарўсида ҳеч кимни кўрмаганлиги учун оғзига келган тубан сўзлар билан эронлик ва европалик ҳалқни ҳақорат қилмоқда эди. Бутун жамоатни аҳмоқ, хизматкорларни бўлса ҳаромзодалар, оқсоchlарни эса фоҳиша деб атар эди.

Пешин вақтларида Ризоқули ичкари ҳовлига кириб келди. Бундай вақтларда ундан бошқа киши ичкарига киришга ботина олмас эди. У оғоси ўтирган хонага кирди.

— Кечаги оғолар келиб, жанобингизни сўраётидилар,— деди.

Бу хабарни эшитган оғойи Ф... уссалтана энди Фаррухнинг керакли жазосини берамиз, деган хаёл билан бир қадар ўзини тинчлантириди ва:

— Жуда яхши, уларни уйга олиб кир! Мен ҳозир кийим-бошларимни алмаштириб чиқаман,— деди.

Үн дақиқалардан кейин оғойи Ф... уссалтана Али Ризохон ва Али Ашрафхоннинг олдига кирди. Саломлашганларидан кейин оғойи Ф... уссалтана айтди:

— Сиёвуш Мирзо ҳалигача келгани йўқ. Билмайман, ишни ўринилата оладими, йўқмикин?— деди.

У ҳали гапириб бўлмаган ҳам эдики, эшикда извош тўхтаганилиги эшитилди. Сўнгра Сиёвуш Мирзо ёнида қорачадан келган, бурни чўмичдай полиция офицери билан ичкарига кирди. Офицер поручик даражасида эди.

Аввал бошлаб Сиёвуш Мирзо офицерни Жалолхон деб таништириди. Жалолнинг Келотга кетаётган маҳбус-

шар устидан маъмур эканини билдириди. Сиёвуш Мирзо оғойи Ф... уссалтанага қараб айтди:

— Мен кечаги иш тўғрисида оғойи поручик билан сўзлашдим. Бу киши жанобингиз қандай бўйруқ берсангиз, ерига етказишга тайёр эканларини айтдилар.

Оғойи Ф... уссалтана офицерга юзланиб деди:

— Албатта, шаҳзода сизга айтган бўлса керак. Бу ерда жамият учун заарали бир кишини йўқотишдан бошқа тилагимиз йўқ. Ҳозир айтган одамимиз шундай ярамас, терс ишларга сабаб бўлгандирки, бу ишларнинг өнг кичкинаси ўлим жазоси бериш учун етарли. Масалан, Али Ашрафхон оғога шаънларида бўлмаган гапларни айтиб, шундай бўҳтонлар қиласиди, асло оғизга олиб бўлмайди. Ваҳоланки, Али Ашрафхон Эроннинг өнг яхши аслзодаларидан биттаси. Бундан ташқари, дўстингиз, яъни менинг куёвим шаҳзодага бир хат ёзиб, менинг қизимга алоқадор шундай ўринсиз илтимослар қилибдирки, чинини айтганда, обрўли бир одам уни ўқиб, асабий бўлмасдан қолиши мумкин эмас.

Сўйканчоқлиги ва лаганбардорлиги билан танилган поручик Жалолхон оғойи Ф... уссалтананинг бу неъматли дастурхонидан келасида истифода қилиш истагида сўйиб келтирилган қовундан ер экан, деди:

— Муҳтарам дўстим буларнинг ҳаммасини менга айтдилар. Мен ҳам жанобларининг бўйруқларини әшифтасданоқ бундай бир ишни ўз зиммамга олишга сўз бердим. Сўз беришгина эмас, ҳатто бу ишни бажаришга қарор ҳам қилиб қўйдим. Ҳозироқ полициячилардан иккитасига унинг изига тушишини тайинлаб, шу кечасиёқ қўлга олишларини буорамац.

— Маҳбусларингиз ҳозир Техрондами? — деб сўради оғойи Ф... уссалтана.

— Йўқ, улар бугун жўнаб кетдилар. Мен бугун уйда қолишга жавоб олдим. Шу бугун кечаси тўртта полициячи билан бирга йўлга тушаман,— деди ноиб.

Жалолхон Фаррухни қай хилдаги маҳбуслар қаторига қўшиб қўйишини оғойи Ф... уссалтанага айтди.

Оғойи Ф... уссалтана жуда хурсанд бўлиб кетди.

Поручик Жалолхоннинг ҳурмати учун ичкаридан қовун-тарвуз келтиришга бўйруқ берилди. Чорак соатчадан кейин қовун-тарвуз келтирилди. Ҳамма еб, мактамоққа бошлиди. Булардан Али Ашрафхон:

— Бу қаерда битган қовун экан-а? — деб сўраганда, оғойи Ф... уссалтана:

— Төхроннинг жануб тарафидаги еримдан келган, — деб жавоб берди.

Али Ризоҳон бўлса, ялтоқлик билан оғойи Ф... уссалтанаага ёқишини кўзда тутиб, айтар эди:

— Мен ҳалигача баъзи ишларга ҳеч ишонмай юрар эдим. Энди жуда ишонадиган бўлдим. Масалан, жанобингиз айтган ўша ер илгариги эгаси бўлган савдогарнинг қўлида экан вақтда қовунидан еган эдим. Мана буни ҳам еб турибман. Қасамёд қилиб айтишим мумкини, илгаригиси билан ҳозиргисининг ўртасида жуда катта тафовут бор. Ҳозиргиси жуда ҳам тилни ёрадиган бўлиб кетган, ширин. Ҳар бир нарса сизнинг ихтиёри низига ўтгандан кейин ўзгариб кетар экан.

Оғойи Ф... уссалтана жуда шишиниб кетди. Қорин гадоси бўлган хушомадгўй терговчининг сўзидан кейин ўзини чиндан ҳам дунёнинг энг пок ва муқаддас кишиларидан бири деб санашига оз қолди,

XXXIX боб

ПОЛИЦИЯ ВА ЖАНДАРМЛАРНИ ДИНСИЗ ДЕБ АТАГАН ҲАЗРАТИ ӘШОННИНГ ТҮФРИ АЙТГАНЛИГИНИ ФАРРУХ ҚАЕРДАН ТУШУНДИ

Кечаси соат тўртдан ошган эди. Тонг энди-энди ёришиб келмоқда.

Йўлнинг четида, кичкина қишлоқ уйида тупроққа беланиб ётган бирталай одамларнинг хурраклари эшитилмоқда эди. Бу ер, йўл устидаги қаҳваҳона бўлиб, қўйкаби уймалашиб ётган одамлар бўлса, Қелотга юборилмоқда бўлган маҳбуслар эди. Улардан биттаси бошини ёстиқ ўрнига тошга, биттаси қуруқ тупроқ устига қўйиб ётган эди. Бу бечораларнинг теварагида бўлса, икки қуролли полициячи айланмоқда эди. Полициячилардан биттаси маҳбусларнинг уйқуда эканларига парво қилмасдан, баланд овоз билан ўртоғига айтди:

— Ҳой, етмиш тўртинчи, нега поручик ҳалигача келмади экан-а? Билмадим, нима учун кечикдийки? — Шериги иккинчи тарафдан бақириб жавоб берди:

— Келиб қолар. У келмагунча биз бу ердан қўзгал, маймиз.

Бу савол-жавобнинг натижасида бечора маҳбуслардан баъзилари уйғониб, баъзилари иккинчи ёнбошларига ўгирилиб ётдилар.

Секин эсмоқда бўлган изфирин шамол тобора шиддатланар эди. Ҳаво совий бошлаган, бечора маҳбусларнинг устларига ёлиш учун ҳеч нималари бўлмаганидан, аёзда дилдираб ётишга мажбур әдилар. Тағин ким билади, бу шўрликларни келажакда яна қанча машаққатлар кутаётганикин?

Нима учун? Чунки, қонун уларга шу жазонираво кўрди. Бу шунинг учундирки, улар шаҳзода эмаслар, давлатлари йўқ. Шунинг учунки, бадавлатларга қарши сўзламоқчи бўлдилар. Ҳа, қонун фақатгина қонун, шу сабабларга кўра уларга шундай жазонираво кўрди.

Тонг тамоман ёришди. Бирданига усти берк араванинг овози эшитилди. Бир оздан сўнг тўрт отлиқ полициячи билан ўраб олинган бир усти берк арава маҳбуслар ётган жойга келиб тўхтади. Маҳбусларнинг деярли ҳаммаси уйғонган, фақатгина бир-иккитасигина ҳали ҳам уйқуда эди. Усти берк араванинг эшиги очилди. У ердан ёш бир офицернинг тушганини кўрган иккি полициячи керакли ҳурматни ўрнига етказиш учун бутун маҳбусларни милтиқ қўндоғи билан туртиб, ўринларидан турғиздилар.

Офицер полициячиларнинг саломига жавоб бергандан кейин, маҳбуслар ёнига келди-да:

— Сизларни ўзимдан рози қилмоқ учун, ҳам вақтларингизни чоғ ўтказиб кулдириш учун, чиройли сўзлар гапирадиган, қизиқ, хуштабиат бир девонани топиб келтирдим,— деди.

Бу қисқагина нутқдан кейин полициячиларга ишора қилди. Полициячидан бири усти берк араванинг эшигини очди. Бир девонани кўрамиз деб кутиб турган маҳбуслар йигирма ёшларда бўлган чиройли, бироқ ғамгин чеҳрали бир йигитни кўрдилар. Полициячилар уни аравадан тушириб, судраб олиб келиб, маҳбусларга қўшидилар.

Йигитнинг ранги оппоқ, кўзлари бўлса, бир ўринда тўхтаб қолган, ҳаракатсиз, эгнида бошқа маҳбусларники сингари дағал, беўхшов, ола-була матодан тўқилган кўйлаги бор эди.

У ўэ-ўэйча алланималарни сўзлар, юзидан жуда чуқур хаёлга толганлиги ва шу хилда кета берса кўп ўт-

масдан чиндан ҳам девона бўлиб қолишилиги кўриниб туар эди.

Бу йигит муҳтарам ўқувчиларимизга таниш бўлган Фаррух эди.

* * *

Биз Фаррухни: «Қани, раисга борамиз бўлмаса...» деб ўша икки полициячи билан кетар экан, йўлда қўйиб кетган эдик. Поручик Ҷалолхоннинг буйруғи билан, ўша куни пешиндан кейин, Фаррухларнинг ҳовлиси атрофида айланиб, пайт пойлаган ўша икки полициячи энг охири Фаррухни тутиб, Шимрон дарвозасига қараб ҳайдадилар.

Фаррух олдинда бошини қўйи солиб, майда қадамлар билан чуқур ўйга толиб келарди. «Буларнинг менда нима ишлари бор экан? Мени тўнамоқчи бўлсалар эди, ҳали учрашган ерда тўнаб, қўйиб юборган бўлардилар. Шунча йўл юриш керак бўлмас эди. Йўқ, балки янгишгандирлар. Ехуд чиндан-да бошқа бир тилаклари бордир», деб ўз-ўзича сўзланар эди. Бироқ ҳеч қандай натижага кела олмасдан қандай ишлари борлигини ва қандай азоб-уқубатга дучор қилмоқчи эканларини биломлас эди.

Фаррух улар билан кекирдак чўзишиб жанжаллашмоқ, ёхуд қочмоқликни фойдасиз деб билар эди. Чунки, аввало, ёнида қуроли йўқ эди, иккинчидан, у яёв, полициячилар бўлса отлиқ эдилар.

Фаррух қандай хаёл билан бўлса ҳам, Шимрон дарвозасига етар-етмас тўхтади. Лекин полициячилар унга дарров:

— Хандақнинг орқа тарафидан юр! — деб буюрдилар.

Кеча жуда қоронғи, Фаррух ҳеч нимани кўра олмас эди. Бир оздан кейин Душонтепа дарвозаси яқинига етдилар. Лекин, полициячилар у ердан узоқлашиш керак эканлигини билганилари учун Фаррухни Дўлоб дарвозасига қараб юришга мажбур қилдилар. Бир оздан кейин у ерга ҳам етдилар.

Фаррух ўз-ўзича:

«Балки, раиснинг уйи шу ердадир. Мен у билан мантиқ юзасидан гапиришиб, бундай ҳаракатларнинг сабабини сўрайман», деб ўйлади.

Бироқ, унинг бу хаёли ҳам пучга чиқди. Чунки, по-

лициячилар унга яна хандақнинг орқа тарафидан Хуро-
сон дарвозасига қараб юришни буюрдилар.

Фаррух мажбуран яна кета бошлади. Кечанинг қо-
ронғилигидан гоҳ тошга қоқилиб юз тубан йиқилса ҳам
яна ўрнидан туриб, йўлида давом қиласр эди. Энг охири
Хуросон дарвозасига етдилар. Бу дарвоза Төхроннинг
жануби-шарқ тарафидадир. Бу ерда ҳеч бир ободлик
асари кўринмайди. Дарвозанинг беш юз қадам нари-
берисида, йўлда, бир қоронғи кўланка кўринди. Отлар-
нинг кишинаши ва қўнғироқларнинг жаранглашидан Фар-
рух у кўланка, усти берк арава, ёинки почта араваси
эканлигини ўйлаб, ўз-ўзича: «Балки булар йўловчилар-
дир. Ушаларга етишим билан дод-фарёд қилиб, ўзимни
бу полициячилар қўлидан қутқазаман», деб ўйлади.
Бироқ, унга яқинлашганларидан кейин, араванинг
ёнида яна икки отлиқ полициячи турганини кўриб, ҳеч
бир сўз айтмасдан тўхтади. Усти берк араванинг эшиги
очилиб, бир офицер чиқиб деди:

— Тағин бир оз кечикиб қолсаларингиз, умидимизни
узиб кетмоқчи эдик. Яхши бўлибди, бир амаллаб тутиб
олиб келибсизлар.

Фаррухни тутиб келтирган полициячилардан бири
дарров отдан тушиб, офицерга честь берди-да:

— Оғойи раис, уни Шимрон дарвозаси ёнидаги хиё-
бонда тутиб, шаҳар дарвозасининг орқа тарафи билан
айлантириб, бу ерга келтирдик,— деди.

Офицер ҳалигача ҳайронликда қотиб қолган Фар-
рухга қараб деди:

— Бу тўсатдан бўлган ҳаракатдан жуда ҳайрон бўл-
ганга ўхшайсиз? Ҳозир мен сизга ўз билганим қадар бун-
нинг сабабини тушунтириб бераман. Сизни қочқин деб
қўлга олганлар. Бошлиқларимиз ҳам сизни тутиб, қа-
машни буюрдилар. Билганим шунинг ўзи...

— Оғо, янгишаётисиз,— деди Фаррух.— Менинг
полиция идораси билан ҳеч қандай борди-келдим бўлган
эмас. На бирорта молия идорасига бошлиқ ҳам бўлган
эмасман, ўғри боши ҳам эмасман, на ҳукуматнинг почта
аравасини талаганман, на молия идорасининг кассасини
урганман. Мен оддий бир ишсиз йигитман. Отим Фаррух.

Офицер кулди.

— Худди мана шу Фаррух деган йигит қамалиб,
Келотга жўнатилиши керак,— деди.

Ниҳоят, Фаррухнинг тинкаси қуриб, айтди:

— Оғо, менинг гуноҳим нима? Неган мени қамай-
сиз? Нима сабабдан Қелотга юбориламан?

Офицер Фаррухга деди:

— Бошқа савол-жавобга ўрин йўқ. Марҳамат қилиб
гапимга киринг-у, бошқа маҳбуслар билан бирга Қелот-
га жўнайверинг. Шунисига хурсанд бўлингки, то Хотин-
ободга етгунча сизни усти берк аравада олиб борамиз.
Шуни ҳам билиб қўйинг, қолган йўлни яланг оёқ-пайи
пиёда босишга мажбурсиз.

Фаррух девона бўлиб қолаёзди. Офицер у билан ба-
мисоли каллакесар ўфри ёки ашаддий жиноятчи билан
гаплашаётгандай муомала қиласарди.

Фаррух улардан қочиб қутулишга уринди, лекин бир
полициячи дарҳол унинг кифтига ачиқ бир қамчи урди,
йигит шўрлик заифлик ва қамчи зарбидан ерга ўтириб
қолди.

Шундан кейин офицернинг буйруғи билан икки по-
лициячи Фаррухни куч билан усти берк аравага кирит-
ди. Бу вақт кечаси соат тўртлар чамаси эди.

Арава Хурросон йўлидан кетди. Аввали Фаррух ҳеч
нима демади, лекин орадан ярим соатча ўтгандан ке-
йин ялиниб-ёлворишига бошлади. Чунки, зўр билан улар-
нинг қўлидан қутула олмаслигини англағач, ўз-ўзича:
«Зора менга раҳми келиб, қўйиб юборса», деди.

Лекин баҳтга қарши офицер тошюрак одам эди,
Фаррухнинг нолаю зорига қулоқ солмади ва ниҳоят ун-
га шундай деди:

— Сен ёш бошинг билан маҳмаданагарчилик қилиб,
ҳаётимиз асосини ташкил этган бирталай мўътабар,
олижаноб одамларимизга қарши чиқмасанг эди, ўша-
лардан бирининг фармонига кўра сени Төхрондан
сургун қилиб, Қелотга юбормаган бўлар эдилар. Агарда
жиннилигингни ташлаб, бундан кейин маҳбуслар билан
бирга Қелотга борсанг ва у ерда ўзингни яхши тутиб
юрсанг, балки яқин орада сени қутқариб, Төхронга қай-
тариб юборарлар.

Фаррух тўйкан кўз ёшлари билан офицернинг тош
юрагини эрита олмаслигини англади. Қутулишга умид
қолмагани учун офицерга энди айтадиган сўзи ҳам қол-
маган эди. Чўнтағидан рўмолчасини чиқарди-да: «Оғойи
Ф... уссалтананинг менга қарши қўлламоқчи бўлган
азоблағига чидайман, ортиқ бундан сўнг ҳеч йиғламай-
ман», — деб кўз ёшларини артди.

Арава кечаси соат тўртдан ўтганда Хотинободга етиди. Юқорида билганимиз каби офицер аравадан тушиб, бечора маҳбуслар учун эрмак бир девонани топиб, совға келтирдим, хаёли билан маҳбусларни овунтироқчи эди.

Бироқ, бечора маҳбуслар Фаррухнинг ҳуснини, келишган қадду қоматини, тўғрилик ёғилиб турган кўзларини кўриб:

— Бечора йигит, ким учун шу фалокатга дучор бўлган экан? — деб ачиндилар.

Фаррух ҳеч сўз айтмасдан уларга қараб борди. Бироқ, бирданига юраги эзилиб, ёхуд энг сўнгги кучи вужудини тарк этганидан, ерга йиқилиб, бошини тупроққа қўйди. Маҳбуслар атрофини қуршаб, унинг кўнглини кўтаришга, тасалли беришга ҳаракат қиласар эдилар. Фаррух чурқ этмасди. Лекин, секин-секин йиглар, кўзларидан оққан ёшлари билан тупроқни лой қиласар эди.

Ҳа, ана ўшу ёш томчиларирики, бир кун бунинг эвазига қон селлари оқиб, золимларни бўғар! Бир оздан кейин офицер аравани орқасига қайтаришга буюриб, отга минди. Полициячилар бўлса, бечора Фаррухни маҳбусларга қўшдилар. Офицер илгарида, полициячилар маҳбусларнинг атрофида йўлига тушдилар.

Фаррух Төхрондан узоқлашган сари яна-да маъюсланар эди. Яёв юришга одат қилмаган бечора Фаррух энди кун бўйи оёқ яланг йўл босиши зарур эди. Чунки, полициячилар Хотинободда туфлисини ечиб олган эдилар.

Фаррухнинг оёқлари қаварган эди. Бундан ортиқ йўл юра олмасди. Уша куни Домғонга етдилар. Фаррухнинг катта оиласдан эканлигини билган офицер бундан ортиқ қийноқни унга рано кўрмасдан, ўз чўнтағиданми, ёхуд маҳбусларнинг ҳаражати учун берилган пулданми, ҳарнечук, Фаррухга латта кавуш олиб берди.

Фаррух қанчалик ўйлаб кўрса ҳам, унга қилаётгандари — бу зулмнинг сабабини билмас эди. Ўз-ўзича «Ахир, менинг гуноҳим нима, одам ўлдирдимми, етимларнинг ҳақини едимми, нима қилдим, ахир? Бундай қийноқларга, бундай зулмларга дучор бўлдим», деб ўйлар эди.

Бироқ, бунинг сабаби, важ-корсони жуда очиқ-ойдин эди. У атиги бир ердагина хато қилган. Яъни, яшашнинг йўлини тушунмаган эди. Агар у ўғри, мунофиқ,

авом халқни алдайдиган қорин бандаларидан бўлса эди, бундай қийноқларга йўлиқмас эди.

Фаррух қабристонга кетарди. Яна қайтишга умиди йўқ эди. Севгани Маҳиндан умид узган, эди. Ҳатто у Иффатга берган ваъдасини ҳам бажара олмаган эди. Үлимга ҳукм қилинган Фаррух отасини ва энагасини кўз олдига келтириб, ўз-ўзича: «Бахтсиз бечоралар, менинг тўсатдан йўқолиб қолганимни билиб, қандай аҳволга тушар эканлар-а, шўрлик отам бу жудоликка чида-ёлмасдан, доғу ҳасратда ўлиб кетади, албатта», деяр эди.

Энг сўнг, Маҳинни ва Шукуфанинг сўнгги сўзини, яъни «Маҳин ҳомиладор» деган сўзини эслади-да:
«Ўғил бўлармикин ёки қизми?»— деди.

XL боб

ОГОИИ Ф... УССАЛТАНА ИИГЛАГАН КУН

Олти ой ўтди.

...йил, аввалбаҳорнинг салқин бир қечаси, совуқ шабада дов-дараҳтларнинг янги чиққан баргларини тебратар эди. Сойлар тошган, пишқириб оқмоқда бўлган сув тошларга урилиб, кўпирар эди. Сув шалдироқ йиғлоқи овози билан кеча тинчлигини бузарди.

Шу орада, гўёки ўша сойнинг овозига чидай олмай, унга жўр бўлмоқчи, ўз овозини унга қўшмоқчи бўлган бошқа бир овоз ҳам эшитилар эди. Яқин орадаги уйларнинг биридан эшитилиб турган бу йиғлоқи овоз кўпроқ касалмандларнинг инграшига ўхшар эди. Бу овоз тўлғоқ тутаётган ёш жувоннинг ноласи эди.

Дард тутиб, илондай тўлғанаётган жувоннинг ёнида икки хотин бор эди. Бироқ, бу хотинлар шундай оғир аҳволда бўлган бечора жувонга меҳрибонлик, шафқат кўрсатиб, далда бериш ўрнига, аксинча, унга аччиқ сўзлар билан жавоб берар ва ҳақоратли назар билан қараб, уни баттарроқ қийнар эдилар. Айниқса, бу хотинларнинг биттаси икки гапнинг бирида дард тутаётган жувоннинг тепасига ўдағайлаб келиб: «Юзинг қора бўлгур, номусимни ерга букдинг-ку! Энди менинг учун бир ками ҳаромзода туғиб беришингмиди?» дер экан, бошқа бир хотин бўлса:

— Ҳозирча бундай гапларнинг ўрии эмас, қўйинг,—
деб ундау жим туришни илтимос қилар эди.

Кўз ёриш дақиқаларини бошидан ўтказаётган жувон бўлса, уларга жавоб бермас, фақат баланд овоз билан йиглар эди. Унинг ноласи пораланган торак фарёди янглиғ мунгли ва таъсири эди.

Икки хотиндан бири иккинчисига айтди:

— Феруза, бу худо олгур доя қаёқда қолди? Нега ҳалигача келмади?

Феруза жавоб берди:

— Қечқурун худди Маҳин хонимнинг тўлғоги бошланган вақтдаёқ уни келтириш учун извош юборган эдик, ҳали замон келиб қолар, хоним.

Феруза ҳали сўзини тамом ҳам қилмаган эдики, эшик очилиб, қора чодра ёпинган пакана бир хотин кириб келди. Биринчи хотин (Маликтож хоним) уни кўриши билан:

— Айланай Товусхоним, нимага шунча кеч қолдингиз?— дегандан кейин, уни бир четга тортиб, қулоғига шивирлади:

— Туя кўрдингми? Йўқ. Пулни олинг-у, овозингизни чиқарманг. Тағин ҳар қаерларда оғзингиздан гуллаб юрманг,— деди.

Товус номланган доя хотин бундай ишларни бошидан ўтказа бериб пишиб кетган бўлганлиги учун бундай мажлислардан ва бундай сўзлардан бирталайини кўрган ва эшитган бўлгани сабабли бошини қимиrlатиб, «хўп» ишорасини қилди-да, деди:

— Вой айланай хонимжон! Биз мижозларимизни хафа қилишни истамаймиз. Биз бу даргоҳда нон еб, туз ичиб келганмиз. Шундаям гап бўладими, хотиржам бўлинг, айланай.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлинг, айланай,— деди Маликтож хоним.

Товусиби Маҳинга яқинлашиб уни текширди. Кейин Маликтож хонимга деди:

— Бир-икки соатдан кейин, худо хоҳласа, кўзи ёрниди.

Икки соат ўtdи. Ташқаридаги шамол борган сари қутурар эди. Йилнинг бу фаслида Шимронда маҳаллий қишлоқиларгина яшар эдилар. Бу ерда шаҳар халқидан ҳеч ким кўринмас эди. Бироқ, Маҳин отасининг буйруғи билан олти ойдан бери шу ерда эди.

Маҳин кечакундуз йиғларди. У роса тўқиз ойдан буён Фаррухни кўрмаган эди. Онаси ҳафтада икки-уч марта, отаси бўлса ҳар замонда қош-қовоғини солиб, уни кўргани келар эди. Бироқ, Феруза доим шу ерда унга хизмат қилар эди.

Бирданига, шу қўрқинчли кечада, доя хотин Товусбиишиг баланд овози эшитилиб қолди:

— Худоё шукур, хоним, муборак бўлсин, ўнғайгина қутулди. Ҳифлигина экан!

Шу пайтда жуда ҳам аччиғи тутиб кетган Маликтож хоним оёғи куйган товуқдай типирчилаб қолган эди. Доя хотиннинг овозини эшитиши билан ичкарига кириб, Маҳинни беҳуш, доя хотинни бўлса, керакли ишлар билан овора ҳолда кўрди.

Маҳин баъзан йиғлар, баъзан чуқур хўрсинар, Фаррухнинг номини такрорлаб ётар эди. Гўёки Маҳин, тангридан худди шу кунгача, яъни кўзи ёригунга қадар умр сўраганга ўшарди. Чунки, кўзи ёриши биланоқ аҳволи ўзгариб, йўқлиққа томон кета бошлади.

Шўрлик Маҳиннинг ориқ ва занф баданида қатра бўлсин қуввати қолмаган эди. У занфлигига қарамасдан ёнига ётқизилган боласига ўғирилиб қарап, уни оналик муҳаббати билан томоша қилар эди.

Маҳин ҳам уни, онаси айтгандай, ҳаромзода деб билармиди?

Агар отаси Маҳинни Фаррухга тегишига жавоб берса, бу тўй дунёда биринчи ва чинакам тўй бўлмасмиди?

Маҳин ўз боласини севар эди. У бу янги туғилган болада Фаррухнинг, севгили Фаррухининг, истаган Фаррухнинг руҳини кўрар эди. Маҳин Фаррухни унутмаганди. У Фаррухни қаерда бўлса ҳам ўзининг эри, ўзини бўлса, унинг хотини деб билар эди.

Айтганимиздай, Маҳиннинг аҳволи борган сари ёмонлашмоқда эди. Оғриқнинг зўрлигидан тоҳ кўзларини юмар, тоҳ очар эди. Кўзини очар экан, энг аввал боласига қарапарди. Уни ҳар нарсадаң ҳар дарддан зиёда азоблаган нарса онасининг ҳақорати билан унга ва ўғлига қилган муомаласи ва қараши эди. Бечора Маҳин бу ҳақоратларга чидай олмас эди. У бу бола Фаррухнинг боласи, деб ўйлар экан, аҳволи яна ҳам кўпроқ оғирлашар, ўзи эзилар, юракни тирновчи нола чекиб инграр эди, Бироқ, бу фарёдлар бошқа уйда Феруза билан ни-

манидир сўзлашиб ўтирган онасига таъсир қиларди?

Бирдан эшик очилиб, ғазабланган отасининг ичкарига кирганини кўрди. У Маҳинга яқинлашиб:

— Аҳволинг қалай, яхшимисан? — деб сўради.

Маҳин бир оз уялиб, қизаргани ҳолда ва ўзича, «отам бу ерга нима учун келибди?» деди-да, секингина, бўғиқ товуш билан:

— Дуруст, — деб жавоб берди.

Отаси:

— Жуда яхши, мен бир доктор келтирдим. Ҳозир сени қўради, — деб чиқиб кетди.

Бир оздан кейин доктор билан бирга кирди. Доктор текшира бошлади. Қасалнинг томирини ушлаб, юрагига қулоқ солди. Бир оздан кейин уйдан чиқиб, оғойи Ф... уссалтанага айтди:

— Бу кечаси қизингизни ёлғиз қолдирмаслигингиз керак. Агар илёжи бўлса, сиз билан онаси бу кечани унинг ёнида ўтказсангиз яна-да яхши бўлар эди.

Кейинги сўзни эшитган оғойи Ф... уссалтананинг юраги шув этиб кетди. Кўзлари қинидан чиқиб кетгудай бўлиб, доктордан сўради.

— Нима гап? Нима бўлибди, қизим нима бўлади?

Доктор оғойи Ф... уссалтананинг юрагига қаттиқ тегмасин деб, чўчиб-чўчиб деди:

— Ҳеч гап йўқ, бироқ қизингизнииг соатлари эмас, ҳатто дақиқалари ҳам саноғлик.

Оғойи Ф... уссалтана ортиқ чидаб туролмай, қичқириб юборди ва хотинини чақирди.

Доктор тўғри айтган эди. Маҳин энг сўнгги нафасини олмоқда эди. Шу шаҳло кўзлар тез орада бир умрга юмилар эди.

Тўққиз ойдан буён ота-онасининг азоби остида яшаб, бирор роҳат кўрмаган Маҳин ўлим олдида эди.

Оғойи Ф... уссалтана уйга кирганида, қизининг ранги яна ҳам оқариб кетган эди. Ота қизининг ўлишини аниқ билди.

Маҳин шу ёшида, ота-оналарининг зулми билан, дунёнинг бутун лаззатларидан кўзини юмаб, ўлимга тайёрланар эди.

Маҳин Фаррухнинг қаерда эканини билмагани каби, боласини ҳам шу тубан муҳитга ташлаб кетмоқда

‘эди. У отасини кўриши билан бўғиқ ва майин овоз билан айтди:

— Ота, унумтанигизки, сиз мени қўлингиздан келганча азобладингиз, хўрладингиз, дунёда энг севган бир кишимдан ажратиб, нафаси менинг учун заҳар бўлган бир одамга бермоқчи бўлдингиз, аммо мен сўнгги нафасимда ҳам сизни ва онамни кечирдим. Ота, мен ўляпман. Энди сиз ҳам менга бигтагина ваъда берингиз, бу ёш гўдак билан ҳам менга қилгандай бадмуомалада бўлманг. Уни эркин қўйинг. Ота, мен сизни мол, давлат, мартабапараст бўлиб, ана шу хислатларингиз кўзингизга ҳақиқатни кўриш учун тўсиқ бўлгани учун, онамни эса, жоҳил хотин бўлгани сабабли шу ишларни қилгани учун кечираман. Аммо сиз ҳам шу болага озор бермаслигингизга сўз берингиз. Ота, мабодо бир кун келиб, боламнинг отаси — Фаррухни учратсангиз, уни ҳурмат қилинг, чунки у, сиз ўйлаганча эмас, жуда яхши одам эди. Раҳмдил, инсофли эди. У мени севарди, менинг учун ҳар нарсадан кечган эди...

Маҳиннинг шу сўнгги сўzlари оғойи Ф... уссалтанага жуда қаттиқ таъсир қилди. Фаррух ҳозир қаерда, қандай жабру жафолар тортаётганини ўйлаб кетди.

Шу пайтда Маликтоҷ хоним ҳам уйга кирди. Оғойи Ф... уссалтана хотинига қараб ҳаяжон билан:

— Кел, кел хотин, қизимииздан ажраб қолай деяпмиз, бунга қара, алланималар сўзлаяпти,— деди.

Маликтоҷ хоним титраб-қақшаб келиб, Маҳиннинг ёнига ўтириди. Лекин ўзини тута олмай, ҳўнг-ҳўнг йиғламоққа бошлади.

Маҳин инграр эди. Кўз-қовоқлари оғирлашиб борарди. У жонининг танидан айрилганини ҳис қилди.

Оғойи Ф... уссалтана билан хотини Маҳинни юпатмоқчи бўлсалар ҳам, йифи сўзлашга қўймасди.

Оғойи Ф..., уссалтана худди шу пайтда Фаррухни шу ерда ҳозир қилиш учун давлатининг ярмини беришга ҳам тайёр эди. Лекин бу бўладиган бир ишми?

Маҳин бирданига ҳаракат қилди ва майин товуш билан:

— Фаррухни ҳурмат қилинг, боласига озор берманг! — деди.

Маҳиннинг энгаклари силкинар, кўзлари ҳаракатсиз бир нуқтага телмириб қолган эди...

У сўнгги мартаба яна ўғлига қаради.

Бир соатдан кейин бу уйда йиги кўтарилди. Ӯнаси сочларини юлар, отаси ўз бошига муштлар, Феруза эса уввос тортар эди. Оғойи Ф... уссалтана билан бирга келган Ризоқули ҳам ташқарида пиқ-пиқ йиглар эди.

Бироқ, бунинг нима фойдаси бор?

Маҳин энди йўқ. Маҳин каравот устида тинчгина, абадий уйқуга кетган эди.

Оғойи Ф... уссалтана билан хотини Маҳиннинг икки ёнида туриб, совиб бораётган қўлларини ўпар өдилар.

Оғойи Ф... уссалтана яккаю ягона қизидан ажраган эди. Докторларнинг сўзига қараганда, ундан энди бола бўлмас эди. Бўлгани билан ҳам Маҳин бўла олармиди?

«Ҳар гулнинг иси бошқа», деб хўп яхши айтганлар.

Маҳин, баҳор гули каби ғунча экан, қора тупроққа кўмилди..

ИККИНЧИ
КИТОБ

Рус тилидан
Сотиболди ЙУЛДОШЕВ таржимаси

I бөб

ҚУРҚИНЧЛИ ТҮН

Шамсул-имора минорасидаги соат бешга занг урди. Қош қораймоқда. Күпгина дўконлар аллақачон бекилган. Лолазор хиёбонида одатдагича тўда-тўда одамлар сайд қилиб юришади. Аммо, бугун улар ғамгин кўрина дилар. Кўпчиликнинг чеҳрасида ташвиш ва қўрқув аломатларини пайқаш мумкин эди.

Катта тош йўл илк баҳор лойига ботган. Изғирин шамол эсиб, ҳовли ва уй деворларига устма-уст ёпишириб ташланган ранг-баранг афишаларнинг кўчиб кетган четларини пирпиратиб ўйнайди.

«Асли ва Карам», «Аршин мол олон»¹ деб ёзилган бу ола-була афишалар беҳафсалә, эринчоқ ва ҳамиша мирқуруқ бўлиб юрадиган тәҳронликларни театрларга боришга ундарди.

Ҳамма афишалар орасида: «Янги касб ёхуд Ражаб тоға қандай бачча бўлди», деб ёзилгани айниқса кўзга яққол ташланиб тура²ди.

Йўловчилардан бири ёнидаги ошнасига:

— Эртага томошага борасанми? Таҳдид Бошқармасининг етим-есирларига кўмаклашмоқ керак-ку, ахир,— деди.

— Нима деялсан, азизим, эсинг жойидами ўзи? Томошангга бало борми?— жавоб берди ошнаси.— Туриш-турмушимизнинг ўзи томоша бўлиб ётибди-ку. Ҳе, нима кераги бор? Пул тўлаб томоша кўриш кимга зарур келибди? Хотинча кийинган эркакларнинг қийшанглаши меъдага тегмаган дейсанми?

¹ Эронда машҳур бўлган пьесаларнинг номлари.

Шун куни, яъни 1339 йил, иккинчи ҳут, якшанба, Европа календари бўйича эса 1921 йил, йигирманчи февраль қуёш ботаётган чоғда, «Гранд Отель» меҳмонхонаси дарвозаси олдида бир неча киши қизғин сұҳбатлашмоқда эди. Улардан бири — новчадаң келган, авом халқ назаридаги ўзини мусулмони комил қилиб кўрсатиш мақсадида бўлса керак, калтагина соқол қўйгани, сұҳбатдоши — ниҳоятда барваста одамга:

— Хўш, қани нима дейсиз? Энди пулларни нима қиласиз? — деди.

Барваста одам ички изтиробини яшириш учун бўлса керак, сохта қувноқлик билан жавоб берди:

— Нима қиласиз дейсизми? Оғойи X... удавла билан оғойи X... уссалтана нима қилсалар, мен ҳам худди шундай қиласанда. Менда ортиқча пул бор бўлса эканки, казакларнинг келишидан қўрқсан. Большевизм дейсизми? Большевизм бўлса бўлаверсин! Олса, уй жиҳозларини ижарага қўйиб, зўр машаққатлар билан ортирган жиндаккина пулимни оладида, бошқа нимам ҳам бор?..

Унинг бу жавобини эшигтгач, уларнинг қолган иккиси сұҳбатдошлари қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбориши. Булардан бири бошига беўхшов салла ўраган, кеча тун бўйи конъяк ва ароқ ичгани хира кўзларидан яққол сезилиб турган, озарбайжонлик сайд, иккинчиси оқ юзли, қўйкўзли, қўнғироқ соч ёш офицер эди.

Бир йилдан сўнг бир «Бошқарма»нинг бошлиғи бўлиш, амалга мингач, давлат пулинин ўмарид, Текроннинг шамоли-гарб томонидан боғ олиш, извош ҳамда автомобилли бўлиш, мактаб муаллимлари қашшоқликнинг зўридан нажот излаб, мачитдан бошпана ахтарган вақтларида мингларча туман сарфлаб, уй жиҳозлари олиш, ҳар шишаси ўттиз туман турадиган шампань виносидан сипқариш, аскарликка олинган шўрпешона йигитларни калтаклашни ўзига эрмак деб билиш, ҳар жума куни шаҳар ташқарисидаги боғларда бир кечада юзлаб туман сарфлаб айш-ишрат қилиш бу ёш офицернинг етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди. Ана шу ёш офицер ғамгинлик билан деди:

— Эй, бизнинг қўлимииздан нима иш ҳам келарди: етти ойдан бери маошдан дарак йўқ, яна етти ойни маош олмай ўтказамиш...

Шу маҳал озарбайжонлик сайд соғ туркча талаф-

фузда турк-форс ибораларини аралаштириб қироат билан сўзлай кетди:

— Сиз беҳуда ташвиш тортманг. Мен токи сиз билан эканман, пул тошишга ўзим кафил. Ўзим сизга пул бераман. Агар бу ерда большевизм қарор топгундай бўлса, Табризда большевиклар бўлмайди.

Шўрлик сайд ўзининг чаласаводлиги туфайли революция даврида барча ижтимоий муносабат ва алоқаларнинг ўзгариб ва бекор бўлиб кетишини, у менга бошпана бўлади деб ўйлаган Табризнинг ўзи большевиклар шаҳри бўлиб қолишини билмасди. Бундан ташқари, бир йилдан сўнг шу қўнғироқ соч офицер воситасида мўътабар кишилардан яхши тавсиянома олиб, Баладияда ишга жойлашишини ва оқибат-натижада бошқармадан бир неча олий маълумотли кишиларнинг ҳайдалиб кетишига сабаб бўлишини олдиндан билган эди дейсизми?

Сайр этувчилар аста-секин уй-уйларига тарқала бошлишди. Лекин бу галги тарқалишлари ҳам одатдан тамомила бошқача эди: кишилар ғамгин ва хәёлчан эдилар. Бирор ўз бойлигини қаерга ва қандай қилиб яширишни ўйласа, бошқа бирори казаклардан өсон-омон қочиб қутулиш йўлини чоғларди.

Секин-аста бутун Техронни сукунат қамраб олди. У вақтларда Техрон кўчалари ёритилмас, дўконлар барвақт ёпиларди. Шу сабабдан шаҳарни дарҳол қоронғилик ва сукунат босарди. Фақат ойгина ёғду сочар, лекин у ҳам бамисоли ошиғини бир оз қийнамоқчи бўлган танноз хоним янглиғ бир лаҳзагина чеҳрасини очиб, қайтадан яшириниб оларди.

* * *

Дарё шўх ва ёқимли шовилларди. Булутлар тарқаб кетди. Табиат гўё ерга ачингандай унга осмон юзини очди. Ой ярақлаб ёғду соча бошлади. Бу манзара худди ўз қизининг севган йигитига қўл беришини истаган меҳрибон отанинг ҳотамлик қилиб, қиз юзидаги парданни астагина кўтариб, қиз ҳуснини йигитга кўрсатганига ўхшаб кетарди.

Дарё атрофини шовқин-сурон босган эди. Чор тарафдан товушлар эшитиларди: бирор дўстини чақирса, бирор отини «чў» дерди, яна бирор оғзинга келгани-

ни қайтармай Төхрон ашрофларини сүкарди. Күпrik яқинидаги қийшайған бут турған баландлиқда казакча кийинган икки нафар йигит тош устида ўтиришарди. Кеча ойдин бўлганидан ўтирганларни осонгина таниш, бир-биридан ажратиш мумкин эди. Буларнинг бири кўркам, кўкиш кўзли йигит эди. Унинг офтобда қорайган ва шамолда дағаллашган ғамгин чеҳраси ташвиш, азобуқубат чеккапидан далолат берарди. Кўзу қошлири қоп-қора, сал қорачадан келган йигитча бўлса, ўртоғига ўхшаб у қадар қораймаган ва унчалик ғамгин ҳам кўринмас эди.

Биринчи йигит осмонга тикилар экан, диққинафасликданми ёки ғазабданми:

— Оҳ, эрта, эрта... тезроқ тун ўтса-ю, тонг отса!— дерди.

Шериги сабрсизланиб:

— «Эрта», «эрта» деявериб жонимга тегдинг, эртага нима қилмоқчисан ўзи, айтсанг-чи ахир!— деб жеркиди ўртоғини.—«Эрта», «эрта»миш. Ҳа, нима бўпти. Бугундан эртанинг нима фарқи бор, бугун Кирождамиз, эртага Төхронда бўламиз, вассалом!

Йигит шеригининг бу сўзларига унчалик эътибор қилмасдан жавоб берди:

— Мен сенга ҳамма воқеани Төхронга борганимиздан кейин айтиб бераман дедим-ку. Бунча энсамни қотирмасанг, мени бир оз ўз ҳолимга қўй, дўстим.

Қорачадан келган йигит ўртоғини ё бетоб, ёки ақлдан озган ҳисоблаб, уни ортиқча безовта қилмаслик учун бошқа галирмади. Шеригининг жим қолганидан фойдаланиб, биринчи йигит яна хаёлга чўмди. Унинг дам-бадам қимирлаган лаблари алланималар деб пицирларди, лекин шу қадар секин пицирлардики, сўзларини шериги эшиитмас, шунда унинг чироий очилиб кулиб қўярди, гоҳо яна нималарнидир пицирлаб, ғамнок бўлар, юзида алланечук ташвиш ва ғазаб аломати намоён бўларди.

Шу ҳолда бир неча дақиқа ўтди. Сўнг у аста енгини қайириб қўлидаги соатга қаради-да:

— Олтидан чорак ўтибди. Ун беш дақиқалардан кейин йўлга чиқамиз. Мен кетишим керак,— деди.

У ўрнидан турди ва ойдин кеча манзарасига маҳлиё бўлиб, тош устида ўтирган дўстига яхшилик тилаб, жадал жўнаб кетди. У Төхронга қарама-қарши жойлаш-

тап Қазвин томон бурилиб, күп ўтмай Қирож қишлоғында кириб борди.

Бу ерда шовқин-сурон, түс-түполон авжига минган әди. Қишлоқнинг катта кўчаси ҳарбий лагерни эслатарди. Ҳамма ерда казаклар юрарди. Казаклардан қўрқиб қути ўчган Қирож аҳолиси, мана энди талон-торож бошланади, деган ташвишда әди. Бироқ, бу ердагилар кутгандек талон-торож бошланмади. Аҳоли ашаддий босқинчи деб ўйлаган казаклар, аксинча, беозор, кишиларга нисбатан ҳушёр ва ҳатто меҳрибон әдилар.

Йигит қишлоқ кўчасининг икки четида тартибсиз ҳолда тўда-тўда бўлиб юрган казаклар орасидан ўтиб (казаклар унга салом беришар ва у ҳам честь бериб борарди), йўлнинг чап томонида кўриниб турган карвонсаройга келди. Қарвонсарой ва унинг атрофи шовқин-сурондан холи әди. Дарвоза олдида навбатчи казак туарарди. Навбатчи ёнига келган йигит: «Фавқулодда бир иш туфайли командирни кўришим керак»,— демоқчи әди, аммо казак унга огоҳлантириш ишорасини қилиб, қўлини чаккасига қўйди-да:

— Оғойи командир ҳозир ҳеч ким билан кўриша олмайдилар,— деди.

Йигит ичкари киришни қаттиқ талаб этиб туриб олди. Қазак яна қўлини чаккасига қўйиб тушунтириди:

— Бу ердан жўнашга атиги ўн дақиқа қолди. Шу сабабли командир бирор кишини ҳам қабул қилолмасликларини айтдилар.

— Биламан,— деди йигит.— Бироқ ишниг фавқулодда ва айниқса, шу ердаги ишга бевосита алоқадор бўлганлиги учун ҳам командирни кўришим зарур.

Озарбайжонлик бу навбатчи казак саводсиз бўлганлигидан «фавқулодда» ва «бевосита» сўзларининг маъносига тушуниб етмай, соф туркча талаффузда жавоб қилди:

— Хоп-ноиб... Мен айбли эмасман... Командирни кўриш мумкин эмас, вассалом.

Йигит командирни, албатта, кўриши кераклигини такрор айтмоқчи бўлиб турган чоғида карвонсарой хоналаридан бирининг эшиги очилди ва ундан юзларини чанг босган офицер кўринди.

— Нима гап? Нима бўлди?— сўради ҳарбийларга хос дагал товуш билан офицер.

Йигит фоз туриб:

— Ҳамма нарса жойида, оғойи командир, лекин мен мұхым бир иш юзасидан сиз билан гаплашишим за-
тур,— деди.

Шу кече, дарқақықат, ҳамма нарса мұхым әди. Катта бир ишга жазм қилған кишининг бундай пайтда ҳамма нарса қақида ўйлаши, жон күйдириши табиийдир. Бундай вазиятда энг майда күрінгін ишлар ҳам, арзимас муваффақиятсизлик ва зиддиятлар ҳам мұхым ҳисобланади. Қандайдир офицер у билан гаплашмоқчи. Демак, бунинг сабаби бор. Эҳтимол, Тәхронда барча ишдан воқиғ бўлишиб, зарур чора-тадбирларни кўра-ётгандирлар? Бўни билиш, аниқлаб олиш керек.

Шундай мулодазалар командирнинг фикридан ўтган бўлса керак. У навбатчига йигитни ичкари қўйишни буюрди. Орадан сал вақт ўтгач, йигит командирнинг хонасида ҳозир бўлди.

Бу кичкинагина хонада мойланмаган стол ва курси бор әди, холос. Столда синиқ шишли тунука ис чироқ тутарди. Хона ичи совуқ. Унинг сарой ҳовлисига чиқадиган эшиги бекитилган бўлса-да, лекин кўтарилиган кучли шамолдан эшик бениҳоя ғижирлар, хона ичи нотинч, ваҳимали әди.

Командир ўйчан кўринарди. У аввал хонада бир неча бор у ёқдан-бу ёққа юрди, сўнг йигитга яқин келиб, унинг елкасига қўлини вазмин ташлар экан, сўради:

— Қайси қисмдан бўласан?

— Тәхрон полкининг бешинчи ротасиданман, оғойи командир,— деб жавоб берди ёш поручик ҳарбийларча гоз туриб.

— Исминг нима?— яна сўради командир.

— Исмим энди... Мұхаммад Ризо Хон.

— Хўп, бўпти. Вақт оз. Нима гап ўзи, тезроқ сўзла.

II боб

ИНТИҚОМ СОАТИ

Тунги соат ўн бир. Қўрқув, ташвишдан тинкаси қуриган қўпчилик тәхронликлар уйқуга ётганлар. Фақат Тәхрон бригадасининг солдатларигина ўзларига хос тартибсизлик билан мудофаа тарааддудини кўрардилар. Аҳвол кулгили бўлишига қарамай, хавфли әди. Тәхронга ярим яланғоч ва деярли қуролсиз бир тўда ка-

закларининг «хужум қилиш» хавфи бор эди. Аммо, танбал, пошуд тәхроиликлар учун шунинг ўзи ҳам жуда катта ташвиш эди.

Шу маҳал қимматбаҳо гиламлар түшалган ва ғодир риәмлир билан безатилган хонада соchlари деярли оқарип кетгани бир чол туни кийимда ётарди. Унинг устига көрмөн молосидан тикилган нафис күрна ташланган, боши атлас жилди момиқ ёстиқда. Хона токчаларидан бирида ёнаётган кичкина чироқнинг хирагина нури қария ётган каравотга тушиб, унинг юзини ёритиб турарди. Бошида деярли соч қолмаган бу қариянинг кўзлари киртайган, юзларини ажин қоплаган: чолнинг қиёфаси тушкун ва қўрқинчли пўринарди.

У ухламас, баъзан худди ҳушини йўқотгандай киртайган кўзларини юмар, сўнг бирдан титраб кетар, қаддини бир оз кўтарар, рўпарасида нимадир тургандек, унга талпинар ва уҳ тортиб, яна ўрнига йиқиларди. Годо кўзлари аланглар, годо ёшга тўларди. У яна кўзларини юмар, қимиrlамай тинч ётганича хаёлга чўмар эди.

Вақти-вақти билан такрорланаётган унинг бу ҳаракати «бундай ётсам яхши бўлади» деб бир томонга, салдан кейин «бу ёнбошимга босиб ётсам дуруст бўлади» деб безовталаниб, у ёқдан-бу ёққа ағдарилаётган беморни эслатарди. Чол, дарҳақиқат, bemор эди. Аммо, унинг дарди умидсизлик эди.

Чолнинг кўзларидан унинг аллақачонлардан бери тинч уйқудан маҳрум экани ва ҳатто кечалари тинч ухлаш мумкинлигини умуман унугиб қўйганлиги кўриниб турарди.

У аста қўлинин узатиб, каравоти ёнида турган шиша-чани олдӣ, оғзига яқи॒н келтириб очкўзлик билан бир лаҳзада ундаги дорининг қарийб ярмини ичиб қўйди. Бир неча дақиқадан сўнг унинг кўзлари юмилди, уйқу элтгандай бўлди. Бироқ кўп ўтмай, яна тўлгана бошлади. Энди у алаҳсирап эди:

«Хўш, қани, қўзичоғим, келасанми? Кел, қизгинам, кел!..»

Унинг юзларидан ёш томчилари оқа бошлади.

Бу узоқ тунда катта осма соат ҳам аксига секин юраётгандек туюларди, чол тез-тез безовталанарди, баъзан уйқусида бақириб юборарди:

— Нури дийда қизгинам, муштіпар хотиним! Қани келинглар, келинглар, жонларим! Сизлар келган оқшом мен мұйсафид учун энг азиз ва шириң бўлади. Мен бебаҳт, мункиллаб қолган чолнинг ҳолидан хабар олиб, тортаётгап азоб-уқубатлардан қутқаришни истамайсизларми?..

Яна чолнинг юзидағи ажинлар оралаб ёш оқа бошлиди.

Ташқаридаги ҳамон шамол қутурар, дераза ойналари дириллар эди. Ўйда бўлса, сукунат ҳукм сурар ва бу сукунат чолнинг қаттиқ ох-войидан бузилиб турарди.

Чол тўшакда бирдан ўгирилиб олди. Унга янги, постанови товуш эшитилди. У толиқиб, эндигина ёстиққа бош қўйган ва бедармон ётган бўлса-да, ионлож ўрнидан сал кўтарилиб, ташқарига қулоқ сола бошлади:

— Узи нима гап, келишяптими? Рости билан келишяптими кан-а?

У яна алаҳламоқда эди.

«Азиз қизим ҳам... севимли хотиним ҳам келяпти! Келишади деган эдим-ку, билардим келишларини... ма-на, жуда соз бўлди».

У қўлларини бир-бирига яқинлаштириб, гўё товуш чиқармай чапак чалгандай бўлди.

Дарҳақиқат, тунги сукунатда аллақандай товушлар эшитилаётганини илғаб олиш мумкин эди. Қимdir уйни айланана ўраган ровои эшигини тарақлатиб очиб юборди. Шундан сўнг у эҳтиётлик билан секингина айвонга кирди. У тобора яқинлаша бошлади. Чол ўзига келди, унинг қути ўчди. Қўрқанидан бақириб юборди:

— Қим келяпти? Ҳой, ким ўзи?!

Оёқ товуши тобора яқинлашарди. Бирдан нимадир ағдарилиб тушди — келаётган киши айвондаги стулга қоқилиб, уни ағдариб юборган бўлса керак. Бу тарақлаган товушдан ўтакаси ёрилган чол беҳуш бўлиб йиқилди.

Ўй эшиги очилиб, қадди-қомати келишган, казакча кийинган, шапкасини чанг босган йигит кўринди. Унинг сочи ҳам чангга беланган, кўзлари эса қип-қизарип кетганди. Диққат билан разм солган киши унинг чехрасида икки ҳис: севинч ва ғазаб ҳисси курашаётганини ва севинчдан ғазабнинг устун чиқаётганини пайқаган бўларди.

Йигит чол ётган жойга яқинлашиб, бўғиқ ва титроқ товуш билан:

— Менинг гапимга қулоқ солишга майлингиз борми, оғо? — деди.

Унинг саволи жавобсиз қолди. Иигит бир оз кутгач, чолнинг тўшаги устига энганиб, унга тегиб кетишдан жиркангандай, қўлининг учи билан чолни сёкин қимирлатди:

— Оғо, менинг гапларимга қулоқ солишга майлла-ри борми?

Бу сафар чол бошини чайқади. Унинг ич-ичига ботиб кетган кўзлари очилди-да, уйга кирган кишига қаради.

Шу дақиқада юз берган ҳолатни тасвирлашдан ожизман. Чол бўғиқ товуш билан додлаб юборди. Келган киши ҳам додлаб юборди. Худди шу маҳал олисларда тўпнинг гумбурлаши эшитилди. Кейин яна икки марта гумбурлади. Чолни даҳшат босди. У сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап ўзи? Қандай воқеа рўй берди? У ёқда нималар бўляпти?

— Ҳеч нарса бўлаётгани йўқ. Фақат халқа хиёнат қилганларнинг жазосини беришмоқчи,— деб жавоб қилиди офицер.

Тўплар пайдарпай гумбурларди. Иигит сукут қиласади. Кейин кўзларини катта-катта очиб, ўзига бақрайиб қараб турган чолдан:

— Мени танияпсизми? — деб сўради.

— Ҳа,— деб пичирлади чол.

— Уйингизга нима учун келганимни биласизми?

— Албатта, лекин...

Чол қўрқанидан бошлаган жумласини тугата олмади.

— Хўп, майли,— деди йигит,— ҳозир мен сизни қамоқча олгани келдим. Лекин, яна имоним комилки,— деб илова қилди ғазаби қайнаб,— сизни суд қилишаётганини кўриш менга насиб бўлажак. Қизингиз қаерда? Гапиринг, қизингизни нима қилдингиз?

«Қизингиз» деган сўз чолнинг юрак-бағрига ўт қалади. Қўрқуви бирдан чуқур қайғу билан алмашинди. Чол ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Қизим, қизгинам? Нега уни эсимга соласан?

Чол бамисоли ярим беҳуш одам сингари:

— Жонгинам қизим, балки ҳозиргина келиб қолар... хотиним ҳам келса, ажаб эмас,— деб саннай бошлаган

Әди, шу заҳоти бирдан ўзига келди.— Йўқ, йўқ. Мен шунчаки бир... Тўгрироғи, шу бугун кечаси ўзим уларнинг ёнига кетсам керак. Энди улар асло келмайдилар... кела олмайдилар.

Йигит чолга томон юрди, лекин у тентираклар, оёқлари юришдан ожиз эди.

Чол кўзларига ёш олиб:

— Ҳа, қизимдан айрилдим,— деди.— Энди қизим йўқ. Аввал қизимдан, кейин хотинимдан жудо бўлдим. Севикли хотиним кетди. Энди улар йўқ. Ҳеч кимим йўқ. Ўзим сўққабошман.

Йигит орқага тисарилиб, деворга суюнди. Унинг аъзойи бадани титрарди. Юраги алланечук бўлиб кетди: бирдан мадори қуриб, гавдаси девордан сирғалиб тушди, ерга ўтириб қолди. Чол ҳўнграб йигтай бошлади.

Шу зайлда бир неча дақиқа ўтди.

Қизни кўриб, уни халос этаман деб қилинган барча орзулар пучга чиқди. У ҳар қандай тушкунликни бартараф қилишга ҳозир эди. Қизни ажал олиб кетган эди. Шу билан кураш ўз мазмунини йўқотгаиди. Эндики курашдан не фойда? У қизнинг ҳузурига, уни кўришга, ўч олишга ошиққан эди. Энди бунинг ҳеч қандай маъноси йўқ эди. Ўч олишми? Кимдан ўч олиш? Қайғу-ҳасрат ва умидсизлик букиб ташлаган мана шу аянч маҳлуқдан ўч олсинми?

Йигит йигламасди, у қўллари билан бошини қаттиқ қисар, гўё бу билан у тақдирнинг берган бу даҳшатли зарбасига миасидан қандайдир бирор изоҳни ситиб чиқаришга уринаётганга ўхшарди. Унинг кўзларидан ниҳоятда зўр азоб чекаётгани сезилиб турарди.

Кўчадан отларнинг дупири, ўқ товушлари эшитиларди.

Шу пайт кимдир кўча эшикни итаргандай бўлди. Эшик тақиллади. Йигит дарҳол қўлидаги соатига қаради.

— Ўҳ... Уларнинг кўчада кутаётганига бир ярим соат бўлибди-ку.

У зўрга ўриидан туриб, хонадан чиқди-да, ровон әшигини очди.

— Афв этасиз,— деди у ўзини кутаётган казак формасидаги офицерга,— ўн дақиқа деб сизларни шунча кутдириб қўйдим.

— Ҳа,— деди офицер ва шу заҳотиёқ пастда кута-

ётган икки казакка дарҳол:— Қани, юқорига!— деб буйруқ берди овозини барада қўйиб.

Қазаклар зинапоядан югуриб чиқиши.

— Буйруқни ижро этиш мумкинми?— деб сўради офицер йигитда.

Йигит ғамғинлик билан:

— Бундан не фойда?— деб жавоб берди.

Декин шу ондаёқ унинг чеҳрасида яна ғазаб ва нафрат ифодаси пайдо бўлди:

— Йўқ, нима бўлса ҳам, буйруқни ижро этинг!— деди қатъий равишда.

Ичкари ҳовлида уч хотин бор эди. Қазак йигитларнинг оёқ товушлари ва офицерларнинг гап-сўзлари уларни ҳам уйғотиб юборди. Улар «большевиклар Төхронни олди», деб ваҳимага тушиб, аввалига ўринда тўлғандилар, кейин сапчиб туриб кетдилар. Қуролланган казакларга қарши бу хотинларнинг қўлидан нима иш ҳам келарди. Кулги бўлишдан бошқа иш қилиша олармиди, йўқ акс ҳолда улар ич кўйлакда туриб эшикдан қарашармиди? Аёлларнинг кўзи казак шапкаларига тушди, қўрқанларидан ўзларини тезда ичкари олишди-да, яна жойларига киришиб, кўрпаларига ўрабиб ётиши.

Офицерлар казаклар билан биргаликда чол ётган хонага кириши. Чол ўринда ғужанак бўлиб ётарди. Унинг қолган-қутган соchlари ҳам юлинган эди. Чол аввалига уларнинг кириб келганини лайқамай қолди.

Иккинчи офицер каравотга яқин бориб энгашди-да, чолнинг қай аҳволда эканига парво ҳам қилмай, унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Мұҳтарам оғо! Фоятда зарур бир иш юзасидан Қазақхонага боришингиз зарур,— деди.

Офицернинг дағал овозини эшитган чол ҳаракатланди, бошини кўтарди. Қазакларни кўриши билан таомомила ўзини йўқотиб қўйди.

— Қазаклар? Менинг уйимда? Шундай бемаҳалда? Нима учун? Сизлар мендан нима истайсиз?

Офицер кулимсираб:

— Бизни кечиринг, оғо хизмат бурчимиз! Зарур бир иш важидан биз билан бирга юришингиз керак,— деди.

Чол энди гапга оғиз ростлаган эдики, офицер уни оғиз очиргани қўймай:

— Илтимос ва ўтичларга ҳеч қандай ўрин йўқ. Шу

көча сиз Казакхонада бўлишингиз шарт, бу ҳақда буйруқ олганмиз,— деди.

Офицер казакларга ишора қилгач, улар қўлтиғига кириб, чолни оёққа турғиздилар. Бирпасда уст-бошини кийдириб, эшик томон етаклашди. Йигит деворга суюнгани ҳолда мижжа қоқмай чолга қараб турарди. Чол бўлса ҳамон йиғларди. У, балки шу ҳолга тушиб қолгани, казакларнинг шу тарэда уйига бостириб кириб, мажбуран ўриндан турғизишганига хўрлиги келиб йиғлаётгандир. Дарвоқе, бу чол бундан ўзга муомалага лойиқ одам эмас эди-да!

Йигит ҳамон қимирламай турарди. Ташқари чиқиб кетаётган чолнинг кутилмаганда:

— Ўғлингни эҳтиёт қил!— деган овозидан у ўзига келди.

Чол айтган сўзларнинг йигитга қандай таъсир этганини таърифлаш қийин. Бир нафасда бутун ўтмиш унинг кўз ўнгига намоён бўлди. Йигитнинг чеҳрасида гоҳ табассум, гоҳ алам ифодаси пайдо бўларди: ўғил кўрганига қувонганидан жилмайса, Маҳиннинг ўлимни, чақалоқнинг етим қолгани дилини тилка-пора қилиб, кўзларидан ёш оқизар эди. Йигит шу зайлда шипга боққанча бир ичча дақиқа қимир этмай турди. Ниҳоят у нимагадир жазм қилгандай, бирдан кўчага югурди. Зинапоядан тушиб, кўча эшикка отилди:

— Тўхтанг, тўхтанг! Чолни олиб кетманг, ўғлимни сўраб қолай, ўғлим қаерда?..— деб қичқирди.

Бироқ чол ўтирган извош олислаб кетган эди. Йигит извош деразасидан бошини чиқариб, баланд овоз билан қичқираётган офицернинг:

— Уйга кел, балки тонггача қайтарман,— деганингина эшитиб қолди.

Извошни қувиб етишнинг иложи йўқ эди.

Шундан сўнг йигит ноилож яна ҳовлиға югурди, зинапоядан чиқиб, кучи борича эшикни тақиллата бошлиди.

— Менинг ўғлим қаерда? Ўғлимни беринглар!— деб қичқирди. Ортиқча асабийлик ва ҳаяжондан боши айланниб йиқилди.

Йигитнинг шовқинидан ичкари ҳовлидаги хотинлар яна ўринларидан туришди. Бу сафар эшикдан соchlари оқариб кетган бир хотин чиқди.

— Чироқни ёқинглар,— деб буюрди у бошқаларига.

Чироқни ёқиб, тўртовлон қўрқа-писа айвонга чиқишиди. Кампир ерда ётган ёш офицерни кўриши биланоқ кимнингдир номини тилга олди.

— Уни тушимда кўрганим бежиз эмас экан,— деб қўйди ўзича. Кампир йигитнинг бошини кўтариб, ўз тиззасига қўяр экан, аёллардан бирига сув ва лой келтиришни буюрди.

Кампирнинг куйиб-пишиб қилаётган меҳрибончилиги туфайли йигит ўзига келди. У ҳам кампирга қараб, уни таниди ва ғамгин товуш билан: — Ўлибди! — деди.

Жавобдан ожиз қолган кампир йигитнинг юборди.

Йигит ўрнидан турди. Кампир йигитнинг қўлидан етаклаб, хоналардан бирига бошлаб бориб, эшигини очди.

Йигит чала қоронри бир хонага кирди. Бу хона тамомила жимжит эди. Фақат мириқиб ухлаётган кичкина боланинг бир маромда нафас олиши эшитиларди, холос. Шунча шовқин-суронлар унинг уйқусини бузолмаганди.

— Йўқ, ҳозир мумкин эмас,— деди кампир.— Кечаси қаёқка борасизлар? Болани шамоллатиб қўясиз. Дарвоқе, мен ҳам сиз билан кетишими керак. Онаси ва-фотидан сўнг мен ҳамма вақт шу чақалоқ билан биргаман. Бундан бошқа менинг овунчорим йўқ... Тонг отгунча сабр қилинг, сўнг бирга кетаман.

Йигит ғамгин бош чайқади:

— Йўқ. Бу уй менинг бошимга фалокат келтиради. Яххиси, мен кетайин, өртага қаердалигимни сизга билдираман,— деди йигит ва кейин болага қараб:

— Мен билан кетасанми? — деб сўради.

Бола бошини қимирлатди.

Кампир йигитнинг қарори қатъий эканлигини тушунган бўлса ҳам, лекин уни қайтаришга, өрталабгача шу ерда қолишига ундан, ёлворди. Аммо, йигит кўнмади. Болани кийинтириб қўлига олганча айвонга чиқди. Бу ерга киришда ечиб қолдирган шинели ерда ётарди. Йигит шинелни олиб елкасига солди, болани шинелга ўраб, гизиллаганча боғдан ўтиб, дарвозадан чиқди-да, қоронфиликда кўздан ғойиб бўлди.

УМИД НУРИ

Тонг ёриша бошлади. Тунда бошланған совуқ шамол ҳамои эсарди. Тәхрон атрофида жимжитлик, шаҳар маркази — Тұрғона ва Машқ майдонлари эса жуда гала-ғовур әди.

Шу куни тонгда Тәхроннинг барча маҳаллаларида постда турган полициячилар ёнига құшимча яна биттадан казак юборилди. Полициячилардан қўрқиб талвасага тушган шаҳар аҳолиси деворларга қапишиб ўтиб, полициячилар кўзидан ғойиб бўлишга шошиларди. Мабодо бирор ерда одамлар тўдалашиб қолгудай бўлса, кимиингдир:

— Қазаклар шаҳарни олишипти,— деган товуши эшитилиб қоларди.

Марказий кўчаларда одам тирбанд. Ҳудди қурбон ҳайитда бўлганидек, оломон шаҳар марказига қараб оқар әди. Бироқ, бу кун байрам кунидан фарқ қиласарди: қурбон ҳайитда одамлар Тұрғона майдонига қарши томон йўл олишса, бугун аксинча, одамлар шаҳарнинг ҳамма дарвозаларидан шу майдонга оқиб келарди.

Яқинда Жавод роса калтакланиб, майиб қилинган жойда, яъни ватанга муҳаббат қўйған ва эркпарвар барча ёшларга даҳшат солувчи назмия биноси айвонида қоровулда турган бир неча казаклар у ёқдан-бу ёқ-қа юришарди. Дўконлар ёпилган. Кенг ялаангликда ашрофлар, тунукасозлар ва сирчи-бўёқчилар билан, савдогарлар эса ҳаммоллар билан аралаш-қуралаш бўлиб турардилар. Кимдир:

— Қечаша шаҳзода З. ни қамоққа олишди,— деди.

— Бизнинг ўйимиз олдидан оғойи Ф.. уссалтанани олиб ўтиб кетишиди,— деб кимдир унинг гапига қўшимча қилди.

Шу маҳал бирдан Лолазор томондан извош кўриниди. Кучер ўрнида икки казак ва улар ўртасида семиз, қорни катта бир амалдор ўтиради. Извош Машқ майдонига, Казакхонага томон борарди.

Бу ерда бўлаётган воқеаларни ўз кўзи билан кўриб, ғазаб ва асабдан ҳаяжонга тушган паст бўй, оқ юэли бир йигит:

— Оббо... оғойи Т... уddавлани ҳам құлға олишип-ти-ку. Отамни қамаб қүйишмаса яхши эди!— деди ташвишда.

Лолазор томондан иккинчи извош чиқиб келди. Ҳалиги йигитча:

— Вой, бу қанақаси? Отамни олиб кетяптилар!— деб қичқириб юборди.

Бу ҳолат тез-тез такрорланиб турарди: бошига узун қулоқ кийган, қорни катта, мүйсағид кишилар ортилган карета ва файтонлар Қазакхона томонға ғизиллаб үтиб турарди.

Оломон ич-ичидан қувонаётгани аниқ сезиларди. Уларнинг кулишлари құлға тушганларга ачинишмаётганини күрсатарди. Аксинча, уларнинг құлға олинини, қамалиши ва ҳаттоқи ұдидирилиши оломоннинг бирдан-бир орзуси эди.

Оломон орасида карета ва файтонларни күрганда вужудини титроқ босган, құрқинчдан ранги бўзариб, майдонни ташлаб, кўздан ғойиб бўлаётган кишилар ҳам бор эди. Булар жоҳил, лекин ашаддий муттаҳамлар ва давлат хазинасини уриб кетувчилар, йирик мулкдорлар қўлида қурол бўлиб, уларнинг ёлланган айғоқчилари эди. Улар хўжайнларининг ҳаёти хавф остида қолганини кўриб, ўз тақдирлари қақида бош қотиришар ва беинтиёр қалтирашарди.

Бу тоифа орасида бозор сиёсатдонлари, текинхўр тамагирлар, атторлар, соатсозлар ва касби кори тикув машиналарини тозалашдан иборат бўлган кишилар, турли тўғаракларнинг сафсатабоз нотиқлари, газетанинг бебурд мухбирлари, ўзи йўқ газетага «шошилинч илова» чиқарадиган ноширлар ва текинга қорин тўйғизишга ўрганиб қолган ҳар хил юлғичлар бор эди.

Аксарият одамларнинг вақти чоғ эди. Ахир, юз йиллар давомида ана шу ашрофлар асоратида азоб чеккан ва ундаи халос бўлишга ўзида куч топа олмаган халқ қувонмасинми?

Ҳар ким севинчини ва бу ярамасларга нисбатан нафратини ўзича изҳор қиласарди. Кимдир сабрсизланаб:

— Ҳамма иш равшан, уларнинг шу бугуноқ дорга осилганини кўрамиз,— деди ва у гўё дор сиртмоғига осилиб ётган жасадларни кўраётгандек юқорига қараб чапак чалиб куларди.

Турли тарафдан чиқпіб келаётган извошлар Тұрғыннан орқали ҳамон *Машқ* майдони томон кетіб борарди.

Кечаси бир неча полициячини үлдиришипти, деган хабар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Бу одамлар кай-фини сал бузди. Агар казаклар шундай яхши ният билан келаётгандарини олдиндан айтгандарыда, барча ахолигина эмас, балки ўша полициячиларнинг ўзлари ҳам уларни табриклаб, пешвоз чиққан бўларди, дейишарди одамлар үлдирилган полициячиларга ачинишиб. Турғандардан бири жаҳл аралаш ғамгинлик билан гапирди:

— Қожория маҳалласидаги шўрлик полициячилар-а! Нега қурбон бўлишди? Ана шу ашрофлар учун жонларини фидо қилишдими? Ашрофларни ҳимоя қиласман деб ҳалок бўлдилар. Ашрофлар уларнинг қадрларига етармиди, дейсиз?

Бугун дўкон ва устахоналар берк бўлганидан, деярли барча аҳоли шу ерга, шаҳар марказига тўплланган эди. Хатто, оламда бўлаётган ишлардан бутунлай бехабар, кун бўйи тинмай ишлаб, кечқурун бола-чақасига бир парча нон билан жиндай гўшт олиб боришдан ўзга ташвиши бўлмаган, сиёsatдан мутлақо четда юрадиган кишилар ҳам ҳозир назмия олдида турар эдилар. Улар бу ерда нималар бўлаётганини аниқ пайқамаган ҳолда ҳар бир извошни шовқин-сурон билан кутиб олардилар.

Оломоннинг олдинги қаторида бошларига намат кулоҳ ва эгниларига бурма сардорий кийган бир гуруҳ соғдил кишилар, шунингдек, боқишида садоқат ва самимийлик акс этиб турган ёшлар турарди. Ана шу тоифа орасида ёши йигирма бешларга борган бир йигит ҳам турарди. Унинг эгнида кулранг сардорий, бошида пастаккина қора қулоҳ, оёғида қалин чармли туфли бор эди.

Юз-кўзларидан касаллик асорати сезилиб турган бу йигит тўп ва милтиқ ўқларидан илма-тёшик бўлиб кетган назмия деворларига боққан сари бошқалардан кўра кўпроқ қувонарди. У хаҳолаб кулиб юборди.

— Замонанинг зайлени қаранг-а,— деди у,— ма на бу бинонинг ҳам умри битипти. Энди ундаги бечоралар озод бўлишади.— Унинг ёнида турган бошқа бир қулоҳли киши:

— Алҳамдулилло, энди бу ерга ҳеч ким қамалмайди! — деди.

Шу құрқинчли уй азобини тортгани аёи бўлиб турган бошқа бир йигит шу сўзларни айтган кишига бирдан қайрилиб қаради-да:

— Ростдан шундай бўлармикан? — деб сўради.

Ҳалиги одам йигитга маҳбусларнинг назмиядан қочиб кетишгани ҳақидаги хушхабарни айтишга энди оғиз ростлаган эдики, аллаким туртиб юборди, у оломоннинг тазийиқи остида чап томонга сурилиб кетди. Шу вақт оломон ўзини четга олиб, жулдур кўйлакли кишини назмияга олиб кетаётган икки полициячига йўл берди.

Полициячилар ўтиб кетгач, оломон яна бирлашди.

Ҳалиги гаплашаётганлар тағин ёнма-ён туриб қолишиди.

— Бу бечора кеча қочган эди,— деди кулоҳ кийган иккинчи одам биринчисига,— яна шу кофирларнинг қўлига тушибди!

Шериги унинг гапига жавоб бермади. У ўйга толиб, хотиридан нималарнидир ўтказар ва: «У ҳозир қаерда экан, ўлганми ё тирикми?» дея ўзича гапиради.

Кун чошгоҳ бўлгач, жуда исиб кетди. Оломон эса, ҳамон тарқалмасди. Нима қилишни билмаган ва бу ерда аслида нималар рўй берәётганини тушунмаган одамлар яна нимадир кутаётгандек, у ёқдан бу ёққа кезиб юришарди.

Хукумат амалдорлари шаҳар шунча нотинч бўлишига қарамай, хизматга боришиди. Ҳусусан сердаромад, иссиқ ўринларидан маҳрум бўлиб қолишини истамаган молия идораларининг ходимлари ишга ҳаммадан кўра нлдамроқ жўнадилар.

Бирдан Тўпхона майдонининг Боби Хумоюн, яъни «шоҳ дарвозаси» деб аталган хиёбонида офицер бошлиқ бир неча отлиқ казаклар кўринди. Улар, афтидан, тўғри Алоуддавла хиёбонига ўтиб кетмоқ учун майдонга кириб келишарди. Оломон орқага тисланди. Қора кулоҳли бизнинг йигитча казакларга қаради, офицерга тикилди-да, бехос қувончидан қаттиқ қичқириб, югура кетди.

Офицер айнан шу йигит қичқирганини билмаса-да, аммо оломон орасидан кимнингдир югуриб келаётганини кўриб, от жиловини торtdи. Офицер етиб келган йигитга диққат билан қаради, уни танигач, қувончидан:

— Жавод! — деб қичқириб юборди.

Офицернинг ушланиб қолганини кўрган казаклар ҳам тўхтадилар. Жаводга ғамгин боққан офицер:

— Мени таний олдингми? Демак, ҳали тамомила ўзгариб кетмаган эканман да? — деб сўради.

— Жуда ўзгариб кетгансиз, лекин мен таниб олдим, — деб жавоб берди Жавод.

Уларнинг сұхбати ҳамманинг эътиборини ўзига жалб этди. Буни пайқаган офицер Жаводга қанчалик ачинмасин, ночор қолдиришга мажбур әди. Офицер кетишга ҳозирланар экан, Жаводга:

— Мен ҳозирча бир ошнамнида турибман... Қожория кўчасида... фурсатинг бўлса, кечқурун боргин, — деди. Кейин Жавод билан хайр-хўшлашиб, узанги билан отнинг биқинига ниқтаб, казаклари билан Алоуддавла томон жадал жўнади.

Жавод оломон ёнига қайтиб келди. Шундай вазиятда офицер билан сўзлашганини кўрган одамлар энди Жаводга бошқача назар билан қараб, айrim кишилар ҳатто ундан сал-пал ҳайиқа бошладилар.

Жавод Жалолобод хиёбони ортидаги тор кўчада бўлган ўз кулбасига йўл олди.

Оғой Ф... уссалтанадек баланд мартабали зотнинг қаҳр-газабига учраб, қамоқхона азобини тортган, беаёв калтакланган. Жавод ҳамон аввалгидек хушфеъл, оқ-кўнгил йигит әди. У Фаррухни шу вақтгача асло унумаганди. Жавод Фаррухга озгина хизмат қилган бўлса ҳам, лекин у Фаррухни Чаламайдон қаҳвахонасида биринчи бор учратиб танишганидаёқ ундаги самимият ва тўғриликини чуқур ҳис этган әди. Фаррух узоқ вақт бедарак кетди, шу фурсат ичида Жавод ўзининг қамоққа олиннишини неча бор ўйламасин, ҳеч қачон Фаррухни бу ишда айбли деб билмас әди. У бўлиб ўтган воқеалар сабабини яхши биларди. Сўнгги марта учрашган кундаги Фаррухнинг олижаноблиги, ғайриинсоний қабоҳатга нисбатан нафрати, унинг маҳзун кўз ёшлиари Жаводни чуқур ҳаяжонга соглан әди; ана шундан буён у Фаррухга самимий содиқ дўст бўлиб қолганди.

Мана, узоқ йиллардан кейин кутилмаганда яна учрашди. Севинчидан кўзларига ёш тўлган Жавод сабрсизлик билан уйига ютурди. Йўл-йўлакай ўзича алланималар дер, гоҳо овоз чиқарип ҳам гапириб юборарди.

Жавод ҳозир анча дуруст яшарди, чунки бир му-

ҳим воқеа бева оласи ва унинг болалари ҳақида ташвиш чекишдан уни халос этди. Энди унинг ҳаётга меҳри ортган, кўнглида орзу-истаклар туғилган эди.

IV боб

АЕЛ ҚҰЗ ЕШЛАРИ ҮРНИНИ СЕВИНЧ ОЛДИ

Теҳроннинг шимоли ғарб қисмидаги Аббосий хиёбонида, ҳар вақт бўлганидек, сукунат ҳукмрон эди. Бу ерда тўраларнинг кареталари, коляска ва автомобилларининг товушидан бошқа ҳеч қандай сас-садо бўлмайди. Бу ерда «учинчи табақа кишилар» яшамайди, бинобарин, тўс-тўполон, шовқин-сурон ҳам йўқ. Боғ-роғли, ҳовлиси гулзор бу ажойиб данғиллама иморатларнинг аксариятида, эҳтимолки, ҳақиқатан ҳам ҳаёт гаштидан завқ-шавқ олган баҳтиёр кишилар яшарлар; бироқ китобхон билан ҳозир биз кирмоқчи бўлган бу хонадонда на севинч бор эди-ю ва на қувонч.

Чироили хонада, ланғиллаб ёнаётган чўян печка ёнидаги креслода ёши йигирма бешларда бўлган бир жувон ўтиради. У мутолаага жуда берилиб кетганидан ён-веридаги нарсаларни тамоман унтиб юборган эди. У шаҳло кўзларини китобдан узмас, бирин-кетин очилаётгай саҳифаларни зўр иштиёқ билан ўқир, гоҳо унинг ғамгин чехрасида ачиниш аломати пайдо бўларди.

Жувон бошдан-оёқ қора либосда. У қора соchlарини европача усулда орқага оддийгина турмаклаган, бошига тўр дуррacha ташлаган. Қўлларига узук тақмаган, оёғида эса, қора туфли. Унинг барча кийими оддий, шу билан бирга сипо, олижаноб эди.

Жувон бирдан қўлидаги китобни ташлади-да, зарда билан деди:

— Бунда ҳам ўлим ҳақида ёзилган. Бирорта дуруст-роқ китоб топиш мумкин эмас... ҳаммасида ўлим!

У яна дардли, юракни эзиб юборадиган товушда:

— Эй худо, наҳотки заррача бўлса ҳам кўнгилга умид бағишлийдиган бирор китоб тополмасам,— деди.

Жувон китоблар тахланган кўркам шкафчадан яшил муқовали, орқа зиҳига йирик ҳарфлар билан «Генрих VII» деб ёзилган китобни олар экан:

— Балки, бунда ўлим тўғрисида гапирилмас,— деди.

Шўрлик жувон китоб ўқиб тасалли топмоқчи бўлар,

лекин китобларда тасвирланган даҳшатли воқеалар унинг юрагига бешбаттар ваҳима соларди.

Тўрт йил муқаддам бу жувон бир кўришдаёқ севиб қолган, ҳафтада аранг бир марта кўришга мусассар бўладиган йигитидан бирданига айрилиб қолди. Жувон шу кунга қадар ундан на бирор хабар топарди ва на бирор асар.

Ҳа, Иффат севгилисидан жудо бўлганидан бери тўрт йил ўтди!

«Иффат!..— деб хитоб қиласи китобхон, ҳайрон бўлиб.— Тўхтанг-чи! Бу ерда автор янгилаётир. Олдин ўқиганимизда, Иффат саводсиз дейилган эди-ку, қаёқдан китобни шариллатиб ўқийдиган бўлиб қолди?»

Бунга изоҳим шуки, бошига тушган машъум воқеалардан сўнг Иффат саводини чиқаришга қаттиқ бел боғлади. Эндиликда у тамомила бошқа жувонга айланганди.

Шу вақт ичиди қари отасидан ҳам жудо бўлди. Бу мусибатдан унинг олдинги ғам-ғуссаси сал-пал бўлсин сусайди деб бўлмасди.

Иффат севгиси ва пулига хуштор бўлган кўпгина совчиларини рад этди. У Фаррухдан бошқа ҳеч кимсани хаёлига келтирмасди.

Фаррух билан сўнгги марта учрашганда Иффатнинг чуқур изтиробда бўлгани бизга маълум, бечора қиз қандайдир даҳшат таҳдид солишини ҳис қиласди. Бироқ унинг қўлидан нима ҳам келарди. Фаррух кетиши керак эди, Иффат унинг йўлини тўса олмади. Фаррух кетгач, унинг ҳаяжони янада ошди. Зўр-базўр келган уйқугина уни бир неча соат изтиробдан халос этди. Эрталаб эса Фаррухдан хабар ололмасди. Иффат унинг Шимронга кетганини ва у ерда бир-икки кун қолишини биларди.

Орадан уч кун ўтиб, Фаррухдан ҳеч қандай хат-хабар бўлмагач, Иффатнинг ҳаяжони гоятда кучайиб кетди. У Фаррухни ўз севгилиси қучоғида ўтирибди деб тасавнур қилганида юраги бежо урар, Фаррух бирор фалокатга дучор бўлдимикан деб ўйлаганида эса, юраги қинидан чиқиб кетар даражага етар эди. Иффат учинчи куни Фаррухнинг уйини биладиган, илгари бир бор Маҳиннинг саломатлигидан хабар келтирган оқсоч хотинни юборди. Оқсоч қайтгач, Фаррухнинг отаси ва энагаси ҳам қаттиқ хавотирда эканлар, чунки Фаррух қаерга бориб тушишини уларга дарҳол хабар беражагини вაъ-

ла қиглан бўлса ҳам, лекин ҳозиргача бирор дарак йўқ окан, деди.

Бу хабарни эшитгач, шўрлик Иффатнинг ташвиши оғир қайғуга айланди. Унинг шаҳло кўзларига ёш тўлли. У бир кечаю бир кундуз сурункасига йиғлади. Унинг сезигир қалби Фаррухнинг муқаррар фалокатга учраб, азоб чекаётганидан дарак берарди. Фақат йиғидан бўлак чораси йўқ эди. Кўз ёши тўкишдан нима фойда чиқарди, дейсиз?

Иффат Фаррухни ахтариб, Шимронга бориш учун отасидан ижозат олмоқчи бўлди.

Эрталаб воқеани отасига муфассал сўзлаб бергач, ундан рухсат олди. Эртасига оқсоч хотин ва кекса қароли билан йўлга тушди. Иффат Шимронда оғойи Ф... уссалтананинг боғи яқинидаги бир боғчага жойлашди. Куз фасли бўлганидан бу кезларда Шимронда ҳеч ким турмаслиги бизга маълум.

Шу заҳотиёқ Иффат оқсоч хотинга бирор баҳона билан оғойи Ф... уссалтана боғига киришни, Фаррухдан бирор хабар топишини буюрди. Оқсоч хотин бир оз ўйлагач, оғойи Ф... уссалтананинг боғига жўнади.

Йўлда у бошидаги қора чодрасини ва чоловорини атани чангга белаб олди. Боғ дарвозасини тақиллатганда, орадан бир неча дақиқа ўтказиб, боғбон чол дарвозадан бошини чиқариб:

— Нима ишишгиз бор? — деб сўради.

— Амаки, мен бу ерлик эмасман, — дея шошиб-пичиб гап бошлиди оқсоч халлослаган товуш билан. — Шимронга биринчи келишим. Бир хонимнинг оқсочиман. Хоним бугун Шимронга, қариндош bekaniкига «оширишта»¹ хўрликка борамиз дедилар. Йўлда отлар роса марчади, извошимиз Тадриж қишлоғига аранг етиб келди, юқорига яёв кўтариљмоқчи бўлдик. Қуриб кетгур чоловор мени жуда қийнади, тоғ остида бир харсанг устига ўтирдим-да, нафасимни сал ростлаб, хонимга етиб оларман деб ўйладим. Кейин хоним орқасидан увалло югурдим, қани тополсам. Силлам қуриди, бу серда ҳеч кимни танимайман, жуда ташна бўлиб кетдим...

Боғбон уни ичкарига таклиф қилди.

Улар боғ йўлкасидан бориб, чап томонга бурилишиди. Боғдаги иморатлар кўринди. Оқсоч хотин очиқ

¹ Яхна қилиб тортиладиган угра ош.

деразалар ёнига тўшалган ўринда соchlари паришон, ранги жуда синиққан, деярли ҳаракатланмайдиган кўзлари ич-ичига ботиб кетган бир жувон ётганини кўрди, Унинг бош томонида кекса бир хотин у билан гаплашиб ўтиради. Иффатнинг оқсочи сездирмасдан уларга яқин борди-да, ҳәтиром билан:

— Салом!— деди.

Бемор хотиржамлик билан бошини ўғирди-ю, жилмайиб саломга алик олди. Шунда bemорнинг ёнида ўтирган хотин:

— Хўш, бизда нима ишингиз бор?— деб савол берди ошиққан ҳолда.

Иффатнинг оқсочи — Шавкат энди жавоб беришга оғиз ростлаган эди, боғбон унинг учун жавоб қилиб қўя қолди:

— Дарвозани тақиллатиши. Анови оғо келдилармикин деган хаёлда тезда бориб эшикни очдим, қарасам, дарвоза олдида мана шу синглим турган экан. Бекасидан адашиб, ёлғиз қолипти. Болаларимнинг чувирлашини эшитиб, шу ерда одам бордир деган тусмол билан дарвозани қоқипти. Ердам сўраб келибди.

«Анови оғо келдилармикан» деб ўйлаб, чол боққа нотаниш оқсочни киритганини эшитган bemор хонимнинг чеҳрасидан сал ранжиганлик аломати сезилди. Лекин шу заҳотиёқ яна чиройи очилиб, меҳрибонлик билан жилмайиб:

— Қаёққа кетаётган эдилар?— деб сўради.

Асосий нарсани — бу ерга кимнингдир келишини кутаётганларини пайқаган Шавкат ўзича шундай деди: «Айни муддао. Энди у ёқ-бу ёқдан гаплашиб йигитнинг Шимронда туриш-турмаслиги, агар шу ерда бўлса, буларникига ҳар куни келиб турадими ёки шу кунгача ҳеч келгани йўқми эканини билиб оламан».

— Менинг бекам Аббосий хиёбонида яшайдилар. Узим бўлсам, қазвинликман, Төхронга биринчи келишим...— деди.

Кейин боғбон чолга айтган гапларини қайтадан такрорлади.

Бемор хоним яна жилмайди:

— Ҳечқиси йўқ, хафа бўлма. Агар бекангни тополмасанг, мен сени шу бугуноқ шаҳарга жўнатиб юбораман,— деди.

Шу вақт bemор ёнидаги хизматкор хотин ўрнидан

туриб, бошқа хонага ўтди. Шавкат чинакамига гапга киришди:

— Хоним, нега бундай бемаврид вақтда боғда яшашисиз? Бунинг устига ёлғиз ҳаммисиз? — деб сўради.

— Тобим йўқ,— деди бечора жувон.— Докторлар шаҳардан ташқарида яшашимни маслаҳат бердилар. Лекин ота-онам тез-тез келиб хабар олиб туришади.

— Маъқул, маъқул,— деди Шавкат,— демак бугун ҳам уларнинг келишини кутаётган экансиз-да?

Беморнинг юзлари сал қизарди.

— Йўқ, бир қариндошимни бир неча кундан буён кутаман,— деди андишали оҳангда тутилиб-тутилиб.— Лекин шу кунгача келгани йўқ.

Шавкат Фаррухнинг бу ерга ҳали келмаганини англади.

Бир неча дақиқадан сўнг хизматкөр хотин билур чилим кўтариб қайтиб келди. Шавкат чилим чекди.

Тўсатдан дарвоза тақиллаб қолди. Боғбон иргиб туриб, дарвоза томон югорди. Бемор хоним қувониб, чеҳраси ёришиб кетди. Бироқ боғбон хафа ҳолда ёлғиз қайтиб келди. У Шавкатга яқин келиб секингина:

— Сизни сўраб келишипти,— деди.

Шавкат сохта севинч билан ўнқовсиз миннатдорчилик изҳор этиб, дарвоза томон жўнади.

Қўчада Иффат турарди. У юзидан парданни кўтарган, ранги паға бўлиб кетган эди. У хавотирланиб:

— Хўш, билдингми, шу ерда эканми ё йўқми? — деб сўради.

Шўрлик Иффат! Шу вазиятда «ҳа» дейилса ҳам, «йўқ» дейилса ҳам, барибир дардига дард қўшилади.

Лекин, ҳар ҳолда ижобий жавобга бардosh этиш минг марта осон эди, шунинг учун у хушхабар эшитишга ошиқарди.

Афсуски, айни шундай ҳолларда ўта инсофсизлик қилувчи табиат Иффатни бу гал шу нисбий қувончдан ҳам маҳрум этди. Иффат ўзини ортиқ тутолмади, босини боғнинг кесак деворига тираб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Шавкат бекасини ўзлари тўхташган кичкина боғчага минг мashaққат билан олиб борди-да, унга тасалли беришга уринди:

— Шунчалик умидсизликка тушишнинг нима ҳожати

бор? Ахир, ҳали ҳеч нарса маълум эмас-ку. Фаррух соғ-саломатдир, кутнлмаган бирор воқеа юз берган бўлиши мумкин, холос...

Иффат юм-юм йиғлар экан, Шавкатдан нималар ҳақида гаплашганини, қандай қилиб ҳамма нарсани билиб олганини сўради. Шавкат у ердаги бемор хоним ҳам Фаррухни кутаётганлигини, лекин унинг ҳали келмаганини айтди.

Орадан икки соат ўтганда, Иффат яна ўз ётоғида қаттиқ иситмалаб ётарди. Унинг бошида отаси билан онаси ўтиради. Иффат уларга Фаррухнинг ғойиб бўлганини сўзлаб берди, улар ҳам қизлари билан бирга қайғуришарди. Ота-она қизларининг аҳволини тушунарди. Улар, Фаррухни яхши, куёвликка муносиб йигит деб билишар, шунинг учун ҳам унга бўлган муҳаббати учун қиздан ўпкалай олмасдилар.

Иффатнинг касали бир неча ҳафтага чўзилди.

Шаҳло кўзлари доим эшикка термилди. У Фаррухни кутди, кейин умидсизликка тушди.

Иффатнинг иситмаси босилиб, заифлик бошланди. У кам гапирав, кўнгли ҳамиша ёлғизликни истарди. У эшиги пўртаҳол кўчати ўстирилган чоғроқ гулхона томонга очиладиган ўз хонасидаги креслода ғамгин хаёлларга берилиб, ҳаракатсиз ўтиради.

У ҳамма вақт Фаррухнинг энагасини йўқлар, ундан бошқа ҳеч кимни кўришни истамасди. Иккиси узоқ вақт ўтиришар ва бу англашилмас жудолик аламида зор-зор йиғлашарди.

Иффат ўйин-кулги нималигини тамомила унутган эди. Ота-онасининг унга эр қилиш ҳақида гапиришга юраклари бетламасди, чунки шу хусусда қўрқа-писа илтимос қилгудай бўлсалар, Иффатнинг иситмаси қўзириди.

Шу аҳволда ҳам Иффат Маҳиннинг ҳоли не кечажетгани ва у Фаррухдан бирор дарак топдими, йўқми эканини билгиси келарди. Аммо Маҳиннинг ҳали ҳам бетоб ва Шимронда ётганидан бўлак хабар келмасди.

У Фаррухнинг отасидан хабар олдирди, энага биринчи вақтларда Фаррух отаси ҳақида кўрган-билганларини сўзлаб бериб турарди, лекин бу ҳам кўпга бормади: Фаррух тўсатдан ғойиб бўлганидан сўнг кўп ўтмай, унинг отаси ҳаёт билан видолашди.

Бир куни Иффатга Махиннинг вафот этгани хабарини келтиришди ва гап орасида:

— Оғойи Ф... уссалтананинг набираси бор,— дейишиди.

Иффат бу Фаррухнинг ўғли эканлигини биларди. Энди у янги қайғуга ботди, тэғин йиғлай бошлади. Галати жувон! Ҳозир у рақибасига аза тутарди.

Сўнг Иффатда Фаррухдан қолган шу жонли ёдгорликни кўриш, шу йўл билан бир оз таскин топиш фикри туғилди. «Буни қандай қилиш керак?»— деб ўз-ўзига савол берди у. Буларнинг оиласи билан оғойи Ф... уссалтана оиласи орасида доимий муносабат, алоқа йўқ эди. Лекин Иффат Фаррухнинг отаси вафот этгани куни Маликтоҷ хоним билан танишганини эслади. Ҳозир Махин вафотидан сўнг Иффатнинг уларникига бориб, таъзия билдириши жуда ўринили эди.

Махин вафотининг тўртингчи куни Иффат ёнига Шавкатни олиб, файтонда оғойи Ф... уссалтананинг уйига борди. Бошига зўр мусибат тушган бўлишига қарамай, Маликтоҷ хоним Иффатни яхши қарши олди. Бебаҳт отанинг аянчли ҳолини кўрган Иффат Махин номини иложи борича камроқ тилга олиб, унга тасалли берадиган бир неча сўз айтди.

Иффатнинг ёқимли чеҳраси, ғамхўрлиги, бир боргина учрашган кишиига шундай оғир кунда меҳр-шафқат кўрсатиб, унга ҳамдард бўлиб келиши Маликтоҷ хонимга чуқур таъсир этди. Бетиним йифидан кўзлари қизарган, шу қисқа муддат ичиди қадди букчайиб, башарасини ажин босган Маликтоҷ хоним Иффат ҳозирги замон аёлларига ёт бўлган қадимий тамтароқли форс иборалари билан ўзининг беҳад миннатдорчилигини билдириди.

Бир оз ўтиргач, Иффат Маликтоҷ хонимга энди тақдирга тан беришдан бошқа чора йўқ, ортиқча куйиниб ўзингизни адо қилманг, деган панд-насиҳат сўзларини айтди-да, кетиш учун қўзғалди. Маликтоҷ хоним Иффатдан бундан кейин ҳам келиб туришни унутмаслигини илтимос қилди. Иффат бу илтимосга рози бўлгач, хайрлашдилар.

Шу ҳафтанинг ўзида Маликтоҷ хоним Иффатларникига бориб келди. Бир ҳафта ўтгач, Иффат Маликтоҷ хоним ҳолидан хабар олгани яна келди. Иффат фарзандидан жудо бўлган шўрлик онани овутиш учун турли хил воқеаларни ҳикоя қилиб берди.

Бора-бора булар орасида дүстлик вужудга келди, орадан сал фурсат ўтгач, Иффат билан ўтиаркан, Маликтож хоним ўзи Маҳин ҳақида гап очди. Ўасл воқеани «бир оз бошқачароқ» тарзда, яъни Маҳиннинг эри бўлгани, лекин унинг тўйдан кейин кўп ўтмай, «исенчилар»га қарши жангда ҳалок бўлгани, айрилиққа бардош беролмаган қизининг вафот этгани ва ундан бир ўғилча ёдгор қолгани ҳақида сўзлаб берди. Асл воқеадан хабардор бўлган Иффат унинг сўзини бўлмай, диққат билан тинглади ва чақалоқни кўриш истагини билдириди.

Маликтож хоним Ферузани чақирди. Феруза чақалоқни олиб келиб, Маликтож хонимнинг тиззасига қўйди.

Шу вақт ёш бўлса-да, эрининг ярамас чиққанлиги сабабли ундан ажралгани, ҳозир отасиникида яшаётгани тўғрисида сўзлаётган Иффат чақалоқни кўргач, ёш аёлларга хос меҳр билан унга талпинди. Маликтож хонимдан чақалоқни олиб, бағрига босди.

Иффатнинг қалби алланечук бўлиб кетди, у Фаррухни ўйлар экан, чақалоқнинг лабларидан тўйиб-тўйиб ўпди.

Ана шундан бери Иффат ва Маликтож хоним иккиси кўпинча бола боқиб ўтиришадиган бўлиб қолишиди. Иффат ўз аҳволининг қанча оғир бўлишига қарамай, кўнгли синиқ бебаҳт Маликтож хонимни юпатишга, унга тасалли беришга уринарди.

Лекин унинг юпатишлари Маҳиндек кўзининг оқу қораси бўлган қизидан ажралиб, юрак бағри ўртанган муштипар онага тасалли бера олармиди?!

Соат сайин, дақиқа сайин Маликтож хонимнинг ғам-ғуссаси орта борди. У тамомила адойи тамом бўлган, юзларини босган ажин ёши қирқдан ўтмаган бу аёлни худди етмишга борган кампир суратига киритган эди.

Маликтож хонимнинг тинка-мадори қуриб бориб, ниҳоят касалга чалинди. У сурункасига иситмалар, тез-тез беҳуи бўлиб, алаҳлаб турарди. Маҳиннинг ўлими оғойи Ф... уссалтанани ҳам чуқур қайғуга солган бўлса-да, лекин у ҳали ҳам депутатликка сайланиш фикридан қайтмаган эди. У зўр бериб ҳаракат қиласига: гоҳ иирик савдогарникуга, гоҳ журналист ёки заминдорникуга югуради, гоҳ керакли кишиларни уйига қай-

иима шўрваю бедана паловга таклиф этар, қиммат-
бадо шоллар, кийимликлар ваъда қилиб, уларнинг кўнг-
лини овламоқчи бўларди.

У депутатлик ташвиши билан овора бўлиб, хотини-
нинг соглиғидан хабар олмасди.

Ниҳоят, Маҳин вафотидан тахминан бир йилдан сўнг
оғойи Ф... уссалтана сайловлардан мудаффақиятли ўт-
ди ва парламент депутати бўлиш тараддудини кўра
бошлади. Ҳамма газеталар унинг депутат бўлиб сайлан-
гани ҳақида хабарлар босиб чиқардилар. Газеталардан
бира оғойи Ф... уссалтана ҳақида жуда яхшилаб ёзди.
Жумладан, газеталардан бира бизнинг «Муносиб ва
мардонавор вакилларимиз» деган сарлавҳа остида бош
мақола босди, бунда оғойи Ф... уссалтананинг йирик
ҳарфлар билан ёзилган номи бир неча бор тақорлэн-
ди; бошқа барча музофот ва вилоятларнинг аҳолисини
ана шундай муносиб кишиларни сайлашга даъват
этилди.

Кечқурун оғойи Ф... уссалтананинг ташқаридағи гул-
зори меҳмонлар билан лиқ тўлди. Газ билан ёнадиган
катта осма чироқнинг шуъласи кўзларни қамаштирас,
тўрдаги диванда бугунги тантананинг сабабчиси савлат
тўкиб ўтирас, меҳмонлар чой, кофе, чилим билан сий-
ланар эдилар. Пешиндан ярим кечагача оғойи Ф... ус-
салтана уйидан одам аримади, оқ ва қора салла ўраган,
кулоҳ кийган, қорни катта, оқ соқоли кўксини қоплаган
қариялар чой, кофе ичаркан, руҳонийларга хос ибора-
лар билан депутатни табрик ва муборакбод қиласар эдилар.
Фарбий Европа тақлидчилари ҳам келишиб, фран-
цузчалаб табриклишарди.

Мана шу куни кечаси оғойи Ф... уссалтана биринчи
бор Маҳинни унутди. Лекин соат ўн бирга бориб, палов
еийшдан умидини узган ҳаромтомоқ ланганбардорлар
ночор хайрлашиб чиқиб кетишганида оғойи Ф... уссал-
тана ичкари кирди. Шунда у эшиклари гулхона томон
очилган хонада аҳволи оғирлашиб, инқиллаб ётган хоти-
нини кўрди-ю, бирдан Маҳинни эслади. У ўзига-ўзи
«Мана шундай кеча маросими деб, шу лаганбардорлар
деб, мен Маҳинни нобуд қилдим!»— деди.

Шу вақт у худди сўроқقا чақирилган жиноятчикек
қалтираётганини сезди, ағдарилиб тушмаслик учун дар-
ҳол хотинининг бош томонида тиз чўқди-да, чуқур ха-
ёлга ботди.

Маликтож хонимнинг аҳволи тобора оғирлаша борди. Иффат ўзининг бетоблигига қарамай, деярли ҳар куни бу ерга келар, хонимнинг ҳолидан хабар оларди. Баъзан Фаррухнинг ўғлини Иффатларникига юборишарди.

Маҳиннинг вафотидан бир ярим йиллар чамаси кейин, куз кунларининг бирида қизининг доғи ҳасратида адо бўлган Маликтож хонимнинг жони узилди.

Ана шу кундан бошлаб оғойи Ф... уссалтана тамомила ўзгарди. Депутатликка бўлган ҳар қандай ҳавас, интилиши қолмади. Унинг бошини аллақандай даҳшатли фикрлар қамраб олди, бу фикрлар унга тинчлик бермай қўйди, айниқса, кечалари уни безовта қиладиган бўлди.

Фақат жажжи набирасини кўргандагина аҳволи руҳияси сал яхшиланар, лекин болага боққан сари яна қизи Маҳинни, унинг ҳасратида адо бўлган хотинини ўйлаб, изтиробга тушар эди.

Оғойи Ф... уссалтана энди «юксак» донраларда ва парламент мажлисларида кўринмасди. У деярли ҳеч ким билан учрашмасди.

Маликтож хонимнинг вафотидан кейин Иффатнинг ғам-ғуссаси янада ортди. Бахтининг очилишига умиди қолмади. Унга кўп кишилар «оғиз солган» бўлса-да, ҳеч қайсисига розилик бермади, чунки Фаррухни сира-сира унуголмасди.

Айни вақтда Фаррух тирикми, тирик бўлса, қаерда, ёки севгилиси каби бевақт ҳалок бўлганми экани ҳақида Иффат бирор аниқроқ маълумот ололмас эди.

Иффатнинг бирдан-бир овунчоги, вақти чоғлиғи Фаррухнинг ўғли бўлиб қолди. Маҳиннинг энагаси болани Иффат олдига олиб келиб турар, у болани тиззасига ўтқазиб ўлиб, қўнғир соchlарини силар экан, Фаррухни эслаб, йиғлар эди.

Одатдагидек, Иффат Фаррухнинг ўғлини кутиб ўтирган вақтда биз китобхон билан унинг уйига кирган эдик. Энага чақалоқни соат тўққизга етказиб келарди, бугун бўлса, кечикди, соат тўққиздан ошди.

Иффат дастлаб бунга унчалик эътибор бермади, аммо ярим соатдан ортиқроқ вақт ўтгач, хавотирланиб, энди төлефон қилмоқчи эди, бирдан қувончга тўлган энага уйга шошиб кириб келди.

Иффат ташвишли ҳолда:

— Бола қани?— деб сўради.

‘Энинга жилемайиб:

— Бугун унга яхшироқ жой топилди,— деди бамай-лихотир.

— Очиқроқ ганиревингчи, нега болани олиб келмадигур— сўради ҳайрати ишада зиёда бўлган Иффат.

— Вугун боли отасини учратиб, у билан кетди,— деди өнага.

Иффатга бу ганлар аллақандай тушунилмас иборалардай эшитиларди. Ҳашгу манг бўлиб қолган Иффат өнагадан нима воқеа юз берганини айтиб бериши талаб қилди.

Кампир эса қувонч билан:

— Ҳа, бугун тунда унинг отаси келиб, болани олиб кетди,— деди.

V боб

КИТОБХОНГА АВВАЛДАН ТАНИШ БУЛГАН БАЪЗИ КИШИЛАР

Қазаклар Теҳронга кирган, гўё улар шаҳарни ишғол этган кунининг эртасига тўраларча: «Эй, одам башара зотлар», деб камситилган халқни энди «худонинг марҳамати» ва чет эллик хўжалар шафқати билан ашрофлар қўлидан силаб-сийраб бўшатиб юбориш зарур бўлиб қолган куни, шу жоҳил халқ муқаррар уқубатли қисмати олдидаги талвасага тушган ашрофларни, уларга қўшиб охунд ва сайдларни ҳам гирибонидан бўғиши мумкинлигини ниҳоят тушуниб етган куни, турли хил арзандалар, муътабар амалдорлар, сиёсатнинг «с» ҳарфини ҳам тушумайдиган «сиёсий арбоблар» ва бошқа шу тоифа кишилар бирин-кетин қамоқхонага «тўпланишаётган» куни Дарвозайи Қазвин маҳалласининг «Йдора нозири» чорраҳасидаги кўк әшикли бир оддийгина уйда қандайдир катта йигин бўлаётган эди.

Бу ерга «ўрта» табақага мансуб турли одамлар тўпланган эди. Уларнинг кўпчилиги Теҳроннинг «олифта» ёшлари вакилларига ва давлат муассасалари хизматчиларига ўхшарди. Лекин бу ерда савдо гарлар табақасидан бўлган кишилар, «оқ саллали»лар, эгнидаги қенг ёқали сардорийдан бўйинлари қилтириқдай чиқиб турган аллақандай шахслар ҳам бор эди. Бу ерга йиғилган турли қиёфадаги одамларга разм солгаи киши уларнинг нима мақсадда тўпланганини аниқлай олмасди.

Бу уйга келестгап одамларнинг кимлигини билмоқчи бўлган киши эшик ёнида туриб қуллуқ қилаётган қора кўз, қўнгир соч ёшгина хизматкор йигитчага эътибор қилимоги даркор. У кираётганлар билан саломлашар экан:

— Марҳамат, тўғри иккинчи ҳовлига ўтсинлар, ке-йни чапга қайриладилар, марҳамат,— дерди тавозе билан. Қизиқ, кираётганларниң баъзилари бу йигитча билан эскидан танишдек, унинг иякларини қитиқлаб ўтишарди.

— Аҳмад, ишларинг қалай, бизниkilар тўпланишдими?

Аҳмад эса жилмайиб:

— Ҳа, оғо, ҳаммалари келишган,— деб жавоб берарди.

Биринчи ҳовлига нисбатан анча кенг бўлган ичкари ҳовлининг чап томонида катта зал бор эди. Қиш кезлари совуқ бўлгани сабабли залнинг ровонлари ёпилганди. Ойнадан хона ичида икки даврага бўлиниб ўтирган одамлар кўринарди. Баъзан у ёки бу даврадан:

— Яна беш қирон, фақат беш қирон!— деган овозлар эшитилиб қоларди.

Баъзан меҳмонлардан бири ортиқча шовқин кўтарарди, шунда уй эгаси бўлмиш кўхна армия офицери мундиридаги кенг елкали киши ётиғи билан тартибга чақираварди:

— Тақсиrlарим, ўйиннинг қонун-қоидаси бор, ҳаддан ошиш ярамайди. Аввало, шовқин солиш ман этилади, қолаверса, бугунги кун хатарли. Мен сиздек дўстларимни ўзим ва хонадонимга иснод келтириш учун таклиф этганим йўқ,— дерди.

Шунда меҳмонлар орасида аллаким унга хайри-хоҳлик билдириди:

— Ҳусайн амаки ҳақли. Ўйинда одоб сақла, шаҳзода!

Давранинг ҳар бирида саккизтадан одам бўлиб, тўплланганлар «мажлиси» энди бошланган эди. Мўътабар улфатлар ҳали чинакамига «жанг» бошлаганлари-ча йўқ. Ҳатто кийим-бошларининг ҳам оҳори тўкилмаган. Бир неча соат ўтгаč, кийим-бошлар тамомац бошқа тус олади. Ҳа, айтгандай, бундан бир соат муқаддам бошланган ўйин энди қизиб кетди. Ўйинчилар

чўнтағидан чиққан пуллар столга, ўйинчилар олдидағи кулоҳ ва саллаларга уйила бошлади.

Давранинг бирида салла ўраган икки киши, яъни калта қора соқолли сайд билан соқолларни хинага бўяган охунд¹, айтишларича, омади юришмайдиган қандайдир семиз бир киши, унинг ёнида, афтидан, ўта фирибгарлиги сезилиб турган қотма бир киши, сўнг қўлларига феруза ва олмос кўзли узуклар таққан, Фарбий Европага тақлид қилувчи олифта йигитча, мўйна қалпоқ кийган, қорачадан келган чўтири бир киши ва ниҳоят оқ саллали бир савдогар ўтиради.

Оқ салла ўраган бўяма соқол охунд:

— Банк менини! Банкда беш қирон бор! Фақат беш қирон! — деди.

Тиз чўкиб ўтирган одамнинг рўпарасидаги мўйна қалпоқ кийган қорача киши ўлимтикка човут солган қузғунга ўхшаб, қарталар турган қутига интилди.

Шу маҳал даврада ўтирганлардан аллаким оёғининг учи билан охунднинг елқасига аста туртди. Буни пайқаб қолган оғойи шайх қорачадан келган улфатига:

— Ҳазрат, тўйчиқни ўтказсалар бўларди,— деди.

«Ҳазрат» деб аталган мўйна қалпоқ кийган, қорачадан келган киши бўлса:— Нега сен қарта олмаяпсан? Нима бўлаётганин тушунмай қолдим-ку,— деди. Яна охунднинг елқасига туртишиди. Шунда охунд ўзини туртган дўстига қайрилиб қаради-да:

— Нега турткилайсан, азизим?— деди,— уяладиган жойимиз йўқ. Биз тўғрисини айтаверамиз. Ҳазрат, жонгинам, қарталарнинг бирортасини боса олмадинг, иулларни столга қўйиб қўйсанг, айни муддао бўларди. Кел, пулларни қалаштирайлик — тўйчиқни ўтказиб юборамиз.

Н... ушшария² унвонли ва ўзини энг зўр шариат пешволаридан деб керилган охунд шу сўзларни айтар экан, диндорлар тасбих, муҳр ва Карбалодан келтирилган бир парча кесак сақланади деб ўйлайдиган ҳамённи чўнтағидан чиқарди-да, ундан йигирма беш туман олиб, давра ўртасига ташлади.

Шунда шаҳзода:

— Шунаقا гапларнинг нима ҳожати бор! Ахир, мен

¹ Охунд — руҳоний.

² ... ушшария — Эрди шоҳдиги даврида дин ва шариат арабларига бериладиган нуфузли унвон. (Ред.)

сенга ишонкаман-ку, тавба...— деди ўзича ғудирлаб ва чўнтағидан эллик тумани кредит қофозни чиқарниб, охунд ташлаган пуллар устига ирғитди. Утирганларнинг кўзлари ўйнаб кетди, ҳамма қофоз пулларга тикилиб қолди.

Яна қарта сузила бошлади. Шаҳзода қарта сўради. Охунд чақонлик билан қарта олиб, шу заҳотиёқ:

— Шаҳзода, балки қартани айирбошлишни истарсан?— деб сўради.

— Қанчага?— унча ишонқирамай сўради шаҳзода.

— Етти туман!

Шаҳзода кифтини қиснб, шайхни қизиштириди:

— Бўлти, қарта ол,— деди.

Шайх икки дақиқа чамаси қарталарни ғалати қилиб роса чийлагандай кейин, ниҳоят, карталарни очдилар. Баб-баравар — иккилиқдан иккита чиқди. Шаҳзода икки бор қарта олиб, бир олтилик ва бир учликни тўқиз қилиб, шайх олдига ташлади.

Охунднинг қути ўчди.

Имомзодалар чеккан азоб-уқубатлар ҳақида жазавага тушиб, ўқиб топилган тўрт туман пул бой берилган эди!

Ўйин тобора қизий бошлади. Шаҳзода гоҳ ютар, гоҳ ютқизарди. Шомга яқин банк яна шайх қўлига ўтди. Ундан баланд келаётган шериги — шаҳзода қаторасига уч марта ютқизди. Тўртинчи бор шаҳзода ютишга аҳд қилиб ўйнади, лекин яна ютқизди. Шаҳзода бешинчи марта қартага қўл узатди. Лекин бу сафар охунд бирорининг турткисини кутмасдан:

— Шаҳзода, жонгинам, тўй нима бўлади? Тўй?— деди.

Энди шаҳзоданинг авзойи ўзгарди, қизарib кетди. Қўлинини чўнтағига солди-да, гўё худди шу онда пайқаб қолгандай:

— Пул тамом бўлибди. Ҳа, майли, қартани сузавер, пулга одам юбораман,— деди.

Оғойи шайх эса айни дақиқада нақд пул зарур бўлгандек:

— Эй, йўқ, азиш шаҳзодам пул йўқми — қўлингни торт. Энди бошқалар ўйнасин,— деди.

Шаҳзоданинг зардаси қайнаб кетди:

— Сенга нима бўлди, менга ишонмайсанми?— деб сўради у.— Мен қарзни ўз вақтида тўлаб тураман чори?

Шу вақт «оқ қаллади» киши:

— Иўқ, шаҳзода, бунақа гапни гапирманг, ёлғон гапириялсиз,— деди.

Шаҳзода яна қизариб кетди. Яна бир қадаҳ ароқ сўраб ичди-да:

— Хўш, менга қарта сузмайсанми?— деб сўради.

Оғойи шайх дарҳол ҳамма пулни чўнтаққа уриб:

— Шаҳзода, нега шунчалик қистаб туриб олдинг!— деди-да, кейин илова қилди:— Ундай бўлса, сени ранжитмаслик учун мен банкачиликдан воз кечаман,— деди.

Шунда шаҳзода қарта қутичасини олдига тортиб олиб:

— Банк меники. Банкда беш туман бор,— деди.

Лекин ҳарифлардан бирор киши ҳам жавоб бермади.

Шунда шаҳзода уй эгасига мурожаат қилди:

— Қани, бу ёққа беш туман чўз.

Уй эгаси ғамгинлик билан бош чайқади:

— Шаҳзода, ўзинг кўринг турибсан, ўйин бошланганидан бери қўлимга қора чақа ҳам тушгани йўқ. Агар ёнимда бўлганда, жоним билан берардим.

Шаҳзода аччиқланиб:

— Майли! Омадим келмади. Узларинг ўйнанглар,— деди-да, ўрнидан турди.

Шаҳзода тарёқ манқали турган хонанинг бурчагига борди. Ўерда Аҳмад деган дастёр бола билан аллақандай малла соқол киши бор эди, улардан бири тарёқ пишитар, иккинчиси уни чекар эди. Малла соқол киши Аҳмадга ҳирс билан боқар, Аҳмад бўлса, Янги маҳаллада яшовчи хонимларга хос нозу карашмалар билан унинг қонини кўпиртиради. Бу хонага кириш билан «улфатлар»дан бирини ҳузур-ҳаловатдан маҳрум этганига шаҳзоданинг фаҳм-фаросати етмади.

Аҳмаднинг хулқ-атвори уй эгасининг диди ёа «истеъдодидан» далолат берарди. Нашабангилик, қиморбозлик, баччабозлик каби барча ишларга омилкор бўлган соҳиби хона гўё табиат томонидан атайин Эрон парламенти депутати ролини ўйнаш учун яратилганга ўхшарди.

Малла соқол тарёқ чекиб бўлгач, шаҳзода Аҳмадга «менга ҳам тарёқ тайёрлаб кел», деб буюрди-да, қарта ўйнаётганларга қараб ёнбошлади.

Шаҳзодага навбат етди, у лабларини чилим найига

босаркан, очкүзлик билан тарёк дудини ичига юта бошлиди. Ҳар тортишда у ўзини гүёғам-аламидан фориғ бўлаётгандек ҳис қилса-да, лекин бу гал тарёк чекишдан аввалгидаи ҳузур-ҳаловат топа олмасди.

— Маҳаллангизда нозанинлар топиладими? — сўради шаҳзода Аҳмаддан.

Фикри-ёди беш туман ишлаб олиш бўлган Аҳмад, қош қўяман деб, кўз чиқариш қабилида бирор нарса айтиб юбориб, шаҳзоданинг дидини билмай унинг аччини чиқармайни деб, шундай жавоб берди:

— Бизнинг маҳалла ҳақида суриштиришнинг ўрни йўқ, оғо, бу ер жаннатнинг худди ўзи. Кўнглингиз қанақасини хоҳласа, шунақаси топилади. Шу кичкинагина маҳаллада қанақа хотинга майлингиз бўлса, шунақаси бор-да. Бунинг сирини билиш учун атайлаб бир куни боққолдан сўрадим. «Бунинг ҳикмати сувда, шу ернинг сувидан ичган хотин-қизларнинг ҳаммаси жуда дилрабо бўлиб кетадилар», дейди.

Шаҳзода Аҳмаднинг сўзларига қулоқ солмаётганилиги яққол сезилиб турарди. Уни Аҳмад таърифлаётган «дилраболар» эмас, балки шу дақиқада сиймоси кўз олдида жйлваланаётган бир аёлгина қизиқтиарди.

Эшик очилиб, икки янги меҳмон — Али Ризохон билан Али Ашрафхон кириб келишди. Қиморбозлар хурсанд бўлиб кетишиди.

Уларнинг атрофида ўтирган «чўталчилар» ҳам руҳланиб кетишиди:

— Омадлилар келишди, худога шукур, энди иш юришади, — дейишди.

Ҳамма ўзига қайнокроқ чой буюрди.

— Қандай янгиликлар бор? — деб сўради аллаким,

— Қанақангি янгиликлар бўларди, — деди оға-инилардан бири. — Қамашлар ҳамон давом этяпти. Ҳозиргина шаҳзода К.ни қамадилар.

Шу маҳал мириқиб тарёк тортаётган бизнинг ёш шаҳзода «шаҳзода К.» номини эшишиб, чилимни четга сурди:

— Узи нима гап? Отамни қамашдими? — деб сўради. Лекин қиёфасидан унча ташвишлангани сезилмас, ҳатто сўраётганида ҳам овозидан кўнглидагидек иш бўлганлиги англашилиб турарди. Шаҳзода яна чилимга қўл чўзди.

Уни кўрган оға-инилар баб-баравар:

— Ия, шаҳзодами? Сиз шу ердамисиз! — деб хитоб қилишди.

— Ҳазрати шаҳзода уччига чиққан қартабоз,— деб сўзга аралашди уй эгаси.— Илгарилари бизнинида бўлмаганлар, лекин бугун мен бу кишини атайлаб тақлиф қилдим.

Али Ашрағхон шаҳзодага қўл чўзар экан:

— Нима ишлар қилиб юрибсан? Демак, уйланмабсан-да, а? — деб, у ҳам манқал ёнида тиз чўкди.

— Аввало менга айт-чи, отамни қамаганлари ростми?

— Бахтга қарши, отангни шахсан танимайман,— деди Али Ашрағхон,— лекин ҳозир Қазвийн хиёбонидан ўтган файтонни кўрдим. Унинг кетидан икки отлиқ казак йўртиб борарди. Мен ўйловчилардан кимни олиб кетаётгандарини сўраганимда, «шаҳзода К.»ни дейишиди.

Шаҳзода дурустроқ ишонч ҳосил қилиш учун:

— Қиёфаси қанақа эди? — деб сўради.

— Қорни катта, мўйлови оқ, соқоллари қирилган. Катта кулоҳ ва қора пальто кийган.

Шаҳзода ўзини қаттиқ ташвишлангандай кўрсатиб:

— Айтганинг худди отамнинг белгилари. Энди нима қилдим-а? — деди.

— Нима ҳам қила олардингиз,— деди дарҳол уй эгаси,— казаклар билан жанг қилгани бормайсиз-ку, ахир, кутинг. Сизнинг отангизга ўхшаш зотларни улар ҳеч нарса қилиша олмайди. У киши эртага эрталаб яна уйда бўладилар.

Шаҳзода К.нинг қамоққа олиниши бу ерда ёш шаҳзодага бўлган муносабатда дарҳол сезилди. Қиморхона эгаси ёш шаҳзоданинг энди ота ўрнида мустақил иш кўрадиган бўлиб қолишини таҳмин қилиб, агар тилхат ёзса, унга пул қарз беришга жазм қилди. У шаҳзоданинг ёнига келиб, секингина:

— Шаҳзодажон, лутфан мени афв этасиз... Боя менда пул йўқ эди. Энди ўйин анча қизий бошлади, мен сизга йигирма туман қарз бериб туришим мумкин. Лекин, сиз менга кичкинагина хатча, атиги икки оғиз сўз битилган қоғозча берасиз, марҳамат, шунчаки бир хотира учун-да...

Шаҳзода мамнун бўлди.

— Албатта, албатта,— деди у.

Енидаги хонага ўтиб тилхат ёзишга киришиди, пул сүммасига келганды уй эгасига қаради:

— Неча пул ёзай?

Уй эгаси ночорлигини ифодалаш учун пешонасими тириштириди.

— Қанча олмоқчисиз?

Шаҳзода ўттиз туман ёзди-да, йигирма туманни олиб, қиморбозлар ёнига югурди.

— Мен ҳам, мен ҳам тикаман. Менга қарта беринглар.

У яна ўйинга киришиб кетди. Гоҳ ютқазар, гоҳ ютарди. Ўйин давом этарди. Али Ашрафхон гоҳ тарёк чекар, гоҳ қимор ўйнарди. Акаси бўлса, ўйнаб-ўйнаб қарзга ботиб қолганди. Аҳён-аҳёнда у шаҳзода..., удавла... ва бошқаларнинг қамалганларини ўйлаб, эти жимиirlаб кетарди.

Соат бешга бориб, кўп қиморбозларнинг мадори қуригач, ўйин бузилди. Мадори қуриганлар орасида бизнинг шаҳзода Сиёвуш Мирзо ҳам бор эди.

У яна ғамгин бўлиб, Али Ашрафхон ёнига келди-да, иккаласи янгидан пишиштаган тарёкни мириқиб чекишиди. Шундан сўнг шаҳзода оға-инилар билан бирга қиморхонадан чиқди.

Бу кечада Али Ризохон ютган эди. Аммо пихини ёрган туллак қиморбоз бўлгани учун ютолганим йўқ, бор буд-шудимни бой бердим деб қасам ичарди. Тажрибали қиморбоз унинг ёлғон гапираётганлигини, аслида эса, бирини ўн қилиб олганини дарҳол пайкарди.

Улар шаҳарнинг турли томонида туришарди. Шунга кўра хайрлашиб, ҳар ким ўз уйига йўл олди. Китобхоннинг ижозати билан биз Сиёвуш ва Али Ризохонни ўз ҳолига қўйиб, Али Ашрафхон қандай ҳодисага дуч келишини томоша қиласиз.

Саҳар. Соат олтилар чамаси, теварак-атроф ҳали қоронфилик қучоғида, бинобарин, извошларини мусодара қилинишидан ҳавфсираган киракашлар бемаҳалда кўчага чиқишига қўрқадиган маҳалда файтон топишга умид боғлаш мушкул эди. Али Ашрафхон уйига яёв жўнади.

Ҳали ҳарбий ҳолат эълон қилинмагани учун уни бу кечада ҳеч ким тўхтатмади, у чорак кам бир соатдан кейин уйига етиб борди. Али Ашрафхон тамоман хотир-

жам күринарди, лекин уйнинг ёнинасида казак турғанини күриб, ҳайрон қолди. У мансабдорларнинг қамоқца олинаётганлигини эшигтан эди-ю, лекин улар атрофида гирдикапалак бўладиган сарқитхўрлар ҳам қамалаётганини эшигмаганди. Шунга кўра, у ўзича казак адашиб бу ерда тургандир ёки шаҳар соқчилари дандир деб ўйлаб, хотиржам эшикка яқинлашди. Шунда казак дарҳол олдинга чиқиб:

— Оғо, тезроқ киринг, оғойи поручик сизни анчадан бери кутиб турибдилар,— деди.

Али Ашрафхон:

— Қандай поручик? Менда нима иши бор экан? Ажабо, ҳозир одам қабул қиласидан вақтми?— деб сўради.

Аммо уй эшиги очиқлигини кўриб ва казак қўлидаги милтиқ ўқидан осонликча қутулишга кўзи етмага, ҳовлига кирди.

Ташқаридаги меҳмонхонада чироқ ёниқ эди. У зудлик билан ўз хонасига бориб эшикни ланг очди-ю, хонада у ёқдан-бу ёққа ўйчан юрган офицерни кўрди. Оёқ товушини эшигтан офицер унга ўгирилди.

Али Ашрафхоннинг миясидан бир зумда бамисоли қуюндай тезлик билан мингларча фикрлар ўтди. Қўрққанидан нафаси ичига тушиб кетган Али Ашрафхон аранг:

— Эй, сизмисиз?— деди ғўлдираб, титроқ овозда.

Офицер ҳарбийларга хос оҳангда:

— Худди шундай!— деб жавоб берди.

VI боб

СЕВГИ АСИР ЭТМАГАН КИМ БОР?

Ёнидаги эллик туманни, аниқроғи, Муҳаммад Тақи воситасида эрталаб аллофдан қарзга олган пулни ва қиморхона эгаси берган йигирма туманни — жами стмиш туманни ютқазиб қўйган Сиёвуш Мирзо уйига судралиб борарди. У ниҳоятда ғамгин эди.

Айтгандай, энди у камдан-кам хурсанд бўларди. У илгариги бардам, қувноқ Сиёвуш эмасди. Кейинги тўрт йил мобайнида у анча ўзгариб кетди. Лекин, бундан бир йил муқаддам рўй берган воқеа унга айниқса қаттиқ таъсир этди, унинг тушунча ва одатларини ўзгартиб

юборди. Оламдаги барча мавжудотни тиз чўқтиришга қодир бўлган буюк куч Сиёвушни ҳам бўйин эгишга мажбур қилди. Энди у Шаний ва Мухторуддавла хиёбонларидағи «кўнгил очар» уйларнинг ҳозир-нозирларидан эмас, «анандақа» хотинларни ахтариб юрмасди. Ғам-аламдан халос бўлишни истаган чоғларда тарёк чекар ва гоҳо қарта ўйнарди.

Отаси шаҳзода К.нинг мол-мулкининг кун сайин баракаси учиб борарди. Эндиликда шаҳзода К. ҳатто вилюят ҳокими лавозимини эгаллашдан ҳам умидини уэди. Нега десангиз, барча газеталар уни амалдор бўлишга иномуносиб бўлган «чирик» эски тартиб тўралари тўдасига мансуб киши деб жар солдилар. Газеталар ҳозир ашрофликка буржуа партиясига хос хийла-найранглар ёхуд медицина практикаси воситаси билан етишган «янги давр» ашрофларига ҳокимлик лавозимларини олиб беришга ҳаракат қилардилар.

Езни оромбахш Шимронда, қишини ўзининг жозибали шаҳар боғида роҳат-фарогатда ўтказишга одатланган шаҳзода учун энди ҳаётини бошқа изга солиш ниҳоятда мушкул экани ўз-ўзидан маълум, Шунинг учун ҳам утинмай курашди, режалар тузди. Ўғлини Маҳинга ўйлантириш билан орзусига етмоқчи бўлди, бироқ Маҳин тўсатдан вафот этди, бинобарин, унинг умидлари пучга чиқди. Шундан кейин шаҳзода ён атрофни қанча қидирмасин, Маҳиндек мол-мулкка эга бўлган бирорта муносиб келин топа олмади.

Сиёвушга келганда, Маҳиннинг ўлими аввалбошда унга ҳеч қандай таъсир этмади, у кайф-сафо билан овора бўлиб, Маҳиннинг ўлими ҳақида ўйлашга вақт ҳам толмади.

Лекин, кейинчалик ота-она эс-ҳушингни йиғ, ўзингни дурустроқ тут, «кўрпангга қараб оёқ узат» деб очиқдан-очиқ жаврай бошлашганидан кейингина Сиёвуш Маҳиннинг ўлимидан нечоғлик «зиён» кўрганинига ақли етди. Аммо, у бўш келмади, ота-онасидан «ўз» улушини, ҳатто укаси ва синглисининг ҳақини ҳам қисташга киришди. Лекин, ниҳоят, отасининг аҳволи танг бўлиб қолганини англади.

Энди у ёнида «ортиқча» пул бўлмагани туфайли бошқача ҳаёт кечира бошлади: кечалари соат учда қорача хоним уйига қадам ранжида қилмас, саҳар соат бешда Дарвозайи Давлатдаги шаробфурушни уйғотиб, айтган

баҳосига ичкилик олмас, «Форсиён» магазинида «ноза-шингилар»га ўн беш туман туралыган амиркон туфлилар тортиқ қилмас эди. У энди нишхўрд, нобол хотинлар билан айш-ишрат қилас, кейин бу «ҳузур-ҳаловат»нинг азобини тортар эди. Эски дўстлари билан ҳам кам учрашадиган бўлиб қолди.

Маҳин вафотидан икки йилча кейин, иттифоқо, Сиёвуш ўзининг икки-учта оғайнилари билан айлангани бозорга чиқди. Бу кун сафар ойининг йигирма саккизи бўлиб, «Наҳл»¹ маросими бўлаётган кун эди. Албатта, уларнинг мақсади эл қатори мотам маросимидаги қатнашиш эмас, балки оломон орасида кезиб, ёш қизчаларни «овлаш» ёки бирор нозанининг тузоғига илиниш эди.

Улар кўчаларни изгиб, Шамсул-имора минораси остида тўхтадилар. Назмиянинг фармонига кўра, хотин-қизлар фақат миноранинг рўбарўсида тўпланишлари мумкин эди. Қора чодра ёпинган хотин-халажлар шу қадар кўп тўпланган эдик, бозордан то Тўпхона майдонига қадар бўлган ерга гўё чойшаб тўшалганга ўхшарди. Маросим кечикди. Узоқ кутавериб толиқдан баъзи аёллар ерга ўтириб, топганларини тамадди қила бошладилар. Баъзилар ўзларини тамоман асоратга солиб, фақат шу кўча томошаси, яъни лойга ботиб, бир неча соатлаб қаққайиб туриш ҳамда шилқим йигитлар ва ярамас хотинларнинг бешарм сўзларини эшитишдай арзимас ҳуқуқни берган эркак зотини қарғар эдилар.

Оҳори тўкилмаган ялтироқ атлас ёки эскириб, ранги айниб кетган, аммо илгариги башанглийидан шимадир сақланиб қолган чодра ёпинган маълум тоифадаги бир гуруҳ хотинлар тап тортмай, баланд овозда қалтис жумлалар, одобсиз сўзлар гапиришарди.

Бири ёнида турган аёлнинг тирсагига турттарди:

— Қара, қара... Ҳасанни кўряпсанми?

Иккинчиси зардаси қайнаб дерди:

— Ноиб Фахрийнинг димоги кўтарилиб кетганини қара-я!

Учинчиси, тартибни кузатиб юрган полицияидан тап тортмай, ўтиб бораётган полиция офицерини овозини барала қўйиб чақирди:

¹ Наҳл — Эронда имом Ҳусайнинг ҳалок бўлиши хотирасига багишлануб муҳаррам ва сафар ойларида ўтказиладиган мотам маросими.

— Ҳусайн, ҳой Ҳусайн! Бугун менинг уйимга келасанми? Айт, келасанми?

Хижолатда қолган офицер қизариб:

— Мени шарманда қилмагин,— деди.

Қанча пичирлашиб гапиришмасин, офицерларга қарши бирор ғарази бўлған, уларни айблашга баҳона ахтарган ишқибозлар қулоқларини динг қилиб, шундай сўзларни эшитиб оларди.

Сиёвуш майдоннинг бериги томонида туриб, кўз узмасдан аёлларга тикиларди. Бирдан у олдинги қатордаги хотинлар орасида ниқобини кўтариб, юзини деярли очиб турган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги бир қизни кўриб қолди.

Аввало у қизга унча эътибор бермади. Фақат ёнидаги ҳамроҳига:

— Қарагин, анча дурустгина қизга ўхшайди-а!— деди.

Лекин, шу заҳотиёқ айтган гапидан ўкинди шекили, ҳамроҳининг диққатини бошқа бир хотинга — зательфар ранг кўйлак кийган, «суюқоёқ» хотинга жалб этишга уринди.

— Қара, қара, ҳов ана Азиз... Сен Қора... нинг уйидан қаёққа кўчиб ўтганини билмоқчи эдинг, чоғи?

Ҳамроҳи ўша томонга ўгирилиб:

— Ҳа, ҳа, ҳозир унинг қаерда яшашини албатта, билишим керак,— деди.

Сиёвуш бўлса яна аввалги қизга тикила бошлади. Қиз унга бениҳоя гўзал кўринди. Шу топда югуриб бориб, қизинг қора шаҳло кўзларидан ўпиб олгиси келди. Лекин, бахтга қарши, ундан қилиб бўлмасди, назмиянинг фармонига биноан эрларнинг ҳатто хотинлар турган жой яқинидан ўтишлари ҳам тақиқланган эди.

Қиз ҳақиқатан ҳам жуда дилрабо эди.

Маъно ёғилиб турган меҳрибон шаҳло кўзлари, ноzik юпқа лаблари, қайрилма қоп-қора қошлари, алифдай тик бежирим бурни ва қалдирғочнинг қанотидай қора ва жилодор сочлари билан бу мавзун қомат, ноzik қиз ниҳоятда латофатли эди. Юзи ва қўллари оппоқ, тани буғдойрангроқ бўлиб, у ҳақиқий шарқ гўзали эди.

Маҳлиё бўлиб қолган шаҳзода ундан кўз узолмасди. Қиз эса, одатдагича, дуч келган одамга қарагандек, йингитга атиги бир боқди-ю. қайтиб қарамади. Бу билан

қиз, сен ҳам күчада учрайдиган ҳамма йигитларнинг бирисан, дегандай бўлди.

Халойиқ жазирама офтобда икки соатдан бери Чаламайдон томондан келадиган «Наҳл» маросимини кутарди. Ниҳоят, соат учларга яқин узоқдан карнай товуши эшитилиб, бозор томондан маросим кўринди, ашрофлардан олинган отлар оломон олдидан ўйноқлаб ўта бошлади.

Буларнинг халқа нима кераги бор экан, майли, буни халқнинг ўзи билади, мен бир нарса демайман. Зарури бўлмаса шундай жазирамада куйиб, соатлаб маросим кутишармиди?

Маросим яқинлашгунча шаҳзода беихтиёр юзини очиб турган қиздан кўз олмади. Маросимнинг тантана-вор қисми—«ногора», яъни тарихчилар таъбирича, Карбало фожиасида қатнашган тuya минган дўмбирачи ва созандалар ёки найза кўтарган араблар тўдаси ўтаётганда қиз кўринмай қолди. Шунда Сиёвушнинг фифони фалакка чиқди.

Кутиш, сабр қилишдан бошқа чора йўқ. Бунинг устига маросим, ўчакишгандек, тез ўта қолмади. Дарвоқе, бунчалик ҳашамат, тантана халқ олдидা атайн намоёншкорона ўтказилар ва бунинг эвазига шариат пешволари—«қорни катталар» ва «замона зўравонлари»—дан мўмай инъомлар, қимматбаҳо сарполар олардилар. Маросимнинг имиллаши томошабин бўлиб келган олонининг зардасинигина қайнатарди, холос.

Сиёвуш тоқатсизланиб депсинар, лекин мутаассиблардан қўрққанидан маросимнинг кечикиши борасида бирор гап айтишга ботинолмасди. Бу қиз «учинчи табақа»га мансуб бўлса керак, деб ўйлади Сиёвуш. У ўзича: «Бу бирор кавушдўз ёки новвойнинг қизидир», деб қўйди. Қизнинг бошига ёпинган чодраси нимдош бўлиб, ранги айниб кетган, хол-хол гулли кўйлаги оддий майин, читдан тикилганди. Оёғидаги туфлисини төхрон косиби тиккан, кулранг, дағал пайпогини ҳам маҳаллий ҳуармандлар тўқигани сезилиб турарди.

Шаҳзода қизни кўрган заҳотиёқ уни қўлга туширишим керак, деди ўзича. Қарз-қавола кўтариб бўлса ҳам шу камбағал қиз кўнглини овлаб, ўзиники қилиб олиш осондек туюлди.

Лекин қизиги шундаки, шаҳзоданинг ўзига маъқул тушган хотинни қўлга киритиш учун ҳар қандай қабиҳ

қийлаларни ишга солиши фикрини қилганида сира-сира қиз этмайдиган юраги бу қизни ўлаганида асов отдай типирчиларди.

Бу қизнинг қаерда туришини ниҳоятда билгиси келди. Лекин, чўқморлар билан қуролланган полициячилар, мутаассиб оломон олдида қиз билан сўзлашиб бўлмас эди. Оломон коғир ҳисоблар, полициячилар эса маҳкамага олиб кетарди. То отаси бу ишдан хабардор бўлиб, уни бўшатиб олгунча қамоқхонада ётишга мажбур бўларди. Хотин-халаж орасида ўралашиб юрган анови офицерчанинг терговига тушиб қолиш ҳам мумкин.

Эҳтимолки, у қиз билан гаплашаман дейиш бефойдадир, балки қиз унинг саволига жавоб беришни ҳам истамас?!

Шу пайт маросимнинг бошқарувчилари — Машадий Али қандолатчи билан Ҳожи Ҳасан аллоф ўртасида ихтилоф чиқди: «Носирия хиёбонига бурилишда кимнинг байроби олдинда бориши керак? Чаламайдонникими ёки раставозорникими? Даҳанаки жанг бўлди ва маросим иккига бўлинди. Анчадан бўён маросим тугашини, тезроқ уйга бориб тамадди қилишни орзиқиб кутиб турган бир тўда томошабин бирдан саф узилган ердан ўтиб, қарши томонгә ёпирildи. Шунда оломон шаҳзодани ҳам қаршидаги аёллар ёнига суриб олиб бориб қўйди.

Шу топда қиз ёнида турган кампирга:

— Шоҳбожи, қайтишда яхвиси кўнкада қайта қолайлик, бу ердан Тақиҳон кўчасигача олам-жаҳон йўл,— деди.

Шаҳзода кампирнинг жавобини эшитмоқчи бўлиб турганида полициячининг:

— Оғо, оғо, қани бир ўнг томонга ўтиб олинг-чи!— деган ҳайқириги эшитилди.

Шаҳзода орқага тисланди. Шу маҳал маросимнинг ажраб қолган қисми бозорнинг тими остида ҷиқиб, хиёбонга бурила бошлиди. Тўда ўтиб бўлганига қадар шаҳзода шу ерда кутиб турди, кейин Шамсул-имора остидаги аввалги жойига хурсанд бўлиб қайтиб келди, чунки қизнинг қаерда туришини билиб олган эди.

Маросим охирлаб қолди, Али тоға Биби Фотиманинг безатилган «ҳажла»си — никоҳ аравасини Шамсул-имора майдони атрофидан бир неча бор айлантирди. Бу билан у кимда-ким кушойиши көр тиласа, «ҳажла» ва унинг чироқларига топиниши керак эканини, шунда

иҳлосманд одамларнинг барча орзулари ушалишини эса латиб ўтди. Ҳалойиқ тарқала бошлади.

Сиёвушнинг жўралари кетмоқчи бўлишди. Шунда Сиёвуш улар билан қайтолмаслигини айтиб хайрлашида, шу заҳотиёқ хотинлар турган томонга югурди. Бироқ, қиз йўқ эди. Чор атрофга қанча қарамасин, фойдаси йўқ. Ҳамма ёқда бошига чодра ёпиниб, бетига чашмбанд тутган аёллар, улар орасидан ўзини қизиқтирган қизни таниб олишнинг иложи йўқ эди. Лекин, у умидсизланмади. Сабри чидамай, тоқатсизланниб, кўчанинг бу бошидан у бошига бориб келди. Эркакларни ўнг томондан юришга мажбур этган полициячилар унга халақит берардилар. Қиздан ному нишон йўқ эди. Шаҳзоданинг аччиғи келди, лекин бундан фойда йўқлигини тушуниб, хафа бўлиб кетди. Қиз билан кампирнинг кўнкага тушмоқчи бўлганини эслаб, вагонга югурди. Вагон лиқ тўла, чиқиш мумкин эмасди. Сиёвуш одамларни туртиб-суртиб, бир амаллаб вагон зинасига оёқ қўйиб олди. Чорак соатдан кейин Тақиҳон кўчасига етиб, вагондан сакраб тушди-да, кўчанинг оғзида кута бошлади.

Аёллар тўда-тўда бўлиб, маросимдан қайтишарди. Шаҳзода: «Улар ҳозир келиб қолиши керак», дерди ўзича.

Унинг бояги қизни жуда кўргиси келарди. Шу вақтгача унда бундай ҳис-туйғу бўлмаганди, тўсатдан бунчалик «ошиқи шайдо бўлиб қолиш»ни эса, хаёлига ҳам келтирмас эди.

Ўз ҳаётида, яъни хотин-қизларга майл уйгонганидан буён у кўп хотинларни кўрди, уларнинг орасида гўзаллари ҳам кўп эди, лекин ҳеч қачон у бу қизни кўргандагидек ҳаяжонга тушмаганди.

У вақт ўтганини ҳам сезмай, ғайри шуурий равищда чорраҳада ўткинчиларни кузатиб, икки соатча қаққайиб турди.

Кўча ҳаракати асли ҳолига тушганига ҳам бир ярим соатча бўлди. Йўловчилар тайсаллаб қолди. Лекин шаҳзода умидсизланмади. Тўғрироғи, «ноумид шайтон» дегандек, ўзини умидлантиради. Ниҳоят, қоронғи тушиб қолганини пайқади. Кетиш керак. Шунда у чор атрофга разм солди, теваракдаги уйларни яхшигина таниб олиб, ғамгинлик билан саланглаб уйига жўнади.

Мана шу уч соат давомида шаҳзода тамоман ўзгарди. Бу боя эрталаб сайдга чиққан Сиёвуш Мирзо әмасди.

У бутун йўл давомида бошини қути солиб, маъюс ўйга чўмганча борди. Ҳатто, йўлда учраган аёлларнинг қиқири-қиқири ҳам унинг хаёлини бузолмади. Фақат извошчиларнинг «пўшт-пўшт» и ёки юк ортилган соябон араваларнинг тарақ-туроқини эшитганидагина атрофига қараб қўярди. Тим-қоронғида уйига қайтиб келган шаҳзода ҳаяжон ва очликдан толиқиб, ўз хонасиға кирди-да, креслога ўтириди, папирос чекиб, хаёлга чўмди.

Унинг бошида ташвишли ва ғалати фикрлар айланарди. Қиз унда ниҳоятда кучли таассурот қолдирган эди. Уша қизнинг шу ерда, ёнимда бўлиши сув, ҳаводай зарур, деб ўйларди. Бу заруратни эҳтиросгина эмас, балки аллақандай бошқа бир сабаб ҳам тақозо этарди. Хўш, бу мақсадга қандай эришиш мумкин? Ахир, қизнинг қаерда туришини ҳам аниқ билмайди-ку. Шундай пайтларда рўй берадиган шубҳа унинг барча ишончини чиппакка чиқаради. У ўзича: «Эҳтимол, янгиш эшитгандирман. Балки, у Тақиҳон кўчасида турмас? Кимдан билса бўларкин? Кимдан ёрдам сўраш керак? Отам билан онам бу ишга бош қўшишлари эҳтимолдан узоқ. Муҳаммад Тақи ёрдам бермасмикин?» дерди.

У қўнғироқ тугмачасини босди.

Ёшгина хизматкор югуриб кирди.

— Агар Муҳаммад Тақи шу ерда бўлса, чақириб юбор,— деди Сиёвуш.

Тез орада аввалгидай маккорлик ва ялтоқлик билан таъзим қилиб, Муҳаммад Тақи кириб келди.

— Муҳаммад Тақи,— деди Сиёвуш.— Бугун менинг қалбимда нималар рўй бергани ва ҳозир нималар рўй берадётганини сенга қандай айтиб берсам экан?

Муҳаммад Тақи таажжубланди:

— Ҳазратим нима демоқчи бўлганларини англай олмадим... Нима гап ўзи?

Сиёвуш Муҳаммад Тақига қандай воқеалар содир бўлганини айтиб бергаёт, қай йўл билан бўлмасин, қизни топиб келишни талаб қилди.

Китобхонларга маълум бўлган тамаъгир Муҳаммад Тақи бу қизнинг камбағаллигини, шаҳзоданинг эса, аввалгидек сахийлик билан инъом беролмаслигини ҳи-

собга олиб, бу ишга овора бўлиб юрманг, демоқчи бўлиб оғиз ростлади.

— Парво қилманг, ҳазратим,— деди у ярим ачйниб, ярим ҳазил қилиб.— Бугун сизни бўлмағур хаёллар гангитиб қўйибди. Баравақтроқ ётинг, эрталаб тургуннингизча ҳаммаси унутилиб кетади...

Шаҳзода дарҳол унинг сўзини бўлди:

— Йўқ, йўқ! Фикру ёдим ўшанда, унинг хаёли менга ором бермаяпти.

Муҳаммад Тақи изтеҳзо аралаш кулди:

— Ҳа, кўрамиз. Мен бир жойни топиб қўйдим, агар эртага ўша жойдан хурсанд бўлиб қайтмай, яна ўша гапни такрорласангиз, у қизнинг чинакам гўзаллигига ишонч ҳосил қиласман.

— Муҳаммад Тақи, энди менга унақа жойлар ҳақида гапирма,— деди шаҳзода ғамгин бўлиб.— Агар эплай олсанг, ўша қизни топишумга ёрдам бер.

Лекин Муҳаммад Тақи Сиёвушни, қизнинг турар жойини билмагандан кейин, уни топиш мушкул эканига ишонтиргач, умидини пучга чиқарди. Сиёвуш Мирзо гапни давом эттириши ортиқча билиб, Муҳаммад Тақига жавоб берди.

Қиз тўғрисидаги ўйлар уни оромидан маҳрум қиласди. Қизнинг гўзал чеҳраси унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Бирдан унинг кўзлари ёшланди.

Ҳа, ҳатто шаҳзоданинг кўзларига ҳам ёш келди...

VII боб

ЧУЛПОН ЮЛДУЗИ ДОИМ БАЛАНД ҚАСРЛАРГА НАЗАР ТАШЛАЙДИМИ[†]

Худди шу куни кечқурун Тақихон хиёбонининг катта ҳовлиларидан бирида, яъни тоғ этагида бўлган тор кўчага жойлашган жажжигина иморатнинг озодагина хонасида бир қизча алланима тўқиб ўтиради. Бу хонанинг барча жиҳози— бир неча янги гиламча, йигиб қўйилган кўрпа-тўшак, токчада турған бир неча чироқ, кося ва лаганлардангина иборат эди.

Қиз эгнига юпқа қора қўйлак кийган бўлиб, кўйлагининг ниҳоятда юпқалигидан нозик, гўзал сийнасияниқ кўриниб турарди. У бошига қора дуррача ўраганди. Чиройли шаҳло кўзлари шодлик билан чақнарди.

Бугун «Шаҳиди карбало куни»да ашула айтиш мумкін
эмаслигига қарамай, у қадимий, оддий құшиқни күйлар
эди:

Кече ёмғир севалаб ерларни қылғанди нам,
Күнглими гул-гул очиб келган эди ёргұнам...

Қиз ниҳоятда баҳтиёр күринарди... Бу ҳол ҳашамат-
ли бое-роғларда ҳаёт кечириб келган ҳар қанақа аш-
роғзодани ҳайратта солиши турған гап. Зотан, бундай
кулба ва турмуш шароитидан нолимай, яхшироқ нар-
саларни орзу қымай, қандай яшаш мүмкінлігига
«мұътабар» зотларнинг ақли бовар қымасди. Бу бора-
да ким ҳақ, ким ноҳақ, гапириб ўтирумаймиз. Ҳар ким-
нинг табиати ҳар хил.

Қиз ўзининг ҳаётидан, шу уйи ва бисотидан мам-
нун эди, чунки унинг ёңгинасида, ана шу ҳовлида бош-
қа бир киши яшарди, унинг яқинлиги, дилдорлиги қиз
учун әнг гүзәл нарсалардан ҳам, әнг муҳташам қаср-
лардан ҳам азизроқ эди. Қиз ҳозиргина кампир онаси
билан «Наҳл» маросимидан қайтиб, энди ўша одамни
кутарди. Унинг тезда келишига, у билан күришишга ва
сұхбатидан баҳраманд бўлишига қизнинг имони комил.
Қиз баҳтиёр эди, келажак унга янада марғуброқ кү-
ринарди.

Бу бир неча соатгина бундан олдин Сиёвушнинг
диққатини ўзига жалб этганғы, ғойиб бўлиши эса уни
ғам-гуссага солиб, ҳатто қўзларига ёш келтирган ўша
қиз эди.

Бу ҳовлида қиз билан онасидан ташқари яна бош-
қа бир кампир ҳам ўғли билан бирга яшарди. Йигит-
нинг Дарвозай Қазвин хиёбонида тамаки дўкончаси
бор эди.

Қизнинг онаси кўпгина кампирларнинг акси ўлароқ,
ниҳоятда оққўнгил, мўмин-мулойим аёл эди. Баҳтга
қарши, унинг қўзлари анча заифлашиб, нарсаларни зўр-
ға илғарди, хулосаи калом, қўлидан кўпда иш келмай-
диган бўлиб қолғанди. Лекин унинг марҳум эри «Шоҳи
шахид» саройида бир вақтлар фаррошлиқ¹ қилиб мў-

¹ Фаррош — луғавий маъноси гилас түшовчидир. Улар под-
шоҳ ёки феодалларга яқын бўлғандар. Фаррошлар аслы вазифала-
ридан ташқари жиноятчиларни жазолаш билан шуғулланганлар.

майгина мол-мулк орттириб олганидан хотини билан қизининг ҳаёти озми-кўпми таъминланган эди...

Улар анча қашшоқ эдилар, лекин бир ботмон буғдой ўн-ўн икки қиронга кўтарилигдан очарчилик йилларида ҳам бир амаллаб кунларини ўтказган эдилар. Ушанда сиймолари Европа газеталари ва рассом Фазнавий суратларини безаган мұтабар зотлар буғдойнинг харвони (300 кг)нн бир из қирқ тумандан пуллаб, қанчадан-қанча одамларни у дунёга жўнатишган эди.¹

Қиз қўл қовуштириб ўтирасди: у ўз тирнкчилигини ўзи ўтказишга уринар, пайпоқ тўқиб сотиб, кунига икки қирондан ишларди.

Тўрт хоналик бу уй ўзлариники эди. Отаси ҳаётлигига ўзларни туришарди, отаси ўлганидан кейин ортиқча хоналарни ижарага қўядиган бўлишди. Бундан ойига йигирма беш қирон қўшимча даромад қилиб туришди.

Бир йили ижаракилар уч марта алмашинди. Биринчи марта охундга ижара қўйиши, у ҳар кечаси кўчадан бузуқ хотинларни бошлаб келиб, уларни менинг сийгам дерди. Бу она билан қизининг ҳаёт тарзларига тўғри келмасди, улар яхшиликча (ичларида ўлгудай қарғаб) тақводор руҳонийни одоб билан чиқариб юбориши. Икки кундан кейин бошқа одам келди. Бу табризлик озарбайжон бўлиб, форсчани яхши биларди. У келиши биланоқ:

— Менга хонани ижарага қўйишидан қўрқманг,— деди.— Мени сўққабош деб ўйламанг. «Кичик ҳокими мутлақлик»² давридаёқ уйланганман, қаерга бормай, доим хотиним мен билан бирга юради. Лекин, ҳозир йўллар нотинч, шаҳсеванлар³ талончилик қилиб, то Миёнагача⁴ келишди, шунинг учун ҳам ҳозир ўзим келдим. Хотиним кейинроқ келади, келишиб қўйганмиз. Кеча Шоҳ мачитга бориб, хотинимга келишини сўраб хат ёздирам.

Шунингдек, сўйил ёки чўқмор билан қуролланиб, ҳалқ орасидан ўз хўжаларига йўл очиб бериш ҳамда югурдаклик қилиш ҳам ана шу фаррошларнинг зиммасига юклатилган. (Ред.)

¹ Эроннинг Қожорлар династиясининг сўнгги ҳукмдори Аҳмад шоҳининг галлафурушлик билан шугулланганига ишора. (Ред.)

² «Кичик ҳокими мутлақлик» — «Истибоди сағир» — Муҳаммадалишоҳ мажлиси тарқатиб юборганидан то маршута тиклангунгача бўлган давр, яъни 1908—1909 йиллар «Истибоди сағир» деб аталади.

³ Шимолий турк кўчманчи қабилаларидан бири.

⁴ Табриз билан Төхрон ўртасидаги шаҳар.

Эски эрон урф-одатлари қон-қонига сингиб кетган қыз билан кампир ростгүй эдилар, шунинг учун бошқаларнинг гапига ҳам ишонардилар. Мана шу қаҳратон қиши кунларида озарбайжонни ва унинг хотинини хафа қылгилари келмай, хонани ижарага қўйишиди.

Доимо уйида ўтирувчи қыз озарбайжоннинг қандай меҳмонлар бошлаб келаётганини кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Меҳмонларнинг ҳаммаси ҳали мўйлови сабза урмаган ўн етилардаги ўсмирлар бўлиб, кулоҳлари остидан жингалак соchlари кўриниб турарди.

Лекин кекса озарбайжон ёш меҳмонлари билан жуда мулоийм муомалада бўлиб, ҳеч қандай шовқин-сурон чиқармагани, намози бомдодни ўқиётганидан бошқа вақтда овози эшитилмагани учун она билан қыз унинг бу ишига тоқат қилишиб, хотини келишини кутардилар.

Бир куни кечаси, нима сабабданdir, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланган озарбайжон билан ёш меҳмони ўртасида жанжал чиқди, хонада шовқин кўтарилиди, эндигина чироқни ўчириб, ётмоқчи бўлиб турган қыз озарбайжон бошлаб келган бесоқол меҳмоннинг:

— Сен ўн икки қирон бераман деган эдинг! Шундай экан, ўша ваъда қилган ўн икки қиронни бер!— деганини эшитиб қолди.

— Ҳой, секин, секинроқ гапирсанг-чи!— деди озарбайжон.— Мен «ўн икки қирон» деганим йўқ, бир туман дедим. Ўша ерда, рестораннынг олдида.

Меҳмон тўсатдан овозини барада қўйиб бақирди:

— Хомтама бўлмал! Бу гал олдинги сафаргидек лақиллата олмайсан! Ҳозир жанжал чиқараман. Қани, ўн икки қиронни чўзиб қўй, эшиятсанми?

Шундай кейин тарсаки товуши ва меҳмоннинг чинкиргани эшитилди.

Кампир иргиб ўрнидан турди.

— Нима гап?

Озарбайжоннинг хонасида муштлашиш давом этарди. Меҳмон билан хўжайин ёқа бўғишиб, турк ва форс тилларида бир-бирларини бўралаб сўкишар, шаънларига пештаҳам сўзлар айтишарди. Уларнинг иккови шу топда нақадар бешарм ва кулгили аҳволда эканлигини китобхон аниқ тасаввур эта олади.

Улар қандай аҳволда эканига қарамай, кампир эшикка яқинлашиб, бақирди:

— Ҳой, нима қиласизлар? Нега вақт алламаҳал

бўлганда одамларни тинч ухлагани қўймайсизлар?

Қиз ҳам онасининг ёнига бориб, биргалашиб қичқирди.

Кутуриб кетган озарбайжон меҳмонни қўйиб юбормай, унинг юз-кўзи ва бошига муштлайверди. Меҳмоц кучи етганча ўзини ҳимоя қиласарди. Қампир билан қизининг қичқириши тобора зўрайиб борганини кўрган озарбайжон билан меҳмон яна бундан кўра баттарроқ бирор фалокатга дучор бўлмайлик, деб жим бўлишди. Фақат меҳмоннинг:

— Хўп, майли, эртага гаплашамиз!— дегани эшилди.

— Эртага дейсанми?— деб қичқирди озарбайжон.— Пулимни қайтармагунингча сени бу ердан чиқармайман!

Шунда қампир тоқат қилолмай, кучи борича эшикни тортиб, бақирди:

— Бу нима гап ўзи! Кечаси шовқин-сурон қилиш нимаси! Менга бунақангি ижаракининг кераги йўқ. Вой сени қара-ю! Агар подшоҳпараст бўлмаганингда, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланмаганингда, сени шу бугун кечасиёқ ҳайдаб чиқарап эдим. Сен бетавфиқ машрутачилар олдида шарманда бўлмагин, деб эртагача туришингта рухсат бераман. Лекин, эртага кечқурундан бошлаб, қорангни кўрмай. Қизимнинг бунақангি шовқинларга тоқати йўқ. Йўқол, берадиган икки туманинг фассолга буюрсин.

Қампирнинг чапақай жаҳли чиқиб кетган эди. Лекин у машрутачиларни ёмон кўрарди, «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйлангани озарбайжоннинг шоҳпараст эканидан далолат берарди, шунинг учун унга ортиқча гапиришни эп кўрмади.

Озарбайжон билан меҳмони сал ҷушларини бошларига йиғиб, бир бурчакка тиқилиб жим бўлиб қолишиди.

Эрталаб барвақт озарбайжон меҳмони билан чиқиб кетди, кечқурун келиб буюмларини олди-да, ижара ҳақини тўлаб, жўнади.

— Бунақа одамлардан эҳтиёт бўл,— дейишди кечаси билан шовқин-суронни эшигтан, бўлган воқеаларни кампирдан билган қўшнилар,— улар бир фалокатга йўлиқтиради.

Шундан кейин қампир «кичик ҳокими мутлақлик» даврида уйланган озарбайжонлардан юрак олдириб

қүйінб, жой сүраб келган ҳамма озарбайжонларга рад жавоби бера бошлади. Хоналар бир ойгача бүштеди.

Ниҳоят, бир ойдан кейин истараси иссиққина бир кампир келди. Ташвишда сұлган қызыл юzlари бу аёлнинг бир вақtlар жуда гүзal бўлганидан дарак берарди.

Исми Жалолат бўлмиш қиз ҳалиги кампир келган вақтда ҳовузча лабида ўтириб, чироили қўлларини ювмоқда эди. У бу аёлни кўрган заҳоти нима учундир унга меҳри товланиб қолди. Жалолат кулиб:

— Келинг, хизмат, аяжон? — деди.

Қизнинг жилмайиб турган чеҳрасига қараб, кампир ҳам жилмайди.

— Иккита хонани ижарага қўярмишсизлар деб эшийтдим, шу ростми? — Жалолат унга хоналарни кўрсатди. Уларнинг кампирга ёққани аён бўлиб турарди. Шундан кейин қиз уни ойиси ўтирган хонага таклиф қилди.

— Киринг, ойим билан чилим чекинг.

Уйдан камдан-кам чиқадиган Жалолатнинг онаси меҳмонни кўриб, севинди.

— Ўтиринг, тасаддиқ, ўтиринг, — деди у табассум билан.

— Ўғлим билан иккаламиз Қатта Бозорнинг нариги чеккасида турамиз, — деди кампир. — Ҳозир ўғлимнинг Дарвозайи Қазвии хиёбонида дўкончаси бор, ҳар куни барвақт дўконига бориши керак, шунинг учун яқинроқдан жой топсак деган эди. Хоналарингиз яхши экан, агар қиммат бўлмаса, ижарага олардик.

— Нархини келишамиз, — деди Жалолатнинг онаси. — Лекин, аввал, билишим керак, илгариги ижарачи-ларимизга ўхшаш эмасмисизлар...

Шу пайт Жалолат чилим кўтариб кирди.

— Йўғ-э, ойи, ҳамма бир хилда бўлаверибдими, — деди у гапга аралашиб.

Ун уч боласининг ўн иккисидан айрилган — бири чекдан, бири босқидан, бири тутқаноқдан, бири ичтерламадан, яна бири ҳовузга тушиб нобуд бўлиб, ёлғиз Жалолат билан қолган кампир уни жуда яхши кўради, У шу заҳотиёқ рози бўлди.

— Сен шундай десанг, хўп, майли. Ижара ҳақи икки туман.

Кечқурун кампир бай пули бериб кетди. Эрталаб ҳаммол билан юкларини олиб келди. Шу кундан бошлаб кампир билан ўғли ҳалиги иккала хонада яшай бошлиши.

Үгли эрталаб ва дам олиш кунларидан бошқа пайтда уйда бўлмасди. У кечқурунлари кунботарга яқни чарчаб, тугунчада нон кўтариб келар, кун ботганидан уч соат кейин хуфтонда ухлаб қоларди.

Кампир билан қизи улардан рози эдилар. Улар ҳам ўзларини худди ўз уйларида яшагандай ҳис қиласидилар. Шундай қилиб, уларнинг турмуши тинч, бетағвиш ўтарди. Лекин бир маромда осойишта яшаш йигитчага насиб бўлмади.

Бир куни эрталаб у, одатдагидек, ишга кетишга отланадиганида беихтиёр бошини кўтарган эди, дарча ойнасидан тикилиб турган қизнинг юзи ва чақнаб турган кўзларини кўрди. Уятчанлик ҳамда тўғрими, нотўғрими — ойнси ўргатган одоб қоидаси шу заҳотиёқ қиздан кўзини олишга даъват этарди. Лекин, бошқа қандайдир куч бунга йўл қўймади. Нима қилаётганини билмай, оқибати кўнгилсиз бўлишидан қўрқмай, у кўзини тўлдириб қизга боқди. Узоқ тикилиб турди, кўзларидан унга шайдо бўлиб қолгани сезилиб турарди, буни пайқаган қиз ўзини тутолмай кулиб юборди. Шунда у ҳам кулди.

Бир дақиқадан кейин йигит оёғи тортмаса ҳам кўчага чиқди.

Шу куни унинг қўли ишга бормади, устасининг хотири паришон эканини ёш дастёри ҳам пайқади. Чиндан ҳам шундай эди; Жалолатнинг гўзал чеҳраси ва жозибадор шаҳло кўзлари унинг кўз ўнгига гавдаланар эди. У кечқурун, қоронғи тушнини Гутмай, дўкончани барвақт ёпиб, шошганича уйга қайтди. Нима қилиш керак? Қизнинг холасига киришга ҳаққи йўқ, ўз онасидан ҳам уяларди.

Лекин, баҳтига, тақиллатганида эшикни ҳар вақтдагидай онаси эмас, Жалолат очди. Қиз табассум қилиб: — Салом! — деди.

Йигитча қип-қизарди. Чакка томирлари бўртиб, юраги бир хил бўлиб кетди. Қизнинг саломига алик олинини ҳам эплай олмай, телбалардек, ўз хонасига югуриб кирди-да, кўзачадаги сувни шимира бошлади.

Унинг ҳаракатидан ҳайрон бўлган, ҳатто бир оз ран-

жиган **Жалолат**, йигитчанинг эс-хуши унчалик жойида бўлмаса керак, деб ўйлаб, ғамгинлик билан уйига кирди.

Киз бир боқиши билан йигитча қалбини қандай ярагани, уни қандай дардга мубтало қилганидан ўзи бехабар эди. У, севги пайдо бўлар экан, юракни безовта қила бошлашини белмасди.

Бундай пайтларда муҳаббат тангриси қизни дадил қучоқлаб, лабларидан бўса олишни даъват этарди. Лекин муҳаббат тангрисига ёқмайдиган шарм-ҳаёв ва камтаринлик йигитни ҳовлига чиқишга қўймасди.

Шу оқшомда у ғалати ҳолатда қолди: қайтуришини ҳам билмасди, чунки қайғуга ўрин йўққа ўхшарди, лекин хурсанд бўлишини ҳам билмасди. Ҳар ҳолда рўй берган воқеадан сўнг оромини йўқотиб қўйди. Онаси билан бир нафас суҳбатлашиб, овқатланиб бўлгач, у дарров ўринга ётди.

Йигит оғир кунларга қолди.

Ҳамма ухлаганида, у ўз-ўзига гапиради:

«Кўрайлик-чи, худо нимани насиб этаркин... Балки, яна назмияга тушиб, таёқ ермиз. Ёки, эҳтимол, энди бошқача бўлар? Балки, шу қизнинг нақш олмадай юзидан бўса олиш насиб бўлар?»

Кўпчилик, йигитча шу кечаси ухламаган бўлса керак, деб ўйлар, ундай эмас. Вақт ярим кечадан оққанидан кейин у қаттиқ уйқуга кетиб, эрталабгача уйғонмагани маълум.

Эрталаб ўрнидан турганида у ҳовлида яна **Жалолатни** кўрди. Бу сафар у ўзини дадил тутиб:

— Синглим, эшикни беркитиб олинг,— деди,— назмиянинг марҳамати туфайли ўғрилар қўпайиб кетди.

Йигитча ўз назнида жуда дўндириб гапирдим деб ўйлади. Бирдан «синглим» деган сўзни эшитиб, қизнинг кулими сираб қўйганини пайқаб қолди.

— Ҳа, нима бўпти. Ўғрилар келса кела қолсин, уйни мизда олишга арзийдиган ҳеч нарса йўқ. Мени ўғирлаб кетишича, пешонамдан кўраман, чунки зўр келса, боягидақа сўзларни эшитмайман-қўйман-да.

Йигитча серрайиб қолди. У нима деб ўйлашини билмасди. Нега қизнинг аччиғи келди? У: «Йўқ, йўқ, агар сизни ўғирлаб кетишича, мени ҳам қўшиб ўғирлашсан», демоқчи бўлди-ю, лекин айтмади, чурқ этмай эшикдан чиқди.

Унинг бехосдан «синглим» деб айтган сўзидан Жалолат чийнакам хафа бўлган эди. Мамлакат қонунига кўра, бегона йигит билан бундай гаплашиш ман этилганини қиз хаёлига ҳам келтирмай, йигитчага ўз норозилигини очиқ айтди.

Бу уйга она-бала келганининг иккинчи куни ёш йигитни биринчи марта кўриб, Жалолат юраги алланечук бўлаётганини сезди.

Қиз бу қандай ҳис эканини билмасди. У ўзига: «Эҳтимол, бу ажалининг ваҳимасидир! Азроил ёнимдан учиб ўтдими?» деди. Худди ана шу куни «равза» эшишига борган эди, «равзахон»дан лаҳад, Азроил, кейин яна ўша маҳалдаги бош министрнинг буюк фазилатлари тўғрисида нималарнидир эшитганди. У чиндан ҳам Азроил ёнимдан ўтди, деб ўлади.

Орадай икки ҳафта чамаси ўтгач, Жалолат йигит ҳар гал келганида ёки кетганида юрагида ғалати бир туйғу пайдо бўлаётганини пайқади. У ажабланиб:

«Нега Азроил мени ўз ҳолимга қўймайди? Одам қиёфасига кириб юргани-юрган», — деди ўзига.

Азроил билан учрашиш тўғрисидаги фикр унга даҳшат солиши керак эди, лекин унинг йигит билан учрашгиси келадиган бўлиб қолди.

Йигитни кўриш қийин эмас эди, у ҳовлида юрганида bemalol қараш мумкин. Лекин, қиз у жилмайиб боқса деб орзу қиласди.

Қиз ўзининг бу орзуси сезилиб қолишидан чўчирди. Лекин, бизга маълумки, йигитча уни тўсатдан кўриб қолганида, ўзини панага тортишин қанчалик ихтиёр қилмасин, барibir, дарча ойнасидан кўриниб қолди.

Уша куни кечкурун қиз қачон эшик тақиллар экан, деб йигитга узоқ кўз тутди...

Биз ўша куни кечкурун улар ўртасида нима бўлганини, эрталаб қиз йигитнинг муҳаббат илмидан тамоман бехабар эканини тушунганини биламиз.

Ўртада бўлиб ўтган ўша ғандан кейин йигитча ихтиёрини ўйқотди, қуёш ботмасдан икки соат олдин дўкон часовини ёпиб, Техрон кўчаларида узоқ кезди.

Кечкурун уйга қайтганида, қизга яна рўбарў келишдан қўрқиб, эшикни зўрға тақиллатди. Қиз қархисида турарди. У яна соддалик қилиб, хижолат бўлишига сал қолди. Ҳар қалай, ўзини босиб, энди унга «синглим» деб мурожаат этмай:

— Салом! — деди.

Жалолат ҳам «салом» деб жавоб берди. У чодра билан юзини бекитар экан:

— Шаҳарда нима янгиликлар бор? — деб сўради.

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бунақанги савол-жавоблар ўзларига қиттак бўлсин лазат баҳш этмаслигини яхши англар эдилар. Лекин, на униси ва на буниси бирор ёқимлироқ ва жиддийроқ масала ҳақида гапиришга юрак қилмасди. Уларнинг билим доиралари қалбларида пайдо бўлган ҳис-туйғуни баён этарлик бир йўлни кўрсатишга ожизлик қиласади. Улар нимани билишарди? «Қирқ тўти» ва «Искандарнома» китобини. Улар Шамсул-имора майдонидаги «жин», «пари» ва «Одил шоҳ» ҳақидагина ҳикоя қилиб, шундай пайтларда зарур бўладиган гапларни сира-сира ўргатмайдиган дарвешнинг эртакларидаң ташқари нимани ҳам эшлибдилар дейсиз.

Йигитнинг онаси шу маҳаллада яшовчи, шимолий вилоятлардан бирининг собиқ ҳокими бўлган ва аввалги гуноҳларидан сал-пал фориғ бўлиш, охундлар ва мусулмони комилларнинг кафолати билан янгитдан ҳокимлик лавозимига кўтарилиш учун замин ҳозирлаш мақсадида ўқиётган «равза»сига кетган эди. Жалолатнинг онаси эса, ҳовлининг нариги чеккасидаги хонада ўтирган бўлиб, буларнинг гапларини эшита олмасди.

Ез фасли, осмонда ўн кунлик ой ёғду сочиб турарди.

— Ой жуда ҳам чиройли-а, тўғрими? — деди қиз.

Шунда йигитча юрагида дадиллик қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмай:

— Ҳа, ой жуда чиройли, лекин бу ерда ундан ҳам гўзалроқ ой бор, — деб юборди.

Коронгидан қизнинг қизаруб кетгани кўринмасди, албатта.

— Бу ерда ундан ҳам гўзалроқ ой бор, дедингизми? — деб такрор сўраганида, қизнинг овози сал титради.

Йигитча дадилланди. Қиз бу гапларни эътироэсиз эшитганини кўрган йигит унинг онасига чақиши ёхуд қуввиб юборишлиаридан чўчимай:

— Албатта, ғоят гўзал ва дилрабо, — деб қўшиб қўйди.

Шу пайтда қиз яшириб турган юзининг ярмини оч-

ди. Қиэ билан йигит худди эски қадрдонлардай гаплашар эди. Йигит онаси уйда йўқлиги учун ичкарига киришга шошилмасди. Улар ҳовли ўртасида гаплашиб туришарди.

— Ойдан кўра, гўзалроқ ким экан? — деб ўсмоқчи лаб сўради **Жалолат**.

Йигит жавоб бермади. Ниҳоят, юрак ютиби:

— Ойдан гўзалроқми? Сен ўзингсан-ку, ўзгинанг! — деди.

Бу сўзларни эшитган **Жалолат** Текронинг одобли, шарм-ҳаёли қизлари сингари йигитни уришиб ташла-моқчи бўлди-ю, лекин тили бормади. У юраги гурс-гурс уриб, ўз хонасига томон йўл олди.

Йигит, яъни бизга таниш бўлган **Жавод**, шу оқшомда қизнинг ҳуснига мафтун бўлиб, ҳовли ўртасида бир соатча туриб қолди.

У туриб-туриб ўзига:

«Шу қизга уйланишим керак!» деди.

VIII боб

ТАСОДИФИЯ КУЗ ЕШИ

Уша кундан кейин **Жалолат** билан **Жавод** бир-бirlарига бўлган майлларини ва қалбларида нималар бўлаётганлигини тушуниб олдилар. Аста-секин қиз тортинмайдиган, уялмайдиган бўлиб қолди. **Жавод** эса дадиллашди. **Жалолат** энди ундан юзини яшириб, юрагини ўртамайдиган бўлди.

Улар кўп баҳтиёр онларини бирга ўтказишли. **Жавод** ўртоқларидан узоқлашди. Дўкончасини ёпди дегунча уйга оциқарди. Кўпинча севгилиси **Жалолат**га қурби етганчা бирор нарса: баъзан мева, пишлоқ ёки ширинлик олиб келадиган бўлди. У бу нарсаларни аслида онасига келтирган бўлса-да, унга:

— Ҳадисларда агар киши бирор нарса олиб келса-ю, қўшнисига бермаса, гуноҳкори азим бўлади, дейилган,— дерди.

Шундан сўнг у **Жалолат**га совға-салом бердиарди, ўғлидан бошқа ҳеч кимсаси бўлмаган она эса унга монелик қилмасди.

Жалолатнинг яқинлигидан беҳад шод бўлган **Жавод** назмияда, қамоқда ётган оғир кунларини ҳам унутди,

Хатто бир вақтлар бошдан кечиргани даҳшатларга ишонгиси ҳам келмасди.

Фаррух билан охирги марта учрашган кунидан буён Жаводда айтарли ўзгариш бўлгани йўқ.

Қамоқда узоқ ётиши ва калтаклар Жаводнинг соғлиғига қаттиқ путур етказганидан хабаримиз бор. Даставвал, кўрган кишилар уни ногирон бўлиб қолади деб ўйлаган эди. Лекин, ундан бўлмади.

Фаррух Жавод билан хайрлашиб чиқиб кетаётганида унинг дори-дармон олиши ва ўзи тайинлаган докторга бериши учун токчада бир оз пул қолдирди. Бу Фаррухнинг ҳаммаҳалласи ўша таниш доктор эди. Унинг айниқса ичтерламага қарши ишлатадиган дорилари хатто Н. элчиҳонасига ҳам маълум эди.

Иссиқ сувга тушиш, мой дори Жаводнинг баданидаги жароҳатларни бир оз тузатди, полиция берадиган оби ёвғон ўрнига кучли овқат ейиши, айниқса, ёш бўлгани сабабли тез согайиб кетди. Уч ойдан кейин аввалги ҳолига қайтди. Кўзининг хиралиги ҳам тузалди.

Айни шу пайтга келиб, Фаррух қолдирган ўттиз туманга яқин пул тугади, Жаводнинг оиласи яна муҳтожликда қоладиган бўлди.

Шу дамда Жавод биринчи марта уйидан чиқди. Унда қандайдир ишонч бор эди, шу сабабдан бўлса керак, ҳатто у жилмайиб ҳам қўйди. Лекин кўнгли ташвишда: энди нима қиласман?— деб ўзига савол берарди. Кўпдан буён Фаррухдан дарак йўқ. Мана шу уч ойдан бери бирор марта келиб хабар ҳам олмайди.

«Энди мени хизматкорликка олгиси келмаётгандирда»,— дерди Жавод ўз-ўзига.

Фаррухдан бирор илтимос қилишни ўзига эп кўрмас-да, Жавод унинг уйига борди.

Мўйсафид чол унга эшик очиб:

— Нима ишингиз бор?— деб сўради ғамгинлик билан.

— Ота, менинг исмим Жавод,— деди у одоб билан.— Оғом мени биладилар. У кишини кўрмоқчи эдим.

Чол ажабланиб сўради:

— Оғонгиз ким?

Жавод ҳам ҳайрон бўлиб:

«Мен бошқа жойга келиб қолдим, шекилли?» деди ўзинга-ўзи. Лекин, яна бир марта дарвозага, боғ деворига разм солиб:

— Фаррух оғом-да,— деди.

Шу сўзни эшигтгач, чолнинг кўзида ёш пайдо бўлди. У Жаводга Фаррухнинг дом-дараксиз йўқолганини айтди. Афтидан, чол шу топда Жаводни таниди.

— Оғо билан Қумга борган сен эмасмидинг?

— Ҳа, мен эдим. Ажабо, нега оғодан ҳеч қандай хабарингиз йўқ?

Чолнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди, чол кўз ёшини тия олмай:

— Шундай... Уч ойдан бери ундан ҳеч қандай хабар эшифтадик,— деди.

— Бу қандоқ бўлди?— ҳамон тушунолмай сўради Жавод.

Чол уни ичкарига таклиф қилди ва Фаррухнинг энагасини чақирди.

Улар Жаводга Фаррухнинг бехос ғойиб бўлганини, унинг кекса отаси ғам-аламдан вафот этганини айтиб беришди.

Жавод қариялар билан бир соатча Фаррух ҳақида сўзлашиб, ҳасратлашиб ўтириди, сўнг уйига кетмоқчи бўлиб ўрнидан туриб, улар билан энди хайрлашаман деганда, тўсатдан дарвоза қаттиқ тақиллаб қолди.

Бобоҳайдар дарвоза томон ўқдай учиб борди.

Аҳмадалихон кирди. Фаррухнинг содиқ дўсти ғамгин эди.

— Бугун ҳам хабар йўқми?— деб сўради у чолдан.

— Йўқ.

— Мен алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқаяпман,— деди Аҳмадалихон.— Ўтган кечаси ҳам уни тушимда кўрдим. Аҳволи оғир эмиш, мендан ёрдам сўрармиш. Мен унга ёрдам бергани яқинлашсам, у бирдан: «Эртага кўришамиз», дермиш.

Фаррухнинг энагаси хўрсиниб:

— Эҳтимол, келиб қолар, бизни азоб-уқубатдан қуткарап?— деди.

— Ким билади,— деди Аҳмадалихон.

У «эртага кўришармиз» деб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди.

— Ҳожи оғо нима қиляпти? Ҳали ҳам ҳар куни келяптими?— деб сўради Аҳмадалихон.

— Эй, оғо,— деди чол,— бу Ҳожи оғонинг касридан тинчимиэни йўқотдик. Эрталаб, бомдодни ўқимасданоқ етиб қелади. Ўндан: «Нима керак?» деб сўрасанг, «Қилган баймиздан ташвишланяпман. Шубҳага тушиб қолдим. Ножӯя ишга ўхшайди; борди-ю, бирданига ҳовлига ўт тушиб кетса, нима бўлади? Пулни қайтаринг, йўқса тегишимни олай, кўнглим тинчисин», дейди. Мен унга ҳар гал: «Ҳожи оғо, бизни ўз ҳолимиэга қўйинг, пулни талаб қиласиган муддатингиз келгани йўқ-ку»,— дейман. Бунга қулоқ солгиси келмайди, тушгача шу ерда қимир этмай ўтиради.

— Қўяверинг!— деди Аҳмадалихон,— Арабистоннинг жазира ма офтобида юриб, Ҳожининг мияси айниб қолган бўлса керак. Эндиғи сафар эшикни тақиллатса, жавоб берманг.

У бошини чайқаб, секингина:

— Хизматкоримга ёрдам бераман деб, Фаррух уйини шундай хавф-хатар остида қолдирди!— деди.

Бу сўз ўзиға тааллуқли эканини пайқаган Жавод қаттиқ хўрсивди.

Шу пайтгача унга эътибор бермай турган Аҳмадалихон уни таниди.

— Ҳўш, ҳозир сен нима иш қиляпсан? Тузалиб кетдингми?

— Худога шукур,— деди Жавод.— Кўз ва оёқларимнинг оғриғи қолди.

— Ишлайсанми ёки бекормисан?

— Бекорман,— деди Жавод бошини қуий солиб.

Аҳмадалихон Жаводнинг жавоби ва кўринишидан унинг қаттиқ қийналганини пайқади. Бир оз ўйлаб тургач, у Почта Бошқармасига хизматкорлар кераклигини эслади.

— Саводинг борми?

Жавод йўқ дегандай бош чайқади.

— Саводинг бўлганида, сенга тузукроқ иш ҳам то-пиларди,— деди Аҳмадалихон.— Ҳозир сени Почта Бошқармасига ишга жойлаб қўйишм мумкин. Эртага ишга чиқсанг бўлади.

Жавод Аҳмадалихонга миннатдорчилик билдириб, уйига югурди. У шодликдан кулар, Фаррухни эслаб, йиғлаб юборай дерди. У онаси, опасига энди муҳтожликдан қутулишини айтиб хурсанд қилиш, Фаррухнинг ғойиб бўлганини сўзлаб беришга ошиқарди.

— Шундай ёш йигит-а! Одам жуда ачинади унга! —
дейишиди онаси билан опаси хафа бўлиб.

Иш хусусига келганда онаси барча давлат маҳкамаларини хуш кўрмас, қўрқар, уларни кофирлар идораси деб биларди. Лекин, шунга қарамай, ўғлининг бошқа иложи йўқлигидан ишлашига розилик билдири ва ўзи ҳам яхши гап топиб қўйганини айтди.

Йигит нима гап эканини билишга ошиқди. Шу пайдада уйдан опаси чиқди. Она қизига қараб олгач, деди:

— Отангнинг ошнаси Машадий Муҳаммад Ҳасан пистафуруш бугун опангга совчи қилиб, синглисини юборипти. Мен унга тўғрисини, опангнинг ҳеч вақоси йўқ эканини айтдим. У бўлса: «Бизга бирорвонинг нарсаси керак эмас. Акамга яхши, андишли, вазмин, маъқулгина хотин бўлса, бас», деди. Мен опангдан сўраган эдим, у рози бўлди. Уч кундан кейин уларни никоҳлаб қўямиз.

Жаводга ҳар томондан хушхабар кела бошлади, фақат Фаррухдангина ҳеч қандай дарак йўқ эди.

Шу куни кечқурун бечораҳол оила хурсанд овқатлашиди. Эрталаб эса, Жавод Почта Бошқармасига жўнади.

Аҳмадалихон келганидан сўнг Жаводни расмий развишда почта хизматига қабул қилиб, унга бу ерда қиласидиган ишларини тушунтириб беришди.

Уч кундан кейин опасининг никоҳи бўлди. Опа иккала боласи билан эриникига кетди. Эрнинг ҳам олдинги хотинидан иккита боласи бор эди. Болалар ҳаммаси энди ота-онали бўлиб қолишиди.

Жавод астойдил яхши ишлай бошлади. Унинг ғайрати, ишга ўз вақтида келиб, вазифасини яхши адo этгани учун шу йили бир тумандан икки марта ойлигини оширишиди. Она-бала тинч, баҳтли кун кечира бошлашиди. Лекин Жаводга бу иш унча маъқул эмасди, у доим бошқа бир дурустроқ иш топишни ўйларди.

У ойлигидан тежаб, бир йилда қирқ туманга яқин пул жамғарди. Йилнинг охирида Аҳмадалихон юқори мансабга ўтиб, шимолдаги шаҳарлардан бирида хизмат қилгани кетди. Ишидан кўнгли тўлмаган, бундан кўра юқорироққа кўтарилишига кўзи етмаган Жавод ишдан бўшади. Йиқсан қирқ туман маблағи билан тамаки дўкон очмоқчи, папирос ясад сотмоқчи бўлди. Аввал у бозорнинг бир четидан кичкина дўконча олди. Кейин

танишларидан бири Дарвазайи Қазвин маҳалласига ўт, у ерда харидор кўп бўлади, деб маслаҳат бердӣ.

У Дарвазайи Қазвин маҳалласига кўчиб келди. Биз шу ерга яқин жойда унинг Жалолатга мафтуи бўлганидан хабардормиз.

Улар сир тутган севги-муҳаббат қиссаси тез орада оналарига ҳам маълум бўлди.

Илгарилари кўпинча Жалолат онаси билан гаплашиб, унинг ёнида ўтиради. Энди кун ботмасдан то кечки овқат пайтигача ҳовлида Жавод билан гаплашиб қоладиган бўлди.

Ойиси чақирса:

— Вой, тавба-эй, нега ҳадеб бақираверасиз! Боряпман дедим-ку, боряпман! — деб қўяди.

Хонага кирганидан кейин:

— Оҳ, ойижон, шаҳарда қандай ажойиб ишлар бўлаётганини билсангиз эди. Жавод оғомнинг гапларини эшигдингизми?

Қизнинг дарров кела қолмаганини онаси унутардида, ўзича: «Фаранглар кампирларни ёшартирадиган дори топмаганмикан, бир-икки шишасини сотиб олиб, ёшариб қолардим», деб ўйларди.

— Нима гап өкан? — деб сўради она қизидан.

Бир сафар Жалолат норози тарзда, аччиғланиб жавоб берди:

— Ойижон, Жавод оғом айтишича, ҳукумат бошлиғи қизлар «Марварид тўп» тагидан эмаклаб ўтмасин, дебди. Яна битта янгилик, — деб қўшимча қилди у, — буршевиклар Раشتга келяпти.

— Буршевик деганинг ким? — сўради ойиси.

— Билмадим, айтишларича... э, йўқ, айтгани тилим бормайди... — деди Жалолат.

Онаси қизиқиб қистай бошлади:

— Уялмасдан айтавер, нима гап ўзи?

Қизи қип-қизариб жавоб берди:

— Буршевиклар ҳамма нарса ўртада, ҳатто хотинлар ҳам ўртада бўлсин дейишармиш.

Онаси сапчиб ўрнидан туриб кетди:

— Қизгинам, бу нима деганинг ўзи? Демак, замона охир бўлипти-да? Шу бугундан бошлаб, тирноғингни олганингда уни эшикка ташла, шунда Дажжолнинг эшаги кўм-кўк кўкариб кетиб, жуда бўлмаганда, биз дўзахга тушишдан халос бўламиш.

Кўпинча бундай гаплар она-болани шу қадар эсан-кіратиб қўярдики, улар ҳатто гапни нимадан бошлаганини, нима ҳақда гаплашаётганини ҳам унудиб юборишаарди.

Жаводнинг ойиси ҳам, ўғлим Жалолатнинг жингалик сочларига банд бўлиб қолганга ўхшайди, деб гумонсиради. Жалолатни гўзал ва муносиб келин бўлади деб ўғлига халал бермасди.

Бу уйда бошқа оила яшамагани учун ошиқ-маъшуқларнинг қўрқа-писа қиласидиган суҳбатларига ҳеч ҳим халақит бермас эди. Лекин, икки соатгина ҳовлида қилинадиган суҳбат уларга кифоя қилмасди, албаттa. Энг чатоғи шунда эдик, ҳаво совиб, ҳовлида узоқ туришнинг иложи бўлмай қолди.

Уларнинг ўртасида деярли ҳеч нима рўй берган бўлмаса-да, лекин шу кунлар давомида ўпишишмаганига ишониш қийин.

Жаводнинг фикри-зикри Жалолатнинг онасидан уни ўзига сўратиш эди. Лекин у тирикчиликни ва ўз аҳволини ўйлаганида, хотин олишга қурби етмаслигини эсларди. Унинг тўй бошлаш учун қилинадиган дастлабки харажатларга ҳам пули йўқ эди. Ҳар қанча ҳисобласмин, барибир энг кам деганда ўттиз туман керак эди. Бундай чиқим унинг «маблаги»га катта зиён етка зарди. У охири тўй тўгрисида ўйламай қўйди. Жалолатга қанча мафтуҳ бўлса, ташвиши ҳам шунча ортарди.

Жалолат бўлса, унинг уйланишига нима монелик қиласидиганини сира тушуниб етмас, ойиси билан гаплашмаётганига ичиди аччиғи қистарди. «Нега у бундай қиляпти?»— дерди у ўзига-ўзи.

Бора-бора Жалолат Жавод мени яхши кўрмайди, севаман деб пайғамбар ва авлиёлар номига ичган қасами ҳам бошқа қасамлар каби бебурд, деб ўйлай бошлилади.

Шундай бўлса ҳам у ўзини бахтиёр сезарди.

Сафар ойининг йигирма саккизинчи куни кечқуруп Жалолат «Наҳл» маросимидан қайтиб келгац, пайпоқ тўқиб, қўшиқ айтиб ўтирганини гапириб ўтган эдик.

Шу куни Жалолатни бир неча марта ваҳима боғди. Унинг кўзлари одамлар тўпланган ўша жойда чақнаб турган суқ кўзга бир неча бор тушди. Шу пайтда унинг юраги ўйнаб кетди.

Нега бундай бўлганини ўзи тушунолмади. Лекин бу одамнинг унинг бошига мушкул ишлар солишини сезарди.

Маросим тугагач, Жалолат ойисига вагонда қайтажакларини эслатган эди. Аксига, ойиси ҳамёнини уйда қолдирибди, иккаловлари Жалолобод хиёбонидан пиёда кетишиди. Шунга кўра, шаҳзода уларни қайта кўролмади.

Йўлда Жалолат ойисига воқеани айтиб берди ҳамда нега юрагига ваҳима тушганини соддалик билан сўради. Лекин соддалика қизидан қолишмайдиган онаси бунинг сабабини айтиб беролмади. У, маросим пайтида миянгга шубҳали фикрлар келгандир деди ва:

— Агар кекса онам дўзах ўтида куймасин десанг, бундай шубҳаларни хаёлингга келтирма,— деб қўшиб қўйди.

Уйга қайтгач, ойиси самовар қўйди, чой ичиб, ҳордигини чиқармоқчи бўлди. Йигирма стакан чой ичди. Жалолат бўлса, бошқа хонада ўтириб, маросимни томоша қилгани кетган Жаводни кутарди. Ниҳоят, эшик тақиллади. Жалолат эшикни очгани югурди ва шу ондаёқ ўзини Жаводнинг қучоғида кўрди. Бугун, «Шаҳидлар куни» ўпишиш гуноҳ бўлишига қарамай, Жавод уни одатдагидан қаттиқроқ ўпди. Буни ўпич деб ҳам бўлмасди, чунки ўлич бир лаҳзалик бўлади, бу жуда узоқ давом этди.

Буни нима деб аташни билмайман. Эҳтимол, вақти келиб, бундай узоқ ўпинишларга ҳам маҳсус исм топишар.

Бир неча дақиқадан сўнг улар Жалолатнинг хонасида гаплашиб ўтирадилар. Жавод унга маросимда пималарни кўрганини гапиради.

— Бу йил жуда ғалати бўляпти, ҳамманинг фикри «мотам куни» да.

Жалолат унинг юзига қараб табассум қилди-да, бирдан:

— Кўрқялман, кўрқялман...— деди.

Жавод нима тўғрисида гап бораётганини англамай сўради:

— Нима бўлди? Сенга кимнинг кўзи тегди?

Унинг гапи қизнинг қулогига кирмади.

— Жуда кўнглим ғаш, жуда кўнглим ғаш. Унинг кўзларидан қўрқаман,— деди у такрор.

Шаҳзодани ўйлаганида бечора қизнинг юрагини вахима босарди.

Ниҳоят, бир оз тинчлангач, Жаводга бўлган воқеани айтиб берди.

Жавод кулиб юборди:

— Шунга қўрқдингми? Ҳали жуда ёшсан-да! Афуски, эркак эмассан, бўлмаса сени «зўрхона»га¹ бошлиб борардим, одамларнинг кўзи қанақа бўлишини ана ўша ерда кўрардинг.

Жалолат тинчланди.

Жавод гапида давом этди:

— Ўша жойда туравермасдан, бошқа ёққа ўтсанглар ҳам бўларди.

— Мен ўтмоқчи эдим, лекин жуда одам тирбанд эди...

Жавод турли сўзлар билан Жалолатни юпатди, у шаҳзоданинг ўқрайган кўзларини хаёлидан чиқарди. Жавод кўнгли очилиб, қизнинг юзидан яна бир ўпди. Севги шунча кучни қайдан оларкин? Бутун ташвишларга қарамай, Жалолат билан Жавод аввалгидек яна ўпишишди.

Шу оқшом ӯларнинг ўртасидә ўтган янги гап шубўлдикি, Жалолат Жаводнинг кўксига бошини қўйиб:

— Агар мени севсангиз, нега ойимга тўйдан гап очмайсиз?— деб сўради,— рози бўлмайдилар деб қўрқасизми? Рози бўладилар, албатта, хўл дейдилар.

Жавод қизариб кетди. Тўй, Жалолатга уйланиш! Ахир, унинг оламдаги бирдан-бир орзуси шу-ку. Лекин бечоранинг тўй қилишга пули йўқ, буни Жалолатга айтишга истиҳола қиласади.

Мухит унга камбағаллик айб деб ўргатган, унинг назарида, тўйга пулим йўқ дейиш номус эди. У ҳам бошқалар каби, пулдорлар авлийлар қаторига ўтади, уларнинг қўли ҳамма ерга етади, деб ўйларди.

— Қўрамиз,— деди Жавод ташвишланиб.

У қизни ҳайратда қолдириб ўрнидан турди-да, хонасига кириб кетди.

Жалолат ҳеч нарсага тушунолмай узоқ ўтириди. Унинг хаёлида минглаб содда фикрлар айланарди. Ниҳоят, у ўзига: «У мен билан ярамас хотинлардек муно-

¹ Зўрхона — Эрондаги қадимий спорт уйлари. У ерда эркаклар бадантарбия қилишади, кураш тушиншади, тош кўғариншади.

сабатда бўлмоқчи. Мен унақалардан эмасман. У мени шу вақтгача алдаб келгани етар», деди.

Унинг қалбида ғазаб билан хафалик ва қайғу-ҳасрат кураш олиб борарди. Лекин, аёл киши бўлганидан қайғу-ҳасрат ғолиб келиб, бирдан йиғлаб юборди-да, то ярим кечагача кўз ёшини тия олмади.

Жавод хонасига югуриб кирди. Изтиробини онасига сездирмаслик учун зўр-базўр бир бурда ионни еди-да, дарҳол ўринга ётди. Лекин, уйқуси келмади. Жалолатнинг висолига етиш йўлидаги тўсиқни бартараф қилиш чорасини тополмай, у ҳам йиғлаб юборди.

IX боб

ПУЛ ОШИҚЛАРНИ ЯНА БИР-БИРИДАН ЖУДО ҚИЛАДИ

Ёз тугади. Шамол қўзғалиб, Техрон кўчаларини чанг-тўзон қоплади.

Лекин, бу гал төхронликлар чангга эътибор беришмасди, газеталарда ҳам шаҳар бошқармасига қарши ёзилган ҳеч нарса йўқ эди.

Хозир чанг ва ифлослик ташвишини чекишга төхронликларнинг вақтлари етишмасди. Бу Техрон аҳолиси катта ташвишда қолган бир пайт бўлиб, ўзини баҳтиёр ва мамнун ҳис этувчи айrim кишилардан бошқа ҳамма ваҳимада эди. Бу Эроннинг шимолида қўзғалган кучлар марказий ҳукуматни таҳлика остида қолдирган кунлар эди.

Газеталарда баҳс ва фийбатлар тўхтади. Ҳамма газеталар қўзғолон туфайли рўй берган хавф-хатар тўғрисида жар солар ҳамда ҳукуматдан қўшин юборишини талаб қиласиди.

Бундан уч ой олдин «шартнома»¹нинг фойдасини

¹ Бу ерда гап, 1919 йили «ашрофлар», яъни Воспӯуддавла бошчилигидаги катта ер эгалари ва оқсуяклар ҳукуматининг Англия билан тузган шартномаси устида бораёттир. Бу шартномага биноан Эрон эллиқ миллион фунт-стерлинг қарз оладиган, унинг ҳарбий кучлари ва молияси инглиз инструкторларининг назорати остига ўтадиган бўлган эди, амалда Англиянинг Эрон устидан прокторати ўрнатилди. Бу шартнома мамлакат аҳолисининг ғазабини қўзғатди, уни тузганларни ҳалқ «ватанфурушлар» деб атади, бу шартнома кебинроқ юз берган воқеалар ва Эрон билан Совет Россияси ўртасидаги муносабатлар яхшиланиши натижасида бузилди. Расмий жиҳатдан уни «Учичи ҳут ҳукумати» бекор қилди.

кўкларга кўтариб мақтаган газеталар, эндиликда ўша пайтдаги сиёсий арбобларни фош этиб, «Қашшоқлар ҳуқуқи» каби сарлавҳалар остида мақолалар ёзиб, ўзини «қўзғолончилар» деб атаётган исенчиларга эътибор беришга чақиради.

Теҳронликлар нимадан бунчалик қўрқиши? Бойлар мол-дунёсидан ажралиб қолишдан, баъзи бир лақма кишилар эса, хотин-қизлар ўртада бўлармиш деган фикрдан даҳшатга тушди. Улар ўзини ҳимоясиз ҳис этар, ғалаён кўтаргандарга ўлим тилаб, ҳар куни тиловат қилишарди, чунки ҳуқумат тайнини чора кўрмади, озодлик ҳаракати раҳбарларини қамаш ҳамда теҳронликларни бир оз хотиржам қилиш учун расмий газетада, аскарлар ёрдамга келаётгани ҳақида «ҳарбий министрликнинг ахбороти»ни босиб чиқаришдан нарига ўтмас эди.

Газетафурӯшлар «Қўзғолончиларнинг Мозандаронга келиши!» деб қичқириб юрган ана шундай кунларнинг бирида эски танишимиз Сиёвуш Мирзо уйидан чиқиб, Носирия хиёбонидан бозор томон аста йўл олди.

Шаҳзода жуда хафа эди. Шу вақт ичида у озиб, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, ранги сўлғин, ўзи ҳорғин кўринарди. Уни кўрган киши касал бўлса керак, деб ўйларди. У қора ҳассасига таяниб, битта-битта қадам ташларди.

Ярим соатча кўчада тентиб юрган Сиёвуш Мирзо Кўк бозорга бориб қолди, у ердан ғайришуурӣ равишда парранда растасига бурилди.

У аллақандай атторнинг дўконига етганида, Жабеҳона хиёбони яқинидан шовқин-сурон эшитилди.

Сиёвуш Мирзо нима гап бўлаётганини билишга қизиқиб, ўша, ерга борди. Хиёбонда бир неча эркак ва аёл тўпланиб турарди.

Сиёвуш аллақандай бир аёлнинг орқасида туриб қолди. Воқеани билишга қизиқсан кишилар ҳадеб ўртага қараб интилганидан у ўзини тутолмай, олдида турган аёлни қисиб қўйди. Аёл орқасига ўгирилди-да:

— Оғо, бегона аёлга бунчалик ўзингизни ташламанг,— деди жаҳл билан.

Шу пайт Сиёвуш аёлнинг юзини кўрди. У қичқириб юборди, аста бир четга чиқди-да бозор устунига суюнди.

Сиёвуш Жалолатин биринчи бор кўриб, ошиқи шай-

до бўлгани ва бу ишда Муҳаммад Тақининг ёрдам бе-
ролмаслигини англаб йиғлаганига ўн ой бўлганди.

Уша куннинг эртасига эрталаб Тақихон кўчасига
яна бориб, узоқ вақт санқиб, ҳар бир эшикка, аттор
ёки боққол олдида турган ҳар бир аёлга кўз юргутири-
ганди. Лекин, унинг барча саъӣ-ҳаракати бекор кетган
эди.

У умидсизланмади, қизни тинимсиз излади. Бунга
жуда кўп вақти кетса ҳам ҳеч истижа чиқмади. Бу са-
фар у ўз ҳирсини-қондирганидан кейин кўчага қувила-
диган суюқоёқ аёллар рўйхатига яна бир хотинни тир-
кай олмади.

Шундай бўлса ҳам у кўп вақтгача умидсизланмай,
излашни давом эттиради. Орадан талай вақт ўтгач, ури-
ниши зое кетаётганини кўриб, у янглишганга ўҳшайман,
қиз бу маҳаллада турмаса керак, ўша куни улар бу ёққа
бирор қариндошиникига келгандирлар, деб ўйлади.

Ниҳоят, у умидини тамоман узди.

Шундан бошлаб шаҳзоданинг ҳаёт тарзи ўзгарди.
Қиз унинг юрагидан чуқур жой олди, у, қиз ёққан бу
олов унинг висолига етганимдан кейингина ўчиши мум-
кин, деб ўйларди. Лекин, уни топиб бўлмасди.

Одатда, бирор аёлни севган киши уни ахтариб то-
нишдан умидини тамоман узса, эсидан чиқаради, дейи-
шади. Лекин, биз бошқача фикрдамиз, бизнинг фикри-
мизни шаҳзода билан бўлган воқеа тасдиқлади.

Шаҳзода жуда қийин аҳволга тушиб қолди. У уйқу-
сизлик касалига мубтало бўлди, сал бўлса-да, севгили-
сими эсдан чиқариш учун ичкилик ичишга мажбур бў-
ларди. Оддийгина кўйлак кийган ўша қизнинг сиймоси
сира унинг кўз ўнгидан нари кетмасди.

Шу воқеадан кейин Сиёвуш бир неча марта Муҳам-
мад Тақи билан бирга «маълум ўйларга» кўнгил очга-
ни борди. Лекин, бу жойлар унга аввалгидек завқ бер-
мас эди.

Муҳаммад Тақи ҳам оғосининг бутунлай ўзгарган-
лигини англади. Кекса шаҳзода камбағаллашиб, Сиё-
вушнинг эса ҳаётдан кўнгли совиганини кўриб, Муҳам-
мад Тақи бу ердан кетиш пайига тушди.

Ҳиссиётга ҳеч қандай эътибор бермайдиган «булар-
нинг ҳаммаси бекорчи нарсалар, пул олдида ҳамма тиз
чўқади», деб ўйлаган Сиёвуш Мирзо энди худди ана
шу ҳиссиёт азобини чекарди.

У муҳаббат дардига мубтало бўлган эди. Висолга етинга умиди бўлмаган ошиқлардан кўра ҳам унинг аҳволи оғирроқ эди, чунки улар севгилисинг турар жойини билади. Бунинг севгилиси қасрда? Сиёвуш орзу ва хаёлга ошиқ бўлган эди.

Сиёвуш, уни қандай топсам экан, деб кечаку кундуз ўйларди. Лекин, аёллар чодра ёпиниб юрадиган бу шаҳарда уни топиб бўлармиди?

Шаҳзода хафалигини тарқатиш учун қиморга берилиди. У кечаларни ошналари билан қиморхоналарда ўтказар ва улар қандай маслаҳат беришса, ўшани қилиб кўрарди. Муҳаббат, узлуксиз ўйлашлар, Жалолатни топиш йўлидаги умидсизлик натижасида овсарнамо бўлиб қолган йигит ким нима деса ўша ишни қиларди. «Вертушка» ўйнаб кўрди, кейин «Шмэп дефэр»га ўтди. Бу ўйинда аввал омади юришиб, бир неча марта қирқ-эллик тумандан ютди ҳам, ниҳоят, омади кетиб, бор пуленинни ютқазиб қўйди. Шундай пайтларда у бир четда тарёк чекиб ўтиради.

У доимо ғамгин юради. Фаррухининг хатини ўқиб, мазах қилиб кулгани учун табиат ундан қасос олаётганга ўшарди.

Бугун Носирия хиёбонидан ўтиб, бозорга кетаётганида ҳам у ғамгин бўлиб, у ерда Жалолатни кўриб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Биринчи дақиқа у янглишашётган бўлсан керак, бу аёл мен кўргани, қизга жуда ўхшаб кетар экан, деб ўйлади..

Лекин ўзига гапираётганида аёлни титроқ босганини кўриб, ўшა эканлигига ишонди.

Чиндан ҳам Жалолат титраб кетди. У Сиёвушни кўриб, даҳшатга тушди. Жалолат ўша куни қандайдирдори сотиб олмоқчи эди. У ойисидан рухсат сўраб, Сабза майдонга борганди. Бу ерда бир маҳалда кўз қараши юрагига ваҳима солган ўша йигит учраб қолишини хаёлига келтирибди дейсизми?

Унинг бу йигитни кўришга тоқати йўқ эди. Қиз, Сиёвушнинг кўзи тушган заҳоти, унинг бир қараш билан қаноатланиб қолмаяжагини, шу тоифадаги йигитлар каби таъқиб этажагини пайқади.

Қиз бу йигитдан халос бўлиш, энг муҳими, унга уйини кўрсатмаслик учун нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлай бошлади.

Йигитнинг бамайлихотир устунга суюниб турганини

күргал Жалолат вақти ғаниматда қочиб кетмоқчи бўлган эди, сотувчилардан бири қўққисдан!

— Синглим, қаёққа кетяпсан, доринг қолди-ку!— деб қичқирди.

Мияси гангид турган Сиёвуш бу гапни эшиштагач, бозини кўтариб, Жалолатга қаради. Шу маҳал қиз сотувчига авом халққа хос тилда: «Умрингиз узоқ бўлсин», деб миннатдорчилик билдириб, йўлга тушди. Сиёвуш унинг кетидан юрди.

Жалолобод ҳиёбонига бурилиб, уйига тезроқ етиб олиш учун Жалолат енгил, илдам юриб, Гулбандак бозорига кирди.

Лекин шу маҳал кимнингдир:

— Хоним, бунча тез юрмасангиз? Нозик оёқларини гиз оғриб қолмасин деб қўрқаман!— деганини эшишти.

Жалолат бундай сўзларни умрида биринчи марта эшиштар эди.

У уйидан камдан-кам чиқар, чиқса ҳам ойисидан ажралмас, фақат шу бугун ойисининг тоби қочиб тургани учун ёлғиз ўзи келишга мажбур бўлган эди.

Содда қиз унга нима деб жавоб беришни билмас, полиция ёки ўткинчиларни ёрдамга чақириш мумкин эканини ҳам хаёлига келтирмасди.

Қўрқанидан қадамини жадаллаштириб, уйига кетаверди.

Лекин у бир неча қадам юрмасданоқ кимдир яна:

— Фалати экансиз-а, хоним!— деди. — Ўзингизга ачинмасангиз, мен шўрликка раҳмингиз келсин. Қетиб қолманг, менга жабр қилманг, сизни ўн ойдан бери кўрмаганим ҳам кифоя қилар.

Шунда аччиғи келган Жалолат ҳамма эркакларни «амакижон» деб атайдиган оддий қизлар каби зарда билан деди:

— Амакижон, гапларингизга тушунмаяпман. Мени ўз тинчимга қўйинг, уйда ойим кутиб ўтириби.

Сиёвушнинг усталик билан қизга тегишишидан унинг бундай ишларга суюги йўқлиги сезилиб турарди. Уни ҳатто аёлларга тегишадиган йигитларнинг юзтасидан беш туману икки қирондан жарима олмасам полиция отимни бошқа қўйиб, ўқиган номозим ҳамда тутган рўзам худонинг наздида мустажоб бўлмасин деган қасами билан ҳаммага танилган Гулбандак маҳалласининг полициячиси ҳам пайқамай қолди.

Бора-бора қыз ваҳимага тушди, вужудини титроқ босди. У нотаниш йигитдан қутулишга қанчалик уринса ҳам, йигит соядек эргашиб келаверди. Жалолат Низом-Вазир чорраҳасида күнкага чиқмоқчи бўлди. У бозордан жадал ўтиб, энди йўлга тушган вагонга чопиб чиқиб олди-да, аёллар бўлмасига кириб ўтириди. Лекин, Сиёвуш Мирзо ҳам шу заҳоти вагонга сакраб чиқди.

Аёллар бўлмасида, одатдагидек, турли-туман хотинлар бор эди. Бир хил шарм-ҳаёли аёллар Жалолатга ўхшаб, чодрага ўралиб, бошини эгиб ўтиради. Лекин, энди ҳеч ким бизга зор эмас деб ўйловчи кампирлар юзларини яширмай, Мулла Ҳайдар охунд «равза»ни таъсирили ўқиши, шайх Жаъфар оғонинг нотиқлиги, кечаги «газет»ларда мінистрлар бошлигининг буйруғи-га биноан аёллар келгиндилар назаридан ўзларини сақлаш учун чагчурга ўралиб-чирмалиб юришлари кераклиги ҳақида ёзишгани тўғрисида шанғиллаб гаплашиб ўтиришарди.

— Бу жуда маъқул гап, агар ана шу беш-ўнта тақводорлар ҳам ўлиб кетса, ҳолимизгавой. Дўзахда бўлса, ҳамма яланғоч юради! — деди бир хотин.

Аксинча, ҳасрат-надомат ва йиғи-сиги билан яшшимиз керак деб ҳисобловчи бошқа художўй кампирлар эса, «равза» ва «равзахонлик»ка муккадан кетган одамларни мақташарди. Вагонда папирос чекиб ўтирган икки-учта «таниқли» аёллар ҳам бор эди. Улар тўхтовсиз кулишиб, таниш-билишлари ҳақида гаплашардилар.

— Ақдас, сен ҳали ҳам Шерозийнинг уйидамисан? — деб сўради бир аёл иккинчисидан. — Анови гўзал офицер Бакирхон ҳали ҳам сендан кўнгил узгани йўқми?

— Ҳа, шундай бўлиши сенга ёқмайдими? — деди иккинчиси. — Бакирхон менга сенсиз бир кун ҳам туромайман, деб қасам ичган. Мен унинг гапига ишона-ман.

Иккинчи хотин кулиб юборди.

— У кеча бизникига келиб, Эстерхоним билан папирос чекишганини айтсан нима дейсан?

— Агар шундай бўлса, эркак зотини севмаслик керак экан-да? — деди буниси аччиғидан қизариб.

Шу пайтда вагонга «оби худойи» ташиб юрган киши кириб, текинга муз солинган сув улаша бошлади.

¹ Чагчур — бир хил чодра. — (Ред.)

Иккала кампир билан «қувноқ» аёллар бир стакандан сув ичишди.

Вагон Шамсул-иморадаги биринчи бекатга келганида, чиптачи аёллар бўлими эшигига келиб:

— Опажонлар, кимнинг эркак ҳамроҳи бор эди? — деб сўради.

Бу ерда ўтирган аёлларниң бирортасининг ҳам эркаклар бўлимида ҳамроҳи йўқ экан. Аёллар индамай бир-бировларига қараб қўйишиди.

Чиптачи такрор сўради:

— Опажонлар, нима гап ўзи? Эшитмаянисизларми? Кимнинг эркак ҳамроҳи бор эди?

Яна жавоб бўлмади.

Чиптачи аччиғланиб, эркаклар бўлимига қайтди.

— У ерда ҳеч ким билетни олмаяпти,— деди у Жалолатга билет олган Сиёвуш Мирзога.

Сиёвуш ноқулай аҳволдан қутулиш учун:

— Эй йўғ-э? — деди.— У кўк ҳошияли чодра ёпинган.

Чиптачи яна аёллар бўлимига қайтди, уларнинг орасида Жалолатдан бошқа кўк ҳошияли чодра ёпингани йўқ эди, у Жалолатга бармоғи билан ишора қилиб, унга билетни узатди.

— Синглим, гаранг эмасмисан? Ма, билестингни ол.

Жалолат дудуқланиб, қизариб-бўзариб жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни танимайман. Ўзим билет оламан.

Бахтига, чодрасига ўралиб олган эди, хижолат тортганини бошқа аёллар пайқашмади.

Мияси турли хаёллар билан банд бўлган аёллар қизга унча эътибор беришмади.

Чиптачи: «Менга бу ташвиш кам эди», деб тўнгиллаб, яна Сиёвушнинг олдига қайтиб борди-да, қиз билетни олмаганини айтди.

Вагон ўзининг антиқа тезлигида юриб, роса эллик дақиқадан сўнг Тақиҳон кўчасига етиб борди.

Одамлар туша бошлади. Қиз йигитни чалғитиб, тушиб кетмоқчӣ эди, яна бўлмади. У аёллар бўлимининг эшиги олдида қизни кутар, агар у тушмаса, яна вагонга чиқиб олишини мўлжаллаб шайланиб туарди.

Жалолат ночор вагондан тушди.

У деворга қисишлиб уйи томон илдам йўл олди. Сиёвуш унга эргашди.

— Худога шукур, энди турар жойингни билиб олдим,— деди у.— Барнибир сени қўлга тушираман. Агар.

сен менинг кимлигимни, сенга бўлган умид-орзуларимни билганингда, менга бунчалик жабр қилмас эдинг. Мен бошқа йигитлардан эмасман, ниятим ҳам соф.

Шаҳзода бу сафар рост гапирди, чунки у бу қизга бошқа аёллар каби муносабатда бўла олмаслигини сезиб турарди.

Жалолат то уйига етгунча лом-лим деб оғиз очмади. Ниҳоят, етиб бориб, эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллата бошлади. Бахтга қарши, Жаводнинг онаси йўқ эди. Жалолатнинг бетоб онаси ўрнидан туриб, ивирсилаб келиб эшикни очгунча орадан уч-тўрт дақиқа вақт ўтди.

Қиз қўрққанидан юраги ёрилгудай бўларди. Шаҳзода эса унинг атрофида гирдикапалак бўлиб, галати ва келишмаган қилиқлар қиласди.

— Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, сен менини бўласан, сен, албатта, менини бўлишинг керак,— дерди у.

Эшик сал очилиши билан қиз югуриб ичкарига кирди-ю, ўзини онасининг қучоғига отди.

— Ойижон... қўрқиб кетяпман... қандай балоларга фирифтор бўлганимни бидалагиз эди...

Шундан кейин у эшикнинг орқасида «Шаҳиди Карбало куни» учраган «ўтган йилги» йигит турганини, унинг Сабза майдондан эргашиб; бутун йўл бўйи ҳар хил бўлмағур гапларни сўзлаб келганини дудуқланадудуқланана гапириб берди.

Онаси эшикни очди. Девор ёнида нима қилишини билмай қотиб турган шаҳзодани кўриб, койий кетди:

— Бу нимаси, а? Шаҳар бедарвоза-ю, энди бегона қизларнинг орқасидан шилқимлик қилиб, эргашиб юраверамиз деб ўйлајпсанми? Йўқ, иним, ҳамма бизга хизмат қиласди деб хомтама бўлмай қўя қол. Иккинчи марта келсанг, оёғингни уриб синдираман. Қизимга шундай гапларни айтишга қандай тилинг борди? Узи ҳеч кимда виждон ҳам, ор-номус ҳам қолмади. Шоҳи шаҳид даврида мана шундай нарсалар бўлармиди? Эрим шоҳнинг фарроши ким эканини сенга кўрсатиб қўяфди.

Жанжал бошланишини сезиб, Сиёвуш Мирзо секинина тор-кўчадан чиқиб кетди.

Орадан бир оз ўтгач, Жавод келди. Бўлиб ўтган воқеани эшишиб, ҳали ҳам юраги увушиб ўтирган Жалолатга шундай деди:

— Ҳечқиси йўқ. Текронда бўнақа қўланса кишилар

жуда кўп. Одам ўзига эҳтиёт бўлиши керак. Қолгани эътибор беришга арзимайдиган нарса.

Инги билан тугаган аиа шу оқшомдан кейин Жавод билан Жалолат анча вақтгача бир-бирларидан аччиғланиб юришди. Лекин ошиқ-маъшуқларга одат бўлганидек, улар тезда иноқлашиб кетнишди ва тўкилган ёшлиар учун бир-бирини бўсалар билан мукофотлашди.

Уша куни Жавод унга ҳозир уйлана олмаслигини, лекин келаси йил баҳорда тўй қилиши мумкинлигини айтди.

Қиз унинг гапларига тушунди ва кейин бу ҳақда сира оғиз очмади. У энди келаси йил баҳоригача қолган кунларни санаш билан машғул бўлди. У Сиёвушнинг кўзларини ҳам унутиб юборди.

Лекин, ҳозир, ўн ойдан кейин тўсатдан яна ўша кўзлар намоён бўлди.

— Йўқ, йўқ, жонгинам,— деди қиз Жаводга,— мен алдаётганим йўқ. Агар унинг менга ўқрайиб тикилган кўзларини кўрганингда эди, ўзинг ҳам қўрқиб кетган бўлардинг. Унинг кўзларида оловли ўқ ёйлар чиқиб, юрагимга қадалаётгандай бўлди. О, қанчалик қўрқа-нимни билсанг эди! Ҳозир ҳам юрагим ўйнаб кетяпти. У бошимизга катта фалокат келтиради. Йўқ, энди мен, жуда зарур бўлганда чорраҳагача бормасам, сира-сира уйдаи чиқмайман...

Жавод қизнинг қўрқувини босиш учун кечқурун алламаҳалгача ҳар хил воқеалар ҳақида гапириб уни овутиб ўтириди.

Жавод эрталаб кўчага чиқиб, уйқусизликдан кўзлари ич-ичига тушиб кетган «олифта» йигитни кўрди. Йигит эшик олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

Бу йигитнинг уларнинг эшигига қараб турганини кўриб, Жавод унинг ўз рақиби эканини англади.

Лекин Жавод ўзини билмаганга солди ва гўё унга эътибор бермаётгандек дўконига кетди.

Бу йигит шаҳзода эди. У кечаси хуфтондан кейин уйига кетди. Бугун бўлса, эрта ғонгданоқ ҳатто наҳорлик қилмасдан яна шу ерда изғиб юарди. У Жалолатни кўриш дардida эди.

У кечаси билан ухламай чиқди. Кечаси хуфтондан кейин извошда уйига қайтиб, Муҳаммад Тақини чақириди.

Мұхаммад Тақи беспарволик билан:

— Менга хизматлари борми? — деб сүради.

— Мұхаммад Тақи, мен жуда ҳам баҳтиёрман,— деб хитоб қилди Сиёвуш,— уни топдим!

Мұхаммад Тақи ҳам ўзини баҳтиёр қилиб күрсатиш учун сохта илжайиб:

— Топдингизми? Жуда соз! Хүш, хоҳишингизни ба-жо көлтиридими? — деб сүради.

Шаҳзода кулимсираб қўйди.

— Оҳҳо, сен жуда сабрсиз экансан-ку! Ахир, Текронда хотингларни шунчалик тез кўндириб бўладими? Бугун мен уни кўчада тасодифан кўриб қолдим, холос.

Мұхаммад Тақи қизнинг кимлигини, у билан оғо қандай алоқа қилмоқчи эканини, бу ишда қандай қиинчилклар борлигини суриштириди. Сиёвуш бўлган воқеаларни батафсил сўзлаб берди.

Мұхаммад Тақи қотиб-қотиб кулди.

— Войбў, маъшуқангиз жуда ҳам содда экан-ку!

Ниҳоят сўради:

— Ҳўп, яхши. Энди мақсадингиз нима?

Хоҳиши башарасидан яққол кўриниб турган шаҳзода деди:

— Соддами, йўқми, барибир. Мен унинг висолига етишишим керак ёки энди ҳам менга ёрдам беришни истамайсанми?

Мұхаммад Тақи бир оз ўйлаб тургач:

— Олдин у ҳақда маълумот тўплаш керак,— деди.

* * *

Сиёвуш Тақиҳон кўчаси ёнидаги тор кўчага ўн беш кун қатнади. Кейин шартта қатнамай қўйди. Ниҳоят, у энди содда қиз Жалолат билан унинг ошиғи Жаводни ўз ҳолига қўйганга ўхшарди.

— Кўрдингми? — дерди Жавод. — Айтганим тўғри чиқдими? Шундай бўлишини олдиндан билган эдим. Жанжаллашганимда, ўзимиз уятгэ қолардик. Судга берганимизда ҳам фойдаси бўлмасди, ахир у фокол¹ку, ҳамма судларни ҳам ҳозир фоколлар эгаалаб олишган, улар уни ёқлашарди, албатта.

Жавод ҳақ эканига Жалолат ҳам тан берди. Лекин, у ўзининг нима учун батамом хотиржам бўлолмаётгани,

¹ Европача кийинадиган одам.

шаҳзода ҳақидаги фикрлар доим ваҳимага солаёттаки-
ни англай олмас эди.

Жалолат Сиёвуш билан учрашганидан иккى ой ўт-
га, уларнинг уйига бир кампир кириб келди. Кампир ку-
лимсираб, Жалолатнинг онасини кўрмоқчи эканини айт-
ди. Қиз кампирни онасининг хонасига бошлаб кирди.

Кампир кириб саломлашгач, ган бошлади:

— Сизнинг иккита ортиқча хонағиз борлигини била-
ман. Уларда ҳозир яхши кишилар турганини, улардан жу-
да курсанд эканлигингизни ҳам биламан. Бироқ, бизнинг
шу маҳаллага, албатта, кўчib ўтишимиз зарур бўлиб
қолди. Бошқалардан ортиқроқ ҳақ тўлашга ҳам розимиз.
Шу ҳақда сиз билан маслаҳатлашмоқчи бўлиб келувдим.

Жалолатнинг онаси унинг бўлиб: «Агар сиз
шу ҳақда гапирмоқчи бўлсангиз, бефойда, мен уларни
алмаштиromoқчи эмасман», демоқчи бўлди.

Лекин кампир унга навбат бермади.

— Биласизми... ўғлим бир инглизнинг уйида хизмат
қилади. У инъомлардан ташқари, ойига йигирма туман
олади — ўша қуриб кеткур инглиз Америка мактаби
ёнида яшайди. Ўғлим эрталаб барвақт ишда бўлиши
керак. Шунинг учун биз Араб маҳалласидан, албатта,
мана шу ерга кўчib ўтишимиз зарур бўлиб қолди. Икки
оидан бери уй қидираман-у, ҳеч тополмайман. Икки хо-
нали уйга ўн тумандан тўлашга рози бўлсак ҳам, бар-
бир топилмаяпти.

«Ўн туман» сўзини эшишиб, уй эгасининг кўзлари ўй-
наб кетди:

— Ўн туман. Иккита хона учун-а?

— Нега эди бермайлик,— деди кампир,— ўғлим
агар хизматига кечикса, инглиз бошқа кишини ишга
олишидан қўрқяпти. Эллик тумандан айрилгандан кўра,
ўн туман берган яхши-да. — Кейин қўшиб қўйди:— Сиз-
ларнинг олдингизга келганим шу важдан эди. Үзларин-
гизга ҳам, бошқаларга ҳам хайрли иш қилмайсизлар-
ми, яна...

Жалолатнинг онаси «ўн туман» деган ёқимли гапни
эшишиб: «Ҳа, мумкин», демоқчи эди-ю, лекин шу пайт
Жалолат билан Жавод ўртасидаги муносабат эсига
тушиб қолди. Шунинг учун:

— Бугун сизга ҳеч нарса деёлмайман, агар малол
келмаса, эртага яна келиб хабар олинг-чи, шунда аниқ
бир жавобини айтаман,— деди.

Кампир ноилож ўрнидаи турди.

— Майли, бошқа гапга ўрин ҳам йўқ, ўғлим яна бир кеча ухламаса ухламас.

Кейин хайрлашиб чиқиб кетди.

Онаси Жалолатни чақирди. Жалолат аввало Жаводдан сира ҳам айрилмайман, деб туриб олди. Лекин, онаси уларнинг баҳоргача, беш ой туришини, бунинг учун эллик туман тўлашларини ва бу пулларнинг тўй учун сарфланажагини айтгандан кейин, Жалолат рози бўлди.

Жавод кечқурун келди ва у Жалолат билан гаплашиб тургандаёқ, икки она келишиб олишди.

— Биласизми, эгачи, — деди Жалолатнинг онаси; — сиз билан биз кексайиб қолдик. Бундан буёқ иккализнинг ҳам тезроқ болаларимизнинг тўйини кўринидан бўлак орзумиз йўқ. Ахир, улар бир-бирини яхши кўришади-ку, лекин пулимиз кам. Шунарса ишнинг белига тепяпти.

Жалолатнинг онаси Жаводнинг онасини шундай ишонтириб қўйдики, у кўчишга дарров рози бўлди.

Бўлган воқеави ўз навбатида Жалолат ҳам Жаводга гапириб берди. Бу тўйимизни тезлаштиради деб, эслатиб ҳам қўйди. Жавод ҳам бутун фикри-зикри фақат шу ҳақда бўлгани учун дарров кўнди ва эртадан бошлаб жой излашга киришажагини, иложи борича тезроқ кўчиб кетажагини айтди.

Эртасига эрталаб яна кечаги кампир келди. Жалолатнинг онаси унга аввалги ижарачилар бошқа жой топмагунча кўчиб келмаслигини писанда қилиб, розилик берди.

Уч кундан кейин Жавод Жалолобод хиёбоидан иккита хона топди ва онаси билан ўша ерга кўчиб ўтишди. Бир кундан кейин эса, Жалолатларнига кампир билан унинг анча кексайиб қолган ўғли кўчиб келди.

X боб

ЯНА БИР МАЖЛИС

Техронликлар, тўғрироғи, бутун Техрон ҳали ҳам қўрқинч ва ваҳимада яшарди.

Кечқурун соат олтилар чамаси. Қиши, яъни ҳут ойи бўлгани учун қош қорая бошлади. Техронликлар, яъни

шу кунларда бошига ташвиш тушмаганлар — «улуг» отаси ёки «машхур» акаси, ёхуд «муҳтарам» эри авахтага қамалмаганлар мажлислар биноси олдига түплашишиб, вақтичөллик қилишарди.

Бу кун — мажлис очилган күннинг йиллик байрами бўлганилиги ва яқинда циққан ёълонга кўра, казакларнинг фақат хоинларнигина жазолашни кўзда тутганикликларидан хабардор бўлган төхронликлар мамнун әдилар.

Фақат бадном бозор сиёсатчисидан олинган «бир энлик хати» ёрдамида эришган лавозимларидан ажраб қолишдан қўрқаётган баъзи бир амалдорларгина унча хурсанд эмасдилар.

Бу мажлис биноси ашрофларнинг халқ қони ва пешона тери ҳисобига сотиб олинган автомобиллар ва извошлари билан қўршалмаган ва полициячилар халқ оммасига ҳужум қилмаган биринчи кеча эди:

Музика садолари янграрди. Атрофда оломоннинг говури. Кексалар ҳам, ёшлар ҳам ҳеч тортинимай гаплашар, кулишар әдилар. Қўпчилик қўлидаги кичик варақаларни ўқиб-ўқиб қўярди. Бу «дастхат» ёки бошқача қилиб айтганда, ҳукумат чекка вилоятларга телеграф билан хабар қилган манифест эди. Унда бош министрликка, яъни ҳукумат бошлиғи қилиб «салтана», «давла» унвони бўлмаган ёш бир йигит тайинлангани ҳақида гапириларди.

Ёшларнинг қувончи ичига сиғмасди.

Илгариги ҳукмдорларнинг қобилнятсиз ва яроқсизлиги таъкидланган бу манифест халқа ёрқин келажак ваъда қиласарди. Манифестда, тараққиёт йўлига киришга қатъий аҳд қилган давлат бошлиғининг бундан буён ўз фароғати, ўз бойлигини ошириш ҳақида ўйладиган кишиларни бош министрликка тайинланмаслиги лозим эканини писандга қилгани ҳам кўрсатилган эди.

Эроннинг бахтсиз халқ оммаси энди бизга бахт ва тараққиёт йўли очилди, энди Эрон цивилизация йўлидан шахдам қадам ташлаб боради, деб ўйларди.

Чиндан ҳам тақдир эрон халқи ҳақиқий ҳаёт нима эканининг маъносига етиб, ўзини доимо йиги-енги ва мана шу ифлос шароитда яшаш учун яратилган деб ҳисоблашдан халос бўлишини истармиди?

Гарчи янги тайинланган бош министр ҳақида ҳар хил гаплар юрган бўлишига қарамай, илгариги ҳукм-

дорларнинг яна ҳукумат тепасига келишига рози бўлиш ақлга сифмайдиган бир нарса бўлиб кўрингани сабабли ҳамма мамнунга ўхшар эди.

Мана шу томошабин оломон ичида, четроқда, Мажлис майдонининг ўнг томони бўйлаб кетган дараҳтлар ёнида бир-бирига ўхшамаган икки киши оҳиста гаплашиб турарди. Уларнинг бири фокол эди. У қора пальтода, бўйнига гунафшаранг галстук тақиб, бошига япасқи қалпоқ кийиб олган. Қорачадан келган юзини икки энлик қилиб қўйилган соқол безаб турарди. Иккичиси охунд эди. У наридан-бери ўралган катта саллали, эгнида кул ранг лаббода¹, оёрида сариқ туфли, киймининг этаклари тагидан кўриниб турган «табаррук» тўпигини зўрға бекитиб турган қизил жун пайпоқ. Оғойи шайх тиимай тасбеҳ ўгирад, унинг суҳбатдоши эса, оғзининг четига қистириб олган папиросини тўхтовсиз бурқситарди.

Қора пальтоли киши фақат шайхга эшитиларли қилиб жуда секин гапираварди:

— Ҳа! Ишларимиз чатоқ! Мени N.га суд-ранси қилиб тайинлаш ҳақидаги буйруққа қўл қўйишга министри кўндиридим дедингизми? Энди бўлса, барча уринишларимиз чиппакка чиқди. Сайднинг шу ерга келиб қолганини айтмайсизми, тавба! Энди, албатта, бошқа министр тайинланади, яна бошқатдан ҳаракат қилишга, яна замин ҳозирлашга тўғри келади.

— Ёмон бўлди,— деди шайх жаҳл билан.— Афтидан, бу йил оиласмининг шаҳар ташқарисидаги боққа кўчиб боришини худо хоҳламаганга ўхшайди. Бу воқеалардан кейин, вилоятга боролмаслигимиз аниқ, бинобарин, битишган нарсаларни менга юбора олмайсиз. Энди боғда дам олиш ҳақидаги орзуладан қўл силташга тўғри келади.

— Э, бунчалик ноумид бўлманг. Эҳтимол, янги министр ҳам бирор нарса қилиши мумкиндири. Лекин, тўғрисини айтганда, бутунлай ишониб ҳам бўлмайди. Мен бунга ўмид қилаётганим йўқ. Энди иккаламиз бошқа йўллар ахтариб кўришимиз керак.

— Сизнинг нималар деяётганингизга тушунолмаяпман,— деди оғойи-шайх.— Яна қандай йўллар бўлиши

¹ Ҳуқармандлар, савдогар ва руқонийларнинг ғадимий усткийими.

мумкин? Мана шундай хавфли вақтда-я. Ҳозир назмияда жосусларнинг бир неча мärта кўпайгани ҳақидаги гапларни эшитмадингизми? Иккаламиз нима қидиши-миз мумкин? Сиёсатга аралашгани учун одамларни тў-далаб ушлаб кетишашётганини кўрмаяпсизми?

— Айтгандай, — шайх тўсатдан сўраб қолди, — ука-нгизни қутқариш учун бирор чора кўрдингизми?

Пальтоли киши ҳайрон бўлиб хитоб қилди:

— Укамни? Унга бирор нарса бўлибдими? Бундан уч кун бурун кечгача бирга әдик-ку.

Оғойи шайх ғамгин кулимсиради:

— Мана, кўрдингизми, сизнинг умуман ҳеч нарсадан хабарингиз йўқлиги кўриниб турибди. Укангизнинг қамалганига икки кун бўлди-ю, сиз унга бирор нарса бўлдими, деб сўраб ўтирибсиз.

Шайхнинг сұхбатдоши, ўқувчимиз эҳтимол пайқа-ган бўлса керак, Али Ризохоннинг ўзгинаси эди.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ... — деди у. — Укам икки кундан бери қамоқда ётибдими? Бу ҳолда мени судга раис қилишлари эмас, қамоқхонага тиқиб қўйишлиари ҳеч гап эмас экан-да!

— Сиз нима деб ўйлаган әдингиз? Мумкин бўлма-ган нарса йўқ. Улар сиздан қўрқишимайди, умуман олганда, укангиздан сизнинг ортиқлик жойингиз ҳам йўқ!

Али Ризохоннинг дўстлари шу кунларда жуда юрак олдириб қўйган бўлсалар ҳам, лекин унинг ўзи негадир бепарво эди. Ҳозир ҳам у оғойи шайхга босинқи то-вуш билан:

— Мана шуларнинг ҳаммасига қарамай, биз, боя айтғанимдек, фурсатни қўлдан бой бермаслигимиз ке-рак. Ҳаракат қилиб, вақти ғаниматдан фойдаланиб ко-лишимиз лозим,— деди.

Шайх яна эътироz билдириди:

— Сиз нима деб ўйлаяпсиз ўзи? Ҳатто, бир жойга йиғилиш ҳам тақиқланган бир пайтда-я! Нима, кечаги буйруқни ўқиганингиз йўқми? Унда ҳар қандай улфатчилик ва йиғинлар тақиқланади дейилган.

— Ҳаммасини ўқидим, ҳаммасини биламан,— деди Али Ризохон,— яна бунинг оқибати нима бўлишидан ҳам хабардорман. Лекин кўриб турибманки, кўплар — айниқса, дўстларимиз — бу аҳволдан норози, шунинг учун мен ишлашга жазм қилдим. Мен қандайдир ёш

хукмдорнинг Эрондаги барча ҳаёт тарзини поймол қилиб юборишга йўл қўя олмайман.— Кейин овозини янада пасайтириб деди:— Сизга, худога шукур, тушунириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Биласиз-ку, мұтабар кишиларсиз, ашрофларсиз давлат ишини бошқариб бўлмайди. Ворислик ҳам, тажриба ҳам,— ҳаммаси маҳв бўлади. Ахир, у одамлар давлат кемасини тутиб турувчи лангарлар-ку, мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинлари ҳам ўшалар. Биз қандай йўл билан бўлмасин, уларни озод қилиш чорасини топишими керак. Уларнинг ўлими билан олти минг йиллик тарихга эга бўлган ватанимизнинг ҳалок бўлишига йўл қўйиб бўлмайди!

Али Ризохоннинг сўзлари шайхни даҳшатга, ҳаяжонга солди. У қалтирас эди.

— Йўқ, йўқ! Кўриб турибман, ақлдан озибсиз,— деди у.— Йўқ, мен сиз билан бирга бўлолмайман.

Али Ризохон шайхнинг енгидан ушлаб, ўзига тортди:

— Эй, қўрқоқлик қилмасангиз-чи!

Бу вақтда одамлар тарқала бошлади. Ҳамма уййига шошилар эди. Чунки, ҳарбий ҳолат ҳақидаги буйруққа биноан, кўчада фақат соат саккизгача юриш мумкин эди.

Шайх Али Ризохоннинг қўлидан тутди:

— Менга қаранг,— деди у,— агар яна бирор нарса демоқчи бўлсангиз, каминанинг уйига ташриф буюринг ёки сизнинг муборак уйингиздан бошпана топишга рухсат этинг, бу ерда сиз билан ортиқ бир оғиз ҳам гаплаша олмайман.

Али Ризохон рози бўлди. Улар майдон четида турган извошлар томон йўл олишди ва бир извошни ёллаб Дарвозайи Қазвин томон жўнашди. Ярим соатдан кейин манзилга етиб боришиди.

Али Ризохон хизматкорга ичкилик, тўғрироги, патнусда ароқли графикни келтиришни буюрди. Улар орадан хиёл вақт ўтгач, бир-бирларининг соглиги учун бир неча қадаҳни бўшатишиди.

— Бе. Гуноҳни ошириш ярамайди. Мен ҳозир оғизни чайқаб, номоз ўқиб олишим керак,— деди шайх.

Али Ризохон шайхни гуноҳга тойилишдан тўхтатиншга қанчалик уринмаенин, агар гуноҳкор бўлишни хоҳласангиз бутунлай ичмаслик керак, ҳолбуки ичкилик соғлиғингиз учун заарар, модомики, ичган экансиз, энди оғиз чайқаш билан гунобдан форир бўлиш мумкин

эмас деб қанчалик тушунтирмасин, ҳамма ҳаракати бекор кетди. Шайх унинг гапларини деярли эшитмас эди. Чунки, у ақл доирасининг торлиги сабабли Али Ризохон нималар деяётганини англашга қодир эмасди.

Хуллас, ярим соатлардан кейин, улар юзма-юз ўтириб олиб, жиддий суҳбатга тушиб кетишиди.

Илгарилари гапириш ўрнига айюҳаннос тортадиган, ўзининг «вассалом»лари билан ҳамма ёқни ларзага келтирадиган оғойи шайх уч кун ичида шундай мулоҳим тортиб қолдики, буни тасвирилаш ҳам мушкул. Улар ўтирган хона ҳар томондан шунга ўхшаш бўш хоналар билан қуршалган ҳамда Али Ризохоннинг ҳовлиси жуда кеиг бўлиб, уларнинг гапини бирор эшлиши мумкин эмасди, шунга қарамай, шайх шу қадар шивирлаб гапирар әдик, баъзан Али Ризохон ҳеч нарса эшитмай, қаттиқроқ гапиришини сўрарди.

Али Ризохон шундай деди:

— Мен муҳтарам аъёнларимиз узоқ вақт қамоқхонада ўтиришмайди деб ўйлайман. Сайд уларни ўзи хоҳлаганича жазолай олмаса керак. У ўзининг мавқеи пасайиб кетиши ва улар борида қўлидан ҳеч иш келмаслигидан хавфсираб, уларни қамаб қўйган. Суд раиси бўлиб тайинланишим фақат орзудангина иборат бўлиб қолган ҳозирги пайтда бу вазиятдан бошқача фойдаланмоқчиман. Ўзимни муовин министр лавозимига, сизни Олий Суд раислиги лавозимига тайин эттиришга ҳаракат қиласман.

Бирдан оғойи шайхнинг пастки жағи титраб кетди. Али Ризохоннинг сўзлари шундай ёқимли әдик, унинг оғзидан сўлакайи оқа бошлади. У ютиниб:

— Ростданми? Олий Суд раислигига? Шундай бўлиши мумкинми? Мен раис бўламанми? — деб хитоб қилди.

— Нега мумкин бўлмасин? Министр муовини ёки Олий Суд раиси курсисида ўтирганлардан қаеримиз кам? Жаҳду жадал ҳаракат қилинса, ҳамма нарсага эришиш мумкин. Бунга эришиш йўлларини ҳам ўйлаб қўйганман. Ёки сиз буларни қуруқ сўзлар, деб ўйлајпсизми?

Шайх жавоб берди:

— Эй, сиз нималар деяпсиз ўзингиз? Сизга бекорчи гапларни гапиряпсиз дейишга кимнинг ҳадди сифади? Тўғрисини айтсан, сизнинг истеъдодингизга етарли

баҳо бермай, шу пайтгача терговчиликда қолдириб кесишаётгани одамга жуда алам қилади!

Шайхни жуда қотириб жиловлаб олганидан мамнун бўлган Али Ризохон сўзида давом этди:

— Бунинг аҳамияти йўқ. Одамлар кўп вақтгача ўз камчиликларини бартараф қила олмайдилар. Ҳечқиси йўқ, вақти келиб, тушуниб оларлар! Лекин, афсуски, мен тамоман ишга яроқсиз бўлиб қолганимдагина тушунадилар.

У бир хўрсишиб қўйиб гапида давом этди:

— Хўп, майли, энди мен тузган режа ҳақида нима дейсиз?

— Менимча, уни муҳокама қилиб ўтиришниг ҳам ҳожати йўқ,— деб жавоб берди шайх.— Сиз ҳеч бир ишни ўйламасдан қилмайсиз. Сиз кўзлаган мақсадлар, шубҳасиз, жуда тўғри ва уни амалга ошириш савоб.

Олий Суд раиси бўлиш фикри шундай лаззатли эдик, шайх Мұхаммад Ҳусайн тамоман ўзини йўқотиб қўйди ва ҳатто, мартабаси йўл қўймаслигини ҳам унтиб, ўрнидан ирғиб туриб, Эроннинг ғарбий қисмидаги ўз вилояти рақсини Али Ризохонга кўрсатмоқчи бўлди.

Али Ризохон мийигида кулиб, уни жойига ўтқазди:

— Бас, бас! Худо хоҳласа, Олий Судга раис бўлганингиздан кейин, базми жамшид қилиб, ана ўшандаги рақс этиб ҳам берасиз. Ҳозирча муҳимроқ иш бор.

Шу маҳал шайх учун Олий Суд раиси бўлишдан бошқа муҳим нарса йўқ эди. Бинобарин, бўлак ҳеч гап қулогига ёқмасди, лекин шундай бўлишига қарамай, ўтиришга мажбур бўлди.

— Сиз ҳали ҳеч нарсадан хабардор бўлмай туриб, менинг фикримни ёқлаган бўлсангиз-да, сизни тузгён режамдан тўлароқ воқиф қилсан дуруст бўлар, деб ўйлайман. Менинг фикрим шундай: Олий Суд раиси бедарак йўқолган, бу ишда сизнинг хизматингиз ҳам оз бўлмади. Эсингиздами, сиз унга виждонсизлигингни фоши қиласман, деб дўқ урган эдингиз, ҳозирги кунда сизнинг бекор юришингиз бўлмайди, маҳбусларни озод этишга ҳаракат қилиш керак. Бу эзгу ишни рӯёбга чиқариш учун эса, тегишли тадбирлар кўрмоқ лозим. Майдачуйда тадбирлар иш бермайди. Ҳамма одамларимизни бош министртга қарши оёқлантирсак ва ўз одамларимизни халқнинг ҳақиқий вакиллари деб кўрсатсак, боя-

ги эзгу ишни амалга оширишда бизнинг бирдан-бир ёрдамимиз бўлади. Мана шу яхши натижа беради!

Оғойи шайх ҳушёр тортди.

— Бундоқ тушунтириб галиринг,— деди у.— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман.

— Жуда оддий гап,— деди Али Ризохон,— ҳамма таниш-билишларимизни ҳозирги ҳукуматга қарши қўтара олсан, марса бизники.

— Афв этасиз. Шу кеч қулогимга шайтон жойлашиб олиб, миямга ҳам таъсир қилганга ўхшайди. Буни нимани назарда тутиб галираётганингизни англамаяпман,— деди оғойи шайх.

Али Ризохоннинг аччиғи чиқди:

— Биласизми, оғо, бундай вақтда ҳамма нарсани очиқ галириб бўлмайди. Мен айтялманки, агар мен бозорчи ошналарим билан гаплашсам, улар ўз навбатида ҳунармандларни бизни қўллаб-қувватлашга кўндиришса, сиз бўлсангиз, бир варақ қофозни тўлдириб, унга шариат пешволарининг қўлини қўйдирсангиз, ишни яна ҳам жонлантириб юбориш учун ёрдам сўраб, олий мактаб талабаларига ҳам мурожаат қиласиз— бундай дақиқаларда яхши чора шу! Хуллас, одамларнинг миясини шу қадар гангитиб юборамизки, натижада бош министрнинг ҳам ўтакаси ёрилиб кетади. Натижада маҳбусларнинг озод қилинишига эришамиз ва уларга бу ишларни биз қилдик деймиз. Шунда мён муовин министру сиз Олий Суд раиси бўласиз!

Оғойи шайх яна бир ютиниб олди.

— Унда нимани кутиб ўтирибсиз?— деб хитоб қилди у.

Али Ризохон кулиб юборди:

— Хўш, ишнинг маъносига энди тушундингизми? Хўл, қани, энди ёрдам берасизми, йўқми?

— Эй сўраб ўтиришнинг ҳожати борми? Ёрдам бермай бўладими? Шундай савобли эзгу ишга ёрдам беришдан бош тортиш Язид ибн Муовия ҳамда Шумри Лайнга¹ ёрдам беришнинг айни ўзи бўлади-куй! Эртагаёқ ишга киришаман.

Али Ризохон мамнуният билан щайхнинг қўлини сиқди.

— Мен нима бўлса ҳам эртагаёқ ўзимнинг бозор-

¹ Имом Ҳусайннинг қотиллари. Шна мазҳабидагилар уларни ҳэмиса лаънатлайдилар.

чиларим, жангари демократлар ва мұтадиллар партияси аъзолари билан учрашиб, уларнинг вакилларини уч кундан кейин шу ерга таклиф этаман.

Үз навбатида, оғойи шайх әртагаёқ, оғига туфлисими илар-илмас, оқ ва қора саллаларнинг имзосини түплашга киришишга ваъда берди. У ўз-ўзига: «Шундай алғов-далғов қиласы, бешикдаги болаларни қалтироқ босиб, уларнинг умри ҳам бир неча йилга қис-қарсин», дерди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолгани учун шайх шу ерда ётиб қолишига мажбур бўлди. Бир соатлардан кейин овқат келтирилди. Улар устига товуқ гўшти ва янчилган ёнғоқ магзидан тайёрланган қайла солинган паловни иштача билан ейишди. Али Ризохон европача, яъни вилка билан, шайх эса -охундларга хос усулда, яъни қўл билан еди-да, кейин ўринга кириб, келажакда қилинадиган ишлар ҳақида хаёл суро-суро ухлаб қолишиди.

* * *

Ишлар оҳиста давом этарди. Ҳукумат муассасалари ишламасди. Газеталар, биттасини ҳисобга олмагандা, ҳаяжонланмас эди, чунки ҳар томондан умид шабадаси чиқмай қўйган эди. Бўроқ кишилар ташвишланмас, ҳаяжонланмас эди, чунки ҳар томондан умид шабадаси эсиб турарди.

Ашрофлар турмада ётишарди. Битта-яримта норизодар бўлса ҳам, лекин уларнинг овози эшитилмасди.

Шунга қарамай, яна ҳукумат ҳақида қандайдир миш-мишлар юарарди. Кимдир одамларга вазият қалқиб турибди, хавф туғиляпти, деб уқдиради.

«Кудето»¹ кунидан бир ҳафта ўтди. Совуқ кечада эди. Бўралаб ёмғир аралаш қор ёғар, кўчаларда юриб бўлмасди. Тўпхона майдони бамисоли кўл бўлиб ётарди.

Шундай вақтларда эринчоқ эронлик учун сандалда ўтиришдан ҳам ҳузурлироқ тарса бўлиши мумкинми?

Худди шундай кечада бир неча киши иссиқ сандални ташлаб, Али Ризохоннинг уйи томон йўл олди.

Булар бир-бирига ўхшамайдиган турли тонфадаги одамлар эди: туфли, оқ чалвор ва калта пайпоқ кий-

¹ Давлат тўнтиариши. (Ред.)

тап охунд, узун лаббода ва оппоқ паҳтадай салла ўраган савдогар, катта мўйна қалпоқ кийган савдогар, кичкини кўкниш салла ўраган сайд, илфорлардан са-налган кулранг кўзойнакли, қора сюртуқ, уни тўмтоқ шапка кийган адлия министрлиги амалдори, ним илфор-лардан ҳисобланган, эгнига «карабча» ёқали сардорий, сариқ туфли кийган галстуксиз амалдор, солқа мўйлов-ли, бошига мўйна телпак кийган, чўнтағига тўппонча солиб олган, асабий тусли студент.

Огойи шайх ўз-ўзи билан гаплашиб борарди: «Мана, одам келажакни сақлаб қолиш учун қандай-қандай ташвишларни бошидан кечирмайди-я! Агар келажакни сақлаб қолиш зарур бўлмаса, шундай совуқда кўчага чиқармидим? Имомзода Яҳе маҳалласидан Дарвозайи Қазвии хиёбонига бориш ҳазил гапми?» Бир хўрсиниб олиб, кейин яна қўшимча қилди: «Нима бўлса ҳам, худон таоло, ўзингга минг қатла шукур! Агар ҳар хил тараққиётчиларга ўхшаб, буни ёмон ният билан қилганимда, бу дунёйим ҳам, у дунёйим ҳам куйиб кетарди. Энди, худо хоҳласа, муътабар зотларни, айниқса азиз биродарларимни халос этганим учун худо мени у дунё-да ярлақайди».

Собиқ бош министрдан олинган пуллар ҳисобига извошда юрадиган оппоқ паҳтадай салла ўраган «бо-зорчи» эса, киракаш арава суюнчигига ўзини ташлаб, ўтмишини эслаб борарди. «Йўқ,— дерди у,— ҳамма нарса партияга боғлиқ. Дунё мавжуд экан, партиялар, айниқса, демократлар партияси ялаши керак. Бундай қараганда, мен шу туфайли одам қаторига қўшилдим. Извошда юраман, министрларни алмаштираман, бош министрга қарши чиқмоқчиман. Энди бас, эски ишга қайтиш йўқ: соат тузатиб, парракчаларни ўрнатаман деб кўздан айрилишга кимнинг тоби бор». У қошини кериб деди: «Бир ҳафтадан кейин маълум бўлади: ё ка-бинет қулайди, ёки менинг ақлли бошим танидан жудо бўлади. Ҳамма улуғ ислоҳчиларнинг тақдири шундай бўлган».

Катта мўйна қалпоқ кийган савдогарнинг ҳамёни извошда юришга имкон бермасди. У кўнкада тасбеҳини ўгириб, хўрсиниб ва ўз-ўзича: «Ло илоҳа иллолоҳу...» иш ўқиб борарди.

Баъзан у шундай дерди: «Эй бори худоё худовандо, бу осий бэндангни буюк маҳраматингдан бенасиб қил-

ма. Бу ишларга ақли қасирим дархол ета олмагани ва дастлабки вақтларда давлатмандларнинг қамалганига қувонганим ва кулганим учун мени кечир. Энди асло ундай қилмайман. Кеча ҳазрати оғо минбарда туриб астагина: «Агар кимда-ким қамалганлар устидан кулса, гуноҳкори азим бўлади. Шундай қилган одамлар кофир ҳисобланади», дедилар.

Равзахоннинг уйдирма гаплари бу бечорага шундай таъсир қилган әдик, у ўзини ҳақиқатан ҳам салкам кофир ҳисоблаш даражасига етган ва ҳадеганда «астағфирулло, ўзинг сақла, худо!» деб такрорларди.

У бундан бу ёқ бозорнинг «улуг кишилари!» сўзи га сўзсиз қулоқ солишга ва «Челвори»га¹ имзо тўплаш ишида жонбозлик кўрсатишга ваъда берган эди.

Кулранг кўзойнакли «илғор» извошда кетар экан, вазиятни ўз-ўзича муҳокама қилиб борарди. Аслини олганда, у янги ҳукуматнинг программасини маъқуллар әди. Фақат ватанга бўлган муҳаббатнинг уни бу йўлни танлашга ва чирик ашрофларнинг қамоқхонада чириб кетишларига йўл қўймасликка мажбур қиласр әди.

У ҳақиқатан ватанини яхши кўради. Лекин, хизматни астойдил адо этиш ва сукут қилиш билан мансабга кўтарила олмагани уни йўлдан сал оздирив қўйган эди. Мўлжаллаган мансабига эришиш йўлида у ҳар қандай ишдан қайтмасди. У давлат кабинети ташкил топганда уни табриклайдиган ва афдарилгандан кейин қаттиқ қайғурадиган одамлардан эди!

Абога ўралиб олий мактаб талабаси халлослаб борарди.

У шундай халлослар әдик, ҳатто кечки совуқни ҳам сезмасди. Шу пайтда бирор ундан: «Қаерга шунчалик югуриб кетяпсиз? Нима бўлди?» деб сўраб қолса борми, у жаҳл билан: «Ахир, сен олий мактаб талабаларининг дунёда қандай роль ўйнашини билмайсанми? Тарихни ўқимас экансан-да. Эсингни йиғиб ол, ватанимиз хавф остида. Улуғ зотларни авахтага ташлашялтику, сен бўлсанг, анграйиб турибсан!»— деган бўларди.

У бечора шу қадар гўл әдик, Европадаги студентлар сиёсат билан шуғулланайтган бўлса, улар буни

¹ Бу ўринда минглаб бозор аҳлининг имзолари билан тўла мато парчаларига битилган сиёсий аэрнома кўзда тутилади.

бутунлай бошқача йўл билан қилаётганини, студентларнинг охундлар, бозорчилар ва савдогарлар қўлида қурол бўлмаслигига ақли етмас эди.

Уйи шу яқин орада бўлган «ярим илфор» амалдор эса, деворлар тагидан эҳтиётлик билан ўтиб, шошилмай, ўзича шивирлаб борарди:

«Мен бу ҳамма гапларни биламан! Уларнинг ниятилари ҳам менга аён. Борибоқ масалани кўндаланг қўйман: «Олдин, оғолар, менга тегадиганини айтинглар. Тақи тоғангиз ўзини лақиллатишларига йўл қўймайди. Савэ вилояти ҳокимлигини берасизларми, йўқми? Хўп, десанглар, қолиб, қўлимдан келганча ёрдам бераман, йўқ десаңглар, унда сандалда ўтириб, «Минг бир кеччани ўқиганим минг марта яхши».

Партиянинг мўътабар аъзолари ана шундай фикрлар билан кун ботиш олдида Али Ризохоннинг уйига йигилишиди.

Али Ризохон ишни бошлишдан олдин муҳокама қилинадиган масалаларнинг жуда муҳим эканини ва эҳтимол, мажлиснинг чўзилиб кетишини, лекин бу уларни ташвишлантирмаслиги кераклигини, чунки улар шу ерда ётиб қолишлари мумкинлигини, яна овқатлашиш учун ион ва пишлоқ ҳам топилишини эълон қилди.

— Бемалол ва қулайроқ бўлсин учун,— деди у,— меҳмонхонага ўрин солиб қўйишни тайинладим.

Бу таклиф бир овоздан қабул қилинди.

Али Ризохон айтган «ион ва пишлоқ»нинг аслида ёғлиқ налов ва унишга устига солинадиган қайладан иборат бўлишини ҳамма яхши биларди.

Чорак соатлардан кейин мажлис бошланди. Раис қўнгироқчани чалди.

Али Ризохон мажлисни бошлишдан олдин ўзи таклиф қилган резолюция лойиҳасини эълон қилди. «Мамлакатнинг аҳволи,— дейилганди унда, — кундан-кунга чигаллашиб кетяпти. Қамоққа олинганларнинг ҳар бири ўз вилоятларида катта эътиборга эга бўлган кишилар ва ҳозир ана шу вилоятларнинг аҳолиси Техронга юриш қилиш учун аскар тўплаётгани ҳақида хабарлар бор. Қон тўкилиш хавфи туғилмоқда. Бу бизнинг эътиқодимизга асло тўғри келмайди...»

— Иккинчи томондан,— деб қўшиб қўйди Али Ризохон,— мен мансуб бўлган юксак маҳкама адолат кошонаси — Адлия министрлиги бу ҳақда расман огоҳ-

лантирилган, гүё бу нуфузли маҳкамани истибодод маҳкамасига айлантироқчи эканлар...

Али Ризохон бергән ахборот мажлис аҳлига шундай қаттиқ таъсир қилди, баъзи илгорлар, ҳатто уни қарсак билан кутиб олдилар. Охундларнинг қарсак чалиши мумкин бўлмагани учун улар «салавот, салавот» деб қўйишди. Катта мўйна қалпоқли бозорчи ҳам «салавот» деди. Оппоқ пахтадай салла ўраган бозорчи эса, бир-икки бор чапак чалиб деди:

— Агар ноўрин ҳаракат қилиб қўйсан, мени кечиришларингизни сўрайман. Биз оталаримиз мерос қилиб ўргатган нарсадан бошқасини билмаймиз-да. Оғоларнинг чапак чалишлари ва оғойи Н... ашшарианинг «салавот» дейишлари ҳаммаси маъқул, ростини айтганда, бизлар ҳам сизлардан камроқ мамнун эмасмиз.

Мажлис ярим кечагача чўзилди.

Ниҳоят, соат бешда Али Ризохон таклиф этган революция қабул қилинди, қамоқдагилар ҳақида дуо ўқилиб, мажлис тугагач, мажлис аҳли овқатга ўтирди.

XXI боб

БИР ТУН ХОТИРАСИ

Биз Фаррухни, боласини шинелига ўраб, қоронғиллик қўйнига кириб, кўздан ғойиб бўлган пайтда йўқотиб қўйган эди.

Уша вақтда Техронда Фаррухнинг уйи йўқ эди. Уни дўстларидан бири, Фаррух ўз саргузаштини айтиб берришга ваъда қилган ва Ф... уссалтанани қамоққа олиш учун юборилган дўсти уйига таклиф қилди.

Фаррух йўлда тўда-тўда учраб турган казаклардан ҳайнқмай, дўстининг уйи томон бамайлихотир борарди.

— Муҳим топшириқ билан шаҳарнинг нариги томонига ўтишим керак— дерди у казакларга.

Уни ўз одамларидан деб билган казаклар кўп тўхатиши масди. Чорак кам бир соат деганда у дўсти яшайдиган кўчага етиб борди, унинг уйини топиб, эшикни тақиллатди.

Еш хизматкор ҳеч ваҳимага тушмай эшик олдига келди-да:

— Ким?— деб сўради.

— Мени уйнинг эгаси юборди, эшикни очинг,— деди Фаррух.

— Бирор белги айта оласизми?

— Бундан уч кун бурун у ўзининг келганидан сизларни хабардор қилиш учун Қазвингдан кўк пакет юборган. Шунингдек, у бундан икки соат олдин уйига келиб, тошинириқни бажариш учун яна қайтиб кетди,— деб жавоб берди Фаррух.

Буни эшитиб хизматкор эшикни очди-ю, аммо дарҳол яна бекитди.

— Қўрқма. Ахир, бу офицернинг уйи-ку, ҳеч гап бўлмайди.

— Узимдан қўрқаётганим йўқ, уйдагиларга бирор нарса бўлиб қолмасин деяпман, холос,— деб жавоб берди хизматкор.

Хизматкор Фаррухни кичикроқ, лекин шинам хонага олиб кирди. Хонадаги печкада олов ловиллаб ёниб турарди. Хизматкор чироқни ёқиб сўради:

— Қандай овқат буюрасиз?

— Овқат керак эмас,— деди Фаррух.— Менга ухлагани жой кўрсатсангиз бўлгани.

Хизматкор шу заҳотиёқ бошқа бир хонанинг эшигини очди. Унда икки ўрин тайёр бўлиб, улардан бири Фаррух учун, бошқаси уй эгасиники эди. Фаррух хизматкорга раҳмат айтиб, ичкари кирди-да, эндигина уйгонган, лекин йиғламай, тинч турган болали ўринига ётқизди.

Фаррух боланинг юзиға боқиб, унинг жуда ҳам онасига ўхшаш эканини кўрди. Бир вақтнинг ўзинда унинг хаёлида бир олам аччиқ ва ширин хотира жонланди. У беихтиёр бошини қўйи солди.

У ҳали ҳам Маҳининг оламдан ўтганига ишонгиси келмасди. Ҳозир у болага қанча кўп тикилса, юрак уриши шунчалик тезлашарди.

Шу кеча Фаррух учун жуда оғир бўлди. У тўрт йил мобайнида Маҳин билан учрашиш, унинг қалбга қувонч бахш этадиган ёқимли овозини эшитиш, уни қулоқлаб юзидан, қўлларидан, оёқларидан ўпиш, ўз юзида унинг алангали нафасини ҳис қилиш дақиқалари ҳақида орзу қиласарди. У шунда бутун борлигини унугиб:

«Сен яна мен билан биргасан. Маҳин, шунинг ўзи бас, менга бошқа ҳеч нарса керакмас. Сен менинг жонимсан. Сени севдим, севаман, мангу севаман...» демоқ орзусида эди.

У нимани эшитди! Фаррух хаёлида мени ҳамон күтәстибди деб ўйлагани — Маҳин заҳарли ҳаёт билан қандолашганига анча йил бўлган эди. Энди у Маҳинни бутунлай, бутунлай кўрмайди.

Бу фикр билан сира келиша олмасди, бунга ақли ҳам бовар қилмасди. Ғоятда даҳшатли, чидаб бўлмайдиган, киши ишонмайдиган бу бемаъниликка жавоб топишга урингандек, у ўз бошига қайта-қайта муштлади.

Кейин, бир оз ўзига келгач, у бу воқеанинг ҳақиқатан ҳам содир бўлгани, энди уни қайтариб бўлмаслигини, энди уни асло кўра олмаслигини англаб, бир дардига минг дард қўшилди. Унинг кўзларидан шашқатор ёш оқарди. Бола хотиржам, тинчгина ухлаб ётарди. Фаррух бўлса, унинг ёнида йиғлаб ўтиради. Орадан бир неча соат ўтди. Унинг кўз ёшлари тўкилган сари фикри равшанлашиб бораради. Аста-секин бутун воқеани эсига туширди. Мана, унинг кўз олдида Эвин, ўша тун, ўшанда оғойи Ф... уссалтананинг келгани ва қучоғидан Маҳинни тортиб олгани, Жаводни қамашгани, ҳаммаси, ҳаммаси ёдида.

Бу хотираларда ҳеч қандай янгилик йўқ эди. Тўрт йил давомида бу воқеалар унинг кўз ўнгидан бирор зум бўлсин нари кетмаганди. Бироқ фарқи ҳам бор эди: илгари у Муҳин тирик деб ўйларди. У маҳалларда фикрининг маълум чеки бор эди. Энди-чи? Энди фикрининг интиҳоси йўқ эди...

Соат стрелкаси илгарила борар, лекин Фаррух боласининг бошида унинг майин қўнғир сочини ўйнаб, йиғлаб ўтиради.

Бир вақтлари у ўч олиш ҳақида, шундай қайғусига сабабчи бўлганлардан аёвсиз ўч олиш ҳақида ўйлаган эди. Энди у ўч олишнинг кераксиз бир нарса эканлигини пайқади. Ўч олишнинг нима ҳожати бор?

Ахир, у Маҳиндан бутунлай айрилди-ку. Энди бошқаларни баҳтсиз қилишдан фойда борми? Агар энди бутун дунёга ўт қўйиб юборганида ҳам, бундан на тинчиди ва на ҳаловат топади. Чунки, у йўқотган кимса ҳамма нарсадан ҳам қимматли эди.

Шундай бўлса ҳам у ўз-ўзига: бу кишиларни ўз ҳолига ташлаб қўймайман, дерди. Фикричувалашиб кетган, у нима қилишни — ўч олишни ҳам ёки ўзи ҳақида ўйлашни, ўз ҳаётини яхшилашга ҳаракат қилишни ҳам билмасди.

Мана шу йиллар мобайнида Фаррух жуда қаттиқ азобланди. Лекин, Маҳинни кўриш орзусида яшагани сабабли бу азоблар уни мағлуб эта олмаган эди. Энди бўлса, содир бўлган воқеаларни ўйлар экан, у бошидан ўтган ҳамма нарсаларнинг ўз таъсирини энди кўрсатаётганини сезмоқда эди. Чиндан да, Фаррух ўзгариб кетган эди. Пешонасини ажинлар босган, бир неча ёш улгайиб қолганга ўхшарди. У куч-қуввати барбод бўлгани, гўё ўн йилда ҳам қиши шунчалик куч-қувватдан қолмаслигини сезиб турарди.

Мұхаббат зўр қудратга эга. У шу қадар зўр қудратга эгаки, ҳатто уни тасвир этишга қалам ожизлик қиласди.

Фаррух болани оҳиста ўпиб шундай деди:

— Ҳозир мен сени иссиқ, юмшоққина ўрнингдан юлқиб олиб, бу ерга келтирдим. Бир вақтлари севгим туфайли ойингни ҳам онасининг қучоғидан худди цундай қилиб юлқиб олган эдим. У ишимнинг оқибати ёмон бўлганди. Лекин, сени олиб келганим ўшандай оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки бу ишни ёш Фаррух эмас, сенинг кекса отанг, йигирма беш ёшида кексайиб қолган отанг қилди. У ҳар маҳал сенга ғамхўрлик қиласди.

Қожория ва узоқдаги бошқа маҳаллалардан ўқтин-ўқтин отишма овозлари келиб турарди.

Фаррух бўлса, буни эшитиб ўзича гапиради: «Ҳа, ҳамма нарсани поймол қиладиган бекорчи хўжалар шу бугун кечаси, шу тунда қамоққа олинади. Энди улардан бирортаси ҳам самимий мұхаббатдан бўлак гуноҳи бўлмаган бечораларни азоблай олмайди... Ҳа, одамни фақат севгани учун бахтсиз қилиш инсофданми!»

Шу дақиқада у ўрнидан ирғиб туриб, шаҳарнинг баъзи жойларида қурол ишлатишга мажбур бўлаётган казакларга ёрдам бериш учун отылғиси келди.

Бироқ, боласининг устига энгашиб пицирлади:

— Сени қандай қилиб ташлаб кетаман? Мендан сени ҳам тортиб олсалар-чи, сендан умрбод айрилиб қолсам-а?

Фаррух титраб кетди. «Наҳотки, улар шундай бағритош, шундай шафқатсиз бўлишса, наҳотки онасидан ягона ёдгорлик бўлиб қолган ўғлимни тортиб олиб, мени ҳалок қилишга журъат этишса?»

Гўё бирор боласини тортиб олиш учун хонага кирниб келаётгандек, у тўппончасини чиқарди:

— Майли, келишаверсин. Унга қўл тегиэган одамнинг минг жонидан бир жонини қўймайман.

Шу пайтда хонага мабодо бирон одам кириб қолганда борми, Фаррухнинг унга ташланиши, эҳтимол, ярадор қилиши ёки ўлдириб қўйиши ҳам мумкин эди. Унинг кўзларидан ўт чақнарди.

Фаррух чорак соатча ана шундай ҳолатда ўтиради. Кейин ҳаяжонларининг бефойда эканини англаб, тинчланди.

Отишмалар ҳам тўхтади. Техронни яна сукунат қамраб олди.

Соат олтилар чамаси. Тонг ёриша бошлади. Фаррух бўлса, ҳали ҳам боласининг бошида, унга термулиб ўтиради. Хонага тушиб турган тонгнинг фира-шира ёруғида Фаррухнинг ранги қум-қув ўчиб, кўз ёшларидан хираклашиб қолган кўзларининг киртайиб қолгани сезилиб турарди. У бирор дақиқа ҳам кўз юммади, эҳтимол, у туннинг қандай ўтганини ва тонг отганини ҳам пайқамаган эди. Унинг учун ёруғ кун ўзининг қимматини йўқотган, унинг учун ҳамма нарса барбод урилган эди. У ҳеч нарса ҳақида ўйламас, ёруғ жаҳон эса, унга қоп-қоронғи зулмат бўлиб кўринарди.

Орадан яна анча вақт ўтди. Кимдир эшикни оҳиста тақиллатди.

— Ким у?— деб сўради Фаррух.

Келган одам кечаги хизматкор экан. У Фаррухдан нонуштага майли қандай эканини сўради.

— Соат неча бўлди?— деб сўради Фаррух.

— Ўн яримга яқинлашиб қолди,—деди хизматкор.— Безовта қилганим учун кечиринг, оғони ҳар куни эрталаб уйғотишга одатланиб қолганман. Ҳозир ҳам, эҳтимол, сиз бирор ёққа борадиган ишингиз бордир, деб ўйлаган эдим.

— Ҳақиқатан ишим бор,— деди Фаррух оҳиста.

Кейин хизматкор эшиитмасин учун жуда секин қўшиб қўйди:

— Ҳа, лекин болани нима қилай? Бирдан уни олиб кетиб қолиша-я?— Фаррухнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб кетган, кўриниши ҳам ҳорғин эди. У наридан-бери юзини ювиб, хизматкорни чақирди-да, деди:

— Бола ҳозирча шу ерда қолади. Агар лозим бўлиб қолса, уни у-бу ҳилиб овутиб турғин, йиғламасин, мен иложи борича тезроқ қайтишга ҳаракат қиласман.

Хизматкор Фаррухнинг кўзидаи, агар бирор нарса унинг айтганича бўлмаса, бутун шаҳарни ёстун-устун қилиб юборишга тайёр эканини пайқаб, ҳамма айтганини сўзсиз бажаришга ваъда берди.

Фаррух боланинг юзидан ўпиб, кўчага чиқди-да, хизмат билан овора бўлиб, тун бўйи ухламаган дўстини кўргани Казакхонага югурди.

— Қамоққа олинган ծамни нима қилдиларингиз? — деб сўради Фаррух дўстидан.

— Ҳеч нима қилганимиз йўқ. Маҳсус юборилган офицерга топширдим. У ҳозир катта залда. Ухлаб ётибдими ёки уйғоқ ўтирибдими, билмайман.

— Энди сиз дам олинг. Уйга кетаверинг. Сувориларга бошчилик қилишни мен ўз зиммамга оламан. Лекин сиздан битта илтимос бор эди... — деди Фаррук.

— Қўлимдан келган ҳамма нарсани қиласман.

— Биласизми, менинг болам бор эди, — деди Фаррух, — ҳозир у сизнинг уйингизда...

Кейин бошқа оҳангда илова қўлди:

— Борганингиздан кейин ундан хабар олинг, дўстим. У менинг бирдан-бир овунчоғим... Онасидан ёдгорлик... Тўғрисини айтсам, фақат ўша болани яхши парвариш қилиш учунгина яшашга мажбурман. Акс ҳолда аллақачон онаси кетидан лаҳадга жўнаган бўлардим.

Фаррухнинг хизматдоши унинг тарихини билмаса ҳам, бунга муҳаббат аралашгани ва шу кеча дўстининг ўз севгилисини топиш умиди тамоман барбод бўлганини англаб, инҳоятда зўр меҳрибонлик билан деди:

— Хотиржам бўл! Уйга қайтганингда, ўғлини соппа-соғ, вақти чоғ кўрасан.

Фаррух суюниб кетиб, дўстини ўпди, кейин казак жиловидан тутиб турган отга сакраб минди-да, олтита казакни бошлаб, Жалолобод хиёбонига чиқди.

Бизга маълумки, у пешинга яқин шаҳарнинг жануб томонидан қайтар экан, Жаводни учратиб қолгай ва уни кечқурун дўстининг уйига таклиф қиласман эди.

У ғамгин ва паришон ҳолда шаҳарнинг шимолий маҳаллалари томон бўрарди. Унинг фикри-зикри ўғли билан бўлгани учун бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасди. Маҳиндан айрилгандан кейин, унинг ҳеч суюнчиғи қолмаганди, шунинг учун ҳам бирдан-бир истаги Махиндан ёдгорлик бўлган ўғлини тарбиялаш эди.

Фаррух ҳадеб соатига қаради.

«Икки соатдан кейин уни кўраман,— деб ўйларди у.— Иўқ, уни мендан тортиб олишолмайди».

Унинг юзида ғазаб ўрида ташвиш ва изтироб акс этарди. У боланинг келажаги учун жавобгар экани ва энди ҳар қандай хавф-хатарга ўзини ура бермаслиги кераклигини бутун вужуди билан ҳис қиласарди. Маҳиннинг ўлимини ва шу фожиага сабаб бўлганларни ўйланда эса, ғазаби қайнаб кетиб, уларни жазолашга аҳд қиласарди. Лекин, айни вақтда, болани ўйлаб яна бошини қўйи соларди. Маҳиннинг ўлими унинг фикрини бутунлай чалкаштириб юборган, уни қиласадиган ишларини ҳам унудишига мажбур этган эди...

Тўрт йил мобайнида у илгариги душманларини ҳам, дўстларини ҳам кўз олдига келтириб юрди. У Төхронга қайтган заҳоти уларни қидириб топишга аҳд қилиб қўйган эди. Фарруҳ Иффатни ҳам эслаб-эслаб қўяр ва унга берган ваъдасини бажара олмагани учун қийналиб юради, у ўшанда Али Ашрафхонни қидириб тошиб, Иффатнинг тортган азоблари учун ундан ўч олмоқчи, ўша пайтда Али Ашрофхонга нима деб дўқ урган бўлса, (у Фарруҳни мазақ қилган эди) ҳаммасини амалга ошироқчи, бекордан-бекорга киши номусини поймол этиш мумкин эмаслигини англатиб, кўзини мошдай очиб қўймоқчи эди.

Фарруҳ Сиёвуш Мирзога мазақ қилиш қандай бўлишини кўрсатиб қўйишига аҳд қилган эди. Бироқ Маҳиннинг ўлими ҳақидаги хабар унинг бутун фикрларини айқаш-уйқаш қилиб юборди.

Соат бирларга яқин Фарруҳ казаклар билан Юсуф обод дарвозасига етиб борди. Энди шаҳар ташқарисига чиқиб, атрофни кўздан кечириш керак эди. Чунки, унинг зиммасига ҳеч қандай тартибсизликка йўл қўймаслик вазифаси юклатилган эди.

Бу ерларда ҳамма ёқ осойишта, ҳалқнинг ё бирор иш қилишига юраги бетларди, ёки казакларнинг ҳаракати уларнинг истакларига мос эди. Хуллас, бирор ерда на норозилик бор эди-ю ва на ғалаён нишонаси.

Аббосий хиёбонига яқинлашганда Фарруҳ ўз-ўзига: «Кириб Иффатни, кўриб чиқсан-чи, у тирикмикин? У ҳам ўлган бўлса-я: ҳамма мени ташлаб кетяпти...» деди. Кейин у отини Аббосий хиёбонига бурди. Казаклар унинг кетидан эргашдилар.

Дарвоза олдида илгаригидек озода кийнгани хизматкор йўқ эди. Уйнинг ўзи ҳам қандайдир бефайз кўринарди. Уй қаровсиз қолгани ва бирор келиб хабар олмай қўйгани сезилиб турарди.

Фаррух казакларнинг бирига отдан тушиб, эшикни тақиллатишни буюрди.

Орадан бир неча дақиқа ўтди. Ниҳоят, эшик очилиб, мункайган хизматкор чол кўринди. Офицерни ва казакларни кўриб, унинг ранги оқариб кетди.

— Нима керак? — деб сўради у тутила-тутила.

Унинг қўрқиб кетганини кўрган Фаррух:

— Қўрқманг, биз ҳеч кимни қамамоқчи эмасми, фақат сиздан баъзи нарсаларни сўрамоқчимиз, холос,— деди.

Чол ютилиб дарҳол жавоб берди:

— Агар бирорни қамамоқчи бўлганингизда ҳам уйда мен билан Жаъфарқулидан бўлак эркак киши йўқ.

Фаррух чолнинг жавобидан норози бўлиб деди:

— Гапга тушунасизми, ўзи? Ҳеч кимни қамамоқчи эмасми, дедим-ку. Мен фақат оғоди Р... уддавла ҳали ҳам шу ерда яшайдими, шуни билмоқчиман?

— Жойлари жаннатда бўлсин у кишининг, тирикликларида шу ерда яшардилар.

Фаррух ўзича: «Демак, у ҳам отамдан кейин вафот этган экан-да», деб ўйлади, кейин:

— Ҳозир бу ерда ким туради? — деб сўради.

— Ким турарди! Умрлари узоқ бўлсин, хоним билан қизлари туришади.

Фаррух отдан сакраб тушди. У казакларга Юсуф обод хиёбони муюлишида кутиб туришни буюрди, казаклар жўнаб кетишиди.

— Сиз мени кўрган бўлсангиз керак-а, бир эслаб боқинг-чи, — деди Фаррух чолга. — Мен сизни танидим.

Чол унинг юзига тикилиб туриб, тўсатдан қичқириб юборди:

— Оғо, ҳа, бу сизсиз-ку, сиз!

Кейин кучи борича уйга қараб югуриб кетди.

— Хоним, — деб бақирди у, — суюнчи беринг, суюнчи! Сиз кутаётган оғо келди! Келди!

Ҳайрон қолган Фаррух унинг кетидан эргашди. Бирдан у эшик тиркишидан қора кийимли аёлни кўриб қолди. У Иффат эди. Севинганидан аёл шундай бўшшиб кетдики, сал бўлмаса ағдарилиб туша ёзди.

«Энди учрашганимда, бундан ҳам айрилиб қолай дедим-а!»— деб ўлади Фаррух ва югуриб бориб, Иффатни кутариб олди.

XII боб

ИККИ ЖАФОКАШ

Маҳиннинг энагаси Иффатга: «Болани отаси олиб кетди»,— деганда у, энага ҳазиллашяпти деб ўлади, кейинроқ кексалик натижасида сал ақлдан озган бўлса керак, деган қарорга келди. Лекин энага имом Йсмоил қабрини ўргата солиб, Фаррухни ўз кўзи билан кўргани ҳақида онт ичганидан кейин, Иффат югуриб бориб, унинг қўлини қаттиқ сиқди.

— Ростданми? Узингиз кўрдингизми? Уз кўзингиз билан-а?

Кампирниң аччиғи чиқди:

— Хоним, бу нима қилганингиз: суюнчи бериш ўрнига қариган чоғимда қўлимни синдиromoқчимисиз? Нега алдар эканман? Кўрдимми, кўрдим, бошқа гапга ўрин йўқ. У мен билан гаплашди, кейин ўғлини олиб кетди.

— Агар ҳамма гап шу айтганингиздай бўлса,— деди Иффат,— мендан кагта суюнчи оласиз.

Кампир Фаррухниң келгани, шовқин солиб ҳаммани уйғотиб юборгани, ўғлини талаб қилгани, ўзи уни қандай танигани ва боласини қандай олиб кетгани, оғойи Ф... уссалтананинг қамоққа олингани — ҳаммасини батафсил гапириб берди. Иффат кампирдан унинг қаерда туришини сўраб, деди:

— Мен ҳозирниңг ўзида унинг олдига боришим керак, ҳозирниңг ўзида!

— Ағсуски, билмайман. У шу бугун эрталаб уйини айтишга ваъда берган эди. Шунинг учун ҳам мен шу пайтгача бу ерга келолмадим, кутиб ўтирган эдим. Қарасам, келавермайдиган, ташвишланив, сизнинг олдингизга маслаҳат сўрагани келдим: мабодо оғомизни қамоқдан бўшатиб юборишса, у киши бола қани, деб сўраса, нима деб жавоб берсамикин?

Иффатниң миясига ғалати фикр келди: «Кампир умуман Фаррухни кўрмаган бўлса-чи, бунинг ҳаммаси болани ўғирлаб, кейин оғойи Ф... уссалтанадан бола

әвазига ҳақ талаб қилиб, шу орқали бойимоқчи бўлгани шоввозларнинг иши эмасмикин?»

Лекин, кампир Фаррухнинг Маҳин ўлимини эшитиб, қандай аҳволга тушгани ҳақида гапиришга тушди:

— Сиз Фаррухнинг ўзини кўрганингизга имонингиз комилми?

Энага қаттиқ тутикашиб кетди:

— Ие, нима деялсиз ўзингиз, кексайиб гаранг, овсар бўлиб қолибманми? Фаррух менинг кўз олдимда ўсган-а: акамнинг хотини унинг энагаси эди. Қандай қилиб мен уни танимас эканман?

— Агар ундаи бўлса, дарров уйингизга боринг. У сизга бирор кишидан адресини бериб юборади, телефон орқали менга айтасиз.

Кампир уйига кетди.

У қайтиб келганда, Ҳусайнқули дарвоза олдида туриб олиб, оғойи Ф... уссалтанани қамаганларни лаънатламоқда эди.

— Уларга машрута камлик қилувди! Мана, энди қандай ишлар билан шуғулланишяпти!

— Ҳеч ким келмадими?— деб сўради кампир.

— Энди ким ҳам келарди? Бизни хўжайиниз қолдириб, оғони олиб кетишиди. Шошмай тур, бошларимиздан ҳам айрилмасак ҳали!

Кампир ҳеч кимнинг келмаганини билиб, сўради:

— Ҳақиқатан ҳам, нима қиласиз-а... оғонинг қамалишини?

— Нима қиласиз?— хитоб қилди Ҳусайнқули.— Бу машрутачилар дастидан ҳатто шоҳнинг ўзи ҳам мамлакатдан қочиб кетди-ку, бизнинг қўлимииздан нима иши ксларди? Ҳеч нарса қилолмаймиз. Кутиб турайлик-чи, эҳтимол, худойи таоло уларнинг кўнглига раҳм солиб, мендек чонни азоблашмас.

Энага ичкари ҳовлига кириб, Фаррухни ёки унинг одамини кута бошлади.

Шу маҳалда Иффат уйида нима қилишини билмай, хонадан хонага ўтиб юрарди. Унинг оғойи Ф... уссалтана уйига қилган телефонига Фаррухдан ҳали ҳеч қандай дарак йўқ, деб жавоб беришарди.

У гоҳо энага янгишган, бу, албатта, оғойи Ф... уссалтанинг бойлигига кўз олайтирган бирор жиноятчининг найранги, деб қатъий қарорга келар, гоҳо эса, яна умидвор бўлиб, ўзига: у янгишиши мумкин эмас, дерди.

Чошгоҳ бўлди, ундан ҳам ўтди. Иффат деярли ҳар дақиқада энагага телефон қиласарди. Лекин, у ёқдан бирдек ҳеч қандай хабар йўқ, ҳеч ким келмади, деб жавоб беришарди. Ниҳоят, Иффат тақдирга тан бериб, шима бўлишини кута бошлади. Бу воқеадан хабардор бўлган онаси ҳам унинг ёнида ўтираси эди.

— У казак формасида экан,— дерди онаси,— демак, бугун иши жуда кўпайиб кетган ва шунинг учун шу пайтгача келолмаётган бўлиши мумкин.

Иффат ҳеч қандай жавоб бермасди.

Соат иккиларда Иффат тоқат қила олмай, яна телефон трубкасини қўлига олган эдики, тўсатдан ҳовлидан кекса хизматкорнинг: «суюнчи, суюнчи!» деган овози эшитилди.

У трубканни ташлаб, эшикка югурди ва казак мунидирин кийган, чанг-тўзонга белангани, кўзлари алам ва кўп ёш тўkkанидан ич-ичига тушиб кетган Фаррухни кўрди.

Бир неча сониядан кейин Фаррух Иффатни кўтариб, ичкарига олиб кирди-да, диванга ётқизди. Яна бир неча дақиқадан кейин Иффат кўзини очиб, ёнида ўтирган Фаррухга тикилиб қолди.

Шу пайт хонага қувончи ичига сифмаган онаси югуриб кирди.

— Келдингизми! Демак, энди қизим шўрлик халос бўлибди!

Фаррух бу гапнинг маъносига тушунмай, Иффатнинг онасига одоб билан салом берди.

Фаррухнинг ҳайрон бўлаётганини кўриб, хоним унинг бедарак йўқолганидан сўнг Иффатнинг қандай азоблангани, дардга чалиниб қолгани ва докторларнинг у фақат кутаётган одамини кўргандан кейингина тузалади, деганларини гапириб берди.

Фаррух бошини қуйи солиб, ўйланиб қолди:

«Демак, ҳамма мушкул аҳволда, ҳамма азоб-уқубатда экан-да».

Хоним шу дақиқаларда ўзининг бу ерда ўтириши ортиқча эканлигини пайқаб, Фаррух учун бирор овқат тайёрлаш баҳонаси билан чиқиб кетди.

Иффат аста Фаррухнинг қўлидан ушлади.

— Хайрият, мени ташлаб бу дунёдан кетмабсан, мени мангуба зобга солмабсан! Раҳмат.

Иффатнинг қўли иссиқ бўлиб, титрар эди. Фаррух буни сезиб, Иффатнинг илгари ўзига боғланиб юрганини эслаб, ўз-ўзидан сўради: «Наҳотки, у мени шу дара жада севса?»

Иффатнинг очиқ, мулойим қарашлари, унинг баҳт ва эркалик жилоланиб турган юзлари Фаррухга жуда фалати таъсир қилмоқда эди. Шу дақиқада у Маҳиннинг мотами билан тўлиб-тошган, унинг юрагида бошқа бирор киши учун ўрин йўқ бўлса ҳам, у Иффатнинг жуда қаттиқ азоб тортганини, ҳозир унинг илиқ эркалатишларга муҳтож эканини сезиб турарди. У яна Иффатнинг қўлинни олиб, силаб туриб деди:

— Сен мени шундай бўлишини хоҳлаган деб ўйларсан, балки?

— Йўқ, мен бу ҳақда ўйлаганим йўқ,— деб жавоб берди Иффат.— Мен сенга ўхшаганларнинг баҳтли бўлиши мумкин эмаслигини билардим. Мен ўша кунлари сени катта фалокат кутаётганини сезган эдим. Эсингдами, сенинг Шимронга боришингга қаршилик қилган эдим? Лекин, сен бунга бошқача маъно берасан деб қўрқиб, оёқ тираб туриб олмагандим. Мен ҳаммасини билар эдим.

Фаррухнинг кўзлари ғазабдан чақнаб кетди:

— Билардим дейсанми?— сўради у Иффатнинг қўлинни қаттиқ қисиб.— Менга мана шундай азоблар тайёрлашаётганини билганимидинг? Маҳинимни ҳалокат ёқасига судраётгандаридан хабардормидинг? Била туриб бу ҳақда менга ҳеч нарса айтмадингми? Сен улар билан тил бириктирганимидинг?

— Жинни бўлдингми?— деб қичқирди Иффат.— Мен сенга, фақат сезган эдим, дедим. Менга қара, кўзларимга қара, Фаррух! Фаррух! Мен билан бундай гаплашма. Маҳинга қанча қайғурдим, қанча йиғладим. Сен бўлсанг, менинг тўғримда шундай хаёлларга боряпсан. О, йўқ! Йўқ!

У ортиқ галира олмади. Кўзларидан тирқираб ёш қўйилди. Унинг овозида бутун руҳи типирчиларди. Бу овоз, бу ёшлар юракни шундай эзар эдики, Фаррухнинг аҳволи руҳияси дарров ўзгарди. У Иффатни ўзига тортиб, бошини кўкрагига босди.

— Йўқ, йўқ, кечир мени,— деди у,— кечир!

Иффат унга гўзал юзини ўгириб, кўзларига узоқ термулди.

— Пўқ, сенинг ҳеч гуноҳинг йўқ, мен сенинг ғамингга ғам қўшмаслигим керак.

Уларнинг иккаласи ҳам бир хилда баҳтсиз эдилар. Иккаласи ҳам жуда кўп азоб тортган, иккаласи ҳам тақдирларини лаънатлашар эди. Чунки, уларнинг иккаласи ҳам тақдирнинг истеҳзоли газабига дучор бўлишган эди. Уларнинг иккаласи ҳам шодликнинг нима эканини унтиб, фақат азобнигина билар ва баравар курашиб, ҳамма нарсага қатъийлик билан бардош берардилар. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири шеригидаги азоб ва ғам юкининг жуда бўлмаса озроғини олиб ташлашни истар эди.

Ярим соатча вақт ўтди. Бир оз тинчлангач, Иффат шундай деди:

— Сен шу йиллар мобайнида нималарни бошингдан кечирдинг, айтиб бер.

— Нималарни бўларди? Сон-саноқсиз қайғули воқеалар. Айтиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Фақат ғамингта ғам қўшилади, холос,— деб жавоб берди Фаррух.

— Йўқ, йўқ, мен ҳаммасини, энг майдада икир-чикиригача билишни хоҳлайман. Сени қайтадан учратган бир пайтимда, сен мени яна ҳаётга қайтарган ва жон баҳш этган бир пайтда менга ҳаммасини гапириб берининг керак!

— Биласанми, бошимдан кечирганларимни жуда кўплар эшитишни хоҳлайди. Уларнинг ҳар бирига ўзим тўғримда алоҳида-алоҳида гапириб бера олмайман. Шунинг учун бирор кун уларнинг ҳаммаси бир жойга тўпланишса, мен ҳаммасини батафсил ҳикоя қилиб бераман!

Иффат бу таклифин маъқуллади.

— Хўш, Али Ашрафхон масаласи нима бўлди?— деб сўради Фаррух.

Иффат ғамгин жилмайиб деди:

— Шу пайтда топган гапинги қара-я. Мен у ҳақда эшитишни ҳам ҳоҳламайман. Бугунги кун ҳаётимнинг энг баҳтли кунларидан бирин, бугун мен сени кўрдим. Бошқалар нима бўлса, менга барибири.

— Мен бўлсам, ҳали ваъдамини унутганим йўқ. Ҳозир, қўлимдан бирор иш келадиган пайтда, мен уни ва муттаҳам акасини жазолайман!

Иффат унга қаради. Фаррухға унинг кўзларидан

қандайдир учқунлар чиқиб юрагига санчилаётгандек бўлиб кетди. Шу дақиқада Фаррухни жуда ғалати ҳолат қамраб олган эди. Унда чуқур ички кураш давом этарди. У ҳали Маҳинни севарди. Лекин, у Маҳин бундан тўрт йил муқаддам кўзларини абадий юмганини ўйлаб, Иффатнинг ўзига қандай муҳаббат билан боқиншини кўрар экан, бошқа бир фикр унинг миясида яшин-дек пайдо бўлди.

У бу фикрни ўзидан ҳайдар эди. У ўз-ўзига: «Маҳиндан кейин яна бошқани севиш қандай бўларкин?»—дерди.

Фаррух Иффатнинг севишини биларди. Лекин, бунчалик севишидан бехабар эди! Шу тўрт йил ичида доим уни кутиш, фақат у ҳақда ўйлаш, унга мотам тутиш. Ахир Иффат шу тўрт йил ичида ҳаётдан воз кечиб яшаган-ку. Унинг ҳаёти ўлим билан ҳаётнинг ўртасидаги бир нарсага ўхшарди. У хурсандчиликни ҳам, ҳузур-ҳаловатни ҳам билмаган ва мана шу тўрт йил давомида ўз ҳаётига мотам тутган соқов дарвешдек яшаган.

Ўй хизматкорлари унга ачинишиб:

— Бечора хоним, нега мунча азоб чекади-я? Унга нима бўлднийкин?—дейишарди.

Иффат учун ҳаётдаги ҳамма нарса фарқсиз эди. У яхши ёки ёмон овқатнинг, яхши ёки ёмон ҳавонинг нима эканлигини билмас, кимнинг яхши, кимнинг ёмон эканлигининг ҳам фарқига бормас эди. У доим дерди:

— Усиз менга ҳамма нарса барибир. Агар унга бирор нарса ёқсанда, унда менга ҳам ёқсан бўларди. Ҳозир, у мен билан бирга эмас экан, менга ҳеч нарса керак эмас...

Унинг севгиси ана шундай эди.

Фаррух билан учрашув баҳти унинг сарфайиб кетган юзига аста-секин ранг киритди. Мана шу қисқа дақиқаларнинг ўзи гўё узоқ йиллар қайғусини енгиш ва ўтган йилларнинг ғамгин изларини унинг юзидан сидириб ташлаш учун шошилаётгандек туюларди. Фаррух буни кўриб, унинг ҳиссиётларини сеза бошлади. Лекин, у мана шу дақиқада унга ҳам шундай ҳиссиёт билан жавоб бериш ва унга баҳт ҳадя қилиши мумкинмиди?

Иффат уни бениҳоя изтироб ва ташвиш билан тикилар эди. Унинг кўзлари шунча узоқ азоб тортиш ва соғинишлар эвазига ундан «ҳа» деган жавоб сўзларини

кутмоқда эди. Бироқ, Фаррұх бу сұзларни айта олар-миди?

Шу пайт Фаррұхнинг ёдига казаклар тушди.

— Бир соатдан бери улар мени муюлишда кутиб туришибиди,— деди у соатига қараб.

Иффат ҳаяжонланиб деди:

— Нима? Қаёққа борасан? Қанақа казаклар? Яна қаёққадир қочмоқчимисан? У вафот этган бўлса, мен сенга маҳкам епишиб оламан. Сени қўйиб юбормайман!

Сўнг титраб, қўшиб қўйди:

— Утмишим мендан шуни тақозо қилади!

Фаррұх уни ўзига тортди, бошини бағрига босиб, деди:

— Иўқ, ҳозир илгариги вақт эмас. Энди мени ҳеч ким ушлаб ололмайди, мен қайтиб келаман. Лекин, ҳозир боришим керак. Биласан-ку, мен ҳозир хизматдаман, ўз бурчимни адо этишим зарур. Соат тўртгача соқчилик қиласман, тўртда эса, бир дўстимни кига боришим керак. Мен ўша ерда тураман, ўғлим ҳам ўша ерда. Эртага эрталаб яна келаман.

— Эртага эрталаб! — бир ирғиб тушди Иффат.— Иўқ, бу жуда узоқ. Мен бунга чидай олмайман. Нега ўша дўстингни кига жойлашдинг ўзи? Сен шу ерда яшашинг керак. Икки соатдан кейин ўғлингни олиб, шу ерга кел. Отам раҳматликнинг вафотидан сўнг бўши хоналаримиз жуда ҳам кўп. Ташиқаридаги ҳамма хоналар жиҳозланган...

Фаррұх бу таклифни рад этмоқчи эди, лекин таклиф самимий бўлгани учун икки-уч соатдан кейин келаман, деб ваъда беришга мажбур бўлди.

Иффат баҳтиёр эди.

— Сен шу ерда турасан! Ўғлинг билан шу ерда яшайсан! Ўғлинг мени жуда яхши кўради. Мени кичик ойи деб атайди. Мен ҳам уни жуда яхши кўраман.

Фаррұх юраги жуда қаттиқ ураётганини сезди: энди у Иффатга бутунлай бошқача кўз билан боқмоқда эди.

Шу пайт Иффатнинг онаси қайтиб келди.

— Онажон,— деди Иффат, — мен Фаррұхга бизларни кига кўчиб келишини ва ҳозирча ташқари ҳовлида ўшаб туришини таклиф этдим. Бола ҳам у билан туради.

Фаррұхнинг келиши Иффатни азоб-уқубатдан халос этганини кўрган онанинг бирдан-бир истаги фақат қизининг кўнглини топиш эди. У хурсанд бўлиб деди:

— Албатта, албатта. Бизнинг уйимиз — сизнинг уйингиз. Сиз мениң үғлимдек бўлиб қолдингиз. Хоналарни дарров тайёрлаб қўямиз.

Фаррух уларга минатдорчилик билдириб, хайрлашди. Иффат уни эшиккача кузатиб қўйди. Фаррух кўчага чиқиб кетганидан кейин Иффат ўзига ўзи деди:

— У мени, албатта, севажак! Қўлимдан ушлаганда, қўли титраб кетди.

Ҳақиқатан ҳам шундай эди. У билан хайрлашар экан, Фаррух титраб кетди ва Иффат бутун қалби билан унинг севажагини сезди.

У узоқ йўқ бўлиб кетганидан ташвишланиб, кетма-кет папирос чека бошлаган ҳамроҳларини топиб, Фаррух отига қамчи босди-да:

— Олга! — деб команда берди.

У энгашиб, ўйланиб бораарди. Энди нима қилсин? Маҳиндан мантуга айрилди, у ҳақда ўйлаган сари дардига дард қўшилади. Яна бу ерда бошқа бир кимса ҳам бор. У эса Фаррухни деб шунча азоб тортган. Узи туфайли бироннинг изтироб чекишига, азобланишига ҳеч қачон чидай олмайдиган Фаррух Иффатнинг уни севишни, мана шу севги туфайли азобланаётганини кўриб турибди.

У ўз ўйлари билан бўлиб, соқчилик муддати тамом бўлганини ҳам сезмай қолди. Казакхонага қайтиб, у казакларга дам олишга рухсат берди-да, ўзи офицер дўстининг уйи томон от чоптириб кетди.

Ховлига кириб, копток ўйнаётган ўғлини кўрди ва уни даст кўтариб, юзларидан ўпди. Кейин деди:

— Мен ҳозир бу ердан кетишим керак. Эски дўстларим мени жуда ёлвориб уйларига таклиф қилишди, боришга ваъда бердим. Хуллас, энди сизларни хижолат қилиб юрмайман. Кейин, уй масаласини тез орада ҳал қилиб, у ёқقا кўчиб ўтаман.

Дўсти уни олиб қолмоқчи эди. Лекин Фаррух кўнмади.

— Сиз доим менга жуда меҳрибон эдингиз, ҳозир ҳам шундай илтифот қиляпсиз... Мен кетмоқчи ҳам эмасдим, лекин илож қанча. Эҳтимол, шунда болага яхши бўлар, у ерда бунга қарайдиган одам бор. Сизнинг кечқурун ўша ерга боришингизни илтимос қиламан, у ерда ваъдамни бажараман — ўз ҳақимда гариприб бераман.

Офицер ортиқча қистамади: у Фаррухнинг ўзида ҳам у ерга бориш иштиёқини кўриб турарди.

— Ишонаманки, меникіда ўзингизни яхши ҳис қилгандирсиз, хафа бўлмагандирсиз?— деб сўради у.

Фаррух, унинг қилган яхшилигини сира ҳам унумаслигини айтиб, кечқурун боринг, деган таклифини яна такрорлади.

— Саргузаштимни билиб оласиз, кейин сиз билан бирга бир одамни тутишимиз керак, сиз уни танийсиз...

Офицер боришга ваъда бериб, унинг янги адресини олди. Фаррух болани қўлига олиб, ўпди-да:

— Мен билан ойига борасанми?— деб сўради.

Бола бу сўзларни эшитиб, суюниб кетди:

— Бораман! Мен бугун уни кўрганим йўқ. У ҳар куни менга конфет беради.

Фаррух болани етаклаб, дарвоза томон йўналди.

Киракашлар извошлари мусодара бўлишидан қўрқиб, шу кунларда ташқарига чиқишмасди. Шунинг учун Фаррух яна от минишга мажбур бўлди. Олдига болани ўтқазиб олди-да, отни болага қўрқмайдиган даражада чоптириб кетди.

Иффат Фаррух кетгандан бери уни ичкари уйнинг эшиги олдида кутар эди. Уларни кўриб, хурсандчилигидан қичқириб юборди ва пешайвон зинапоясидан югуриб тушиб, бирор кўриб қолади-ку, деб ўйлаб ҳам ўтирумай, Фаррухнинг қўлидан болани олди-да, унинг юз-қўзларидан чўлп-чўлп ўпиб, сўрай бошлади:

— Нега бугун келмадинг? Нега мени шунча ташвишга қўйдинг?

Бола унга тушунтиromoқчи бўлди-ю, лекин ўзини йўқотиб, нима дейишини билмай қолди. У фақат:

— Мен отамга сизнинг ҳар куни конфет беришинизни айтдим,— дея олди, холос.

Фаррух билан Иффатнинг юзига табассум югурди. Кейин боланинг қўлидан етаклаб, уйга олиб киришди.

XIII боб

ТАШҚИ ҚИЕФА ҚИШИНИ АЛДАИДИ

Дарвозайи Қазвиндаги уйда хилма-хил мижозлар тўпланишиб, қимор авжига минганд мажалда Иффатнинг уйида ҳам меҳмонлар йиғилишди. Бу меҳмонлар ора-